



Қулаётган
ТОҒЛАР

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ



Қулаётган
ТОҒЛАР

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ



Тошкент 2016

УЎК: 821.512.154-3

КБК: 84(5Қирғ)6

А – 369

Айтматов, Чингиз

Қулаётган тоғлар: роман. Чингиз Айтматов / Рус тилидан Иброҳим Ғафуров таржимаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – 432 б.

ISBN 978-9943-27-721-2

Чингиз Айтматов ҳаётининг охириги йилларида «Қулаётган тоғлар» «Мангу қайлиқ» деб аталган романини ёзди. Унда бозор иқтисодига ўтаётган, шиддат билан глобаллашув жараёнига кириб бораётган ҳозирги дунёнинг маънавий-иқтисодий муаммоларини Қирғизистон, Марказий Осиё воқелиги, одамлар тақдири, турмуши, онгида рўй бераётган кескин, оғриқли ўзгаришларга чамбарчас ҳолда ёритди. Табиат, жамият, инсон тақдирида юз бераётган ранг-баранг ҳодисаларни бутун фожиалари билан бирга яхлит тасвирлади. Асар буюк адиб ва донишманднинг авлодларга сўянги васиятидай ўқилади. Зуллисонайн адиб бу романини рус тилида ёзди. У 2007 йилда Петербургда нашр этилди. Ўзбек тилига шу нашрдан таржима қилинди.

УЎК: 821.512.154-3

КБК: 84(5Қирғ)6

Рус тилидан
Иброҳим ҒАФУРОВ
таржимаси

ISBN 978-9943-27-721-2

© Чингиз Айтматов, «Қулаётган тоғлар». «Янги аср авлоди», 2016 йил.

ҚУЛАЁТГАН ТОЪЛАР

- Ҳаммага ва ҳар қачон тегишли ўзгармас бир ҳақиқат мавжуд. - Ҳеч кимнинг қисмат нималигини, пешонасига нима битганини олдиндан билишга ихтиёри йўқ, - кимга нима ёзилганини фақат ҳаётнинг ўзи кўрсатади, йўқ эса қисматнинг қисматлиги қоларми... Дунё дунё бўлиб келибдики, жаннатдан қувилмиш Одам алайҳиссалому Ҳавво Кибриёуллоҳ замонларидан буён ҳамиша шундай бўлган - ахир булар ҳам тақдир-да, ўшандан бери асрма-аср, кунма-кун, ҳар соат ва ҳар сонияда ҳамма учун ва ҳар бир кимса учун қисматнинг сирини мангу жумбоққа айланмиш...

Мана у яна шундай эврилди. Шундай. Бу сафар ҳам яна ўшандай: ким олдиндан билибди дейсиз, ҳеч инсон ақли бовар қилмайдиган, қолаверса, балким, худованди каримнинг ҳам кори-боридан ташқари бир воқеа содир бўлмагани.

Ақлдан хориждаги нарсанинг тағига етаман деб уриниб, фақат бир нарсани тахмин этиш мумкиндирки - у ҳам бўлса, қиссамиз қахрамонлари бўлмиш икки ҳилқатнинг бир-бирлари билан аллақандай тамоғий боғланганликлари, самовий туташганликлари, қайсидир маънода, яна ўша қазою қадарнинг амри-иродаси

билан битта буржнинг юлдузлари остида ёруғ дунёга келганликларидир. Нима дейсиз, шундай бўлса ҳам ажабмас...

Яна ажабмаски, улар ер юзида бир-бирларининг борликларидан хабардор ҳам эмасдилар.

Зеро, уларнинг бирови одамлар минди-минди бўлиб кетган, аҳолисининг зичлигидан тарс ёрилай деб турган, кўчалари бозорга айланган, кабобларнинг ҳидлари кўкка ўрлаган, қовоқхоналари тинимсиз шинавандаларни чорлаган сериздиҳом азим шаҳарда турар; иккинчиси эса, чўққиларини кўз илғамас юксак тоғларда, ваҳший қоялари ўғрайган дараларда, қуюқ қоронғи арчазорлар, олти ой муз-қори эримайдиган терскайларда истиқомат қиларди. Шунинг учун уни қорли тоғлар илвирси деб аташарди. Илмда эса – баланд зирвали тоғлар ҳақида шундай бир илм ҳам бор – уни йўлбарслар туркумига, мушуксимонлар оиласига мансуб, қорли Тиёншон йўлбарси деб аталади. У яшайдиган жойлардаги аҳоли бу ҳайвонни «жаабарс» (ёй ўқидай барс) деб атайти, бу унинг табиатига ҳам жуда мос – баногоҳ сакраган чоғда ростдан ҳам худди ёй ўқидай учиб боради. Яна уни «Қор кечган илвирс» ҳам дейишади. У доим кўкси билан қорларга ботиб юради... Бу ҳам бор гап... Ўзга махлуқлар қор уюмлари остида қолиб кетишдан қўрқиб, бошқа йўл қидирганда, у эса азамат Зўрабор – олға ташланади...

Илвирс ови кўпинча кун ўртасига тўғри келарди. Бу маҳалда ўтловчи ҳайвонларнинг сув ичадиган вақти бўлади – ёввойи эчкилар-кийиклар, архарлар ташналикларини қондириш учун ҳар ёқдан оқар сувлар, жилғалар, сойларга тушиб келишади, то келаси кунгача тўйиб сув ичишади. Сувлоққа улар тўда-тўда бўлиб

келишади. Кичкина тўдаларга бўлиниб, сўқмоқлардан изма-из туёқлари ерга тегмай, сакраб-сакраб, тева-рак-атрофга сергак қараб, қулоқларини динг қилганча, баногоҳ хавф-хатар туғилса, шу заҳоти ҳавога сакраб, ўқдай отилиб, қочишга шай туришади.

Бироқ Жаабарс ўз ваҳший ишларини яхши билади. У панада биқиниб, ўлжасини пойлайди, кейин юқоридан қоятошлар ортидан (энг қулайи шу), ёки ён томондан қуюқ буталар орасидан кутилмаганда жониворга ташланади, уни пот билан уриб йиқитади, дарҳол томоғига ёпишиб, кекирдагини узиб ташлайди, қайноқ қон пориллаб отилади, кейин маълум, ҳаммаси тугайди...

Гала тўйиб сув ичгандан сўнг қувган яхши – ўлжа тезроқ қўлга тушади. Бунинг учун пистирмани яқинроқдан танлаб, сабр-тоқат билан нафас чиқармай, қимир этмай ётилади – гарчи жонивор нарида унга бир сакраб, етиши мумкин. Эчкилар ингичка бўйинларини, чиройли бошчаларини силкитиб, қулоқларини дингир-дингир ўйнатиб, ҳуркак, сезгир кўзларини йилтиратиб, олдинги оёқларини тўпиққача сувга ботириб, товуш чиқармай сув шимираётганларида, кўз узмай ҳушёр қараб туриш, бутун кучни жам қилиб, чидаш, кутиш керак. Эчкилар шарқираб оққан сувдан қанча кўп тўйиб-тўйиб ичишса, Илвирснинг ови шунча бароридан келади. Агар тўғридан тикка қувиладиган бўлса, унда кўпда уринмаган ҳам маъқул – бу учқур эчкилару архарларга етиш қийин. Улар товушдан ҳам тез учишади, жонлари туёқларининг кучида, барашмайди, чийиллашмайди, айрим махлуқлар каби, мисолига бу сийдам ўрмонлик ерларга қурғоқчил пайтларда дайдиб келиб қолувчи ёввойи қабонлардай бўлиб тирақайлаб қочиб бораётганда ўтакаси ёрилиб тиррақилаб юборишмайди асло. Манов эчкилару ар-

харлар эса қониб-қаппайиб сув ичганларидан сўнг, улар яшиндай тез югуролмай қоладилар, ана шунда бир зум ҳам пайсалга солинмайди, улар сувлоқдан бош кўтариб ортга қайта бошлаганлари заҳоти...

Бу гал ҳам қиём чоғлари Жаабарснинг сув бўйларида ов қилгиси келди. У азалий шалдироқ кўшиғини куйлаб чопаётган сой бўйлаб, тўқайзорлар оралаб, атрофга аланг-жаланг қараганча, шошилмай келарди – орқада илвирсларнинг қондош биродарлари қорли тоғ йўлбарсларидан битта-яримтаси пайдо бўлиб қолиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Шунақаси ҳам бўлиб туради, айниқса, овга бутун оила гала бўлиб чиққан бўлса, худо сақласин, бундан нари турган яхши. Ортиқча ғалва-ғишо-ва-ю кўрқинчли ириллашларга не ҳожат! Ёлғиз ов қилган маъқул. У из олиб кетиб борарди...

Ёзнинг охирги кунлари эди, юксак Тиёншон тоғларида энг фараҳбахш чоғлар – қор бўронлари ҳали олисда, доvonларда ҳали йўллар очиқ, жониворлар тўкин ёз бўйи яйраб, тан-жонлари семириб, эт кўйган; тўқайлар, чангалзорлар узра қуш бозорлари авжида, хоҳлаганча чағир-чуғур чувурлаб сайрашиб, шўхликка бериладилар – палапонлар ҳам темирқанот бўлиб, ҳавасга учиб-қўнишади. Қиш келишига бу ерда қуш қолмайди, то келаси ёзгача иссиқ ўлкаларга учиб кетишади. Бу ерларнинг қишига чидаша олмайди...

Тизилиб сувотга бораётган кийиклар кўриниб қолмасмикин деб, кўз солиб қадамлаётган Жаабарс йўл-йўлакай атроф жойнинг оройишини олар, бутазорлар ва қоятошлар оралаб ҳолдор жуссаси кўзга ташланиб қолмаслигининг тадорикини қиларди. Унинг баланд, беқиёс ҳаракатчан қадди-комати, думалоқ қудратли ўмрови, йирик салмоқдор калласи, мушукники сингари қулоқлари ва қоронғида лазер нур-

лари мисоли ярақловчи чақиндай кўзлари билан бирга Жаабарснинг жуссаси ҳам қайишқоқ, узун ва қудратли эди, терисининг жунлари тиниқ ҳолдор, қуюқ шоҳидай товланар, қўшиқларда айтилгандай, бундай пўстинни фақат шаманлару хонларгина кияр эдилар. Ер юзида ҳеч нарсани писанд қилмай вазмин қадам босаётган барс Африкадаги биродарлари илвирсларга жуда ҳам ўхшаб кетиши, ҳатто, думлари-да бир хилда узун ва ҳайбатли эканлигини билармикин. Рост, Африка илвирслари ўлжаларига шиддат билан ташланиш учун қандайдир мушуклар сингари дарахтларга тирмашиб чиқиб, йўғон шохларда узала тушиб пайт пойлайдилар, қорли тоғларнинг барслари эса фақат улуғ қоялару ўр-жарларда писиб-биқиниб юрадилар. Боз устига бу ерларда тўрт-беш минг қулочлик баландликда улкан бўй чўзган дарахтлар ҳам йўк; бунда ўрмонлиқлар пастда, водийда ёйилиб ётади, нафсламрга у ерларда сиртлонларгина шоҳма-шоҳ судралиб кезади... Баъзан илвирслар ўша ўрмонларга ҳам хоҳ-нохоҳ бориб қоладиларки, шунда сиртлонлар уларга қараб ириллаб дағдаға соладилар, ўз узоқ қардошларини танимаганга оладилар. Қорли тоғлар илвирсларининг макони эса юксак зирвали тоғлар, бунда кўк музли чўққилар осмон билан ўпишади, қувиб етиб бўлмас эчкилару архарларни овлаш, жон талвасалари, олишувлар бошқача нашъали, улуғвор бўлади...

Жаабарс кўп ўтмай бир қарорга келди, жой танлади, кичикроқ сой бўйидаги харсангтошлар ва қалин бутазор орасига кўр ташлади. Биқиниб, улкан тошларга чангалини қайради. Бу ерга сув ичгани эчки-кийиклар келади, улар еттитагача бўлиб, мағрур бошларини хуркак ҳавл ичида кўтариб тоғ ёнбағридан тизилишиб тушмоқда эдилар. Жаабарс боя уларни узоқдан қоялар

орасидаги ёриқдан кўз қири билан кўрган эди. Мана энди қимир этмай пойлоқда.

Қуёш нақ тиккага келган, сахий нур сочар, яккам-дуккам оқ паға булутлар Тиёншон тизмаларининг кўк муз чўққиларига йўл-йўлакай тегиб ўтар эдилар. Кўпни кўрган ҳайвон бари жойида бўлаётганини сезарди. Овнинг энг қизиқ жойи яқинлашмоқда эди. Улкан харсанглар орасида биқиниб ётаркан, Жаабарсни сергаклантирган ва безовта қилган бирдан-бир нарса ўзининг юраги қандай ураётганини аниқ-тиниқ эшитаётгани эди. У худди ҳеч нафасини ўнглаб ололмаётганга ўхшарди. Бундай ҳоллар, албатта, шиддат билан югурганда ва бирдан кескин шаҳдам сакраганда ёки моча учун омонсиз баттол олишган чоғларда бўлиб туради. Унда таланасан, жуссангдан юлинган этлар, жуонлар ҳар ёққа отилади, унда атрофда дуч келган ҳамма нарсани бўғизлаб ташлагинг келади, жон ҳалпида ириллайсан, ўкирасан, хириллайсан, бўғилган нафасингдан ваҳшат ёғади. Лекин пистирмани батамом ўзингники қилиб, ҳар бир дикрайган тукингни жамлаб қимирламай кутиб ётганингда, бутун диққатингни қўйиб атрофни кузатаётганингда, юрагинг бундай харсиллаб урмаслиги керак. Нафсламрга, у ҳозир юрагининг ҳар уриши, олаётган ҳар нафасини расмана эшитарди. У биринчи бор бундай бўлиши. Илгари ҳеч юрагининг урганини сезмасди, ҳатто, қулоғи ҳам чип битиб қувилламоқда. Умуман охирги пайтларда Жаабарсининг ҳаётида анча-мунча нарсалар ўзгарди. Ахир ўтган қишдан бери у тўдасидан ажралиб, ёлғиз ўзи танҳо, аламзада яшашга мажбур бўлди. Қарилик аста-секин билинтирмай етиб келганда, шундай ҳолга тушасан экан. Анчадан буён иш шунга қараб бораётган эди. Унинг мочасига ёш, бақувват барс тиркалиб олгандан сўнг, ҳеч кимнинг у

билан иши-хуши бўлмай қўйди, бунга эҳтиёж қолмади. Олишув қаттиқ ва қўрқинчли бўлди, аммо у рақибини енголмади. Кейин қўймай яна жанг қилишди, ўлардай бир-бирларини пийпалашди, аммо яна ғанимни ҳайдаб юборолмади. Лекин чиноққулоқ адув (унинг бир кулоғи, чамаси, олдинги жангларда юлиб олинган эди) камдан-кам топиладиган қаҳрли, чарчамас, қайсар-қайтмас махлуқ чикди, барсойимга ёпишди-ю қўйди, ҳеч ёнидан жилмайди, суркалади, ишқаланади, дик-дик ўйнайди, тинмай ириллайди, тавба. Яна ҳаммасини Жаабарснинг кўз ўнгида қилади. Жаабарс тоғлардаги зилзила пайтида биринчи мочаси ҳалок бўлгандан сўнг мана шу иккинчи барсойимга қовушган, узоқ вақт бирга яшаган, икки маротаба бола кўрганди, мана охири келиб, ёш чиноқ барс билан қўшилиб кетди. Кетганда ҳам орқа-олдига қарамай, кўз-кўзга тушади демай кетди, дам думини ўнгга-сўлга ликиллатади, дам буриб-буриб юқори кўтаради, дам айлантириб тагига қисади, дам-бадам янги жуфтига суркалади, ўйнашади, тегажоқлик қилади. Шу тариқа кетди, ҳатто, қиё ҳам боқмади...

Жаабарс ўшанда уларнинг кетидан қувмоқчи бўлди, қувиб етди; қувиш қийин эмасди - улар ўрликдан йўртиб кетиб боришарди, лекин бундан ҳеч наф чиқмади, боягидай бойхўжанинг таёғи бўлди. Яна ваҳший жанг бошланди. Бироқ бу сафар Барсойимнинг ўзи ҳам Жаабарсга ташланди: уни пийпалади, тишлади, бу Жаабарснинг тўдадаги ўз ўрнини сақлаш йўлидаги, барслар қавми ичида ўзининг асил насл қолдирувчи нарлик табиати ҳамда мавқеини давом эттириш, чўзиш йўлидаги уринишларига сўнгги зарба бўлиб тушди ва Жаабарснинг узил-кесил мағлубияти билан тугади. Аммо ўшанда ҳам Жаабарс бир оз ўзига келиб, қони

қизиғида бошқа тўдага бош уриб, янги етилган нав-
раста мочалардан бирини биқинига тортмоқчи бўлди.
Бунда ҳам жанг аёвсиз кечди – бирдан биракайига учта
нар ғажишдилар, аммо бу ерда ҳам ҳеч иш чиқмади.
Моча ва ёш талабгорлардан иборат тўда ўз муносабат-
ларини аниқлаш, тугунларини ечиш учун яқин орадаги
дара ичига кириб кетдилар, у эса ўзининг асосий вази-
фасидан ажралган, ҳамма юз ўгирган ҳолда ёлғиз қол-
ди. Насл қолдириш учун курашда табиат ҳамиша янги
келган кучларнинг тарафини олади.

Жаабарс бирйўла бош олиб кетишдан илгари шу
атрофларни бир оз кезиб, дайдиб юрди – у юриб туриб
дам таққа тўхтаб қолар, дам галдираб чопар, дам чў-
зилиб ётар, дам ўрнидан туриб, тоғларни ларзага сол-
ганча умидсиз ўкирарди. Агар табиат унга ато этсайди,
шу тобда у бўридай увиллаган бўларди. Лолу карахт,
ўзини йўқотган кўйи у жисму жонини қайга қўйишни
билмас, ҳатто, ов қилгиси келмас, иштиёқи сўнган – эч-
килару архарлар тўдаси қаҳрли қаттол Жаабарснинг
кучи энди уларга етмайдигандай аста ўт чимдиб яқи-
нидан хотиржам ўтиб боришарди, ҳолбуки, ҳали у қа-
дар қари ҳам эмас, ҳали-ҳамон ютқизиқ нималигини
билмайдиган абжир овчи эди...

Аслида ҳам ўзи шундай эди. У вақтнинг нималиги-
ни билмай қолган, уни тушунмай қўйган бир пайтда,
кутилмаганда, у ўзини ўта қийнаган, энг оғир азобига
айланган нарсани кўрди. Қоялар қалашган юксак ўр-
качда тураркан, чириган арчанинг устида ётиб, атроф
тумонатга нохуш назар ташлаб, баногоҳ ҳов пастдаги
ўрликда бир жуфт барс қовушмоқ ўйинларини диконг-
лаганча адо этмоқчи бўлаётганларини кўрди – эндиги-
на бир-бировларини топган ёш нар ва моча вужудла-
ридан куч ва эҳтирос ёғилиб, дам чопишар, дам ўйин-

га берилишар, дам қонларини қизитиш ва жўштириш учун бир-бирларини ҳазилга тишлашар, одмиликни тарк этиб шавқнинг самовий парвозига ҳозирлик кўришарди, чамаси... Узоқ бўлишига қарамай шу ердан ҳам уларнинг кўзларидан чорлов забти билан ўтлар чақнаётгани сезилиб турарди.

Шунда Жаабарс ногаҳон ётган жойидан кулади, қорни билан судралди, худди ўзини батамом унутишни истагандай ингради, аммо қўлидан нима келади? Бир маҳаллар шавқнинг шундай лаззатини у ҳам тотиб кўрган, ўша пайтлар худди оёқ тагида қолган илондай буралиб чирмалган ва лаззат зўридан инграган ипакдек юмшоқ барсойим билан шундай ўйинларни ўйнаган. У бошқа тўдадан ўзига ўнгариб олган анов ёш, навраста моча билан ҳам шундай тўйиб-тўйиб ўйнаганлар. Ўша чоғлар улар худди итдай чақишганларини қавмдош барсларга кўрсатмаслик учун уларнинг кўзларидан ўзларини олиб қочиб, узоқларга бирга-бирга тиркашиб, суркашиб кетишган, зеро, табиат бу сеҳру жодуни фақат жуфайларнинг ўзига ато этмиш – нарга-да, мочага-да ҳуфя гизланмакни буюрмиш... Худди мана шундай улар қовушмоқ иштиёқининг оташ-алангасида яшин янглиғ учишар, вужуд висол шавқида ёнар, уларнинг бошлари узра осмон ҳам ўртаниб аланга олар, нигоҳларнинг чақин-чақноқларида олдинда тоғ зирвалари чайқаларди. О, бутун атроф, дунё жаранглар ва шуълалар сочар, улар эса, янги жуфайлар худди мана шундай биқинни биқинга тираб, биров-бирова ўтли суйкалиб, бир-бирларини ёндириб-куйдириб, шавқ устига шавқ ошириб, мастона чопар эдилар, баҳарҳол, худди мана шундай ёзнинг охирлари эди, зероки, келаси баҳор тоғларда янги насл бунёд бўлажак, қорли тоғлар барсларининг • ҳаёти янги наслларда давом этажак...

Улар шундай бир-бирларига маҳкам ёпишиб, худди шитоб билан сузиб бораётган улкан балиқлар каби чопганда жуссалари узайиб, шамолда думларини қичиқдай тикка қилиб учишарди. Моча пича олдинда, калласи ҳам таомилга кўра андак илгарироқда – мочанинг ҳадди-имтиёзи ўзи шундай. Нар эса кўп эмас, оз эмас, ярим калла орқароқда – моча вужудидан таралган исдан масту мустағрақ, унинг ўтли нафасини ҳаприқиб ичига ютиб, моча юрагининг гулдурос солиб уришини ўз жисми жонига тўла сингдириб елади. Илгари ҳеч туймаган алланима бутун жону жаҳонини ағдар-тўнтар қилиб юбормоқда эди. Ўша дамларда у қандайдир ўзгача – чўзиқ улиган, шамолда акс садо бериб таралган гувиллаган ва шувиллаган товушларни эшитмиш эди. Улар кундузнинг шуълаларида боши узра аллақайларда ҳосил бўлар, ҳавонинг муқтадир ҳаракатида шитоб ила ботиб бораётган офтоб ёруғида, атрофдаги тоғлар ва ўрмонлар чайқалишида ўрлар, кучаярди. О, магарамким, қорли тоғлар барси билсайди, англасайди, бу ҳаётнинг самовий мусиқаси эди, бу уларга етган висол айёмининг қудратли куйи янграмоқдайди... Лекин бу аксар бўлганидек, фақат лаззатли сароб эдики, кейинчалик у шафқатсиз ҳаётга дўнди. Кунлар дарёдай оқиб ўтар, йил фасллари бири кетар, бошқаси келар, шу тариқа сароб ҳам тарқади...

Қисмат ўйинларини билиб бўлмайди – шундай бўлган, абадул-абад шундай бўлади, унинг устидан қозининг давоси ожиз, нест...

Жаабарс ёлғизликка мубтало бўлган ўша кун, жуфайи барсойим ҳамманинг кўз ўнгида музаффар чиноқ барс билан нарротлар жангининг нашидасини суриш учун ҳаё-ҳайт қочганда, атроф жойларда санғиб юрди. Ҳеч қандай мақсадсиз боши оққанча тентида, ҳеч қай-

га сиғдириб бўлмайдиган ғашлик аламини босишга уринди, ҳатто, ов эсидан чиқди.

Ана ўшанда, ҳаётнинг найрангларига қарангким, тоғлар орасидаги овлоқ бир ўрда у кутилмаганда барсойим билан қолиб, чиноқ барсга дуч келди, у жуфайнинг айни чақишган пайтида устидан чиқди. Аҳвол доли гулига келганди. Жаабарс яна бир одим отса, ҳар икковидан ҳам ўчини тўла ола биларди. Лекин охириги сонияда у бирдан тапатақ тўхтади, қон қуюлган даҳшатли кўзларини бир-бирига қаттиқ қапишган жуфайдан узмай, тек қотди-қолди – аллақандай куч, аллақандай товуш, аллақандай ирода уни тўхтатди. Баайни кимдир ичкаридан туриб, насл қолдириш учун қовушганларга тегма, зиён еткизма дегандай бўлди. У орқасига қайрилиб, оёқлари тошларга сирғалиб, қоқила-қоқила нари кетди, кетаркан, ич-ичидан инграган, хўнграб ўкирган овозлар чиқарди...

Жаабарс барслар қавмининг тўдаларидан тобора узоқлашиб бораркан, у тамом ёлғизланиб қолди, арзир-арзимас сабаб билан қон чиққунча уришаверадиган раҳмсиз, қаҳрли, қувгинди махлуққа айланди. У Қорларда яшар, жонини қутқариш учун тирақайлаб қочган жониворлар орқасидан қувиб, энг баланд қорли тоғларга доғур чиқиб борарди, кўпинча, жониворларни керагидан ортиқ бўғизлар, гўёки ҳамма ёқдан текинхўр ғаламислар – чиябўрилар, тулкилар, бўрсиқлар ёпирилиб келиб таласин, ўлаксахўр калхатлар чийиллашиб, чинқиришиб, ҳирқирашиб, қанот қоқиб, жанжал-сурон кўтариб талон-тарож қилсин, чангаллари қонга ботсин, дегандай бўларди. Мана шу барча талончи жондорларга Жаабарс бир чеккада нафратомуз қараб турар, баъзан худди улар нимагадир гуноҳкордай наъра тортиб устиларига ташланар, бўкирар, ўкирар,

хайдашга уринарди. Шундай қилиб аламидан чиқмоқчи, иситма оғриғини даф қилмоқчи, армонларига дармон қўймоқчи бўларди...

Кунлар бир-бир ўтар, порлоқ зирвалари қор ва кўк муз билан қопланган тоғлар ҳар қачонгидай ўз ўрнида қимирламай турар, ҳаво ўзгарар, қишлар кетиб, ёзлар чиқар, юксак чўққиларнинг шер янглиғ ҳолдор ҳукмдори Жаабарс эса ўша-ўша танҳоликда умр кечирар, ташқаридан қараганда, ҳеч нарса сира ўзгармаган эди. Аммо аста-секин билинар-билимас кунлар келди, Жаабарс харсиллаб қоладиган бўлди... Бу гоҳи-гоҳида такрорланар, айниқса, кескин, шиддат билан ҳаракат қилишга тўғри келганда юзага чиқар, лекин тинчосуда турганда ҳам нафаси сиқиб, кўкраги сирқираб оғрий бошлаган эди.

Кийикларни сувотда биқиниб ётиб пойларкан, Жалабарс биринчи бора ҳали ов бошланмасдан бурун нафаси тиқилаётганини сезиб қолди.

Ҳаракатни ҳар қачонгидай қилиш керак; эчкилару архарлар қониб сув ичганларидан сўнг фурсатни бой бермай пистирмадан чиқиб уларни босиш керак. Лекин бу ҳали ниятдан ўзга нарса эмас. Ҳаммаси жойида бўлгани яхши, йўқса, эчкилару архарлар пистирма борлигини қандайдир сезиб, кўз очиб, юмгунча йўллари ни ўзгартириб, тумтарақай ғойиб бўлган чоғларни ҳам эслайди. Ундан кейин яна қайтадан изга тушиш, тақиб қилиш, қувишга тўғри келади, у ёғи нима билан тугайди, бир худога маълум...

Бу сафар Жаабарс тақдирдан нолимаса ҳам бўларди. Булар баайни архарларнинг нақ ўзи эди, бу ёввойи шоҳдор қўй-қўчқорлар жуда чопағон бўлишади, баланд қоялар устида юришади, зирвали тоғларнинг бошқаларга насиб этмаган ноёб ўт-ўланлари билан

тирикчилик қилишади – мана шулар сойнинг буралиб оққан ерига адашмай келишар, Жаабарс шу яқин орада пистирмада биқиниб уларни пойларди. Архарлар уни узоқдан пайқашмади, яқинлаб келганда сезишмади, сой қирғоғи бўйлаб қатор тизилишиб, бамайлихотир сув ича бошлашди.

Жаабарс паналаб уларни қимирламай кузатарди. Бари ўз маромида давом этарди – жониворлар сувотда роҳатланишар, тўйиб-тўйиб сув ичишар, тин олишарди, қулай пайтни кутиш керак эди, холос. Фақат одатдан ташқари бўлаётган бир нарса – Жаабарснинг нафаси сиқмоқда эди. Кўкси бўғиқ хириллар, гарчи бу ҳозир халал бермаётган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, нафас олишнинг оғирлашгани безовта қиларди.

Бироқ пайти келди, энди барс икки бора бамисоли яшиндек ҳатлаб чеккада турган тўданинг йўлбошчиси тирик шоҳдор архарнинг белини зарб билан уриб синдириши керак эди – аммо нафаси бўғилиб, иш расво бўлди. У сапчиб отилгандаёқ тўда шу заҳоти кескин сесканиб кетгани ва бошларини елдек кўтарганларини кўрди, энди у панжасини зарб билан урса бас, ўлжа унинг темир чангалига дош беролмайди, қулайди. Мана у мўлжалига етди ҳисоб, аммо у ўлжага етмай йиқилди, архар ўзини четга отди. Ҳаво етмади барсга. Жаабарс қаҳр-ғазаб билан яна архар устига ташланди. Аммо у чап берди, унинг ортидан поданинг бари тумгарақай қочди, кўрқинчли ваҳший орқада қолди.

Ҳали архарларни қувиб етса бўларди, ҳали биринчи ўнг келганини уриб қулатиш мумкин эди, шунинг учун Жаабарс бутун кучини сарфлаб, уларнинг изидан қува тушди, лекин яна омади келмади – қувиб етолмади, йиқолмади, ғолибона ўкиролмади, пода эса тобора узоқлашиб борарди... У нафасини қаттиқ сиқиб, бата-

мом бӯғилганча ўзини яна ҳаракат қилишга зўрлади, лекин энди кеч эди... Бундай омадсизликни Жаабарс биринчи марта кўриши. Аммо энг алам қиладиган ва хўрлигингни келтирадиган жойи қочиб кетаётган поданинг йўлбошчиси йирик шохлари қайрилган ваҳший қулатмоқчи бўлган нарра архар югуриб кета туриб бирдан орқасига бурилди, дўқ ургандек яниб шохларини силкитди-да, кучли туёқлари билан ерга тарс-тарс уриб, сўнг кўздан ғойиб бўлди. Бу эса Жаабарсдан омад кетганини билдирарди, эндиликда у аянчли ночор кун кўришга, ўзгалар овининг сарқитларини ғажигна маҳкум эди.

Рост, албатта, илгарилар ҳам овда унча-мунча иш юришмаган ҳоллар бўлиб турар эди, аммо мана бундай омадсизликка Жаабарснинг биринчи дуч келиши эди...

У ҳадеганда ўзига келолмас, сиқилган нафасини ўнглашга уринар, атрофга аланг-жаланг боқар, боши оққан томонга кетиб борарди...

Олам бўм-бўш хувиллаб қолди. Шунда Жаабарс охирги марта бир маҳаллар қовушмоқ ўйинларида бошидан кечирганидек, оламтобни чорлаб ўкириб сурон солмоқни, тоғлар, шаршаралар ва ўрмонларнинг фусункор сасларини, ўшандаги самовий мусиқа оҳанглари тингламоқни истади, аммо олам сув қуйгандек жим-жит эди...

Юксак тоғларнинг кечаги ҳукмдори тоғларда боши оққан томонга ёлғиз харсиллаб кетиб борарди. Ҳаёт муқаррар тарзда охир-оқибат сўнади, кунларни орқага қайтариб бўлмайди. Жаабарс ҳаётининг сўнгги дамларини ёлғизлик ва кимсасизликда ўтказиш учун бошпана ғор топай деб, тизмадан тизмага лўкилларди. Ваҳший махлуқ ҳали кейинроқ унинг аччиқ қисматига бир инсон ҳам шерик бўлажagini, табиийки, ҳаёлига ҳам

келтирмасди. Эҳтимол, шундай ҳилқат борлиги унинг қулоғига андак чалингандир, тўғрироғи, у тоғларда ўқтин-ўқтин милтиқ овозларини эшитган, ўшанда вужуди кўрқувдан ларзага тушган, бир зум турган жойида тек қотиб қолган, сўнг янада узоқларга бош олиб кетган, аммо шундай бўлса ҳам, одам боласини яқиндан сира кўрмаган - бунақа воқеа унинг ҳаётида ҳеч бўлмаган.

Бироқ шундай учрашув унинг манглайига битилган эди. Яна ўша-ўша - тақдир...

II

Тушунтириб бериш қийин-ку, лекин гоҳида воқеалар бир-бирига тўғри келиб қолади, воқеа рўй берган жой ҳам, вақт ҳам ва энг муҳими, кимсаларнинг хатти-ҳаракатлари ҳам тўқнашиб, буларнинг бари бами-соли тақдирни ҳеч кутилмаган бурилишларга айлантириб юборади. Бу сафар ҳам шунга яқинроқ бир нарса рўй берди. Ҳолбуки, охир-оқибат, ҳақ бари бир қарор топади деб ўйланган, ишонилган эди. Ахир ҳақнинг барҳам топиши мумкин эмас. Ва демакки, яшашдан тўхтама ва ҳақиқатни исбот этишдан чарчама - шуни деб яшаймиз, худонинг амру иродаси ҳам шу. Фақат айтинг-чи, ҳақиқатнинг ўзи нима?..

Ҳар қачонгидай жумадан шанбага қараб тунги ҳаёт бошқа бегим кунларга қараганда анча-мунча барвақтроқ бошланарди. Оқшом тушган чоғда Арсен Саманчин ўз ўрнини эгаллаган эди. Ўзига керак нарсаларни буюриб столи ёнида ўтирар, сигарет тутатишдан ўзини тиярди. Ташлайман деб, тиришарди. Кутиб ўтиришнинг интизорлиғи ҳалдан ортиб, юрак безовта урганда, одатда, чекишнинг ҳумори тутарди. Кўп ўтмай

хуфтон тушди, дераза ташқарисидаги кўча чироқлари ёнди, катта кўчадан ўтаётган автомашиналарнинг тунги чироқлари лип-лип шуъла сочди.

Рестораннинг ярми ҳозирча бўш, лекин яна бир оз вақтдан сўнг бу ерда олма тушгудай жой топилмайдди. Ажабланарли жойи йўқ: ўз вақтини чоғ ўтказишга қурби етадиган одамлар айти мана шу ерга ёғилиб келишар, шаҳар чеккасидаги бу ерни Эманзор боғ деб аташар, ҳозирги тилда элита деб юритиладиган, энг обрўли ва демакки, энг қиммат ресторан шунда собиқ зобитлар уйида жойлашган бўлиб, Европача усулда ҳашамдор таъмирланган ва жуғрофий-сиёсий маънодор қилиб «Евразия» деган баландпарвоз замонасоз ном берилган эди.

Мана шу «Евразия»да у ўзига тайинланган вақтни кутарди. Ташқаридан биров нега унинг бу ерга яна ёлғиз ўзи кунда-шунда бўлиб қолганлигидан ажабланиши ҳам мумкин эди. Бор буд-шудини биратўла қиморга бой бериб, шир яланғоч бўлиб қолган бизнесмен бўлганида тушунарли эди: ҳа, алаmidан ичяпти-да, дердингиз. Аммо у ишбилармонлардан эмасди, унинг «Евразия»да бир шиша май устида худди дўст-биродарларини кутаётгандай бўлиб ўтиришининг сабаблари бундоқ қараганда, унинг ўзига ҳам унчалик равшан эмасди.

У майни майдалаб тортиб, ўзини вақтини бекор кеткизмайдиган одамдай кўрсатаркан, доим ёнида олиб юрадиган кейсидан қандайдир қоғозларни чиқариб кўриб ўтирар, уларни диққат билан ўқиб, мағзини чақар, ич-ичидан ўртаниб, аслида, ғирт таваккал қилаётганини англаб, лекин бошқа иложи йўқлигини ҳам кўриб турарди. Аҳвол, шарт-шароитни ҳисобга олганда, ўзининг умид-орзулари, илинжларининг хадди

битганлиги, афтидан, бу гал сўнгги бора уриниб кўра-ётганлигини ҳис қиларди.

Шундай, ётиб қолгунча отиб қол, қизнинг ёнига етиб бориб, гап очишга улгуриш керак. Қиз ўзини қандай тутаркин? Аллакимлар уни энди примадонна деб ҳам аташмоқда, лекин у ҳам, қизнинг ўзи ҳам биладики... Муҳими, қулай пайтни қўлдан бермаслик. Ҳақиқатни қутқариш йўлидаги яна бир уриниш. Ҳали яна ҳақиқатингни пеш қиляпсанми, ахир қачонгача! Лекин айлан-тириб келганда – оқибат нима бўлади, у қандай жавоб қилади – айтиш қийин. Унинг сувсиз саҳрода қолиб оч ўлса ҳам, воз кечмайдиган олижаноб орзу-аъмоллари бор, кечинмалари, туйғулари бор ва қиз ушбу туйғулару орзу-аъмолларни қандай қабул қилади, қандай тушунади, билиш амримаҳол эди. Бу эврилишларни кўринг энди. Юксак хаёллар, орзулар, борини ҳаёт рад этди! У эса токи жони борица уларни тутиб қолмоқчи, улардан асло айрилмоқчи эмас, улар билан бир тузоққа тушди, аммо воз кечгиси йўқ. Бамисоли ҳамма замонанинг катта шоҳ йўлидан учиб боряпти, у галдир эса қўл кўтариб йўл четида тўхтатмоқчи, лекин ҳеч кимнинг у билан иши йўқ, ҳеч ким тўхтамайди. Мана, яна бир таваккал. Шунинг учун ҳам барвақтроқ келди, эстрада саҳнаси очик кўриниб турадиган, ҳеч ким тўсолмайдиган жойни танлади. Унга шундай бир жой ниҳоятда зарур эди...

Бу орада саҳнада оркестр қатнашчилари пайдо бўлиб, ўз ўринларига бориб ўтира бошладилар. Булар ҳалигиндай «тўғри эфирга» чиқишарди, мана бундай даъво-достон ресторанларда ҳорижий ҳамда маҳаллий юлдузларнинг «тирик чиқиши», тирик рок-музикани ёқтиришади кўпроқ.

Илгари опера театрининг оркестрида ўйнаган машшоқларнинг баъзи бирларини у аввалдан танир, баъзи

бировлари билан эса салом-алиги ҳам бор эди. Тўғри, анча вақтлардан бери гаплашган эмас. Қанча сувлар оқиб ўтди орада. Уларга аввалгидек унинг кераги бор-микин? Ахир гап фақат шундами? Мана, музика чалинади-ю, кўзга кўринмас парда сурилиб ҳар бир кимса учун ўзга дилбар олам очилади ва бу оламга инсон фақат музика орқали кириши мумкин, шунда барча ўткинчи, бекорчи нарсалар чекинади-ю, ёлғиз куйлаётган рух қолади.

Музикага келганда, у туғма ошиқ эди, туйғуларини ҳеч қаерга сиғдириб ҳам бўлмас, англаб ҳам бўлмас эди. Бу ҳавасгина эмас, ундан ҳам кучлироқ, каттароқ, тушунтириб бўлмас бир нарса эди. Бу борада бир воқеа ҳам рўй берган, эсига тушиб қолса, кулгиси қистайди, ўзини масхара қилиб жинни мусиқапараст дейди. Илк қайта қуриш йилларида ўзининг журналистлик юмушлари билан Лондонга бориб қолиб, анжуман ўтаётган ҳашаматли меҳмонхоналарнинг бирида ҳамма қулайликлар муҳайё хожатхонада шипданми аллақайлардан мусиқа садолари ёғилиб турганига дуч келди. Одамлар хожат учун кириб чиқишар, чиннидай хоналарда заруратларини бажаришар, табиийки, артинишар, суртинишар, томоқларини қаттиқ қоқишар, унитазларнинг сувларини шалдиратиб, гулдурос билан туширишар, буларнинг ҳаммаси узра улар шарафига Шопен ёки бошқа бирор мусиқа даҳосининг гўзал асари янграб турарди. О, ноаён юксакликлардан оқаваларга қандай оҳанглар ёғиларди-я! Унинг ақли шаҳар маданиятининг бу каби қулайлигини сира тушунишни хоҳламасди. Ахир мусиқа бу худога етмоқ руҳнинг коиноти-ку. Ўйлаб топган қилиқларини кўринг! Шунда эҳ, олдинги ўтмиш пайтларни қўмсади – қанийди меҳмонхонада «Таклиф ва шикоят-

лар» дафтари бўлсайди – беш юлдузли маъмурларга кўрсатиб қўярди нима дейиш, нима қилишни! У юқорига чиқиб, шу борада оғиз очмоқчи бўлган эди – шу заҳоти илло-биллога келтирмай оғзига уришди – оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолди. У Москвада таҳсил олиб юрган кезларида ўрганган, бемалол тушунса бўладиган инглиз тилида ҳожатхонада мусиқа чалиш раво эмас, деб тушунтирмоқчи бўлди-ю, шу заҳоти сизга бу ҳожатхона ёқмаса, бошқасига боринг, деб жавоб беришди...

Мусиқанинг жинниси бўлган бу одам баъзан ҳазил тариқасида, албатта, агар болалигимда тоғда овул отларини ҳайдаб юрмай мусиқа мактабига кириб ўқиганимда қулинг ўргилсин композитор бўлиб чиқардим, зеро, мен ўзим хоҳласам-хоҳламасам, кўкрагимда мусиқа тўқийман, лекин, афсуски, уни ўзимдан бошқа ҳеч кимса эшитмайди, дерди.

Шундай бўлгандан кейин унинг матбуотда мусиқа ишқибози ва театр танқидчиси сифатида ёзиб туришдан ўзга чораси йўқ эди – бу ишни у яхши кўрарди. Бироқ бу ерда ҳам, кези келса, бурнидан қармоққа илиниб турарди...

Балки бир оз ичиб ўтиргани учунми («Евразия»да асл француз майлари бўлар, шунинг учун унинг бугун ресторанда ўтириши одатдагидай анча-мунчага чиқимдор қилиши тайин) Саманчиннинг вужуди қизиди, яна ўзига май қуяман деб турган эди, шу пайт ресторан хизматчиларидан кимдир столи олдига келди. Бу официант эмас – кўринишидан ғоят басавлат, йўғон бўйнига кулранг капалакнусха бўйинбоғ таққан, европача усулда хизмат кўрсатиш шуни тақозо қилса керак, боз устига катта кўзойнак қўндирган бир кимса. Директорнинг ўзи экан.

– Кечирасиз, сиз Арсен Саманчинмисиз? – у Саманчиннинг олдига «Евразия» тамғаси туширилган ташрифномасини кўйди.

– Ҳа! – одати бўйича шаҳдам жавоб берди Арсен. – Тўғри айтялсиз, мен Арсен Саманчинман. Сиз демак «Евразия»нинг бошлиғи директор экансиз-да?

У ўрнидан қўзғалиб, кўришиш учун қўл узатди, лутф билан қўшимча қилди: «Бундан чиқди, бутун Евросиё китъасининг шефи?»

– Ўшандай! – деб жавоб берди директор бир оз қий-шанглаб қирғизчасига ва гўё сўзини шу билан қатъий тасдиқлади. Арсен Саманчин шу ернинг ўзида унга «Жаноб Ошондой!» – деган лақаб берди.

Қўл олиб кўришганларидан сўнг жаноб Ошондой курсини ўзига тортиб ўтирди, чамаси, жиддий бир нарса хусусида гаплашмоқчи эди, шунинг учун зирҳи огир кўзойнагини зўр бериб арта бошлади.

Шеф-директорнинг кутилмаган ташрифидан бир оз хайрон бўлган Арсен Саманчин парво қилмай гапини илтифот билан давом эттирди:

– Ҳурматли шеф-директор, ижозат беринг, кейсни олиб қўяй, сизга халақит бермасин. «Евразия»ни жуда боплагансиз, қойил, томоша қилиб тўймайсан, мен баъзан бу ерга келиб тураман, кам, лекин...

– Биламан, биламан, – деди директор, лекин гапни илиб кетолмади.

– Қойил қолмай илож йўқ – атрофга завқ билан назар ташлаб такрорлади Саманчин. – Хўрандалар кўплигини қаранг, қанча чиройли хотинлар! – ҳар ҳолда андак ичган эмасми, тили бир оз тутилаётгани сезиларди. – Ўзингиз биласиз, хотинларсиз ресторан гестоган эмас, – французларга ўхшаб тилини такиллашиб талаффуз қилди Саманчин, лекин суҳбатдоши бу кинояни

фаҳмига етмади. – Ҳа, ресторан – ресторан эмас, театр – театр эмас, бозор-бозормас. Ана яна келишяпти. Булар ҳам ғоятда чиройли! Юқорида ўтиришни хоҳлайдиганларга балконда ҳали бўш жойлар бор. Ана оркестр ҳам тайёрланыпти! Бормисан-ей, мусиқа, мусиқа бўлсин! Кутиб ўтирибман, шунинг учун келдим. Қандилларни айтинг! Италиядан олиб келинган дейишади, а?

Ошондай бошини қимирлатди.

– Ҳа, ўшандай, Италияники, – деди-да, бир оз шошмай туринг, менинг ҳам айтадиган гапим бор дегандай огоҳлантириб шахд бармоғини кўтарди. – Мен олдингизга бекорга келганим йўқ, шу десангиз... – У гапини чала қолдириб ичига ютди.

– Э, нимасини айтасиз, жуда соз бўлибди! – дея жағи очилди Арсен Саманчиннинг бизни ҳам кўча-кўйда танишади, ҳали унутишгани йўқ, ҳатто, мана бунақа катта менежерлар ҳам салом беришади деган хаёлда ўзидан ўзи руҳланиб. – Келинг, унда бирга ичайлик, – таклиф қилди у суҳбатдошининг гўштдор башарасига дўстона илтифот билан қараб. – Бу май жуда ҳам яхши, жуда ҳам ўтқир. Қойил! Келинг мен сизга қуяй, яна олиб келишади – айтаман.

– Йўқ, йўқ! – Ошондай унинг шиша тутган қўлини тўхтатди. – Мен бунга эмас. Хизматчилик. Ҳа, сизни кўпчилик билади, сиз маълум-машҳур одамсиз, лекин буни бошқа бир пайт гаплашармиз. Мен сизга бошқа нарсани айтмоқчийдим. Шароит шундай бўлиб қолди, биласизми... Бугун катта тадбирларимиз бор, хорижлик ҳомийлар учун зиёфат, Оқсу олтини бўйича Канада Қўшма корхонаси, халқаро ишлар, олтин бўйича ўзимизнинг одамларимиз – улар таклиф этишган. Катта одамлар, ўз қўриқчилари, қоровуллари, яна рафиқалари билан келишади. Концерт бўлади... Бироқ гап бунда

эмас. Сизга гапнинг пўсткалласини айтиб кўя қолай, ҳозиргина кўнғироқ қилиб айтишди, бугун Арсен Саманчин залда ўтирмасин деган кўрсатма беришди. «Шундай қилиш керак!» – дейишди.

– Тўхтаган! Тўхтаган! Ким у менга буйруқ берадиган? – қизишиб кетди Арсен Саманчин. – Кимга «керак» экан бу? Нима ҳақи бор...

– Менга шундай буюришди! – деди башараси қизарган Ошондой ади-бади айтишиб ўтирмай унинг сўзини шартта бўлиб. – Нега шундайлиги билан менинг ишим йўқ. Тепадан айтишди! – ярақлаб нур сочган қандиллар томон бошини кўтарди у. – Мен айтилган гапни қиламан. Шунинг учун яхшиликча ресторандан чиқинг, ортиқча гап-сўзларга ҳожат йўқ. Қанча тез чиқсангиз, шунча яхши. Ҳозироқ ўрнингиздан тура қолинг. Гапни чўзиб ўтирмайлик, шундай бўлсин.

– Нега энди шундай бўларкан?

Бу нима деганингиз? – деди-ю Саманчиннинг гапи оғзида қолди, қони қочган лабларини қаттиқ қисди. Албатта, у каллахум Ошондойнинг капалагини учуриб, қаттиқ жанжал-тўполон кўтарса бўларди, столни ағдар-тўнтар қилиши, афт-башарасига тушириши, ғалва чиқариши, ўз номус-ори пасткашларча таҳқирланганига норозилик билдириши, ўз ҳақ-ҳуқуқлари поймол қилинаётганига яна бошқа муносиб жавоб бериши, қаршилиқ кўрсатиши мумкин эди, лекин ҳозир бу кўнглига сиғмасди.

Миясига яшин янглиғ бир фикр урди-да, у бостириб келган ҳис-ҳаяжонларини босди, лекин бу ўзини ирода билан қўлга олгани туфайли эмасди, гап шундаки, у бир уриб сулайтириб ташлангандек сезди ўзини. Гўё болта урилган дарахт қарсиллаб кўз ўнгида кулагандай ва гўё еру замин оёқлари остида гулдираб ларзага тушгандай, зеро, кўнглида туйган, онгининг тублари-

да оққан янгроқ мусиқий хаёл сурурлари уни ҳеч қачон тарк этмаган, ардоқли орзулари – ҳаммаси бирдан бирваракай ўша дарахт каби зум ичида йиқилди, бордан йўқ бўлди, кераги бўлмаган нарсага айланди. Фақат ёлғиз бир фикр унинг бутун борлигини аёвсиз ағдар-тўнтар қилиб юборди:

«Наҳот бу ўша қиз? Наҳот у шуни раво кўрди?» Хаёлига келган бу фикрга ишонмасдан, у сахнага қаради – қиз ҳали сулага чиқмаган эди, аммо оркестр унинг чиқишини кутиб, капалакдек енгил куйларни аралашига ўйнаб турарди. Саманчин чўнтагидан қўл телефонини шартта чиқарди-да, қизнинг рақамини тера бошлади. Бармоқлари қалтирарди. Овозим ҳам титраб чиқса керак, деб кўрқди. Ошондой буни кўришини истамасди, аммо илож не. Қизнинг телефони ёпиб қўйилмаган эса-да, бир неча дудулаб сас бергач, қизнинг ўзининг ширасиз овози эшитилди: «Мен Ойдана Самароваман. Телефон вақтинча ишламайди, алоқага чиқмайди». Яна ўша етим ду-ду-ду...

– Олмаяптими? – қошини кинояли чимириб сўради Ошондой.

Саманчин индамади, Ошондой нимани назарда тутди? Ким жавоб бермаяпти? Тахмин қиляптими? Сезяптими? Ё аниқ биладими? Суриштириб ўтирмади. Ўзини пастга уришни истамасди. Умуман гап бошқа ёқда: бу ёғи энди нима бўлади, ҳал қилиш керак. Ҳаммасига нуқта қўйиб ўрнидан туриб кетаверсинми ё тушунтириб беришни талаб қилсинми: буйруқ кимдан чиқди, нима учун рестораннинг шеф-директори бундоқ пешдаҳан қиляпти, сал бўлмаса бўйнига уриб зўрлаб чиқариб юборишдан ҳам тоймайди баччағар?

– Қани нима қилдик? – ўсмоқчилаб сўради Ошондой.
– Турамизми? Эшиккача кузатиб қўяман...

– Йўқ-йўқ, керакмас, – деди Арсен Саманчин. – Йўлни ўзим биламан. – У кейсни жаҳл билан ёпди.

– Бўпти унда! Яхши қиласиз. Айтмоқчи овқатга пул тўламасангиз ҳам бўлади. Буни ўз устимизга оламиз, – деб қўшимча қилиб қўйди отбашара Ошондой.

Бундан Арсен Саманчиннинг фигони кўкка чикди, худди шуни кутиб тургандай бутун аламини тўкиб солди.

– Нима деяпсан ўзи?! – норози қичқирди у Ошондойнинг бетига тик қараганча сенсираб. – Сен мени ким деб ўйлаяпсан? Бу ерга кўчадан садақа сўраб кирдимми? Э, жўна тукқаннинг олдига! Тупурдим сенга ҳам, ресторанингга ҳам. Қани, тез бўл, официантни чақир, тийин-тийинигача тўлаб, кейин бу ердан чиқиб кетаман. Қани, туёғингни шиқиллат! Бас!

– Бўпти, ўзинг биласан! Айтдим-қўйдим. Официант ҳозир келади. У ёғини келишдик, ўшандай! – огоҳлантирди Ошондой ва секин ўрнидан кўзғалиб, ҳўкиздай гардани қизарганча орқасига қарамай кетди...

Шунда Арсен Саманчин ортиқча хатога йўл қўйиб, майдалашди, жанжал мадалади.

– Ҳей, менга қара! – деб чақирди у Ошондойни ва у орқасига ўгирилиб қарагач, қаҳр билан башарасига қичқирди: – Ҳей, бўйнига уриб ҳайдадим, бопладим деб ўйлама тағин! Мен буни шундай қўймайман! Қаерга боришни ўзим биламан. Мен журналистман, мустақил журналист! Билиб қўй!

Бундан Ошондойнинг тили қичиди:

– Билганда нима? Вой, сени қара-ю. Тупурдим сенга, ким бўлсанг ҳам! Хотинлар сендан юз ўгиради, бошқа ёққа қарайди.

– Сенинг нима ишинг бор?

– Сен ўзинг ахлатхонангни бил. Ҳозир журналистнинг охурдаги чўққадан фарқи йўқ. Қорнини тўйғизиб

қўйсанг, бўлди, газетадами, телевизордами, хўрил-лайверади. Гапини қаранг буни! Беш минут вақтинг бор, тез қорангни ўчирмасанг, ўзингдан кўр, ифлос... Сендақаларга кучимиз етади. Тамом! Ёиқ этиб энди оғзингни оча кўрма!

Шуларни айтиб, Ошондой ғазабдан қийшайган башарасидан кўзойнагини шартта олиб, «мустақил журналист»нинг бақир-чақирига эътибор бермай нари кетди.

Арсен Саманчин бу воқеанинг давоми нима бўлишини билсайди! Официант келди:

– Кечирасиз, мана ҳисобингиз!

Лекин ҳамон ғазабидан тушмаган Арсен Саманчин ҳисоб варағи қўйилган идишни нари сурди:

– Олдин менга водка келтир!

– Водка?

– Ҳа, водка! Агар русчани тушунмасанг – арақ!

– Ҳозир олиб келаман. Қанча?

– Кўтарганча олиб кел! Тез!

– Ҳозир!

Официант зинғиллаб буфетга кетди. Фифони ошган Арсен Саманчин атрофига аланглади. Ҳеч кимнинг у билан ҳеч қандай иши йўқ. Ресторан ўзининг оқшомги ишлари билан банд: одамлар лик тўлган, балконлар ҳам эгалланган эди. Ғала-говур, кулги, қадаҳлар жаранглайди, хўрандалар хурсандчилик қилади. Муסיқа ҳам деворларда ўйнаган шуълаларнинг рақсларига жўр бўлиб, одамларнинг димоғини чоғлар, кўнгилларни кўтарарди. Шу издиҳомда фақат у ҳайдалмоқда. Унинг боши айланар, юраги кўксида гурсиллаб урар, бугунга мўлжаллаган ишлари энди битмаслигини ўйлаб сиқиларди. Бу бало кимдан чиқаётганлигини билишнинг иложи бўлсайди: қизнинг, Ойдананинг ўзидан бўляптими ёки унинг янги ҳомийлари қилиқ

чиқаришяптими? Агар қизнинг ўзидан бўлаётган эса, бундай сотқинликка қандай журъат этди, нега уни рақиб чангалига ташляпти, шахсий ишларига тумшукларини тиқишга йўл қўйяпти, шунчаликка борган экан, энди уни ким деб аташ мумкин? Одам ҳам шунақа бўладими? Нима учун? Уни зўрлаб ҳайдаб юборишининг сабаби борми?

Ҳа, нимадир бўлиб, орадан ола шарпа ўтганга ўхшаган эди. Бу яқингинада, ўрталаридаги муносабатлар бир оз узоқлашиб қолганда, қиз негадир ундан ўзини олиб қоча бошлаганда рўй берганди. Ўшанда ҳам у мана шу ерга келиб, қўлидан кейсини қўймай эстрада ёнида қаққайиб тик оёқда тураверди, то томоша тугагунча бир зум ҳам қиздан кўзини узмади. У қизга қараб, ҳой, ялтир-юлтирга ботган илоҳа, хушингни йиғиштир, наҳотки сен мангу қайлиқни ҳали у сахнада сенинг қиёфангда туғилмасдан бурун ўлдирган бўлсанг? Наҳот сен уни излаш ҳом ичидаги ўйин-томошага сотдинг? Ё ақлу хуш сени тарк этдимми?

Яна хаёлида аччик истехзога тўла бир нарсалар айланар, аммо у миқ этиб оғиз очмади... Шундай қотиб, карахт тураверди, кейс ичида эса унинг гунглигига гаров улуг бир асар – у бунга амин эди – қўлёзма ўз вақти-соатини кутиб ётарди. Лекин у соат қачон келди? Ва бу билан кимнинг нима иши бор? Фақат қизгагина... Бу орада эстрада узра мусиқа гумбурлар, тарак-тарак авжга чиқиб дўмбирлар, қўшиқчи қиз куй куйлаб, одамларнинг завқу шавқларини бениҳоя жунбушга келтириб чирмовуқдай буралар, баданидаги барча аъзоларини жўш урдириб ўйнатар, издиҳом эса бошдан-оёқ важду жазавага тушиб, қўшиқчи қизни сира қўйиб юбормас, кўзлари билан уни нақ еб қўйгудай, қарс урар, қийқирар, Арсен эса сахна ёнида туриб, қиз-

нинг шўх овоз таратиб, арзон, енгил мусиқа мақомларига жонини аямай йўрғалаётганидан, шу мусиқанинг банди-асирасига айланаётганидан нигоҳини узмасди. Мана шу телбаворий завқ-шавқнинг офатларида уларнинг нигоҳлари бир неча бора чақмоқдай тўқнашди. Қиз ахир тушунарди-ку буларнинг нималигини.

Мана яна айланиб ўшанга келди. Яна ўша издиҳом, фақат бу сафар уни яна ўша кейсу, ўша кейс ичида ётган улуг асар билан бирга қўшиб, залдан қувиб чиқармоқда эдилар...

У эса бўйсунушга мажбур эди.

Патнисда бир шиша ароқ кўтариб официант келди.

– Марҳамат. Қуйиб берайми? Қадахгами, стакангами?

– Стаканга.

– Қанча?

– Тўлатиб.

У олов гуриллаётган бўғзига ароқ тўла стаканни бир отишда бўшатди. Хансираб, кўзлари ола-кула бўлди. У худди ўзини ёқиб юбормоқчидай эди.

– Қанча бўлади? – сўради у ҳисоб қоғозига қараб, сўнг официантни хайрон қолдириб, тийин тийинини тўғри-лаб тўлади-да, худди ўзини тўла бир стакан ароқ ичмаган кишидай кўрсатиб, қурч елкаларини тўғри тутиб, мушакдор бўйнини баланд чўзиб, адл юриб чиқиб кетди.

Кийимхонада шляпасини олиб, ўшандай жиддий қиёфада бошига илди. У қишин-ёзин шляпада юришни ёқтирарди. Ойдана уни Тумоқли деб чақириши бежиз эмасди. Ташқарига чиқа туриб у эстрададан келаётган Ойдана Самарованинг овозини эшитди. Бутун ресторан гуруллаб қарсак чалди – интизор кутилган воқеа рўй берди: хузурларига юлдуз қиз чиқди! Илк шод-хуррам қийқириқлар янгради: «Ой-да-на! Ой-да-на!» Аммо Арсен Саманчин орқасига қарамади, фақат қадамла-

ри секинлаб, бостириб келаётган мастлик гирдобини енгишга уриниб, хаёлидан ўтказишга улгурди: кўриб қўй, қойилмисан энди – реклама билан моданинг кучи мана шунақа бўлади. Бугун инфраструктура шуни деб ишлайди, яшаб қолиш пойгаси давом этмоқда. Шон-шухрат, донг таратиш – булар ҳаммаси, охир-оқибатда, пулнинг хазондай ёғилишига хизмат қилади. У, ҳатто, кулгиси қистаб минғирлаб хиргойи ҳам қилди: «Расво экан, дўстларим, ақчасиз бўлса ҳаёт, дўст-ёр-ей!» У оёқлари билан гурсиллатиб ер тепингиси, қаҳ-қаҳ отиб кулгиси, сакраб-сакраб ўйин тушгиси келди... Аммо ўзини тутди. Шу заҳоти хўнграб йиғлагиси қистади. Додлагиси, фарёд қилиб осмонларни тўлдиргиси келди, лекин осмон эшитармиди, бўғилармиди. Нимадир қилиш керак эди, бирон даҳшатли кор-қол юз бермай бурун қайгадир бош олиб кетиш зарур эди. Кеч бўлмай туриб, дарҳол жўнаб қолиш, кўздан ғойиб бўлиш керак.

«Севиш ва ўлдириш! Наҳот шундай қилиш мумкин? Сен маст бўлиб қолибсан! Йўқ, маст эмасман, – деб жавоб берди ўзига ўзи хаёлига келган фикрдан музлаб... Севиш ва ўлдириш...»

У кетиб борар, бошида эса гўримда ҳам унутмайман, кечирмайман, деган фикр чарх урарди.

III

Дунёда кимнинг толейига нима битилган. Худди шундай – кимнинг толейига нима. Ҳамма вақт шундай. Ҳеч ким бундан қочиб қутулолмайди... Толейини кутиб тирикликнинг кунлари келади-кетади. Охирги кунгача кутасан, охирги соатгача... Ҳамма вақт шундай бўлади.

Мана яна қайлардандир қосид шамол учди – бу ўз вақтини пойлаб ўнгирида ётган толе ўша соатда бирдан сергак тортиб, борлиқ оламда, одамларнинг

қалбларидами, ўй-хаёлларидами, хатти-ҳаракатларидами, қайда нимани кўриши керак бўлса, ҳаммасини кўргали шошилиб йўлга тушди. Ва яна толе ўз кечиктириб бўлмас зарур иш-юмушларини адо этишга киришди. Ҳар доимо бўлганидай, жуда узоқларни кўзлаб, зимдан ҳодисотларнинг кутилмаган тўқнашувларини ҳозирлади, булар эса, ўз навбатида, ҳеч қаерга сиғдириб бўлмас ўшал тақдир ҳукм-ҳиккаларини бошидан кечириши амр этилганларнинг кутилмаган қисмати ва саргашталикларини олдиндан белгилаб ва келажак кунларини ҳам елкаларига ортмоқлаб, ҳали-ҳамон яна ўша-ўша саволларини такрорлаб, кўкка мурожаат қилар эдилар. Не бўлгай? Нимага? Энди қандай қилиш керак?..

Аммо осмон на шивирни эшитар ва на фарёдни...

Ҳатто, тоғлардаги ваҳший махлуқ ҳам нола қилар, ўкириб, фарёд чекиб, осмонга нидо солар, ойни сўроқлар ва ой ҳам ундан қочиб дам булутлар, дам қорли чўққилар ортига яширинар, зеро, ушбу махлуқ-да ҳар ерда ҳозир нозир тақдир ҳукмидан четда қолмаган, унга, тоғ илвирсига ҳам ўз кўргулигини тайёрлаб қўйганди...

Нарлар олишувида енгилган, насл қолдирмоқ ҳақ-ҳуқуқидан мосуво бўлган қувғинди Жаабарс ўша пайтлар аянчли кун кечирар, устига устак, у ҳали бу аҳволга сира тан бермаган, ҳамон савқи табиий билан қаршилиқ кўрсатар, илгариги куч-қувватининг қайтишини истар, бахтга қарши қизиққонлик, тажанглик қиларди. Илгариги вақтлардек бирон-бир барсойимни биқинига торткиси келар, бироқ уларнинг бари эгалик «уйли-жойли» бўлиб кетишган, унинг истак-хоҳишлари ҳеч кимда раҳм-шафқат уйғотмасди. Шундай пайтлар бўлардики, у бирдан рақибига ташланар,

уни бўғиб-ғажиб ташлаш, жилла курса, кучини кўрса-тиб қўйишни истар, аммо олишув кўпинча натижасиз тугарди. Барча илинжлар абас эди: нафсламрга, қавм энди унга эътибор бермай қўйганди, гўёки эндиликда у ёруғ дунёда йўқдай. Шунинг учун ҳам, йирик ўлжа ағдарилганда, илвирслар ҳар ёқдан йиғилиб келади-ган сўқмоқлардан нарироқ, чеккароқда юришга тўғри келарди. Қолбуки, ўзини босиб туриш, сабр-тоқат қилиш осон эмасди, бошқалар ўлжани ғажиб бўлишларини кутиб туриш, сарқитга эришиш учун ақл бовар қилмас матонат керак эди. Энди унинг аламли қисмати шундай эди, ҳолбуки, у ташқаридан қараганда, ҳамон хайбатли кўринар – калласи йирик, қудратли, мудроқ ҳорғин кўзлари ҳамон қовоқлари остидан учкунлар со-чар, бўйни ва яғрини азаматларча керилар, думи осуда, юмшоқ буралиб турар, бу Жаабарснинг лозим бўлган-да ўзини қандай тутиб тура олишидан дарак берарди.

Фақат қавмнинг булар билан ҳеч бир иши-ҳуши йўқ эди.

Фақат болачиқларини эргаштирган йитқичлар-нинг мавсумий жуфайларигина унга қаҳр билан нигоҳ солишар, гўё у нимагадир айбдордай, ўзларини чет-га тортишарди, унинг илгариги жуфти барсойим эса умуман, танимаган-билмаганга олар, қонни қайнатиб юборадиган бетамизлик билан думини хода қилганча бети ғоятда қаттиқ янги маъшуқи билан ёнма-ён, унга суркалиб Жаабарс олдидан ўтиб кетар, ўлдингми-қол-дингми, демасди.

Тиёншон мангу қорликларида, тоғларнинг ўнгирла-ри ва мағораларида яшовчи қавмдошларига яқин-яқин-ларгача йўлбошчилик қилган Жаабарсдай қудратли азамат йиртқичнинг бу хўрликларга чидашдан ўзга чораси йўқ эди. У тўданинг ҳаётидан мосуво қилинган-

дан сўнг у бўрсиқ юмронқозиқ дуч келиб қолса, қуён-га ўхшаш майда жониворларни овлаб амал-тақал кун кечириб юрди. Илгари кун-кун ора кийик, эчки, архар каби жуфттуёқли хайвонларни ағдариб, бўғизлаб тўй-гунча мазали гўшт еб юрган Жаабарс эндиликда гарчи аввалгидай қорни қаппаймаса ҳам, лекин оч қолаётгани ҳам йўқ эди. Аммо омади ундан юз ўгиргани ҳар қадамда билинарди. У тўдага ёт-ўгай бўлиб қолганига қарамасдан, тиз букиб кун кечирадиган қувғинди ҳолига тушганидан ҳеч кўниқолмас, буни бўйнига олишни истамас, қаршилиқ кўрсатишга иродаси бутунлай сўнмаган эди. Унинг кўксиди юз берган вазиятга қарши табиий ғалаён жўш урар, ваҳший вужудида ич-ичидан тинимсиз исён ўти ловулар, ҳаммасига зидма-зид аллақандай ички енгиб бўлмас куч бош кўтарар, уни ёрлақамай қўйган бу тоғлару дараларни тезроқ ташлаб бадар кетгиси, бутунлай ғойиб бўлгиси келарди, бошқа бир дунёга қайтиб келмас бўлиб кетишни истарди, бу бошқа жой йўл-йўлакай кириб ўтадиган шу яқин орада эмас, балки осмонга кўз илғамас бўй чўзган мангу муз чўққининг ортида, буюк довоннинг нариёғида эди. У жонли махлуқлар яшамайдиган, етиб бориш қийин, фақат ёзда санокли кунлардагина ўтиш мумкин бўлган мангу ёввойи маконларга жўнаши керак эди; ўша ҳоли юксак макон Узангилаш тизма чўққилари орасида бўлиб, у ерга, ҳатто, қудратли парвози баланд кушлар ҳам учиб етолмасди. Жаабарсни ич-ичидан отилиб келаётган ноаён бир куч, дунёга сиғмай қолган чексиз алам-ҳасрати мана шу маконларга тинмай тортмоқда эди. Бир пайтлар ёз чоғи у ўша ёқларга чиқиб борганди, лекин эндиликда унинг аламангиз фожиаси шунда эдики, илгари қурби етарди, энди етармикин...

Довонга чиқиладиган тик ва қоялар билан қуршалган йўл кўз илғамас юксакдаги ҳеч қачон эримайдиган

қорлардан ўтар, шамоллар чўққилардан чўққиларга подадай ҳайдаб юрувчи, улар ортида ғойиб бўлувчи, баланд ёнбағирларга эниб борувчи, довои оша судралиб югургучи қора булутлару оппоқ сутдек амомалар ичра кўринмай кетарди... буларнинг бари бу ердан узоқ эмас... унинг ёнгинасида эди...

Жаабарс яна қанча уюрмаларидан ўтаркинман деб, тўхтаб, атрофидаги қорларни оёқлари билан топтаб, нафасини ростлашга уриниб, буларнинг барини кўздан кечирарди. У қалин қорларни босар, бўғзигача қор уюмларига ботар, тўртала оёғининг панжаларига зўр бериб, яна тирмашиб юқорига чиқар, тошлар-қояларнинг муз қотган бағрига бағрини бериб чўзилиб судралар, олдинга силжирди.

Лекин худди мана шу аснода у ўлжасини қутуриб қувиб бораётгандай нафаси оғзига тикилар, юрагининг гурсиллаб уришидан қулоқлари чиппа битар ва энг кўрқинчлиси – нафас етмай оғир бўғилар, оёқларида мажол қолмай таппа йиқилар, орқасига сирғалиб қулар, кўзи жимирлаб назарида дунё остин-устин бўларди. Уёғига яна юқори кўтарилишга кучи етмасди – томоғи хир-хир қилар, бўғилиб ириллар, бироқ бир одим ҳам олдинга босолмасди... Аввалгидай қудратли бўлгандами, Узангилаш довоини бир-икки соатдаёқ ошиб ўтган ва охир-оқибат, ўша ўзгача дунёга аллақачон етиб оларди. Самоларнинг жаннатида яшарди кейин... Лекин мабодо қўлидан келсайди, бу сафар энди у ҳеч қачон қайтмайдиган бўлиб, мангуга, то охирги нафасигача шунда қоларди, то ҳаётининг сўнг дамигача...

Чиқиб бўлмас тоғ чўққиларининг тизмалари билан ўралган юксакдаги маконга етар-етмас Жаабарс жонидан тўйиб, ҳадеса калласини бор кучи билан силкитар, музлаган қояларнинг тош бағирларини тирмалар, аб-

гор бўлиб, қани эди табиатдан йиғлаш ато этилган бўлса, тоғлар тумонатини ларзага солиб, ўкириб-ўкириб йиғлашга ҳам тайёр эди. Жаабарс бир эмас, бир неча марта довонни ошиб ўтишга тиришар, бироқ эпини қилолмасди... Бир пайт нафаси бўғзига тикилиб қийналиб ётганида, худди икки қадам нарида ваҳший тоғ илвирси ётмагандай шундоққина ёнгинасидан ўнточа шохдор тоғ архарлари сакраб-сакраб ўтишди. Ҳолбуки, улар уни пайқашган эди, у эса табиат ўзига ўлжа этиб берган тоғ архарларини кўрмаганга солди... О, тоғлар, айтинг, дунёда шундайи ҳам ҳеч бўларми?! Аммо тоғлар миқ этмасди. О, осмон, айт, дунёда шундайи ҳам бўларми?! Олий осмон ҳам жавоб бермасди. Жаабарс ҳасратдан мунграниб ётарди...

Ахир барча ишларни қойилмақом адо этган пайтлари бўлган, юксаклардан отилиб тушаётган шаршалардан бир нафасда сакраб ўтган ҳолбуки, салгина тойиб кетса ёки ҳаялласа, ҳар қандай махлуқни тубсиз қаърларига улоқтириб ташлаган, бир зум ичида тош-қояларга уриб мажақлаган. Бироқ Жаабарс у пайтлар шунчалар кучли ва чаққон эдики, тўсиқ нималигини билмасди, на тубсиз қаърлар, на тик қоялар, на жар-даралардан кўрқарди. Бўрон, қор қуюнлари уни худди ўз фарзандидай қучарди, тоғлар илоҳаси эса унга илтижо этарди: «Ёнимга кел, Жаабарс, ёнимга кел!» У илтижо янграётган ёққа қуюндай ташланар, илоҳа эса шу заҳот ғойиб бўлар, энди унинг саси нариги ёқдан эшитиларди: «Ёнимга кел, Жаабарс, ёнимга кел!» У яна олдинга камон ўқидай шувиллаб отиларди... Ўша чоғлар дунё унинг чангалида эди, етиб бориб, қувиб ўтиб, ташланиб, доим енгиб чиқиш унга ҳеч бир қийин эмасди ўша чоғлар! У дунёнинг соҳиб чангали эди.

Мана энди у ҳар ёнга бош уриб, тиришиб-тирмашиб, ўтиб бўлмас довон узра бор кучи-хушидан айрилиб, абгор бўлиб ўша ўтмиш кунларни ҳасрат, алам, оғриқ билан эслайди.

Туш чоғи эди. Ҳар куни кун ўртага етади, кун ўртадан тушади, лекин ўша пешин пайтини асло унутиб бўлмасди...

Ўша ёзни ҳам унутиб бўлмайди...

Бундай ўша юксакликларда ҳаво тиниқ, булутсиз бўлса, кун пастликларда бўлганидек, соя-салқинда дам олиб ётишга чорламайди, куйдирмайди, ёндирмайди, мутлақ нурафшон, мўъжизавий шуълалар сочади, тоғлар оламини мунаввар нурларига чулғайди, тирик бир куч-қудрат манбаига айланиб, заминда неки нафас олиб яшаса, барини файзиёб қилади, оддийгина кўк майсадан тортиб, ёз чоғи бу жойларни қора тортиб келган, учурумлар ва тизмалар узра оҳиста чарх урган тўдаланган қушларгача ўзидан баҳраманд этади. Бундай дамларда борлиқ олам мавжудотлари офтоб зиёси кучоғида яшамоқ лаззатини туяди...

Ўша кун ўртасида ҳам шундай бўлди. Ўшанда улар жуфай бўлиб, барсойим икков Узангилаш юксак маконларида эркин югуриб учиб боришар, офтоб ва улугвор тоғлар уларнинг майлларини жўштирар, ёнма-ён чопиб боришар экан, улар бир жону бир тан бўлиб кетишган, югуриш ҳам баданларини қиздирарди, бир-бирларига сира тўймасдилар...

Бу маконга улар куни кеча етиб келишганди. Довондан кун бўйи тўхтамай ўтишди, тунда ора йўлда қолиб кетмаслик, қуюн забтида ҳалок бўлмаслик учун бир зум ҳам қадамларини секинлатганлари йўқ. Ниҳоят, Жаабарс билан маъшуқаси барсойим кўзлаган манзилларига ҳали кун ботмай етиб келишди. Бекорга уриниш-

маган экан! Табиатнинг ўзи уларни бу маконга чорлаб олиб келди ва ҳар дамда, ҳар нарсада уларга омад ёр бўлди. Йиртқичлар нафасларини бир оз ростлаб, ўзларига тунги манзил излаётганларида, унча узоқ бўлмаган масофада тоғ охулари тўдасини кўрдилар: улар ўн чоғлик бўлиб, яқинда довон ошиб юксакдаги ўтлоқларга чиқишган, осмон билан ўпишган чўққилардан эриб тушаётган сувларни ичишарди. Лекин мушкул довондан ошиб ўтгач, фалокат оёқ остиларидан чиқди. Йиртқичларга ем бўлиш хавфи туғилди. Икки ваҳший ҳайвон шу заҳоти ҳужум қилди. Ўлжани қўлга киритиш унча қийин кечмади. Довон кийикчаларни анча ҳолдан тойдириб қўйганди. Илвирслар охуларнинг бирини кўз очиб-юмгунча чангалга олдилар, бошқалари қочиб кетишди. Тун олдидан лаззатли этга ҳўб тўйдилар, оху гўштининг таъми оғизларида қолди, фароғат қилиб ҳўб роҳатландилар. Кўк юлдузлари худди буни билгандай яраклардилар – улар бошидан осуда шуълаларини фаровон сочар, тоғларни аллалардилар.

Тонг билан тиниқ уфқлар чизигида улкан қуёш кўринди, шунда мангу тоғлар янада улуғвор тортиб, жонланиб, ҳаёт нашидасини сурдилар, ўз ҳайбатли ўткир қирраларини янада кучлироқ, итикроқ намоён айладилар.

Жаабарс маъшуқаси билан уйқудан эрта уйғонди, ов овлаш баҳонасидагина эмас, маъшуқаси билан гап-тап қилиш учун махлуқ қадами етмаган ажиб чимганликларда, майин ҳид таратган зумрад ўтлоқларда, юксак тоғларнинг сарин ҳавосидан баҳрадор бўлиб сайрга чиқдилар. Кун қиёмга етганда илвирслар аввал катта-катта сакраб, ўмбалоқ ошиб, кейин узоқ-узоқ югурдилар. Қуёшнинг ўзи тоғ қоплонларини гўё шунга ундаётгандай, баданларини қиздирар, уларга ақл бовар

қилмас гўзаллик ва қудрат бағишларди, бу билан гўё бу жуфтлик, бу висол онларининг қадри ва сир-синаотини вужудларингизда туйингиз, дегандай бўларди. Бу жуфай ҳайвон зоти қовушмоғининг тенгсиз нашидаси эди.

Улар томирлари жўш уриб, ёнма-ён эркин югуриб боришар, шу тобда улар учун тоғлару қуёшдан ўзга ҳеч нарса кўзларига кўринмасди. Мабодо тўғри олдиларидан чиқиб қолганда ҳам, уларга ҳозир ҳеч қандай ўлжанинг ҳожати йўқ эди. Улар қуёш нурини шимирар, югурганда қуёш нуридан куч олар, унинг ҳароратини эмар, кучларига куч қўшилар, ҳорғинлик нималигини билмай, ҳаёт лаззат-фароғатининг чўққисига кўтарилар эдилар. Шундай бўлган эди-да...

Ва еру замин коинотнинг арғимчоғида чайқалар ва ер юзасида мавжуд жамики мавжудот мангуликни кўзга кўринмас айланасида учар, улар ичида Жаабарс билан маъшуқаси барсойим ҳам офтоб нури ёритган тоғ тизмалари ҳамда воҳаларида қанотланиб учишар, қуёш эса тиккада хатти аълода туриб уларни эркалар, ўзига чорлар, кўкларда учган қушлардек бўлинглар деб, далда берар, зеро, худди ўша онларда икки йиртқичнинг жуфайи ҳайвонлар зоти-қавмининг чопиб бораётган мисоли икки фариштасига менғзарди... Гоҳи-гоҳида ҳайвонлар ҳам фаришта бўла билади... Шундай бўлган эди-да...

Хаш-паш дегунча фароғатли ёз кунлари ўтди-кетди, тоғларнинг юксак маконларида қўноқлик муддати охирламоқда эди – бу маконларда ҳаво тез орада кескин ўзгарди, бирдан тик тоғлар бағридан кўз очиб-юмгунча қуюнли қор бўронлари кўтарилиб, нафас олишга қўймай қутургандан қутурди, осмон-фалакни зим-зиё қоронғи босди. Ана ўшанда илвирслар апил-тапил орқага қайтишди – базўр оёқ узиб, жонларини сақлаб қолиш-

ди. Улгуролмаган баъзи жонзотлар ўша маконнинг ўзида, қор кўчкилари тагида қолиб кетишди, осмонда учиб бораётган қушлар ҳам ҳеч нарсани кўролмайд кўздан айрилишиб ерга тап-тап муз кесаклари бўлиб қулашди. Шундай бўлган эди-да...

Ана шу юксак тоғ маконига доволон ошиб ўтишга Жаабарс жон-қолига қарамай уринар, унда мўъжизадай қуёш билан эндиликда ёлғиз бир ўзи рўбарў бўлишни истар, у ерларда ҳаётининг охири кунларини ўтказиб, сўнг абадулабадга ғойиб бўлгиси келарди. Бу ёлғиз сўққабаш ҳайвон ўз умр йўлини бошқача бир тарзда эмас, айнан худди мана шундай тугаллашни хоҳлар, шунга интиларди...

Доволондан эса ўтиб бўлмасди. Йўли тўсиқлар билан банд, уларни ошиб ўтишга ожиз эди. Жаабарс қаттиқ хириллаб, увиллаб, ариллаб, юқорига кўтарилмоқчи бўлар, хип бўғилар, тик баландликни ололмай пастга қулаб тушар ва яна қалтираган панжаларини тошга босарди...

Лекин ахир нима учун тақдир ушбу тоғ илвирсига андак раҳм-шафқат қилмади? Ахир унинг истаги фақат тоғ ошиб ўтиб, сўнг ўша ёқларда абадулабад қолишгина эди-ку... Наҳот, тақдирнинг бунга ўз алоҳида сабаби бор бўлса? Наҳотки, бу махлуқ унга баайни мана шу Узангилаш тоғликларида алланимагадир керак бўлса? Тақдирнинг дафтарига нима ёзилган эди ахир?

IV

Икки кун илгари у: «Дил нима ўзи? Ҳамма нарсани унга бемалол тўнқариш мумкин. Ирода ва онг – мана булар инсон учун энг муҳим нарсалар!» – деб оғзидан чиққанини шарттакилик қилиб ёзган бир газетхон билан баҳсга киришиб мақола тайёрлаганди. «Албат-

та, бу гапда жон борку-я, лекин биз дилимизда рўй бераётган ҳодисаларни ҳам назардан қочирмаслигимиз, уларнинг маънодор томонларини эсдан чиқармаслигимиз лозим, биз эса, кўпинча, бу нарсаларга эътибор бермаймиз. Дил мулкида рўй бераётган майллар аксаран, ҳатто, тарихий воқеа-ҳодисаларда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Яхшилик ва ёмонликнинг асл ибтидоси кўнгил булоғидир. Дил онгости ҳодисаларини кучайтиради ва рағбатлантиради!..» У пайтини топиб шундай фалсафий муҳокамалар юртишни яхши кўрарди.

Бироқ ҳозир фалсафий ўй-хаёлларга ботиб ўтиришнинг пайти эмасди. Шу кеча Арсен Саманчин компьютернинг, ҳатто, яқинига йўламади. Ўша чуқур мулоҳазалар юритилган қизиқ мақолани ёзиб тугатадимми, йўқми, буни ҳам билмасди. Одатда, кечки пайтлар мусиқа эшитиб ўтиришни ёқтирар, бугун уни ҳам қўймади. Энди бўш вақтларида мусиқа қўйиб эшитадимми, йўқми, буни ҳам билмасди. Лаънати «Евразия» шоу-ресторанида рўй берган воқеадан кейин юраги худди ўт тушган ўрмондек гуриллаб ёнарди. Унинг руҳий дунёси остин-устун бўлиб кетган, ўзини қандай қўлга олишни билмас, тубсиз чоҳ ичига тушиб кетгандай бўлар, ўзига бўрондай ёпирилган дарғазаб кечинмалар гирдобидан яна отилиб чиқиб қутулгандай сезарди. У ўз бўйдоқ хужрасининг бирдан-бир дарчасига тўхтовсиз бориб-келар ва шу ерда ҳеч нарсани тушунмай-билмай ҳаросон туриб қоларди. Қизиқ, у ўзи ҳақида худди бошқа бегона одамдай ўйлар – ўзини ўзи танимай қолганга ўхшарди.

У ресторандан қайтиб келиб, ҳатто, бўйинбоғини ҳам ечмади, дераза олдида қаққайганча турар, дам-бадам оғир-оғир хўрсинар, бошини сарак-сарак чайқар, бўйинбоғини қўли билан тутамлаб қоронғи ҳовлига

тикилар – қаршидаги худди мана шундай кулранг йирик панелли кўп қаватли одамлар яшайдиган баланд иморатнинг барча чироқлари аллақачон ўчганди.

Агар улар ёниб турганда ҳам чикора? Учинчи корпуснинг еттинчи қаватида истиқомат қилувчи ва ҳозир ойна рўпарасида туриб аламли ноумид ўй-изтироблар ичида ўртанаётган аллақандай кимса билан кўни-қўшнилари нима иши ҳам бўлиши мумкин?

Қанча инграма, ўртанма, ҳеч қандай фойдаси йўқ. У кимга таъна қилсин, кимдан ўпкаласин, кимни кўрқитиб кўйсин? Ҳамма нуқталар аллақачон жой-жойига кўйилган. Такси уни етти қаватли туссиз уйларнинг кўримсиз ҳовлисига келтириб кўйди, шу ерда уларни орқадан қолмай таъқиб этиб келган хорижий йилтироқ машина кескин қувиб ўтди, ўткир чироқлари билан кўзларни қамаштириб кўр қилаёзди. Арсен Саманчин ёруғдан кўзи ҳеч нарсани кўрмай машина зшигини очиб тушаркан, хорижий машинадан баланд бўйли баҳайбат икки киши чиқиб унинг олдини тўсишди. Ҳарикковининг рафтори ва хатти-ҳаракатига қараганда, уни кўрқитиш, хўрлаш, ҳатто, калтаклаш учун жўнатилган эдилар. Аммо олдин такси ҳайдовчини: «Қани, тез жўна бу ердан!» – деб қувиб юбордилар.

Арсен Саманчинни эса деворга тирадилар:

– Хўш, ҳазрати олийлари, кулбангизга етиб келдингизми эсон-омон? Сассиқ ахлатхонада яшайдилару яна шляпа кийганларига бало борми! – Арсен Саманчин оғзини очиб улгурмай уларнинг бири унинг шляпасини шартта пастга тортиб кўзигача бостириб кўйди. – Хей, кўзингга қара, бола! Бировларнинг ишига тумшуғингни тикма! Ақлинг кетиб, кетма-кет ёзиб чиқяпсан, ҳали адабингни ейсан. Сенга ўхшаган кимсага битта кўрғошин ўқ доим топилади! Билдингми, аблаҳ! Қани, яна

бир нима деб ёзиб кўр-чи – чиққан жойингга кириб кетасан! Башарангни қара, ифлос, итдай ичибсан. Тур кет, йўқол! Эсингдан чиқмасин, думингни қисиб юр, ҳа.

Уни шу ерда қолдириб, улар катта тезликда кўздан ғойиб бўлдилар. Кетидан тош ғириллатсанг буларни... Лекин қайда! Кўнгли беҳузур бўлди. Ғира-шира қоронғида уйи сари кетди. Қурби фақат бошидаги шляпасини тўғрилаб қўйишгагина етди.

Энди эса ҳеч нарса кўрмаган содда ўсмирдай каловланарди: нима қилсин, буёғига қандай яшасин, бошини олиб қаерга кетсин? Унга нима бўляпти ўзи? Ахир, нималарни кўрмади бу сўққа боши?..

Уйланди. Тўйлари бўлди. Ҳаммаси унутилиб кетди. Қавм-қариндошлари эса қулоғини қоқиб қўлига беришади: биринчиси ўхшамаган бўлса, иккинчисини чўзишнинг нима кераги бор? Ҳаракатингни қил! Ҳа, олдинги никоҳи кўз очиб-юмгунча жон берди. Афсус, бошқача одам бўлолмади. Алоҳа ажрашдилар, икки ёққа бош олиб кетишди, бир-бирларидан қутулишди. Одамлар бекорга айтишмас экан: севги бир бора шуъла сочади, мангуга эмас. Аммо одам буни тан олгиси келмайди, севги ўчмас, мангу шуълалар сочишини хоҳлайди. Майлига. Худо хайрини берсин. Шуъладир шуъламасдир, тақдир қилмади, худди бир-бирларини танимаган-билмагандай айрилдилар. Ўшандан буён мана уч йил ўтди, шу кўримсиз Қариб микрорайонда яшайпти. Албатта, рисоладаги хотинга ундай одам билан чиқишиб яшаш осон эмас. Туққани ҳам йўқ. Улгурмади. Қариндошлар ўпка қилишади. Ким бунга айбдор? Хотинининг турган-битган ташвиши – банкнинг иши эди. Пул-пул! Бари бир унинг каби дарвеш билан тил топишиб, бир ёстиққа бош қўйиб орзу-ҳавас қилиб бўлмайди. Агар айтиш мумкин бўлса, у – қоябардор инсон.

Қоя унинг учун дунёда ҳамма нарсадан ортиқ. Шўринг кургур хаёлпараст. Бунинг устига «минбар кишиси». Марказий Осиё тўғрисида таҳлилий мақола ёзиш учун келган инглиз журналист аёли уни шундай деб атаган эди. У ёқ бу ёқлардан анча суҳбатлашдилар. Ана ўшанда лондонлик газетачи аёл шундай деди:

– Жаноб Саманчин, сиз нимангиз биландир бизнинг минбаргўйларимизга ўхшаб кетасиз, улар ўз қояларининг фавқулодда қимматига қаттиқ ишонишади. Қаранг сиз ҳам ўз қоянғизни хушёр кўриқлайсиз, уни кўлингиздан қўймай, чангалинғизда маҳкам тутасиз.

– Раҳмат, яширмайман, бундай гапларни эшитиш кишига ёқади. Лекин мен тоғлардан чиққанман. Тоғларда ўсганман. Тоғлар доим ўзингизни қўлга олиб хушёр юришингизни талаб қилади, учирма лабида қоқилиб тубсиз жарга қуламаслик учун ҳар қадамда ҳеч нарсани кўздан қочирмасликка тўғри келади.

– Бундан чиқди сизнинг минбарингиз бу – тоғлар. Дарвоқе, табассум қилди инглиз хоним, бу ерда ҳамма ёқ тоғлар. Кўринг, қанчалар юксак тизмалар!

– Рост, бу тоғлар мамлакати. Фақат мен туғилиб ўсган тоғлар бу ердан жуда узоқда ва кўз илғамас баландликда, шунинг учун у тоғларни Узангилаш тизмалари – кўкнинг узангилари деб аташади...

– Жуда чиройли. Менга бу тимсол, айниқса, ёқади, инглизчасига – stirrup бўлади. Шундан сизнинг тоғларингизни – Стиррап тоғлари деб айтиш мумкин.

– Қойил. Қирғизчасига бу Стиррап-тоо дегани! Узангилаш тоғлари! Менинг элдошларим бундан фахрланишади. Мен эса тоғлик бўлишим билан бирга минбаргўй бўлишдан ҳам қочмайман. Ахир университетларнинг кафедралари ўз минбарларидан универсал, бутун ер юзига тўғри келадиган Қояларни ёйиш билан шуғулланишади.

– Кўрдингизми, мен янглишмабман. Ташаккур. Сени дарров тушунадиган касбдошинг билан суҳбатлашиш қанчалар яхши.

Ҳозир дераза олдида туриб, қоронғи ҳовлига маъносиз бақрайиб, Арсен Саманчин ўша суҳбатни эслади ва: «Ана сизга ҳурматли минбаргўй тоғлик», деб қўйди. Сен бугун ҳаётнинг яна бир «ширин» сабоғини олдинг. Тотдинг! Асал қўшилган! Қойил! Бўлар экан-ку! Бозор издиҳоми қудрати олдида ҳеч қандай минбар, ҳеч қандай кафедра дош беролмайди. Ана, бозорнинг гаврони билан бўйнингга уриб ҳайдаб чиқаришди, яна қаллангга сола-миз, деб дўқ ҳам уришди. Ҳатто, севгини ҳам, сотиладиган товардай бозор растасига чиқаришди. Сен эсанг буни мана эндигина тушуняпсан. Бундан келиб чиқадики, сен бу бизнеснинг даврига тўғри келмас экансан. Ана ўша соцреализм деб аталмиш нарса учун яна бир муқаррар жазо. Ана сенга «стирраплик азамат!» Овулдошларинг, айниқса, қайта қуриш деган пайтларда сендан хўб фахрланишарди, қаранг-а! Энди ҳушёр тортишади. Хўб, қани, энди нима қилдик, қаерга бош уриб борамиз? Ўша «Мангу қайлик»ни унут, буткул унут! Кимга керак у?

Э, ҳали ниятнинг ўзинёқ полса билан тенглашолмайди. Полса тантанаси. Бизда полсанинг даври келди. Сен бўйнингни индамай қис-да, буни тан ол ёки хайр-маъзурни нася қилиб жуфтакни ростлаб қол. Лекин бари бир нима қилсин? Москвага кетсанг, у ерда ишончли, суянса бўладиган ўз одамларинг бор, лекин у ерда ҳам полса авж паллада! Хуллас, кета кетгунча қоронғи ер ости йўли, охири кўринмайди... Ҳали икки йил бурун ҳаммаси шундай ер билан яксон бўлиб кетади, деб сира хаёлига келганмиди? Унга ва акамга хайр-маъзур қилиб хат ёзаман...

Дераза олдида туриб, у яна узоқ вақт шундай но-хуш ўй-хаёлларга толди. Кейин ўзи ҳам билмаган кўйи ухлаб қолди, оламни оғир сукунат босди. Қизиқ, ўша кеча на қўлидаги ва на уйдаги шаҳар телефонидан бирон марта ҳам кўнғироқ бўлмади. Бошқа вақтлар ярим кечагача телефон қилавериб, қулоғини қоқиб қўлига беришади. Мустақил, ўз номига яраша, эгамен журналист бўлгач, Арсен Саманчинга шундай муомала-муносабатлар табиий, сўз эркинлиги ҳам шуни тақозо қилади. Қўшга кирдингми, бас, вой бўйнимнинг яғири дема. Шикоятлар ёғилиб кетган! Нималардир матбуот орқали ҳал қилинар, бошқалари ечилмай тугун бўлиб ётар, ахир у адвокат эмас-ку, бор-йўғи матбуот деҳқони. Ҳолбуки, турли-туман корчалонлар матбуот орқали ўз манфаатларини қондириш, бутун аҳолининг кўз ўнгида даҳанаки жанглар қилиш, ғолиб чиқиш, бутун эл-юртга донг таратиш учун не-не найрангу маккорликларни ишга солишмас, ундан ўзларининг итдай рақобат жангларига қўшилишни талаб этардилар... Бугун эса тик этган товуш йўқ. Ғаройиб. Балки унинг қандай таҳқирланганидан хабар топишгандир.

Балки аллақандай савқи табиий билан энди унга му-рожаат қилишимиздан фойда йўқ, омадундан бутунлай юзини ўгирди, деб ўйлашаётгандир, недирки, «вокал қўшиқчимиз», бир пайтлар опера сахнамизнинг илоҳаси, ҳозирда қаерга қараманг, ширин табассум қилган сурати турган эстрадамизнинг юлдузига яқин-яқинларгача биргаликда пишитиб, биргаликда муҳокама қилишиб юришган ниятлари – ҳамкорликда опера яратиш фикрини бор-йўғи эслатиб қўймоқчи эди, холос. Мана энди маълум бўлмоқдаки, бу опера эмас, хомхаёл экан. Ахир Ойдана бирдан барча алоқаларни бирваракай узди – тавба, бамисоли аллаким уни сеҳр-жоду қил-

гандай-а, кўриқчилари яқинига йўлатишмайди. Майли, ихтиёри, худо хайрини берсин, лекин композиторга нима дейди? Тўхтатинг, деб айтадимиз? Лекин Ойдана учун мумтоз опера мусиқаси яратаман деб аҳд қилган бундай устоз-маэстролар ҳозир битта-иккита, холос. Мусиқа оламида ғоятда машҳур ва ҳурматли зот бўлмиш, «Мангу қайлиқ» ғоясига бениҳоя қизиқиб қолган ва опера яратишдай нодир ишни қўллаб-қувватлашга базўр кўнган, аллақачон ҳомий билан бу ҳақда шартнома ҳам тузиб қўйган композитор Аблаевга буни нима деб тушунтириш мумкин. Уларга ресторанда рўй берган илгари кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеани қандай айтади? Қандай шармандалик! Барзангилар уни орқа кўчага олиб чиқиб, дўқ-пўписа қилиб, мушт дўлайтириб зўрлаб таксига тиқиб юборишди. Такси ҳайдовчига иддао қилишди: «Ҳей, қариндош, манов нусха итдай ичган, уйига олиб бориб ташла. Ҳеч ерда тўхтаб ўтirma. Тўғри, Ўртасой микрорайонига олиб бор!» – дейишди. Ҳайдовчининг кўлига пул ҳам тутқизишди.

Арсен Саманчинни мана шундай «ихрож қилишди». Энг ёмони, фойедан чиқишаётганда, у бирдан ярақлаган кэтта тошойнада ўзини бор бўй-басги билан кўриб, хайратидан қичқириб юборишига сал қолди. Қанчалар ҳақир, бечора ва афтодаҳол кўринар эди у. Яна манов олифта пўрим шляпани айтмайсизми. Кўз очиб-юмгунча у қувғинди, ғариб бир кимсага айланди-қолди, уни энди жамоат жойидан ҳе йўқ-бе йўқ бемалол ҳайдаб чиқараверса бўлаверар экан-да, а. У эса ўз номус-орини ҳимоя қилиш ўрнига бўйнини қисиб жўнамоқда, яна буюртмага ясалган ҳашаматли ойнада ўзини шу аянч ҳолида томоша ҳам қилмоқда. Унинг доимги савлати, назокати, зиёли виқори қайда қолди? Ахир уни бежиз эгамен, мустақил деб аташмаган-ку, у тўғриси ҳам, баҳ-

тигами, бахтга қаршими, Осиё матбуотида ноёб оёқда маҳкам турадиган мустақил журналистлардан бири эди. Унинг Ойданаси, эркалаб, суйиб Ойя деб атайдиган севгилиси ҳам «Менинг ўзимнинг эгаменим! Менда эгамен бўлгим келади, сиз билан бирга битта эгамен жуфт бўламиз!» – деб пичирларди. Қайда! Ҳаммаси тескари бўлиб чиқди. Бизнес ҳукмронлари ундан юз ўгирдилар, четга сурдилар, Ойдана эса яланғоч елкаларини қоқиб, бизнеснинг жаннатига учиб кетди. Ким жаннатни хоҳламайди? Ҳаммага у ерда жой топилиши қийин, лекин қизнинг омади чопган экан. Арсеннинг жаннат дарвозасини очадиган калити бўлганда, албатта, унга очиб берар, лекин бундай калит йўқ унда...

Хўп, энди «Мангу қайлик»ни қўйишдек тинмағур нияти нима бўлади, бошидан бу нарса Ойданага мўлжаллаб, унинг одамни батамом ром қилиб қўювчи меццо-сопрано овозига умид боғлаб, ўйланган эди-ку. Кўз ўнгимизда тобора путурдан кетиб, тушкунликка тушиб бораётган опера театри муаммосини қайси жарга улоқтириб ташлаш керак, ундан қочиб кетаётган санъаткорларни қандай қилиб тўхтатиб, сақлаб қолса бўлади? Анъанавий репертуар театри ё яшаб қолади, ё куни битади. Бу ҳам миллий, ҳам дунёвий масала. Ҳа, оммавий маданиятнинг чайқовчилари Арсен Саманчинга ўхшаш ҳаваскор театр ишқибозининг бўйнига бошлаб уришди, уни ўз кўз ўнгида синдирдилар, хўрладилар, олий нарсалар устида бош қотириб юрмайдиган қилиб қўйдилар. Ҳали бу ҳам етмайди, улар ҳали эгамен хаёлпараст устидан кулиб масхаралашни қўймайдилар, уни маънан-руҳан бутунлай синдиришга уринадилар, токи жонига тегиб ўзи йўлдан кетсин, оёқлари тагида бошқа ҳеч қачон ўралашмасин. Буни уятсизларча, бетамизларча адо этгайлар ўша шоу-бизнеснинг фаррошла-

ри, ўша поп-модернизмдан чиққан топ-ясовчи чистаю чаққонлар. Бунақа нарсаларни улар қойил қилишади. Бунинг учун ҳамма воситалар - Интернетдан то космосгача қўлларида мавжуд. Кунда-шунда ёрдамчилар ҳам улар ихтиёрида - эстрада дейсизми, газеталар... Оҳ, шўрлик, шўрлик матбуот! Яккаҳокимлик даврида сўздаги қулчиликка қарши курашиб-курашиб - кейин ўзи бозорнинг қулига айланди. Ҳаво тўлқинлари ҳам шунга хизмат қилади - ахир ҳар бир автомашинада радио бор... Ҳаттоки, самодаги йўлдошлар ҳам бутун ер юзининг чархпалагида шоу-бизнеснинг қибланамоси бўлиб хизмат қилади энди. Буларнинг ҳаммаси мумтоз кадриятларни четга суриш, футбол стадионларидаги тобора кучайиб боровчи тўфон каби ҳайратангиз фойда олиш учун қилинади. Ҳаммаси уларнинг қўлида.

Эҳ сен ҳаваскор хаёлпараст, тўғрироғи, хаёлпараст, шўринг қурғур яккамохов, ҳаммасини кўра-била туриб нега уларнинг оёқлари остида ўралашасан? Наҳот бўйни ва тили қисик қурбонликқа ўхшасанг, наҳот қалтироқ қўлларинг билан ўзингни шоуменлар ўрдусига ўлжа келтирсанг? Ҳатто, севгингни ҳам катта лаганга солиб узатсанг, олинглар, ҳой, енглар, фақат йўлимизни тўсманглар, десанг. Ва мана шу сен ҳаётнинг мазмуни ва гўзаллиги, худонинг ўзи ато этган мангу тухфа деб атайдиган эзгуликлардан мажбурий тарзда воз кечишнинг ўзи эмасми, зотан, муҳаббат бизга самовотнинг тухфаси, абаду азал қурб-қувватидан ато куч. Худди мана шунинг учун ҳам васлга етиш ҳаяжонларини мангулик билан ўткинчи ҳаёт ўртасидаги ҳаракатнинг энг чўққиси деб тушунтириш мумкин, бинобарин, шунинг учун ҳам ишқий ҳиссиётлар ва эҳтиросларнинг жўшмоғида фожиалар ҳамда драмалар яшириниб ётади ва улар осмону замин муносабатлари қанчалар

мушкулписанд эканлигидан дарак беради. Ҳар қандай муҳаббат ўлим билан якунланади, аммо худодан муҳаббатга ато этилмиш мангуликнинг заҳира қурби келажак наслларга ўтади ва улар ҳам ўзларини муҳаббатга бағишлаб, муҳаббат воситаси-ла азал оқимига кириб борадилар. Бироқ бузғунчи кучлар ҳар сафар муҳаббат оламига маккорона ҳужум қиладилар, зеро, инсон аслиятининг қоронғи мағораларида улар кўплаб яшириниб ётадилар ва дам сайин маккорроқ, устомонроқ бўла борадилар, бинобарин, одамларда ички мубораза ҳеч қачон камаймайди.

Мана, бахтингни бой бердинг, галнинг пўсткалла-сини айтганда, ишларни лачавасини чиқардинг, енгилдинг, таҳқирландинг, муҳаббатингни чоҳи балога ташляяпсан, ҳолбуки, муҳаббат сендек эр етилган йигитга ҳамда маъшуқангга кўк осмондан ато этилган эди. Шармандаи шармисор бўлдинг, шоумен Корчалон олдида ўзингни ерга урдинг, бу корчалоннинг, ҳатто, номини ҳам тилга олгулик эмас, шунчалар нафратланади киши ундан. Аммо ул кишимнинг бу билан сира иши йўқ. У ғолиб чиқди, ўлжани тақимига босди. У ҳамманинг кўз ўнгида жондан севган маъшуқангни тортиб олди, ўз домига илинтирди, очигини айтганда, уни бошдан-оёқ сотиб олди, энди боплаб сотади, кифтини келтириб бозорга солади. Сен яна бошқа бир нарсангдан ҳам айрилдинг, юрагингда худди кўринмас уммон каби жўш уриб турган, муҳаббатингга ҳамоҳанг бўлган кўнгилнинг мусиқаси бирваракай барҳам топди, сени тарк этди. Ахир ҳаваскорона эса-да, гоҳ-гоҳ жунбушга келиб ўзини билдириб турса-да, бошқалар уни кўрмаса ва эшитмаса-да, бари бир, ҳарқалай у қалбининг табиий мулки эди ва сен ҳеч қачон ундан айрилишни истамасдинг, уни ташлаб кетолмасдинг.

Мана энди онгинг тубларидаги кўзга кўринмас симфония оҳиста сени тарк этипти, зеро, у яшайдиган макон қолмади.

Арсен Саманчин яна шу заҳоти ўзини босиш, эс-хушини йиғишга ҳаракат қилди: буларнинг бари ҳиссиётлар, холос, диққатингни бошқа нарсаларга қарат, фикрингни соғлом йўлга сол. Агарда «Мангу қайлиқ» воқеаси асосида опера ёзилган, партитураси ҳам тайёр бўлса, унда бош ролни ўйновчи муносиб ижрочини бошқа шахарлар ва ҳатто, бошқа мамлакатлардан ахтариб топиш амримаҳол эмасди. Қимматроққа тушарди-ю, лекин ташкилий томонларини ечиш мумкин эди. Мантиқан олганда, шундай...

Бироқ ҳеч нарсага қарамасдан, юраги кўпириб тошган нафрат ва ўч олиш иштиёқи гирдобида ўртанарди. Ҳозир олигарх деб юритилувчи бир корчалон сени оёқлари остига олиб топтаётганига чидаш қийин эди. Хўп, мабодо, иштаҳанг очилган бўлса, итингни тувагигача олтин қил, лекин нима учун ҳамма уларнинг олдида қуллуқ қилиши, малайга айланиши, одам ёллаб ўлдиришдан тортиб, виждонини сотишгача бориши, қабихликларига шерик бўлиши керак? У уларнинг зарбасига кўзларидан ўт чиқариб юборадиган зарба билан жавоб қайтаришни истарди!

Шунда Арсен Саманчиннинг бошига ёмон хаёллар бостириб келарди, лаънатини ўлдириб ва шу заҳоти ўзини ҳам маҳв этгиси келарди! Бирга – бир! Сен ҳам йўқ – мен ҳам йўқ! Тамом! Кейин матбуот ва бошқа ерларда бу ҳақда нималар деб валдирашмайди, ёлғон-яшиқ тўқишмайди – сариқ чақага арзимайди ҳаммаси.

Илгари у теле ва кинодедectiveларидаги ўлдир-ўлдирларга истехзо билан қарар, улар устидан нафратланиб кулиб юрарди, мана энди ўзи ҳам худди ўша ки-

нолардагига ўхшаб одам ўлдирмоқчи: бу қотилликни қилт этмай, совуққонлик билан адо этмоқчи: уч мартаба нақ башарасига, сўнг яна бир карра бошига қараб отмоқчи, отишдан бурун ғанимнинг башарасига охирги ҳукмини айтади, унинг бутун афт-ангори электр токи ургандай буришиб-тиришиб кетишини ўз кўзи билан кўради. Ана ундан кейин тўппончани ўз чаккасига тираб, тепкини босади. Бас, етиб келдик остонамизга! Насиб бўлса, энди у дунёда кўришармиз... Гап-лашармиз...

Арсен Саманчин у ёққа фақат биргина умид, биргина ишонч билан кетишни хоҳларди, у ҳам бўлса, илоҳий кучлар Ойани ҳам шояд муқаррар виждон азобига солар, муҳаббатга қилган вафосизлиги, «Мангу қайлиқ»ни хўрлагани юрагини тинимсиз ўртар, қийноқ ўтида куйдирар, деган илинж эди.

Икковларидан ўзга ҳеч кимсага маълум бўлмаган Хайделбергдаги ишқий висол дамлари хотираси ҳаётининг сўнгги онларигача унга тинчлик бермаслигини истарди. У дунёда қизнинг пушаймон бўлиб ўкириб йиғлаганини ўз қулоғи билан эшитгиси келарди. Ахир «Мангу қайлиқ»нинг нияти икковларида Хайделбергдаги тоғ қасрида туғилмаганмиди, ойдин кечалар уларни аллаламаганмиди ўша ўрта асрларда бунёд бўлган немис шаҳарчаси узра қад ростлаган хаёлий соялар ўйнаган ўрмон-боғда; ўшанда улар бирга сафарда бўлишган, Ойдана Хайделберг мусиқа жамиятининг таклифига жавобан концертлар берган, Арсен эса унга журналист сифатида ҳамроҳлик қилган эди.

У ўзини босишга ҳар қанча уринмасин – ҳой, тўхта, сен ўйлаётган нарса жуда жўн, арзимас, паст, қолаверса, гирт жиноят, деб ўзини ўзи янмасин, ҳеч қор қилмас, ўч олиш ташналиги пасаймас, ёмонликка қарши

ёмонлик билан жавоб қайтариш табиий иштиёқи сира сўнмас, аксинча, қонини қайнатиб баттарроқ жўшти-рарди. Қулоғига болалигида кирган бир нақл эсига тушди. Қирғизлар уни ночор аҳволга тушиб қолган пайтларида айтадилар: «Эҳ, не бўлса бўлди, бошингни хоҳ тошга ур, хоҳ ўзингни аямай қамчила, душман сенга ташланса, унга асло бўш келма, ғанимни қўлдан чиқарма, қаншарига ур, эгардан қулат, найзангни санч кўксига. Бу қўлингдан келмаса, ўзингни ўлдир, йўлинг йўқлиги шулдир...»

Бу сўзларни қачон, ким, нима учун не алам билан айтган, ким билсин...

Лекин мана, унинг ўзи ҳам йўл ўртасида аросатда қолди: ё ғанимни ва ё ўзингни ўлдир! Бошқа йўл йўққа ўхшайди. Яна шу заҳоти у ўзига ўзи дашном берарди – қандай ваҳшийлик!

Бечора шундай эзиларди аламли ўйлар оғушида, хаёлига бирдан бир фикр урилди, ўзини дарҳол деразадан орқага олиб, томоғи хириллаб пичирлади: «Ўл, така! Боядан бери нима деяпсан? Отаман дейсан, нимада отасан? Қўлингни пахса қилиб отмасанг керак ахир? – У деворга ўрнатилган ойна олдига бориб, ўз башарасига қараб тупуришдан базўр сақланиб қолди. – Сенинг лоақал ўйинчоқ тўппончанг ҳам йўқ-ку! Хомкалла!»

У одам ўлдирувчи киллерлар, қотилликларнинг усуллари ва йўл-йўриқлари ҳақида кўп ўқиган эди – телевизор, кинолар тўхтамай шуни кўрсатади, аммо ҳаётда бу осон иш эмас. Албатта, эҳтимол, топиш ҳам мумкин, сотиб олса ҳам бўлар иш шундай бўлгандан кейин. Аммо ҳали отишни қойиллатиш ҳам керак... Ана, холос...

«Мангу қайлик»нинг алам-оғриғи эса ниҳоясиз эди...

Эрталабга яқин у туш кўрди, қўлида мобил телефон эмиш, лекин ундан қўнғироқ қилиш ўрнига, қаёққадир

ўқталиб мўлжал олармиш, ўқ овози эшитилмасмиш... шунда кўнғироқ жиринглади.

Арсен Саманчин телефонга келди-ю, лекин гўшакни кўтармади. Гижиниб кўлини силкиди – ҳозир гаплашадиган пайтми? Телефон яна бир карра жиринглади – яна жавоб бўлмади.

Ҳа, қурол топиш керак эди – тўппонча ва ўқ. Тоза ташвиш экан-ку бу, сира ўйламаган эканман... Кимдан сўраса экан?

Кун ёришиб келарди, ташқаридан товушлар эшитилди. У эса ҳамон боши қотган, нима қилишни билмасди. Дам ётар, дам дик этиб турарди. Ана муаммо! Ҳозирда худди тиш чўткасидай машҳур бўлиб кетган, лекин аслида топиш ғоят мушқул бўлган бу савил қолгурни қаердан қидирсин? Бозорни айланиб кўрсанг, топса бўлади, дейишади. Қанча қиммат бўлмасин сотиб олиш даркор, зеро, кейин унга пулнинг кераги бўлмайди. Ҳаёт тугаяпти – бошқа ҳеч бир ташвиш йўқ...

Агар тўппонча топса, уни доим чўнтакда олиб юришга тўғри келади, бунинг учун ён чўнтак қулайроқ – қолган барча қилиниши керак бўлган ишлар Арсен Саманчинни иккилантирмасди. Кўли қалтирамайди, ҳаммасини аниқ-тиниқ бажаради, ўқлар кетма-кет отилади, охиргисини – ўз пенонасига қўяди. У шундай вазият туғилишига ишончи комил эди, зотан у ўзи қасд қилган кимса билан ҳар доим учрашиш имкониятига эга – зеро, улар бир давранинг одамлари, бир-бирларини кўпдан танир эдилар. Тўғри, кейинги пайтларда камроқ кўришганлар. Энди ахир – анов ҳар ерда ҳозир нозир, эстрада продюсери, обрўли сара муассасаларнинг эгаси, бу ҳам етмагандай, отинг ким – олигарх, хўжайин, шеф – яна нималар деб аташмайди уни, ҳолбуки, аввалроқ ҳеч ким танимайдиган майда санъаткор

эди, холос. Кўрдингизми, қаердан бош кўтариб чиққанини – бозор тайгасидан бош кўтарди. Ундан кейин кетди, кетаверди, бутун шоу-томоша-ўйин бизнесини қўлига олди! Биз ҳаммамиз ялписига бозорда у ёқдан бу ёққа югуриб юрибмиз. Омади келганлар – бармоқ билан санарли. Ҳамма бало шундаки, у бойлигининг зўридан ўзини булдозер деб билади. Агарда бир ғояни ўлдирмоқчи, бировнинг ҳаётини топтамоқчи, аёлни ўзига бўйсундирмоқчи бўлса, албатта, бунга эришади. Бас, етар! Қурол қўлга кирса, қолгани ҳеч гапмас, ирода ва матонат бўлса бас.

У ўзини шундай ишонтирар ва ўзи ҳам ҳайрон қолган ҳолда, тобора мен ҳақман, деб биларди. Баъзан, ростанам хаёлидан бошқа бир фикр ҳам лип этиб ўтарди: ўч олиш иштиёқи одамни не кўйларга солиши мумкин? Нима, яхшилик йўлидаги ёмонликми бу? Шундай ҳам бўлиши ҳеч мумкинми? Лекин шу заҳоти бу фикрни ўзидан қуварди: яна бошни қотирияпсан, эндигина ўйлаб тургандинг – дарров пушмон бўляпсан... Юрагинг пўкиллаяптими? Яхшиси, унинг ёнига қандай боришингни ўйла – кел, бир гаплашиб олайлик. Ундан кейин...

Дарвоқе, улар яқинда кўришган эдилар, гап бор эди... Рост, Эртош бунга унча қизиқмади, матбуот учрашувидан сўнг қаёққадир шошилиб турар, дам-бадам соатига қарарди. Ичида балки бу қоянинг ишқибозини кўринг, деб тоза кулгандир, мунча ҳавойи бўлмаса бу аҳмоқ одам, дегандир! Тўғри, қайта қуриш деган йилларда улар анча ёш эдилар, Арсен Саманчиннинг ўзи ўша вақтлар турли-туман мақолалар ёзиб-чизиб юрар, театр мавзуларида чиқишлар қиларди. Аммо ўша чоғлар Эртош Курчалов одмироқ артист бўлиб, ҳеч кимнинг назарига тушмаганди. Энди-чи, уни кўринг!.. У сувлар оқиб кетди! Қайта қуриш пайтлари театр

жуда машхур эди. Дунёга янги фикр келди. Давр театр сахналарида намоён бўларди. У пайт театр одамлар кўз ўнгида юксалди, кўнгиллар жунбушга келди, инсон тоталитаризм кишанларидан халос бўла борарди. Шаҳар драмтеатрининг оддий артисти Эртош Курчаловгина фақат ҳеч нимаси билан ажралиб турмас, ҳеч кимнинг у билан иши-хуши ҳам йўқ эди. Ўша пайтлар мана шу ўртамиёнагина артистда (рост, унинг бўйи-басти бошқаларга қараганда хийла баланд, овози ҳам кучлироқ, қолган томонлардан эса, кўпроқ оммавий сахналардагина кўринарди) томоша-шоу-бизнесининг буюк бир куч-қудрати яшириниб ётганлигини ким билибди дейсиз, у барча эстрадаalar ва ҳатто, стадионларнинг ҳукмрони бўлади деб ким ўйлабди дейсиз?

Бироқ ўша даврнинг об-ҳавосида «Эртош Курчал» деган ном пайдо бўлди, кейин бу ном ҳамманинг тилига тушди, айниқса, ёшлар ўртасида машхур бўлиб кетди, ўзининг барча ялтир-юлтирлари, рекламалари шов-шувлари билан бирга ҳамма оммавий эстрада томошаларининг ҳақиқий ўз тамғаси, белгисига айланди – шоу-саноат бунақа нарсаларга катта пул ташлаб, яна тезда уларни ортиғи билан ундириб олади. Эртош Курчалнинг алламбало ярқираган клип-концертлари жуда қўл жойлар: Хитой, Масковларга сафарларда бўлди. Эртош Курчал шунчалар корчалон ва уста тадбиркор чиқди. Эстрада маконларини эгаллашда унга етадигани кам эди. Ойдана Самаровани мана шу Эртош Курчалнинг уммони қудратли куч билан ўз домига тортиб кетди.

Ойя, Ойдана Самаровага нима бўлганлигини ўйлаб ўтиришнинг вақти ўтганди, қандай қилиб, қай гарзда опера театрининг етакчи солисти Эртош бизнесининг маҳкумасига айланди, барча телеканалларда қайта-қайта чиқадиган бўлди, одамларнинг кўз ўнгида то-

бора ёрқин чарақлаган эстрада юлдузи номини олди, ёпирилиб келган попса санъати шуҳрати шуълаларида овозини ҳам, қиёфасини ҳам ўзгартирди, «Голливуд-часига» сахнага чиқишларни ўрганди, сўзнинг қисқаси, бутун тақдирини қайтадан қурди. «Поезд кетиб бўлди» деган кўп қўлланадиган гап бу ўринда расман ўз ифодасини топди. Шундай бўлиб қолдики, улар Ойдана билан бирга Хайделбергдан битта поездда келишди, тақдир уларни Хайделберг қасрида бир хонада туришга муяссар этди, шу ерда қалбларига муҳаббат ёлқини тушди ва яна худди мана шу ерда бирга-бирга «Мангу қайлиқ»ни яратишга аҳд-паймон қилдилар, энди қаранг, ҳаммаси шундай бўла туриб, қандай қилиб Ойдана кейинги бекатда тушиб қолиб, бутунлай бошқа томонга кетаётган поездга ўтира солиб, жўнаб қолди. Арсен эса гўё кўздан йўқолиб бораётган вагонлар ортидан шпаллардан шпалларга сакраб кимсасиз даштда ёлғиз югуриб бораётир, телбаларча дод солаётир, фарёд ураётир: «Ой-а-а-а! Ой-а-а-а! «Мангу қайлиқ» нима бўлади? Қайт, қайт! Ой-а-а! Ой-а-а!» Аммо гўёки у қайрилиб ҳам боқмади... Ким уни йўлдан урди, ким катта пуллар сочиб ром этди – буниси энди маълум. Бу локомотивни ҳайдаб бораётган кимса, илгари ҳеч ким танимайдиган, эндиликда эса довруғи дoston Эртош Курчалов.

Хўш, шу Арсенга ўхшаган дарвеш болага кўзга кўринмас ўша поезднинг орқасидан қичқириб югуришнинг нима кераги бор денг, бунинг устига барча ёлворишларига жавобан кўкдан қаҳқаҳа отган товушларгина келади: «Жинни! Анди! Тентак!» Ундан кўра барига биратўла қўл силтаб, бор-е, деб кетган яхшимасми?..

Арсен Саманчин замонавий шоу-томоша бизнеснинг қайсар, ҳужумкор манфаатпарастлигини қанчалар те-

ран тушунмасин, бари бир ўзининг беихтиёр ёғилиб келувчи хаёлотларидан асти қутулолмасди. У ўз фикри-хаёлига боғланиб банди-асир бўлган, ҳаёти шу ғояга гўё гаровга қўйилгандай, боши берк кўчага кириб қолган эди. Барча олдинги қизиқишлари аста-секин сўнди, қайларгадир борлиқнинг нариги орқа томонига сурилди, фақат Ойдана ва «Мангу қайлиқ» хаёли қолди.

Бу аснода у доим табиий тарзда эҳтиёткорона қарайдиган оммавий маданият жаҳон бўйлаб ғолибона қадам ташлар, унинг устига савдо-сотиқнинг океанларча тўлқинларини дам-бадам бостирад ва ҳар сафар куч-қудрати ортаётгани сезиларди.

Шунда у ер юзидаги умуммасс-медиянинг тилидан тушмайдиган оммавий маданиятни ифодалаш учун янги бир сўз топди – уни улгуржи товар, улгуржи молга мос равишда улгуржи маданият деб атади. (Э, балли, марҳамат! Оммавий маданият бундан чивин чаққанчалик озор чекмайди!)

Яқинда шаҳарнинг 250 йиллиги нишонланди, шунга бағишланиб шаҳар байрамида ўтган улкан шоу-томоша концертда у атамасининг нақадар аниқлигига яна бир карра ишонч ҳосил қилди.

Оқшом тушган, мингларча томошабинлар тўлдирган стадион уммондек чайқалар, чироклар чароғон норлар, ранг-баранг афишалар ёнар, мислсиз электрон рекламалар яракларди. Байрамга келган издиҳомнинг кўпчилиги ёшлар эди, улар шод-хуррам ўтиришар, тоғлардан шаббода билан бирга тушиб келган кечки салқинда роҳатланиб, кўтаринки кайфиятлар билдирардилар.

Ҳамманинг ўйнагиси-кулгиси келар, томошалар тўхтовсиз давом этишини истарди.

Аслида ҳам шундай эди. Қулоқни танг қилган мусиқа стадион узра ғоятда қичиқ садолар таратарди, улкан

сахнада барча хореография усулларидаги рақслар ўйналарди – балет десангиз ҳам шунда, оёқ ўйин десангиз ҳам шунда, уларга мос равишда либослару безак тасвирлар ҳам тез-тез ўзгарарди, лекин ушбу мувозий, улуғ сахनावий томошанинг марказида унинг кўрки, жозибаси, асосий илоҳаси бўлиб Ойдана Самарова қулф уриб яшнарди! Бу даранг-дурунглар, хайлу ҳамшамларнинг бари унинг учун, Ойдана Самарова учун эди! О, юлдуз! Чиндан ҳам унинг очиқ стадионда кўкларга ўрлаётган ғоят мусаффо, теран овози, сарвдай келишган, хипча, баланд қадди-қомати, ўзига ярашган, унча яланғоч бўлмаган либослару безаклари, унинг теграсида мусиқа садоларига мос рақс тушаётган ёш йигит-қизларнинг – гўзалларнинг мислсиз завқ-шавқ ичида эшилиб-буралишлари – буларнинг бари томошага келганларда мафтункор, жўшқин байрамона ҳиссиётлар уйғотарди. Ҳамма сахнада Ойдананинг ёнида, у билан бирга бўлишни истарди. Бутун майдон бир уммонга айланиб, кўлларини баланд кўтариб чайқаб, чайқаларди. Фақат Арсенгина: «Опера илоҳаси ҳавойи қироличага айланди!» – деб ўйларди. Лекин унинг фикрлари билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Аксинча, Ойдана сахнада шериги билан кўринишдан жуда одми «Лимузин» деган қўшиқни ижро эта бошлаганларида, издиҳомнинг ҳаяжонлари ҳавога вулқондек отилиб, ўз чўққисига чиқди. Бу қўшни ўзбекларнинг енгил қўшиқларидан бўлиб, у ўз асл тилида айтилмоқда эди, лекин ўзбек тили бу ерда ҳаммага тушунарли. Янги шарқона мусиқа издиҳомга таниш ва яқин оҳанрабо оҳанглари билан аллалар, электрон товушларнинг шовваларига мос равишда майдон устида лўнда-ихчам сўзлар янграрди: «Сен мени севарсанми? Сен мени севарсанми? Лимузин берарсанми? Лимузин берарсанми?» Бунга қўшиқчининг шериги

жўр бўлиб, қарсса-қарсса рақс тушиб: «Мен сени севарман, мен сени севарман, лимузин берарман, лимузин берарман», – деб шўҳ жавоб айтарди.

Ана энди ғавғони кўринг! Минглаган одамлар ягона бир ҳисга тобе бўлиб, эмранар, тўлқинланар, нақаротга жўр тушиб, қўлларини ҳавода ёзиб бир овоздан ҳайқирарди: «Ли-му-зин! Ли-му-зин! Ли-му-зин!»

Айни шу вақтнинг ўзида стадионнинг тўрт томонига ўрнатилган улкан панорама экранларида тасвир намоён бўлади: усти очиқ ҳашаматли узун лимузинда ошиқ-маъшуқ Ойдана ва унинг чиройли шериги учиб боради. Машина рулига дам униси, дам буниси ўтиришиб, гўзал манзаралар ёнидан ўтиб боришади: дам қорли тоғ тизмалари, дам ложувард кўл соҳиллари, дам чиройли кўприклар, дам кимсасиз чўллар лип-лип ўтади, тўда-гўда қушлар лимузин ортидан кўплаб парвоз этади. Мана, ниҳоят шаҳар чеккасидаги улкан боғга етиб лимузин тўхтади, бахтиёр йигит-қиз машинадан тушишди-да, кучоқлашганча жозиб рекламаси чорлаган ресторанга қараб юришди, кейин яна лимузинда учиб кетишди.

Мусиқа айҳаннос кўтарар, стадион бир бўғиздан жар соларди: «Ли-му-зин! Ли-му-зин! Ой-да-на! Ой-да-на!»

Арсен Саманчин уятдан ўзини қўйгани жой тополмасди. Лекин жўш урган издиҳом олдида у ким бўпти? У ҳам издиҳомга қўшилиб беихтиёр қичқирди: «Ли-му-зин! Ли-му-зин! Ой-да-на! Ой-да-на!» ҳамма қатори...

Охири ҳеч қутилмаган тоза байрамона томоша бошланди – кеча осмонга отилган мушаклар фавворасидан ёришди, то олис уфқларга довур ранго-ранг учкунлар сочилиб, юлдузлар хира тортди. (Оҳ, бу кўламни қаранг! Яшасин азамат шаҳар ҳокими! Фақат у шундай ҳашамга қодир! Унинг қаватида ким турибди? Яна ўша-ўша – Эр-

тош-да!) Яна қизиғи шундаки, байрам мушакбозликлари одатдагидай тантана бўлаётган шу яқин орада эмас, узоқ шаҳар чеккасида бўлмоқда эди. Шаҳарга туташ тоғлик устидан кучли ракеталар осмонга учиб чиқар, улар юқорилаган сайин мушаклар ҳар томонга пориллаб сочиларди. Уларнинг ҳар отилиши ҳаддан ташқари чиройли ва ҳайратомуз эди. Мана шундай улуғвор кўркли томошани ким уюштирди? – деган савол келди унинг хаёлига. Ким бўларди, албатта, Эртош Курчалнинг ўзи-да. Гарчи буларнинг ҳаммаси шаҳар байрами шарафига ўтказилаётган эса-да, аслида саҳна юлдузи Ойдана улуғланаётгандай эди! Зотан, мусиқа садолари ҳамон гулдурос солар, гўзал лимузин икки бахтиёр ошиқ-маъшук билан телеэкран панорамаларида қанот қоқиб учиб борар, ўша замон ранго-ранг мушаклар ҳам тунги осмонга ғаройиб шуълалар сочиб, кўк тоқи сари тобора баланд ўрларди. Гўё бутун ер юзига юлдузлар ёғилар ва ёғдулар-ла нуфусшон бўларди...

Ўша соатларда яна шундай воқеа ҳам рўй бердики, буни ҳеч кимса билмагди, ундан беҳабар қолди...

Учқунлар сачратган ўтнинг ёлқинлари шунчалар баланд кўтарилар ва ер юзасини то узоқ-узоқларгача тоғ тизмаларигачайин шунчалар ёрқин ёритардики, ҳуркиб уйғонган қушлар чағир-чугур қилишар, доvon этакларида тонгриқиган Жаабарс ҳам сесканиб кўзини очди. У оёққа босиб, худди тоғлар бағридан отилиб чиқаётгандай узоқ олов ёлқинларига қаради. Йўқ, осмонда учадиган юлдузлар эмас, балки илгари кўрилмаган бошқача бир нарса эди. Ваҳший ҳайвон яширинмоқчи бўлиб уринди, лекин ҳаракати зое кетди. Худди бу ерга келишдан муроди зое кетгандай, доvonни ошиб ўтаман деб уринишлари бекор кетгандай, юксак кимсасиз тоғлар бағрида ғойиб бўлишдек нияти барбод

бўлгандай эди. Тақдир негадир уни қўлламас, ғаддорлик билан шу пучмоқда тутиб турарди. Ахир тақдир ҳар нарсага қодир, йўқ эса, не учун ғариб Жаабарс унга бу ерда керак бўлиб қолди. Ким билсин? Тақдир доим гунг... Лекин ўша кеча байрам мушакларининг ёлқинлари Жаабарс назарига етиб келгани, балки, кўк осмоннинг бир башоратидир...

Стадион эса ҳамон қайнаб тошар, рок-концерт зарбларида бир овоздан ҳайқирарди: «Ли-му-зин! Ли-му-зин! Ой-да-на! Ой-да-на!»

«Ана у, улгуржи маданият лимузинига тушиб кетворди!» – алам билан хаёлдан кечирди Арсен Саманчин. Кейин яна ўша савол туғилди: «Мангу қайлик» энди нима бўлади? Кейин икки маҳалла нарида машина тўхташ жойида қолдириб келинган, ранг-баранг хорижий машиналар орасида турган ўзининг «Нива»сига бораркан, бу ҳаёт бари қанчадан қанча зиддиятлар, нуру соя ўйинларидан иборат, улгуржи маданиятнинг кетидан қувиш шундай бўлармикин, деб ўй-ўйлаб, ўйларининг охирига етолмасди. Мамлакат қанчалар қашшоқ, қанча ишсизлар! Ёш йигитлар кўчалар бўйида чўзилиб ўтириб: «Бизга иш беринг!» – деб ёзилган плакатларни кўтарадилар, уларнинг кўплари кимсасиз хувиллаб қолган қишлоқлардан келишган. Бу инсон ҳамжамиятларига таъна-чақириқ, демакки, у янги авлодларнинг эҳтиёжларини қондиришдан ожиз, ноқобил, замон гўё уларга шундай деб мурожаат этмоқда: жамиятга сенинг керагинг йўқ, қоч нари! Биз, иши ўнгидан келганлар эса лимузинларга тушиб олға борамиз.

У шундай хаёл суриб ўзининг совет давридан қолган «Нива»сида тунги кўчалардан кетиб борар, бундан ортиқ машинани кўнгли ҳам хоҳламас – шунга ўрганиб қолган, бошқасига чўнтаги ҳам торлик қиларди! Ҳамма лимузинда юролмайдик-ку. Ойа «лимузинлашган» бўл-

са, худо хайрини берсин. Энди у зўр юлдуз, етиб бўлмайди, ҳамма ёғида кўриқчи, кўнғироқ қилсанг, жавоб бермайди... Илгариги эри билан ярашмаса керак, айтишларига қараганда кўп йиллардан бери ичкиликка муккасидан тушган эмиш...

Айблашнинг ҳожати йўқ. Ҳаётда нималар бўлмайди. Ҳар бошда бир савдо... Лекин кўнгилини кенг қилиб ўйлаб қараганда, аҳволни холис чўтлаб кўрганда, аъло овозга эга бўлган опера артисти Ойдана Самаровани кескин эврилиш қилганининг таг сабабини тушуниб етиш, англашга уришиб кўрилса, ахир унинг асл ўрни Милан саҳнасида, унинг бундай поп-маданият кўклариди чарх уриб, донг қозониш, шуҳрат кетидан ҳайратомуз шитоб билан қувиб кетаётганлигини маъқуллаш қийин, албатта! Булар орқасидан яна пулнинг дўлдай ёғилишини айтмайсизми!

Тўхта! Бу унинг иши, унинг ҳақи! Сен эса отдан қуладинг, шунинг учун ёниб-куясан, қаҳринг келади, ёмонлайсан... Ҳалол бўйнингга ол, деб ўзига таъна-дашном берарди Арсен Саманчин, рақибларинг сендан кучлироқ экан! Сен ким, журналистсан, хўп, мустақилсан, сен таниқли одамсан. Унинг ҳам кимлиги маълум. Бошқа-бошқа дунё. Биринг – массмедиа осмонида, иккинчинг – яна ўша массмедиа қумурсқаси. Ундан ташқари муҳаббат ҳамиша имтиҳон қилинади, акс ҳолда, на азоб-уқубатлар, на қувонч-шодликлар, на ғам-аламлар, фалокатлар бўларди... На илож, тоғлардан қор кўчкилари тушади, ҳеч ким тўхтатолмайди. Ҳар бир муҳаббатнинг ўз дафтари бор, азоб-уқубатларнинг ўз баҳоси мавжуд. Сен эса ўз дарди ҳасратингни оммавий маданияту глобализациядан кўрмоқчи бўласан.

Сен баъзи бир саволларга жавоб бериш ва бошқаларни ҳам ишонтаришга уришиб кўр. Оммавий мада-

ният «Мангу қайлиқ»қа қандай усуллар билан қарши туради, уни инкор этади? «Мангу қайлиқ» бу ерда қандай пайдо бўлиб қолди, қаердан келди – шуни айтиб бер; Ойа икковингиз бир-бирингиз билан овора эдингиз, сиз муҳаббат тўлқинларига чўдингиз, гўё икковлон бутун аввалги ҳаётингизда фақат ва фақат мана шу он келишини кутгандай эдингиз. Ниҳоят, муҳаббат нималигини билиш имкониятига эга бўлдингиз, у сизга тақдир ато этмиш башорат янглиғ етиб келди. Бир ёқаси кулгили бўлиб туюлади: ахир иккингиз навниҳол ўсмир эмас. Бошингиздан турмуш тажрибасини ўтказгансиз, аммо тақдир сизни ўтмиш асоратидан озод этган экан. Тоғлик ён-бағри кета-кетгунча кўҳна боғот, унда кўҳна қаср қад кўтарган, кўкда паға булутлар оралаб тўлин ой хаёлот ичра сизни кузатади. Иккингиз бу ҳолни ҳазил-мутойиба қилиб муҳаббатимизнинг илк саҳнаси деб атадингиз, тақдир иккингизга ўша кун ва ўша соатни раво кўрган экан, бўлмаса, сен қирқни қоралаб қолган, Ойа эса ўттиздан ошинқираган эди. Лекин гап бунда эмас, сизнинг ҳавойи ҳаяжонларингиз ўтади-кетади, гап шундаки, ўша куни икки севишган қошида Мангу қайлиқнинг ўзи намоён бўлди, тиз букиб уни қутқаришни илтижо қилди, ёруғ дунёдаги ҳамма одамлар соғиниб эшитадиган гўзал овоз ато этинглар, деб ёлворди, мен ҳам кўшиқ айтиб юрагимни очай, мени Мангу қайлиққа айлантирган айрилиқдан ҳикоя қилай, мен ҳам ўз севгилимни топай, деди. У намоён бўлди-ю, ошиқ-маъшукларда ижодий хаёл – опера яратиш фикри уйғонди, ниятлари мустаҳкамланди. Сен энди Мангу қайлиқ билан учрашув шундоққина кўз ўнглариңизда рўй берганлигини одамларга айтиб бер, уларни ишонтиришга ҳаракат

қил, иккинғиз уни қутқариш, саҳна орқали операда дунёга кўрсатишга аҳд-паймон қилганинғиздан хабардор эт, Ойа «Мангу қайлиқ»нинг қўшиқларини айтади, Ойдананинғ ўзи пичирлаб сўз берди, то тирикман, сўнғи нафасимгача «Мангу қайлиқ»ни қуйлайман, деди.

Шошма, шошма, гапни кўп олиб қочма! Ким бундай ақл бовар қилмас ажойиб-ғаройиб мўъжиза рўй берганига ишонади? Ақли-хуши жойида ҳар қандай одам ҳам айтади: бунинғ ҳаммаси бемаъни тўқима, эртақ, афсона, халқ орасида юрган чўпчакдан фарқи йўқ, кўкнори хаёл. Албатта, шундай гап-сўз бўлиши тайин. Шунга қарамасдан, Мангу қайлиқнинг самовий бир тарзда намоён бўлиши уни Арсен Саманчиннинг юрагида мажозий сиймога айлантирди (дарвоқе, ўша дамларда Ойдана ҳам уни шундай тасаввур қилар, бунда икковларининғ кечинмалари бир-бирига уйқаш келарди, афсус-надоматлар бўлсинким, ундан кейин Ойдананинғ фикри чалғиди ва орқага чекинди – «лимузинга тушиб ўйнагани кетди», тўғрироғи, уни йўлдан уришди, бизнесга асир қилиб олишди, лекин ҳозир гап бу ҳақда эмас). Унинг мунглиғ юрагига қайлиқ сиймоси қаттиқ ўрнашди, уни худонинғ мўъжизаси деб қабул қилди, ўлмас ишонч-эътиқоди, туганмас дарду азобига айланди. Ахир ҳеч ким худони кўрмаган, лекин одамлар унга ишонишади, худо бор, деб билишади. Имон-эътиқод худди мана шундай пайдо бўлса ажабмас – суюкли сиймони руҳоний тасаввур қилиш орқали унга муҳаббат туғилади.

Худди шунга ўхшаш воқеани ўшанда улар Хайделбергда бошдан кечирдилар. Ойдана Самарова ёлғиз ўзи биттагина концерт бериши керак эди. Концерт катта муваффақият қозонди. Албатта, Ойдана Самарова ўзи-

нинг Хайделбергга таклиф этилишида Арсен Самантиннинг ҳам хизмати борлигини биларди. Бунга Арсеннинг яқин ёр-биродарлари – журналистлар, муסיқа усталари бош қўшишган эди.

Хорижий муסיқа ихлосмандлари учун мумтоз қўшиқлар ижрочиси Ойдана кутилмаган ғаройиб воқеа эди. Европада бундай алоҳида концертларни ўтказганда, ҳамма ёққа афишалар ёпиштирилади, қўшиқчи ҳақида янгиликларда хабар қилинади, телевизорда унинг қўшиқлари берилади, газеталарда тақризлар, мақолалар чиқади. Ойдана Самарованинг концерти қадимий Хайделберг кирхасида¹ ўтди.

Ибодатхонанинг санъат маросимлари учун ажратилиши немис диндорлари наздида алоҳида ҳурмат нишонаси ҳисобланади. Кирханинг юксак равоқлари остида тирик овоз улугвор тиниқ акс садо беради, у асрлар бўйи самовий оҳангларни тинглашга мослашган. Ойдана арғанун ва фортепяна жўрлигида италянча, русча ва немисча қўшиқлар куйлади.

Куйчи бир қанча қўшиқларни она қирғиз тилида ижро этди. Узоқ қарсақлар янгради, ибодатхона ичинни тўлдирган тингловчи шинавандаларнинг кўзлари руҳий завқ-шавқ билан порларди.

Ютуқнинг ҳаяжонлари ва илҳомлари уларнинг муҳаббат туйғуларини янада ўткирлаштирди, улар янада яқинроқ бўлиб қолдилар, ҳеч бир-бирларидан ажралгилари келмасди.

Ўша ҳаяжонлар тўлқинларида уларга Мангу қайлик намоён бўлди. Концертдан кейин улар шарафига кирха ёнидаги ресторанда чоғроқ бўлса ҳам, қабул маросими ва зиёфат ўтди, кейин икковлон қадим Хайделберг қас-

¹ Кирха – Германиядаги черков.

ри атрофидаги тепалик боғда сайр этиб юрдилар: уларни эъзозли қўноқ ҳисоблаб шу кунлар ичи Хайделберг қасрига жойлаштирган, холи бир шароит яратиб берган эдилар. Қасрнинг пастки қаватидаги қаҳвахонада бир оз ўтириб, андак-андак виски ичгач, яна гўзал хиебонларда айлангани чиқишди, тепалиқдан туриб ярим кечада эртақлардай чароғон қадимий шаҳарчани томоша қилишди. Қулай ўриндиқда ўтириб, мусиқа ҳақида гаплашишди. Кутилмаганда, Ойдана ундан сўради:

- Арсен, сенга қандай қўшиқ айтиб беришимни хоҳлайсан?

- Ҳозирми?

- Йўғ-е. Бирон симфония оркестри концертида. Сен залда ўтирасан, мен сахнада туриб айнан сенга бағишлаб қўшиқ айтаман. Нимани айтишимни истардинг? Италиянча қўшиқ ёқадими?

- Сенинг кўп қўшиқларинг менга жуда ёқади, Ойа. Италиянча, испанча – яхши. Лекин энг ёқимлиси нима, биласанми? Мен-чи, телба боламан, Ойа, анчадан бери орзу қиламан, худди аёл ҳақида яширин орзу-хаёллар сурган зоҳидга ўхшайман. Сенинг тилингдан Мангу қайлиқнинг қўшиқларини эшитгим келади.

- Мангу қайлиқ қўшиқлари? – ҳайрон бўлди у. – Биласанми, ўша афсона қулоғимга чалинган, аммо опера учун мусиқа, либретто, яна талайгина алланималар керак... Сен, ҳақиқатан ҳам, аёлни орзу қилган гуноҳкор роҳибга ўхшар экансан!

- Орзуларнинг қўрқадиган жойи йўқ, лекин йўл орзуга қараб бурилганда...

Бу «Мангу қайлиқ»ни қўйиш йўлида (майли, гарчи ҳозирча мубоҳасаларда бўлсин) дастлабки қадам эканини улар ўша дамларда англармидилар, йўқми, буниси номаълум. Арсен Саманчин ўзининг узоқ орзулаган

ниятини Ойданага илк бора айтмоқчи бўлиб худди мана шу дамларни кутгандай эди. Тақдир уларни ўша он, ўша ерда шунинг учун учраштирамаганмиди?

* * *

Сўз тақдир устида кетса... ўша тақдирсоз соатда Арсен Саманчин қайдан билсинки, кўп ўтмай ушбу воқеанинг ён-атрофларида одам кўрқулик ёвуз бир ният бош кўтариб чиқади: ахир илгари у одам ўлдираман деб ҳеч хаёлига келтиргандими. У тубсиз чоҳ тепасида лапанглаб тураману лекин сира чекинмайман деб ўйлаганмиди асти. Уни ҳозир эҳтимол бошқа бировлар учун осон, лекин унинг учун ғоятда чигал фақат битта ташвиш кеча-ю кундуз миясини пармалайди: ўйлаган ишини адо этишга қуролни қаердан олсин?..

* * *

Тақдир экан-да. Жаабарс ўша пайт ҳамон Узангилаш довомида эди, ҳамон тақдирдан инъом-эҳсон кутар – довондан ўтиш учун мадад келар ва ниҳоят тарки дунё қилиб кетарман, дерди.

Ҳеч ким – на инсон ва на махлуқ олдинда нима қутаётганлигини билмайди. Бир қараганда, уларнинг тақдирлари ўртасида ҳеч қандай бир-бирини боғловчи, ҳеч қандай ўхшаш нарсалар йўқ эди, лекин бир-бирини танимайдиган, билмайдиган икки ҳилқат – инсон ва махлуқ – маълум бир шарт-шароитлар, ҳол-аҳволнинг тазйиқи туфайли бир турли қисматнинг забти остида қолганликлари тасодиф бўлмай, уларнинг ҳаёт солиқаларида аллақачон етилган эди. Дунёда нималар бўлмайди ўзи. Ўша кеча Хайделберг боғидаги хилват гўша ва севишганлар бир-бирларига тобора оҳанрабодай тортилиб, меҳрлари бир-бирларига дарёдай тошиб,

висол оғушида ширин суҳбат қураётган чоғларида, айтайлик, афсонавий Мангу қайлиқнинг қайта тирилиши, ошиқлар кўз ўнгида намоён бўлиши мумкинмиди? Муҳаббат изҳорлари жўш уриб турган чоғда афсонавий ҳилқатнинг эврилиши мумкинмиди? Ахир унинг учун муҳаббат фожиаси борлиқ турмушнинг охирги фасонасига айланмадимми? Арсен Саманчин, дарвоқе, шундай эврилиш юз бериши мумкинлигини инкор этмасди. Ахир дунёдаги кўп нарсалар охир-оқибатда севишганларнинг ўз бахт-иқболларини теварак-оламга тортиқ қилишга тайёрликларига боғлиқ.

Мана шу нарса Арсенни ўз Ойасига Мангу қайлиқ афсонасини ҳикоя қилиб беришга илҳомлантирди.

– Мен болалигимдан бери бизнинг Узангилаш тоғ тизмаларимизда ҳозиргача Мангу қайлиқ саргардон кезиб юради, деб эшитганман, мен бунга ишонаман, билдингми?

– Биладан, биладан! – деб жон-дилдан тасдиқлади Ойдана майин табассум билан унинг бўйинини силаб. – Сенинг гапларингни жон қулоғим билан эшитаман, худди мени эркалагандай сўзлайсан. Қара, Арсен, атроф қандай гўзал. Тун, ой ёқти, чироклар худди эртақлардагидай ёруғ. Иккимиздан бошқа ҳеч ким йўқ. Ҳатто, боғдаги қушлар ҳам жимиб қолишди. Айтавер, айтавер.

– Майли. Қушлар жим бўлса, бўлсин, лекин мен Мангу қайлиқни сўйлаб чарчамайман. Бунга афсона, ё асотир дейиш ҳам мумкин, яна ким билади, истаганча талқин қилиш мумкин дир балки, лекин мен учун бу сира афсона эмас, Ойа! Узоқ тоғлар ичида унинг лип этиб учиб ўтганини кўриб қолиш мумкин, кейин дарҳол кўздан ғойиб бўлади. Унинг ривоятини бизнинг томонларда узоқ вақтлардан бери ҳикоя қилиб юришади, ҳамма унинг тоғларда кезиб юришига ишонади, йўқолган

куёвини қидиради, дейишади. Унинг орқасидан ғанимлар қувлар эмиш. Унинг севгилиси навқирон омад ёр овчи изсиз йўқолган. Ғанимлар уни ғорга яширганларми ё тилини суғуриб олганларми – ким билсин? Одамларнинг бир-бирларини кўролмасликлари, маккорлик, эл-юрт талашиш – ҳаммасидан бор бу ерда. Қайси вақтни олиб қарама, барида шундай.

Биласанми, бизнинг тоғларимизда шундай одат бор, ҳар ёз келганда, ой тўлган кеча Мангу қайлиқни соғинганлар баланд тоғ тепасида гулхан ёқишади, қайлиқ машғалани олислардан кўрсин дейишади. Шомонлар эса дўмбираларини чалиб, рақсга тушишади, қайлиқ ва куёвнинг номини айтиб чақиришади, олов атрофига йиғилишга чорлашади. Аёллар олов теграсида тўпланиб, йиғи-сиғи қилиб, овоз солишади. Айтишадикки, қайлиқ қоронғи соя бир ерга келармиш, одамларга таъзим қилармиш, сўнг дарров ғойиб бўлармиш. Истасанг, юр, қаҳвахонага борайлик. Озгина виски ичсакмикин, қалай?

– Боя бордик-ку у ерга. Сен озроқ олдинг. Зарурми шу, Арсен? Мен Мангу қайлиққа жуда ачинаман, назаримда, биз уни деб, бу ерга келгандаймиз.

– Эҳтимол, шундайдир. Шунинг учун мен сенга бу воқеани айтиб бермоқчиман. Мангу қайлиқ учун гулханларни Хитой тарафида ҳам ёқишади. Чегара ҳам Узангилаш тоғининг орқасидан ўтган, у томонда узоқ замонлардан бизга оғайни қирғиз қавмлари тирикчилик қилади, лекин биз улар билан кўп кўришолмаймиз, доводдан ошиб ўтиш қийин, онда-сонда ёз ойларидагина ўтса бўлар. Бир йил бурун мен у ерларда ўз журналистлик ишларим билан бўлганман. Урганч орқали учоқда, кейин машинада. Кўп қизиқ одамларни учратдим, газетага қизиқарли мақола тайёрладим, лекин ҳо-

зир гап бунда эмас, ўша ёқда, Хитой томонида, тоғлар ичида маҳаллий қирғизлар Мангу қайлиқ ривоятини билишаркан: ёз кирганда, ой тўлганда баланд тоғда машъала ёқишиб, Мангу қайлиққа мадад бўлсин деб, арвоҳларни чорлашаркан, буларни ўз кўзим билан кўриб, тоза ҳайрон бўлиб қолдим. Аммо Хитой қирғизларининг битта қизиқ фарқи ҳам бор экан. Одат бўйича, машъал олдида икки чиройли қиз эгарланган отни тайёр тутиб туришаркан – балки Мангу қайлиқ зарур бўлса, миниб кетар деб!

Ойдана бунга ҳазил қилди:

– Хайделберг тепасида ҳам Мангу қайлиқ учун гулхан ёқсак-чи? Нима дейсан, Арсен?

– Нега ёқмайлик? – кулди Арсен Саманчин. – Аввалроқ ўйласак бўларкан. Ўтин-чўп керак. Шомонни қаердан топамиз? Хоҳлайсанми. ўзим шомон бўламан?

– Бу олифта кийимларга шомон қандай бўларкин? – шўх кулди Ойдана. – Қойил-қойил. Сендан зўр шомон чиқарди. Фақат бошқа сафар, бўптими? Йўқса, шаҳар тепасида гулхан ёқиб, ҳаммани ташвишга қўйишимиз мумкин, тагин халқаро жанжал чиқиб ўтирмасин.

– Бу гапинг ҳам тўғри! Бутун Европага донғимиз кетмасин яна, – бошини чайқаб кулгисини тўхтатолмасди Арсен Саманчин жувоннинг елкасидан кучганча. – Қандай яхши экан бу боғ! Сени чарчатиб қўймадимми, Ойа?

– Қўйсанг-чи, мен ҳордиқ чиқаряпман, мен бахтли эканман, Мангу қайлиқ ҳам биз билан бирга!

– Раҳмат. Хўп, эшит. Бизнинг тоғларимизда зўр куч ва ғайратга эга бўлган навқирон овчи яшарди. Қувласа оҳуга етиб оларди. Илвирслар ва бўриларни тугтарди. Ўлжалари билан қавмидаги кўп оилаларни боқарди. Одамлар уни ҳурмат қилишар, элга йўлбошчи, бий бўлади, деб умид боғлашарди. Бир кунни қавм-

қариндошлари билан нариги водийга зиёфатга боришиб, у ерда ойдай сулув бир қизни учратиб қолибди. Бир-бирларига меҳрлари тушиб, у кунда-кунора отда тоғлар ошиб қизни кўргани борадиган бўлибди. Бир кун башоратчи хотин қизга ром очибди, осмонда хос юлдузингиз бор, дебди. Бу муҳаббат юлдузи, у тўйларингиз кун кўкда ярқираб ёниб туради, тоғлар узра ҳамма юлдузлардан ёрқинроқ порлайди, тонг отгунча ўрнидан қимирламайди, фақат булут боссагина кўринмай қолади, дебди. Сулув буни овчи йигитга айтиб берган экан, у менга ҳам бошқа бир башоратчи фол кўрди ва сир очди, деб жавоб берибди: «Мен сенга уйланиш учун туғилган эканман». Шунда сулув овчи йигит билан аҳд-паймон қилиб, то ўлгунча сен билан бирга бўламан, дебди.

Ой-кунлар ўтиб, бир саодатли соатда овчи йигит бутун қавм-қариндошларини олиб сулувнинг ошёнига совчиликка борибдилар. Катта томоша-байрам бўлибди. Меҳмонлар тоғ сойи бўйидаги ўтлоққа тикилган юзлаб чодирларга жойлашибдилар. Қайлиқнинг ота-она, яқин қавм-қариндошлари, совчиларга олиб келинган совға-саломларни айтмайсизми! Йилқи уюрлари-ю, пода-пода қўй-эчкилар, олтин ёмбилару куёв бўлмиш овчи йигитнинг хунари ҳаволасидан ранг-баранг ҳайвонлар қундуз-сувсарларнинг қимматбаҳо мўйналари. Ҳаммаси ҳам куёв ҳар кифти-елкасига ташлаб келтирган ял-ял илвирс териларидан ўтаверсин. Бунақасини қўлга киритиш фақат бийик овчиларгагина муяссар бўлур. Бу ҳадяларини у таъзим-тавозелар билан қайлиғининг ота-онасига пешкаш қилибди. Ҳаммалари шоду хуррам бўлишиб, куёв билан қайлиғини дарё бўйига бошлаб боришибди ва шу ерда уларни унаштириб қўйишибди. Шу ондан эътиборан дарё уларнинг

муроса ва муҳаббатларига гувоҳ экан. Тўй роса етти кундан сўнг тоғларнинг нариёғида куёвнинг қўналғасида ўтадиган бўлибди.

Унаштириш қувонч-шодликлари, зиёфатлар то тонггача давом этибди. Лекин шу ерда ҳам орадан кўролмаслар, ғаламислар чиқиб қолибди. Куёвнинг омадли, эл-юрт ичида донг таратган овчи эканлиги уларнинг ғашларини келтирибди. Лекин ҳаммасидан ҳам, кўркам, мард, оқил-фозил, иродаси мустаҳкам, серғайрат бу йигит тез орада, албатта, қуда-анда, қардош-қариндош туташган икки элга бош бўлади – у ўлкага бий бўлса хўб ярашади, деганга ўхшаш халқ ичида юрган гаплар уларнинг қаҳр-ғазабини келтирар, адоват ўтини аланга олди-рар экан. Ҳасадгўйлар унинг бий бўлишига тоқат қилолмасдилар. Шунинг учун шум фитна уюштирдилар.

Ўлимни бўйнига олиб яккама-якка, очиқчасига жангга чиқса ҳам майли эди, ер талашиб эмас, давлат талашиб эмас, ҳокимлик талашиб эмас, фақат жон талашиб майдонга тушсайди. Бироқ инсон маккорлигининг чек-чегараси борми асло?

Фитна хуфя егилади, шунинг учун фитна деб юритилади.

Дарё бўйида базму зиёфат авжи қизиб турганда, севишган икки ёшнинг бахти камолидан рашку ҳасад оташида ўртаниб, қаҳр-ғазабининг зўридан кўм-кўк кўкариб, ҳамманинг орқасидан биқиниб-пусиб бошқа бир ёвуз қисмат тайёргарлик кўрганини ким билсин ахир. Ёнг ичида битган асл фитна мана шу. Кейинчалик оқинлар буни йирга солиб айтишди: «Хабар топсайди қуёш бу фитнадан ёрилиб кетарди кўкда уятдан. Билсайди булутлар жала бўлиб ёғарди, ювиб кетарди фитна йўлларин, очиқ қирларда ўтарди тўйлар, базмлар».

– Оҳ, Арсен, бу қандай чиройли!

– Кейинчалик оқинлар яна шундай йирлашди. «Билсайди агарда фитнани дарё – орқасига қараб оқарди,

еро. Ахир дарёга келтириб таъзимни бажо, ошиқлар айлашди аҳд ила вафо». Биласанми, ҳар нарсага холис тургувчи табиат ҳам ғаддор ғаламисларнинг режасига қарши бош кўтарган бўларди. Лекин мудҳиш ёвузликни ким хаёлига келтирибди дейсиз?

Ахир олам шундай осуда, тинч, мувосо эди, тоғлар узра неъматбахш қуёш нур сочарди, тез келар тоғлар жаласи бу ерларни четлаб ўтди, узоқлардан унинг сарин салқини келди, мафтункор ўтлоқлар оёқлар тагида кўрпадай майин ёйиларди, ўт ёқилган ўчоқлардан лазиз таомларнинг ҳидлари тараларди, бошлар узра қушларнинг бахтиёр галалари чарх урарди... Буларнинг барини оқинлар йирлаб айтдилар! Совчиларга атов базм дарё бўйида авжга минди, ҳаёт тўй нашидасининг овозлари, сурур-масарратига лиммо-лим тўлди. Ёш-ялангни-ку, асти қўяверасиз, от ўйинларига берилиб жавлон уришди, шомонлар дўмбираларини гум-гум уриб, жазб-жазавага миниб рақсга тушишди, тум-тумонатдан арвоҳларни ийдириб, шодлантириб, давраларга чорлашди, йир-қўшиқлар куйлашди; лекин тўй олдидан томошанинг сараси севишганларга олиб қўйиларди, одатга кўра улар отга миниб «қайлиқ қувиш» пойғасига чиқинарди.

Куёв билан қайлиқ энг чопағон отларга миниб олишган, улар нойгага шай туришарди. Куёв бир оз олдинроқда чопиб бораётган қайлиқни қувиб етиб, ундан муччи олиши керак эди. Агар бунинг уддасидан чиқса, ана, бахт-иқбол узангида, ана, омадинг чопгани...

Қайлиқнинг от устида ўтиришининг ўзи бир ажойиб томоша эди, у худди эгарда ўтириш учун туғилгандай эди, ана, қадду қомат, ана, тўлин ойни ҳижолатга қўядиган юз, ана хипча бел, яна қуйиб қўйган қаби ярашган келинлик либослари. Куёв ҳам унга ғоят муносиб.

Пойга доманасидаги уларнинг ҳаяжонли нигоҳлари, ўт чақнаган кўзлари, уялгандай бўлиб чиройли жилмайиб туришлари пойга томошасига йиғилиб, уни сабрсизлик билан қутаётганларни ҳам бахтиёрлик нашидаларига шерик қиларди. Дугоналари қайликқа қараб «Отни жонинг борича човтир, қувиб ўтишига йўл қўйма! Эркаклар бизни бир кўриб қўйишсин!» – деб далда-пишанг беришарди. Куёв навкарлар ҳам асло қолишмасди: «Ҳой, кўзингга қара! Қувиб етмасанг, кулги бўласан!» Шомонлар жазавага тушарди, дўмбираларни қарсиллатиб уриб, жўшиб ўйин тушар, одамлару отларни ҳўб қизитар эдилар...

Ана, оқсоқоллар занг уришди. Пойга бошланди. Қайлик олдинда учиб борар, куёв орқада унга етиб олмоқчи бўларди. Улар ўзлари унаштирилган дарё томонга от қўйган эдилар. Фақат кечувга етгунча қувиш мумкин эди. Агар куёв қайлиғини қувиб етишга улгурмаса, тумонатнинг қаҳ-қаҳ уриб кулган садолари остида қайлиқнинг ўзи отнинг бошини куёв томонга буриб келар ва ғолиб қиз бўлиб уни муччиларди.

Аммо, одатда, куёвлар доим қайлиқларига етиб олишади...

Қайлик бу фусункор пойгани кейин умрининг охиригача унутмайди, қўша қариб яшайдиганидан қочганини доим эслаб юради. Куёв қий-чув, қийқириқ, савти-суронлар остида қайлиғини қувиб етганини ҳаммаша ёдида сақлайди...

Бу сафар ҳам айни шундай бўлди: қайлик учар қушдай қочди, куёв ортидан қувиб кетди. Қаршидан эсган шамол шувиллаб уларни кучди, ўпди, тинимсиз шипшиди: ҳаётда ҳеч қачон шу пойгадан ортиқроқ бахт бўлмагай.

Ох, қанчалар бепоён қувонч, куч ва шодлик! Олдинда дарё соҳили кўринди, улар ҳам учиб борар, отлар кўпириб тошарди. Қайлиқ кутарди, жуда кутарди, куёв унга етиб олишини, у ҳаётининг мангу ардоғи, мангуликка айрилмас кўшгани! У беихтиёр отини тизгинлади, беихтиёр жиловни тортди, беихтиёр оёғини узангига тиради. Тезроқ, тезроқ қувиб етсин, олдинда дарё яқин... Ана, қувиб келаётган отнинг тасирлаши, кўрқиллаши эшитилди, яқин, яқин... Ана, ниҳоят отлар ёнма-ён биқин бериб чопмоқда, узангига тегиб ширқиллади, кўз ўнгла-рида илгари ҳеч кўрмаган ёруғлик очилди. Нега мангу давом этмайди бундай онлар. Ана йигит чопиб бора туриб қизнинг белидан қучди, қиз унга оғушта бўлди. Ана у қайлиғини маҳкам қисиб ўпди, кейин муччи, яна муччи. Отлар елдек учади, пойгачилар билишар энди улар мангу бирга, бир тан-бир жон. «Мен сени севаман! Сен меникисан!» - қичқирди йигит. «Мен доим сен билан биргаман!» – жавоб берди қиз.

Халойиқ шоду хуррам эди. Ҳамма бир овоздан йигитни алқарди: «Барака топсин! Ҳақиқий эр йигит! Йўл беринглар! Йўл беринглар! Четга ўт! Келишяпти! Энди у ўзимиздан, ўзимизники, доим биргамиз!» Унашув тўйи шундай алқовлар билан поёнига етди.

Лекин фитнанинг забти пасайган эмас. Ғаламислар тишларини қаттиқ қисирлатишади. Ғаддорлик ҳаммаша ўзига йўл топади...

Орада совчилар хайрлашиб, ўз юртларига қайтдилар, тўй ҳозирликлари бошланди. Ҳар бир иш ўз навбати билан борарди. Расм-русумларга биноан ҳамма нарсалар ҳисобга олинарди. Ёш келин-куёвнинг висол кечаси ўтадиган кўркам чодир кўздан сал нарироқда, баҳаво, баланд жойда ўрнатилади, кейин меҳмонлар, қавм-қариндошлар, совчилар қатор-қатор юртлар-

га жойлаштирилади, турли-туман совға-саломлар, ранг-баранг таом, пиширик, ширинликлар тайёрланади. Оқинлар алоҳида қўр тўкиб, дostonлар ўқийдилар, ёш-яланг ўйин-кулгисини қилади. Тўй учун шуларнинг бари шай эди. Ўша замонларда тўйларни бутун қавм бош-қош бўлиб ўтказарди.

Тўй бошланадиган, ҳар ёқдан меҳмонлар ёғилиб келадиган кун етди. Овчи йигит тонг саҳардан икки оғайнисини олиб овга отланди, меҳмонларни янги овланган парранда-даррандалар билан сийлаш, ҳадя-тортиқлар учун қимматбаҳо мўйналар пешкаш қилиш расми одат бўлиб қолган эди. Ов бароридан келди. Лекин кун қиёмга яқинлаганда бирдан олисдан бақирган-чақирган товушлар чиқди, яқин қариндош-биродарлари овчи йигитни қидиришаётган эди. Бир талай одамлар қора терга ботиб, от чоптириб келган, ҳаммалари қаттиқ ҳаяжонда эдилар. «Худо урди! Худо урди! Тўхта! Орқангга қайт», – деб қичқир шарди улар бари кўкракларига тинимсиз муштлаб. Улар қўрқинчли, хунук хабар олиб келган эдилар. Кеча кечаси унинг қайлиғи ўзининг аввалги ошиғи билан қочиб кетибди. Одамлар, улар катта бозор шаҳарга қочган, дейишади.

Оҳ, энди нима бўлганини кўринг! Осмонни шу он қоронғи босди, қаттиқ бўрон турди, ёз бўлса ҳам, худди қиш киргандай, қор қуюнлаб урди. «Шармандалик! – деб қичқириб, ўзларини ерга таппа-таппа отишарди йигитнинг яқинлари кўкка сурон солиб. – Шарманда бўлдик! Энди қандоқ бош кўтариб юрамиз?! Қанжиқни топамиз, ўлдирамиз! Жонини суғуриб оламиз! Бир кун яшатмаймиз! Уят! Уят!» Улар дарҳол қидиришга отландилар. Лекин йигит чурқ этиб оғиз очмасди. Ранги қум ўчиб тик турганча тошдай қотди-қолди.

– Оҳ, даҳшат! даҳшат! – дея пичирларди Ойдана юрагига яқин олиб.

– Мен ҳам шуни айтаман-да! – деб илиб кетди гапни Арсен Саманчин. – Буни опера сахнасида бир тасаввур қилиб кўр? Муסיқани айт, бу ҳаяжонлар, эҳтиросларни айт, ранг-баранг овозлар, турли кичик сахналар! Кейин нима бўлганини эшит, Ойа, энг қизиғи ҳали бу ёқда.

Қариндошлар қочган қизнинг орқасидан қувиб бориш учун овчи йигитни қисташга тушдилар, отга мин, тезроқ бўл, дедилар. Шунда овчи йигит ниҳоят тилга кирди: «Тўхтанглар, жим бўлинглар! Мен ҳеч қаёққа бормайман! Бу менинг бошимга ёғилган лаънат бўлса, ўша пасткаш қизнинг ўзига ҳам лаънат бўлсин! Қуриб кетсин бу одамзод! Одам бўлгандан кўра махлуқ бўлган яхшироқ! Энди жўнанглар бу ердан! Энди одам деганнинг башарасига қарасам, тил тортмай ўлай! Бугундан бошлаб мени одам боласи ҳеч қачон кўрмайди. Эшитдингизми? Йўқолинг кўзимдан! Мени қидирманг!» У шу сўзларни айтиб, отдан сакраб тушди-да, тоғлар ичида ғойиб бўлди. Воқеанинг бундай бурилиб кетганидан лолу ҳайронликда қолган қавм-қариндошлар аввал нима қилишни билмай қотиб тураверишди, кейин ҳушлари ўзига келиб, йигитнинг орқасидан югуришди, уни ҳеч қаердан излаб топишолмади. Шундан сўнг ҳеч кимса уни кўрмади.

Театр қилиб қўйилса, янада қизиқ жойи энди келади.

Овчи йигитнинг қариндошлари бошларини қуйи эгиб орқага қайтишар экан, бирдан қайдандир пайдо бўлган қайлиқ қизнинг додлаган овозини эшитиб қолишади. У ўзини тўрт ёққа уриб овчи йигитни изларди. Аслида, қиз қочмаган экан, бу маккорлар тарқатган қора туҳмат экан, лекин буни ҳали ҳеч ким билмасди. Аслида, эса қизни ўша кун тунда яширин ўғир-

лаб, оёқ-қўлини боғлаб, отга босиб олиб қочганлар. Қиз ва овчи йигит унаштирилган дарё бўйида, унинг қўл-оёғини ечиб, икки ёқдан қўлидан тутиб дарёни кечиб ўтмоқчи бўлишади. Қизни шу қутқариб қолади. У босқинчилар қўлидан юлқиниб чиқиб, ўзини дарёга отади. Босқинчилар уни тутмоқчи бўладилар. Лекин қиз қўз очиб-юмгунча асов дарё оқимида ғойиб бўлади. Саркаш дарё қизни қутқарди, босқинчиларни серғулув тўлқинларида оқизиб кетди, тошларга омонсиз уриб барини ҳалок қилди. Мўъжиза рўй бериб омон қолган қайлиқ қиз худди қушлар каби учадиган бўлди ва кўп ўтмай овчи йигит бадар кетган ерларда сарсар кезиб юрди. Одамлар уни тўхтатиб гап сўрамоқчи бўлишар, лекин қиз сира тутқич бермасди. Кейин у ҳам кўринмай кетди. Ўшандан бери «Мангу қайлиқ» сир бўлиб қолди. Одамлар гоҳо тоғларда унинг хўнгири-хўнгири йиғлаганини эшитишади, йиғи овози узоқ-узоқларга таралади. Мен сенга унинг мунгли қўшиғини билганимча айтиб берай, Ойа. Қайлиқ қиз ноласи:

*Қайдасан, қайдасан, сени излайман!
Олиб қочдилар мени, қутулиб қолдим.
Маъсум, бокира қизман, вафо сақладим.
Қайдасан, қайдасан, жоним йигитим?
Ҳамон бокира қизман, тинглагил мени,
Дарё қутқариб қолди, севги гувоҳи.
Қайдасан, қайдасан, эшитгил мени?
Ортимдан қувишар тутиш пайида...
Сен тоғларда йўқолдинг, овчи йигитим.
Бўлган эди унашув дарё бўйида.
Қайдасан, қайдасан, қайси тоғдасан?
Қайдасан, қайдасан, сени излайман.
Қайлиғинг бўлган қизман, изларинг қайда?*

Кўришмоқ йўқми энди абадул-абад?
Бир дарёдан сув ичдик бир-бирга ташна.
Аҳд-паймон боғладик содиқ бўлмоққа.
Кўришмоқ йўқми энди абадул-абад?
Дарё оқиб боради, қайдасан, қайда?
Эслаб мени овоз бер, овчи йигитим,
Ойга, қалбга онт ичдик севгимиз учун...
Қайдан сени топайин, жоним сайёдим?
Тоғлар асло ёрилмасми?
Булут кўкда қорилмасми?
Кун дарани ёритмасми?
Оҳу йўлим кўрсатмасми?
Қайдасан, қайдасан, қайси тоғдасан?
Қайдасан, қайдасан, излайман сени...
Пойга чопмадикми, миниб отларга?
Муччи олмадикми, тўйиб бетлардан?
Кучиб қўймадикми, қизиб ўтлардай?
Кўкда худо кўрди бизни,
Ерда одам кўрди бизни...
Қайдасан, қайдасан, қай бир тоғдасан?
Қайдасан, қайдасан, излайман сени...
Ой сўнар осмонда яшасам сенсиз,
Ҳаёт тугайди менга, яшасам сенсиз.
Осмон бахтли бўларми бизсиз оламда?
Ким бизни қарғади, нега қарғайди?
Тоғлар бахтли бўларми бизсиз дунёда?
Ким қарғади бизни, нега қарғади?
Қурбонлиқ қилмадингми, тоғлар овидан?
Барсларнинг терисидан тортиқлар тортдинг,
Не гуноҳ қилибсан, тақдир қошида?
Омадёр сайёдим, саҳоватпешам?
Гурлаган оловда рақслар тушмадик,
Қайдасан, оҳ, қайда, қайси тоғдасан?

*Қайдасан, оҳ, қайда, излайман сени?..
Ортимдан қувишар тутуш пайида
Кўрмасин дейдилар бизни ҳеч қайда.
Қайдасан, қайдасан, сени излайман..*

- Оҳ, нафасим тикилиб қолди! – хансираб деди Арсен Саманчин. – Сал ўзимга келай. Югуриб бораётган қизнинг бу нақаротини узоқ давом эттириш, қайта-қайта айтиш мумкин. Армон тобора кучайиб боради – сезяпсанми – қизнинг бу нола-фарёди, унинг юрак ўртанишлари барча замонлар ва барча маконларга мурожаатдай эшитилади. Унда севишганларнинг азалий фожиаси – айрилиқ аламлари ифодаланади, то улар бир-бирларига етишмагунларича бу фожа давом этаверади, унинг охири йўқ. Ўзинг бир тасаввур қилиб кўр, бунга ҳеч ким бепарқ қаролмайди, бу дард ҳаммага юқади ва ҳамдардлик уйғотади, одамларнинг қалблари мана шундай тузилган. Театрда буни қандай зўр кўрсатиш мумкин! Операда, ҳатто, дарё ҳам сахна ёқалаб оқиб ўтиб, ўз қўшиғини айтади. Опера санъатида бунақаси ҳеч қачон бўлмаган. Ўз соҳилида унаштирилган қайлик қизни ўлимдан қутқарган дарё шундай куйлайди:

*- Чўққилардан оқиб тушган дарёман
Қутқараман сени олиб бағримга.
Ғаддор ғаним қувиб етолмас сени
Илоҳамсан, халос топгайсан менда.
Отгил тезроқ ўзинг шовваларимга
Тўлқинларим омон сақлагай албат..*

Хор сахна ортида дарёнинг шалдирашига монанд шу кўшиқни куйлайди, гўёки борлиқ табиатнинг ўзи адолатга чанқоқ эканлигини ифодалайди. Қудратли ор-

кестр мусиқаси тинмай янграб туради, вокал жаранглайди, дилрабо овоз парвоз қилади, бу сенинг, фақат сенинг овозинг бўлади – осмон ҳам худди Мангу қайлиққа қулоқ тутгандай, ой ҳам унга жўр бўлишга шайлангандай... Тасаввур қиласанми бунинг нималигини?!

– Ҳа, жуда зўр экан, оламни қамраб олган бундай нола йигини биринчи маротаба эшитишим, – жавоб берди Ойдана. – Дарё ҳам куйляпти! Мўъжиза! Куйчи дарё! Сен буларнинг ҳаммасини ёдингда сақлаганмисан, Арсен? Битта ҳам сўзни қолдирмай-а?

– Мен болалигимдан Мангу қайлиқ шарафига ёқилган гулханларни кўрганман ва буларнинг ҳаммасини оқинларнинг оғзидан эшитганман. О-о, шундай кечаларда улар булбул каби сайрашади, куйга солиб достон ўқишади! Ҳар оқин ўзича Мангу қайлиқ дардини чекади, тоғларга юрак армонларини сочади – Мангу қайлиқни чорлайди! Сен саҳнада ўзингни қандай сезсанг, улар ҳам шундай. Уларни бежиз тўкма-оқин деб айтишмайди. Бир куни мендан «тўкма-оқин» рус тилига қандай таржима қилинади, деб сўраб қолишди. Дардини дарёдай тўкадиган оқин дедим. Оқинлар илҳомни сел бўлиб эшитадиган тингловчилардан олишади. Тингловчига қараб оқин дам фикр уммонларига киреди, дам шамол бўлиб дашту далаларни сарсар кезади...

– Тушундим, тушундим, – қўшилишди Ойдана. – Лекин овчи йигитнинг тақдири нима бўлган? Одамлар нима дейишади? Тирикми, ўликми, ҳеч ким билмайдими?

– Бу саволга ҳеч жавоб топиб бўлмади. Ҳеч ким билмайди унга нима бўлганини. Лекин ҳамма ниманидир кутади. Одам қадами етмаган ерларда яшириниб юради, деган гаплар бор. Дунёнинг ишларидан, тақдир найрангларидан ёзгириб, ўзидан ҳам воз кечган бўлса

керак. Яна бировлар у тарки дунё қилиб, дарвеш бўлиб кетган, Тибетдами, аллақаерларда роҳибларнинг мағораларида яшайди. Эртаю кеч тоат-ибодатда дуо ўқийди, деб айтишади. Булар ҳаммаси эл орасидаги гаплар, лекин асли қаерда – номаълум. У одамларнинг тубанликларига шундай исён кўтарди, одамларга ўхшаб ёмонлик билан муроса қилиб ўтирмади. Бу туганмас умидсизлик. Агар тарихга қарасанг, ҳатто салтанатидан айрилган императорлар ҳам бунчалик тушкунликка тушмаганлар, ҳаётдан буткул юз ўгирмаганлар, аммо овчи йигит учун севги ҳаётнинг энг олий маъноси бўлиб кўринган эди. Узун гапнинг қисқаси, афсонанинг асл маъноси шунда, фусункор ҳикмати шунда. Лекин бу дostonнинг бош қаҳрамони, албатта ўша Мангу келин, унинг туганмас қидириши, ҳақиқатга етишга тинмай уриниши... Наҳот, муҳаббатнинг оқибати доим шундай тугаса? Ахир, овчи йигит у туфайли дунёдан батамом юз ўгирди, қабоҳат ва гуноҳ ишларга қарши бош кўтариб, ҳаёт неъматидан воз кечди, қайлиқ қиз эса, одамлардан безиб, тавба-тазарруга берилди, муҳаббатининг қудрати, дard-ҳасратининг чексизлиги шунда. Бундан ҳам ошириброқ айтсам, бу умумжаҳон дard-уқубатининг туганмас нолалари. Нима учун муҳаббатнинг яшнаган бахт-иқболдан кўра ҳаётни кул қилиб кўкка совурадиган фожиалар кўп?

Мангу қайлиқнинг учқур сиймосига эътибор бер, бу ривоят дostonларда одамзод борлигида доим яшаб келган зўравонликларнинг уқубати ва айрилиқларнинг азал азоби мужассам. Яхшилик муқаррар суратда ёмонликнинг уқубатини чекади. Мангу қайлиқ нафрат ва ҳасаддан аланга олмиш. Қабоҳат билан ҳеч қачон келишолмайди, у овчи йигитни – ўз қонуний қаллиғини – тарки дунёдан ҳаётга қайтаришни, уни халос қи-

лишни истайди, мана шу халоскор интилиш, мана шу ҳақни қарор топтириш иштиёқида на замон ва на маконда инсон руҳига чеку чегара йўқ. Одамзод авлодларида шундай бўлиб келган ва бу давом этаверади. Шунинг учун ҳам, дарё ўлимдан халос этган Мангу қайлиқ барча замонлар учун рамзий сиймо бўлиб қолаверади. Ҳозир, худди мана шу онда ҳам, у биз билан бирга, шу боғда бизга ҳамроҳ, у ҳақда гаплашаётганимиз, уни ўйлаётганимизни билади. Шу ғаройиб дostonнинг ичига кирганимизнинг ўзида севгининг жаҳоний бир соғинч-армони бор, сен буни сезасанми?

– Бўлмасам-чи! Ахир сенинг жаҳоний маърузангни бекорга тинглаганим йўқ, – деб қўйди Ойдана қойил қолганини билдириб ва шу билан бирга кинояга ўрин қолдирмасдан. – Фикрларинг қуюлиб келганига ҳайрон қоламан! – хитоб қилди у яланғоч елкалари ушигандай қунишиб. – Бир журналист аёл сени «Жаҳоний жаҳонсоз» дегани эсингдами? Одамнинг кулгиси қистайди: жаҳонсоз ва яна бунинг устига жаҳоний!

– Майли, балки мен бир телба-санғи одамдирман, лекин сенинг устингдаги вазифа тамом бошқа. Сен опера сахнасида Мангу қайлиққа айланишинг керак, одамларни ром қилувчи сеҳрли овозинг билан самоларга парвоз қилишинг керак.

– Вой, бўлди! Шу ўтирган еримиздан тўғри самога учамизми? Унда мен само қўшиқчиси эканман-да! Фазокор хонанда дейишар экан-да мени! Вой, одамни кулдириб ўлдирасан!

– Бўпти, кечир мени! Лекин мен жиддий айтяпман. Ахир сен Мангу қайлиқ биз билан бирга эканлигини сезмаяпсанми, ҳов, ана, катта дарахт орқасида фонар олдида турганини кўрмаяпсанми! Унинг нималар деётганини биласанми?

- Нимайкан?

- Қулоғингни бер! Сиз ошиқ-маъшукларга таъзим бажо қилиш учун бу кунларни кўзим тўрт бўлиб қанча кутдим. Сиз мени эслаяпсиз. Йиллар ўтди, асрлар. Мен ҳамон ўша-ўша унаштирилган қайлиқ қизман. Халқ мени Мангу қайлиқ дейди. Одамлар юксак тоғларда мени ёдлаб гулханлар ёқишади, ғам-қайғуда саргардон кезган қиз аланга олдига келсин, шомонлар арвоҳларни чақирсин, улардан сўрасин. Мангу қайлиқ яна қанча сарсон харосон дайдийди, яна қачонгача овчи йигитини ёнига чорлаб чақиради ва яна тоқай қув-қув, қоч-қочдан зорланиб, ёниб-қуйиб нола чекади? Арвоҳлар эса доим битта жавоб айтади, эшит-эшит, Ойа, бу сен билан бизга тааллуқли, - дунё Мангу қайлиқнинг жозибали кўшиқларини тинглаб, уни танийди, ўша кўшиқлардан кўп одамлар унинг бошига тушган қайғули воқеалардан хабар топадилар, ер юзидаги барча қайлиқ, келинларга мурожаат қилиб, менинг кўшиқларимни ўз қаллиқларингизга садоқатли муҳаббат ва вафодорликнинг ҳадяси каби айтиб беринглар, дейди. Мана шу соатда руҳлар сен билан мени ҳам эшитсинлар илоҳим, Ойа! Улар Мангу қайлиқнинг сен ижро этган ўланларини кўпчилик бўлиб эшитишни хоҳлайдилар. Руҳлар айтадиларки, сенинг пешонангга кўқдан Мангу қайлиқ бўлиш ёзилган, яна ҳам тўғрироғи, сен унинг элчиси бўлгайсан! Мангу кўқда илоҳ ва улайхлар сендан рози бўлишар, одамлар ҳам сени эъзозлаб, ўланларингни юракларига жо қилурлар, сенинг овозинг самолардан ёғилгай...

- Вой, вой, вой! Топган гапларингни қара! - кулгиси қистаб унинг сўзини бўлди Ойдана. - Само қаватларида кезганимиз етар, сал пастга тушайлик, ҳушимизни йнғиштирайлик.

- Сен ҳали кўп шошилма, - деб сўзидан қолмасди Арсен Саманчин. - Ҳушингни йиғиштириб олаверасан. Ана, ўзинг кўр. Менга ишонмасанг, ҳов анови ерга қара, дарахт орқасида фонар олдида. Кўряпсанми, Мангу қайлиқнинг шарпасини? У миннатдор бўлиб, умидланиб қуллуқ қиляпти. Мангу ёш ва қандай чиройли - ҳарир кўйлак кийган, узун ёқалари худди қуш қанотидай хилпирайди.

Ойдана маъқуллагандай бўлиб, бошини қимирлатди-да, кейин деди:

- Арсен, ҳақиқатан ҳам, тенги йўқ хаёлпараст экансан. Лекин хаёлнинг ҳаётгий асоси бўлгани яхши. Мангу қайлиқни саҳнага олиб чиқиш учун мусиқа, нота ва партитура керак, оркестр, сценография, либослар, юзлаб овозга эга хор керак.. Сен ана дарё ҳам қўшиқ айтади дейсан, аммо буни саҳнага қандай олиб чиқасан? Ундан кейин композитор қани, саҳналаштирувчи режиссёр қани? Ва ниҳоят, ҳаммасидан кўра энг муҳими - буларнинг ҳаммасига маблағ қаердан олинади? Опера театри фақат бизда эмас, ҳамма ерда ҳам адои тамом бўлган. Давлатнинг операга қарайдиган имкони йўқ.

Арсен Саманчин бу гапга қўшилгандай бўлди-ю, лекин ўз айтганидан қолмади:

- Ҳа, биламан, ҳозирда опера театри - кимсасиз ибодатгоҳга ўхшайди. Опера саҳналарида эстрада даранг-дурунглари, масхарабозлик ва бошқа кўнгилочар томошалар қўйиляпти. Энг яхши қўшиқчилар бозор издиҳомларида овоз чиқариш учун тўрт ёққа тарқаб кетишганлигини ҳам биламан. Бор гап шу. Ҳозирги пайтнинг композиторлари ҳам операга мусиқа ёзиш иштиёқида ёнаётгани йўқ. Шунга қарамай, ушбу олий санъат йўқолиб кетмаслиги зарур. Қандай қилиб бунга бамайлихотир қараб ўтириш мумкин?

- Хўп, унда нима қилмоқчисан?

- Ойа, агар сен Мангу қайлиқни олиб чиқишга рози бўлсанг, мен булдозерга ўхшаб бунга йўл очаман, қўлимдан келади. Композитор Аблаев билан гаплашиб қўйганман. У кутяпти. Либреттосини ўзим ёзаман. Аблаев ҳаммамиз йиғилиб бир учрашайлик деяпти. Қайтиб боришимиз ҳамон унга қўнғироқ қиламан...

- Майли, яхши. Кўрайлик-чи... Ҳаммадан олдин либреттони ёз, азизим либретточи!

Кўхна Хайделберг боғида тун ярмидан оғди. Хиёбонлар фонарларидан тушган соя шарпалар энди тонгга қадар донг қотди. Арсен Саманчин Ойдана Самаровани қўлтиқлаб олганча қасрга йўл олдилар ва ҳамон ўша мавзу устида сўзлашдилар. Тўшақда ҳам шуни шивирлашиб ётишди. Эртасига эрталаб тайёрада Москвага учадиган ва у ердан юртга кетадиган эдилар.

Улар бошқа бундай учрашмадилар. Аммо уларнинг учрашувларига эъжоз бағишлагандай, худди кўкдан тушгандай бўлиб уларнинг ҳаётига кириб келган «Мангу қайлиқ» ғояси шунчалар ўзига боғлаб, мафтун қилиб қўйдик, одми жўн борлиқдан юксалиш, баландроқ туриш учун унинг мўъжизасига тамом ғарқ бўлдилар, дунёнинг бир бурчига, немис романтизмнинг нақ марказига бориб қолишгани ҳам шу боис бежиз эмасдек кўринарди. Шунинг учун ҳам ўша хаёлий-қўтаринки жозиб бир шароитда кундалик бари одми ташвишлар бутунлай ва батамом унут бўлди, улоқтириб ташланди – бутун қийинчиликлари, зиддиятлари, уруш-жанжаллари, суд-қозихона тортишувлари, адоват, қабоҳатлари билан олдинги турмуш орқага чекилди... Булар бари ҳар икковларининг бошларидан кечган эди – ахир Ойдана ҳам бир бор эр қилиб, турмуш қурган, лекин санъат кишилари ҳаётида тез-тез учраб

турганидек, кўп ўтмай ажрашган эди. Қисқа бир вақтга бари унутилди. Тақдир қўлларидан тутиб етаклаб келган Хайделбергнинг юз йиллик кўҳна боғида улар бағоят мусаффо ҳилқатга – пари ва паризодга айланган ҳамда шу ерда улар кўз ўнгида ўз битмас-туганмас қайғуси билан Мангу қайлиқ намоён бўлганди...

Кейин бари телба-тескари бўлиб кетди...

Тақдир қилмаган экан-да. Дастлаб гоҳи-гоҳида кўришиб, учрашиб туришди, хаёлийроқ туюлса-да, бари бир «Мангу қайлиқ»ни эсдан чиқаришмайди, ора-сира телефонда гаплашишди, кейин бирдан ҳаммаси барҳам топди – Ойдана бутун мамлакатнинг кўз ўнгида «Лимузин»га тушиб жўнаб қолди, телевизор буни тўғридан-тўғри бошдан-оёқ кўрсатиб турди. «Лимузин»нинг орқа юкхонасида қанча пул тахланиб ётганини бир худо билади! Лекин бунинг учун ундан ўпка қилиб бўлармиди? Кўпроқ нарсага эга бўлиш, кўпроқ пул топиш, боз устига шон-шуҳрат қозонишни ким истамайди?

Бундай шоу-омад, томоша-омад ҳар куни ҳар кимга келавермайди-ку! Ахир энди у Эртош Курчал билан контракт имзолаган бўлиши керак. Ҳарқалай шу асрга боп контракт! Тузса, ҳақи бор. Ҳа, ҳақи бор. Э-ҳа, хўп сен-чи, сен нима дейсан, олигархлар билан олишиб юрасанми? Шўринг қурсин! Ёзув-чизувларингдан бошқа ниманг бор, сен шўрликнинг? Ундай десанг, энди бутун матбуот ҳам ўша олигархларнинг қўлида-ку!

Арсен Саманчин мана шундай пасткашликка бораётгани – ҳасад қилаётгани, ғаш кўраётгани учун ўзини ўзи ёмон кўриб кетар, сўқар, ёввойи махлуқ, деб атарди... Боши бориб деворга урилганди. Ҳаммасига биратўла нуқта қўяр вақт етганди. Кимдир айтган экан: зўр зўрнинг олдида думини қисади, зўрдан зўр чиқа-

ди. Оммавий маданият унинг каби хаёлпараст кимсани мажақлаб ташлади, туришга ҳол йўқ энди... Эртош Курчалга эса ҳамма тан берди, қуллуққа ўтди. Қанчадан-қанча ресторанилари, эстрадалари, стадионлари, реклама агентликлари, телеканаллари бор унинг! Буларнинг бари одамларнинг кўз ўнгида, ҳаммасига қонуний эгаллик қилади, у эмасми ахир оммавий маданиятнинг уммон-уммон тўлқинларини ҳаракатга келтирган ва Арсен Саманчинни ҳам, «Мангу қайлиқ»ни ҳам бир чеккага улоқтириб ташлаб, юзага чиқмайдиган қилиб қўйган...

Сал кейинроқ яна бир оғирчилик елкасига тушиб, бўйни-гарданини тўхтовсиз эзиб, азоб бера бошлади: у ўша лаънати Эртош Курчални ўлдиришни қасд қилди. Энди бу тийиқ билмас ўч олиш туйғуси жунбушга келиб, унинг ҳоли-жонига қўймас, юрагининг тубида оловланаётган бу чўғ тинчлик бермас – яккаш ўлдир, дерди. Бутун ўй-хаёли шунда эди. Ички бир ожизликдан ниш урмаяптимикин бундай ўймаловчи қаҳр-ғазаб? Уни бу ғашлик ғилпа бўғиб олган, нафас олдирмайди, қисқаси, у ўзини худди қопқонга тушиб қолгандай сезади. Тақдирмикин? Ким билибдики, муҳаббат ҳис-ҳаяжонлари ичида юз кўрган мана шу кўтаринки-хаёлий фикрнинг натижаси кўрқинчли тарзда яқун топиб – бировни ўлдиришдай қайсар, саркаш бир хоҳиш билан тугайди деб? Лекин устма-уст бостириб келаётган наҳс кунлар орасида ҳам бирдан кўнгли ёришиб кетар, анойилик билан ахир Ойдана Самаровани ишонтирса, фикридан қайтарса бўлади-ку, деб ўйларди. Уни Мангу қайлиқ олдида биргалликда тавба-тазарру қилишга, тоғларга чиқиб, машъала ёқишга, Хайделберг орзулари сароб бўлиб чиққани учун узр-маъзур сўрашга, кўз ёшлар тўкиб кўнгиларни бўшашишга кўндириш мумкин-ку, дерди.

Лекин у билан, ҳатто, қўнғироқ қилиб ҳам гаплашолмади. Балки бир ёқаси шу ҳам дуруст бўлгандир - унинг бу фикр устидан қандай қаҳ-қаҳ отиб кулишини тасаввур қилиш мумкин. Бу йигит миясини тамом еб қўйибди, деб айтиши ҳам ҳеч гапмас! Лекин бари бир хаёли қочарди: агарда тоғларга бориб биргаликда Мангу қайлиқ руҳи олдида тавба қилиб тиз чўкиш имконияти туғилса эди, осмонни гувоҳликка чақириб айтардим - мангулик тортиғидан воз кечиш учун муҳаббатнинг ҳеч қандай сабаби йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас (яна гапни куруқ олиб қоча бошлади). Зеро, муҳаббат бу севишганларнинг мангулик сари элтадиган ягона йўли ва муҳаббат туйғулари маконларини қасддан бузиш, харобага айлантириш - мангуликни таҳдидга солиш, уни хавф остига қўйиш билан баробар. Ахир, муҳаббат ўлмаслик сари интилиш ва ҳар ким худонинг ўзи томонидан пешонага ёзилган бу сўқмоқдан ўтиб боради... (Фақат ким қандай одим отиб ўтади - масала шунда).

Лекин яна бошига қанчадан-қанча киноя ёғилмасди! Кимга керак буларнинг ҳаммаси! Ахир «ҳолливудчасига» яшашни истайдиган (анов Эртош Курчал Ойдана ҳақида фильм чиқаришни мўлжаллаб юрибди экан) юлдуз хонанда тўла-тўкис шоу-томоша-бизнесга тегишли бўлган вақтини тоғлардаги аллақайларда арвоҳларни кутиш, Мангу қайлиқни кутишга бекордан-бекор исроф қилса, шу ярашадими? Кулгили!

Хуллас, олдинда зиғирча ёруғлик кўринмасди.

Тақдир «Евросиё» ресторанида унга аниқ ишора қилди, иккиланиб ўтиришга ўрин қолмади ҳисоб. Буни яқуний ўмбалоқ ошиш деса ҳам бўлади... Курол топшдан бошқа ҳеч чора қолмаганга ўхшарди... Лекин қаердан ва қандай топсин? Аҳмоқона гап! Нега ҳаёт

ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмай кишини шундай боши-кети йўқ берк кўчаларга киритиб қўяверади? Агар шундай бўлса, нима учун туриш-турмушни аёвсиз ағдар-тўн-тар қилиб ташлаш, ўнг-сўлга боқмай ҳамма нарсанинг пачавасини чиқариш, ҳўл-қуруқни баравар ёндириш керак? Фойдаси борми? Жонинг халқумингга келиб, охирги сўзингни айтишинг қолди, холос!

Арсен Саманчин бу кечани шундай – ўзи билан ўзи натижасиз олишиб, ўй-фикр талашиб ўтказди. Бешқаватли уйлар ялписига уйқуга чўмган, унинг ҳовлига қараган ёлғиз деразасининг чирогигина ёнар, бир ўзи дарча олдида туриб, юраги сиқилгандан сиқилар, адоқсиз ғамгин ўйларга ботар, ўзини аллаким бировга ва охир-оқибат, ўзига ҳам суиқасд қилмасликка кўндирмоқчи бўлиб қаттиқ тергар, ер юзидаги энг разил жиноят – одам ўлдиришга йўл қўймасликнинг чорасини кидирарди. Лекин ўзида жунбуш қилаётган ўч олиш васвасаларини сира енголмасди. Тинимсиз ўртанарди...

Жаабарс ҳам ўша кеча юксак тоғларда доvon этагида ўртаниб куярди. Ёлғиз жониворнинг кўзига уйқу келмасди. Дунё ундан батамом юз ўгирган, дарди-дунёси қоронги, ғам-аламга ботганди. Юлдузларга қараб қаҳрли увларди. Юлдузлар кўп, бари чарақлаб нур сочарди. Шу юлдузларга бош олиб кетсанг, улар бир-бирларини кунламайдилар, қишин-ёзин ҳамжиҳат, ҳамиша бирга...

Ўша дам Арсен Саманчин ҳам ўша юлдузларга тикилиб қолганди. Унинг ҳам юлдузларга учиб кетгиси, бош-кети йўқ ўйлардан қутулгиси келганди...

Бироқ ўй ўйламасликнинг сира иложи йўқ – кўнглининг тубида бир фикр йилт этиб ўтди: акам Ардак Саманчинга айтсамми? Савдо аҳли орасида Ардак Саман-

чиннинг таниш-билишлари кўп. Собиқ терапевт-врач эндиликда итбоқарлик қилар, Ўрта Осиё овчаркаларини етиштириб, уларни Европага, кўпроқ Германияга сотарди. Бу овчаркага ишқибоз харидорлар кўп эди. Кети кўринмасди. Итларни хорижга чиқариб сотиш бўйича хужжатларни Ардак ўз вақтида қонуний томонларини ўрнига қўйиб тайёрларди. Хуллас, мана шундай машғулот билан тирикчилик ўтказар, учта мактабга қатнайдиган боласи – бир қиз ва икки ўғилчаси бор эди. Хотини Гулнора – собиқ ҳамшира. Улар бозорга мослашиб олишди. Гоҳ ҳазил-мутойиба, гоҳ жиддий йўсинда Ардак: «Итлар билан мослашяпман!» – деб кўярди.

Шаҳар чеккасида ҳовлилари бўлиб, ер-сув, итхоналар... оиланинг корига ярайдиган «Жигули».

Ардакнинг ўзи тўғри, тартиб-қоидалар, ишдан қочмайдиган, ўқимишли одам. Фақат туғилган юрти Тууюқ-Жардаги туғишганлари ундан хафа, ит-бизнесни сира ёқтиришмайди. Одам уялади, дейишади. Номуслари келади. Ўқиб, ўқиб, дипломли врач бўлди, энди эса ит урчитиб, ит сотиб юрибди. Жаҳон бозорида, шу яхшими? Катта опаси Кадича овулда туради, Ардакнинг ишбилармонлиги ҳақида гап кетса, унинг иззат-нафсига тегади. Итбилармон деган гапдан Кадичанинг юзи шувут, оғринади. Овулларда итни бозорга чиқариб сотишни ҳеч мияларига сиғдиролмайдилар: қишлоқнинг қаерига қарама, ит, ҳовли ҳам, кўча ҳам, томорқа ерда ҳам ит, сенга керакми, хоҳлаганингча ол, бозорга чиқариб сотишга бало борми? Бунақа кетаверса, ҳали мушуклар ҳам бозорга чиқади, ўла қолгур каламушлар ҳам. Аммо Ардак бу гапларга парво қилмайди, ўз билганидан қолмайди, тўғри, овулга ҳам бормайди, ортиқча гап-сўзга тоқати йўқ.

Лекин кўришиб қолганларида катта ака бўлиб Арсенга панд-насиҳат айтишни қанда қилмайди: Қачон-

гача сўққабош дайдиб юрасан, бола? Чўзиб нима қиласан? Муносиб хотин-қизлар шаҳарда ҳам, овулларда ҳам бисёр, худога шукур. Бўлар иш бўлган, ғишт қолипидан кўчган, бир сафар омадинг келмапти, ҳечқиси йўқ, бир умр бева-бечора бўлиб юролмайсан-ку. Фикри-зикринг ҳам бошқача, хорижий тилларни биласан, таниқли журналистсан, ўз-ўзингга эгаменсан – ҳозир бу нарса модага айланиб қолди. Қаерга қарама, сени конференцияларга таклиф қилиб чақиришади... Ўз-ўзингни эплаб юрасан, ишқилиб. Лекин бўйдоқлик, сўққабошлик ёмон, ахир сен роҳиб ё дарвеш эмассан-ку.

Йўқ, қурол масаласида Ардакка оғиз очмаган маъқул – негалигини суриштиравериб жонингни халқумингга келтиради. Ўлардай серхафсала одам – врачларнинг ҳаммаси ҳам шундай серхафсала бўлишади. Тўғри, Ардак андак отиб ҳам туради... Йўқ, бунақа нозик ишга акангни аралаштирмаганинг тузук. Ният нималигини билиб қолса, ўламан сатр, дейди-ю, бу ишга асло йўл қўймайди...

Ўша кеча ярим тулда ёлғиз деразадан юлдузларга боқиб, у мана шуларни ўйларди. Ёз чоғлари осмон сер-юлдуз кўринади. Қани энди шундай яшасанг: «Шўълангни сочгилу мих-пихингни қўй»...

V

Эрталаб уни телефон қўнғироғи уйғотиб юборди. Ўрнидан хушламай қўзғалди, хушламай телефонга юриб борди, боргунимча балки жимиб қолар деди, уйқудан кўзини очар-очмас телефонда гаплашгиси йўқ эди. Лекин кимдир тўхтовсиз қўнғироқ қиларди. Бир ёқаси шуниси ҳам тузук бўлди, хаёлларнинг паришон парвозлари ва абдираган-довдираган тушлардан сўнг

кундалик одми борлиққа шўнғиш ҳам керак эди, мана, бошламасига тинимсиз қўнғироқлар. Қўнғироқ қилаётган амакиси Бектур оға бўлиб чиқди. Яқин қариндош эмасми, у тез-тез қўнғироқ қилиб хабар олиб турарди, энг муҳими, у чинакам кордон (қанийди кўпроқ бўлса шундайлар) одам эди, бекорга Тууюқ-Жардаги колхозга то у тарқаб кетмагунча кўп йиллар раис бўлмаган. Кейин ҳам эс-хушини йўқотиб қўймади. Овчиликни йўлга қўйса, катта даромад олиш мумкинлигини тушунди. Узангилаш тоғларида таниқли овчи ишбилармонга айланди, «Мерган» деган фирма очди. Ишлар анча юришиб кетди, кейинги пайтлар хорижий мижозлар кўпайиб, «Мерган» фирмаси йўли билан чет эллик овчилар кунда-шунда бўлиб қолди, хорижлик овчиларни таклиф этиш ва бошқа турли ҳужжатларни расмийлаштиришда амакисига Арсен Саманчин ҳам кўмаклашиб турарди.

Агар эрталабдан шу телефон қўнғироғи жирингламаган бўлсайди, ирода ва ақл-идроқнинг бу адоқсиз, енгиб бўлмас изтироблари, ўз-ўзини аран-қаран қийнашлар ким билсин, унинг учун қандай тугарди. Шундай бир ночор аҳволда Арсен ҳеч ким билан гаплашишни истамасди, гўшакдан Бектурган Саманчиннинг қадрдон овози келганда, у кўришганларида гап нима ҳақида боришини билиб, аввал уни кейинроққа, пешинга қараб чўзмоқчи ҳам бўлди. Олдин бир оз ўзига келсин, эс-хушини йиғиштириб олсин, юрагида рўй бераётган ларзалар андак пасайсин. Лекин ҳали асосий гапга ўтмасдан шунчаки саломлашиб, ҳол-аҳвол сўрашганларидаёқ Арсеннинг хаёлига ярқ этиб бир фикр келди, ахир қуролни ҳеч жон койитмай оппа-осон қўлга киритса бўлади-ку, бу лаънати муаммо шу билан ечилади-ку, ниҳоят. У бирдан ўзини қушдай енгил

сезди. Амакиси билан узоққа чўзмай учрашишга рози бўлди, ўзим аввалроқ кўнғироқ қилмаганим учун узр сўрайман, деб сипориш қилди.

Табиийки, ўрталаридаги гап Арсен юрагига тугиб кўйган ўч олиш ниятига тааллуқли эмасди. Улар эски кадрдонлардай доимги омади гаплардан. Бектурган Саманчиннинг овчилик билан боғлиқ ишларидан сўйлашиб ўтирдилар.

– Э, бормисан, жиян. Сени кечадан бери излаб тополмайман, – деди Бектур оға ўпкаланиб, оқсоқол Бектурган Саманчинни одамлар хурмат қилиб шундай деб чақиришарди. – Қай гўрларда юрибсан ўзи, укажон? Кўлингдаги телефонинг ҳам ишламайди.

– Бектур оға, ҳозир шаҳардамисиз?

– Шаҳарда бўлмай қаерда бўлай, жияним. Сен билан отамлашгани келдим. Нима, араб кўноқлар бизга барс овига келишини унутдингми? Ҳамма ишларни ўзинг тўғриловдинг. Уларга сенга ўхшаган олим таржимон керак, ишончли, уста. Сен бўлсанг, ишни чўзганинг чўзган, нима халал беряпти? Энг мустақил, энг эркин эгамен ўзинг эмасмисан ахир? Амалда-чи? Эсингдан кўтарилибди-да.

– Ундаймас, Бектур оға! Эсимда турибди.

– Унда нега чўзяпсан? Менинг ишонганим сенсан. Вақт ҳам оз қолди. Етти кундан кейин араб кўноқлар келишади, сен эса миқ этмайсан...

– Ташвишланманг, Бектур оға. Мен телевидениега катта кўрсатув тайёрлаётган эдим. Чет эл журналистлари келишган эди. Хавотир олманг, араб кўноқларга ўзим таржимонлик қиламан, ҳозирги тил билан айтганда, ўзим менежер бўламан. Доим ёнларида бирга юраман.

- Ундоқ бўлса, худога шукур! Амакингни ҳурмат қилсанг, отангни ҳурмат қилгандай бўласан. Баракалла! Бошқа овчилар келади - кетади. Лекин бунақа араб кўноқлари тоғларимизга энди келишяпти. Ўзинг биласан, булар худонинг ердаги соялари мисоли. Бор-йўғи етти кун қолди. Тоғлар, дараларда анча нарсаларни тайёрлашимиз керак! Энг муҳими, ов мавсуми келяпти, илвирслар довон ортидаги ёзги жойларидан бизнинг Узангилашга қайтишяпти. Ҳаракатингни қилиб қол!

- Тушундим, Бектур оға. Мен хизматингизга тайёрман.

- Ундоқ бўлса, учрашиб, ҳаммасини бир бошдан гаплашиб олайлик. Яна бир иш ҳам чиқиб турибди. Биз сенинг қайғунгни ҳам қилмасак бўлмас...

- Кўришайлик, Бектур оға. Ҳозир соат тўққиз. Ўн бирда учрашайлик. Қаер қулай бўлади?

- Сенинг уйинг қалай бўларкин?

- Бўпти, унгача чой қайнатиб қўяман...

- Майли, Арсен. Чойга овора бўлиб юрма. Нима, мен аллақандай меҳмонмидим? Бўйдоқ бир йигит бўлсанг. Қариндошлар сени деб кўп ташвиш чекишяпти. Сен бўлсанг... Бўпти, майли. Ўн бирга етиб бораман.

- Келинг, Бектур оға, кутаман.

Гўшакни жойига қўйиб, Арсен Саманчин енгил тин олди. Атрофига аланглаб қаради. Бир нарса эсига тушиб, Бектур Саманчиннинг шофёрининг кўлидаги телефонни терди. Ўзи яхши йигит, жипнинг зўрида амакини олиб юради. Номи ҳам ўзига ярашган. Итибой. Гоҳо Арсен унга ҳазиллашиб қўяди: «Итибой дегани - бой ити бор одам». Ити бой бўлгач, эгаси ҳам қуруқ қолмайди, ул-бул тегиб туради! Ох, бой бўлиш орзуси ҳеч қачон ўтмайди, одамлар нималар деб таърифлашмайди буни... Йўлга чиқаётганингизда, менга билдириб қўйинг, деб Итибой билан келишди.

Шу билан Арсен Саманчиннинг кўнгли бир оз жойига тушиб, яна кўймағур ўйларга толди. Ҳа, яқин қариндоши Бектур Саманчин айтган ишга рози бўлиш, олий насаб овчи кўноқларни кутиб олиш учун унга кўмаклашиш керак. Араб нефт магнатлари – Ҳасан ва Мисир. Улар бир-бирларига амакивачча экан. Қуш тутиш, пойга чопиш, хавfli ҳайвонларни овлашга ишқибоз экан. Қор қоплонларини овлаш учун отланаётган бой-бадавлат овчи кўноқлар, албатта, ёлғиз овга бормади, уларнинг атрофида кўп одамлар – хизматчилар, кўриқчилар, йўлбошловчилар бўлади (Шуниси ҳам борки, қор қоплонидай зўр ҳайвонлар дунёда бошқа ҳеч ерда қолмаган, Яқин Шарқни-ку айтиб ўтирмаса ҳам бўлади, улар бу ерларнинг жазирама иссиғида яшолмайди, уларнинг Ватани юксак осмонўпар тоғлар, бу ерларда ёз доим сарин салқин, қиши эса қаҳратон совуқ, шунинг учун ҳам қор қоплонлари – илвирсларнинг мўйнаси беқиёс чиройли, ҳар бир туки олтин баҳосига тенг...). Уларнинг ҳаммаси ўз ов қуроллари билан келади. Бундан чиқди, уларнинг доимий таржимони ва ҳамроҳи Арсен Саманчин ҳам қуролланган бўлади, унга ҳам эҳтимол, милтиқ ёки тўппонча беришса керак. Тўппончани кейин ўзига олиб қолади – бир баҳонасини топади. Овлари бароридан келса, кўноқлар унга тўппонча тортиқ қилсалар ҳам ажабмас. Ов тугаши ҳаманоқ у тоғлардан катта шаҳарга тушиб келади-ю, ўйлаб кўйган ниятини амалга оширади.

Амакисининг қўнғироқ қилгани айни муддао бўлди, унинг ҳушини жойига келтирди, тунги музтар ўй-хаёллар юракни ларзага солувчи ваҳимали тушлардан сўнг тўгри одатий ҳаётга қайтарди. Арсен Саманчин эс-ҳушини йиғиштириб, ўзини маҳкам кўлга олиб, шу билан гўё безовта хавотирли ўйларга чек кўйди, ўз мудҳиш

режасини орқага суриб, ўзи билан ўзи муроса қилишга белишгандай бўлди. Ишга шўнғиш керак эди. «Бас қил, бас қил, Арс, ҳушингни йиғиштир! – деб янди ўзини ўзи у. – Ҳозир бунга ўйлайдиган вақт эмас. Эсингни еб қўймагандирсан ахир, Арс!» Ойдана ҳаяжони жўш урган пайтлар эркаланиб уни шундай деб атарди – Арс дерди, ўзи эса уни «Ойа» – деб суярди. Ўша бахтиёр дамларни эслаб у оғир аламли хўрсинди. Шунда Арсен ўзини шамоллар қуюқ баргларини учуриб кетиб, яланғоч бўлиб қолган дарахтдай сизди. Урэн юрак билан қандай яшайди...

Шундоқ, дарҳол ишга киришмаса бўлмайди, қачонгача ўртаниб-куйиш мумкин, қачонгача ўзини тириклай гўрга тикиш керак? Иш деган тикилиб, қалашиб ётибди. Таҳририятларнинг топшириқлари билан бошлаб қўйилган, лекин шошилишда охирига етказилмаган қанчадан-қанча ишлар компьютернинг хотирасида турибди. Бу тикилишга ўзи айбдор: ҳар турли мавзуларни ёритишга уринаверади, навбатдаги оммабоп мақолалардан тортиб, сув-энергетика муаммоларигача қаламга олаверади, яна бошқа қатор мавзуларни ҳам кўз остига олиб қўяди. Натижа-чи? Унинг иш столида ҳеч қачон чала ёзилган мақолалар уюлиб ётмасди. Бу, ҳар ҳолда, эгамен журналистман деб, керилиб юришнинг оқибати бўлса керак. У эркин! Ҳеч кимга ҳисоб бермайди, ҳеч кимса уни тергаб, назорат қилмайди. Яшайди кўнгли тусаганча... Шу ҳам иш бўлдимиди?

Ўлган ишқ, ўлган ғоя ўртаган юрагини азоблар алангасида ёқиб юбормаслик учун, Арсен Саманчин ўзини-ўзи танбеҳ қамчиси билан шундай савалар, ўз кайфияти-руҳиятини ростларди. Қуриб кеткур капитализм кучини кўрсатяпти! Ҳеч нарса унинг йўлига тўсиқ бўлмайди – бели ингичка! Умуман олганда, бу ерда капитализм нима қилиб юрибди? Гап шундаки, ғоя-

ни худди товар каби сотиб олиш ва худди товар каби сотиш мумкин экан, ғоянинг йўлини бутунлай тўсиб қўйса ҳам бўларкан – пул билан ҳамма нарсани қилса бўлади. Сен эса, бу шароитга бегонасан – сотилмайсан, сотиб олмайсан, сен эркин-ихтиёрий кўчманчиликдан санғиб-қанғиб келиб қолгансан, ана энди қопчиғингни тўлдириб олавер-чи. Қўчқорлардай манглайингни қарсиллатиб ур – ҳаммага бир ўзинг қарши бор. Бошинг кетмаса, мен кафил, бошқалар эса пул билан ҳаммасидан қутулиб кетишади. Э, бари бир, жангми, жанг, қочиб қутулиб бўлмайди. Лекин ҳозир эмас. Ҳамма нарсанинг каттами, кичикми ўз йўл-йўриғи, ўз расамади бор. Лекин вақтинча буларнинг барини унутмоқ даркор! У шундай деб ўз-ўзини ишонтиришга уринар, ҳозир Бектур оға етиб келади-ю ҳаммаси яна бошқача бўлиб кетади, деб умид қиларди. Унда кун тартибига тамомила ўзга бир масала чиқажак, олдинга ҳаётнинг бошқа бир моҳият-фасонаси ўтажак. Ўртага жиддий гаплар тушажак, улар эса оз эмас.

Арсен Саманчин ўз-ўзига шу йўсин таскин-тасалли бераркан, гўёки Мангу қайлиқ олдида узр-маъзур қўллагандай, уни овутгандай бўларди. Унга мурожаат қиларкан, ўзи эмас гўё ўзининг авази – иккинчи бир нусхаси хаёлан сўзлаётгани, шивирлаётгандай, гўё қайлиқ қиз кўримсиз етти қаватли уйнинг оҳанжама қилиб қисирлаган, тарақлаган сийқа лифтидан чиқиб, худди эшик орқасида тургандай, унинг шипшиганига кулоқ солаётгандай эди. Қиз қайлиққа у эшитилар – эшитилмас пичирлар, кечирим сўрарди: шошма, яна бир оз кутгил. Худо хоҳласа, албатта, бир чора-тадбирини кўргаймиз. Ўшанда мен сени, Ойданани, мумтоз нолалар билан йўғрилган улуғ мусиқани бошингизни қовуштиргайман! Ойдана саҳнага чиққай, сен унинг

иқинида, парда ортида тургайсан, ҳаммасини ўзинг
ишитгайсан ва кўргайсан. Фақат андак сабр қил. Ундан
кейин, ўзинг ўйлаб кўр, айб Ойданадами? Ўз ихтиёри
билан бизни ташлаб кетмаганини тушун, бир пайтлар
сени ўғирлашгандай уни ҳам ўғирлашди, лекин энди бу
бошқачароқ ўғирлаш, ҳозир мана шундай ўғирлашади
- йўлдан уришади, алдашади, бузишади, сотиб олиша-
ди. Илгариги замонларда чиройли аёлни отга ўнгариб
олиб қочишса, эндиликда уни доллар тўлдирилган қоп
устига итқитишади. Кейин аёлнинг ўзи чоптириб ке-
таверади. тезликни ошириб, доллар уюрларига ўзини
уради, уюрларни миллионер-миллиардерлар бошқа-
ришади, ҳар бири ўз алоҳида уюрини боқади, кўпайти-
ради, бошни бошга қўшади. Тирикчилигимиз шундай.
Бошқа йўл йўқ, ҳаммамиз бозорда ўралашамиз. Бунда
ҳеч кимнинг айби йўқ, барини йўлга солаётган - бозор
иқтисоди. Лекин бундоқ ўйлаб қарасангиз, айбимиз
ҳам йўқ эмас. Бизни ялписига қандай мажбур қилаёт-
ган бўлсалар, шундай бўйсуниб кун кечираётганимиз
учун айбдормиз. Оҳ, мен яна сиёсат билан социоло-
гия тўқайларига кириб кетдим. Фақат сен буларни
юрагингга яқин олма, бу ташвишлар сенга ортиқча.
Хонаси келиб қолгани учун бир кўнглимни ёздим-да.
Мени кечир ва менга ишон, кут, худо хоҳласа, ҳали яна
кўришгаймиз. Йўқ, шошма, бир зум тўхта. Яна бир нар-
са доим ич-этимни кемириб ётади. Зимдан разм солиб
қарасам, Ойдана ўша томонларда ўзини қандай сеза-
ётган экан, барча рекламаларда тасвирлангандай, ну-
рафшон сахналарда кўрингандай, ҳақиқатан, бахтли-
микин? Ёки юрагининг бир чеккасида чоҳ бормикин,
баъзан нима қилиш, бошини қаерга уришни билмасдан
шу чоҳга беркинармикин, тавба қилармикин, юм-юм
ийглаб ётармикин афтода? Афсус, мендан, хатто, ко-

чиб юрганига қарамасдан, унга бари бир осон бўлмаса керак, дунё кўзимизга бошқача бўлиб товланиб кўринган ўша Хайделберг боғидаги учрашувларимизни ҳеч қачон унутолмаса керак. Сен ўзинг уни кўрдинг-ку, эй, Мангу қайлиқ, висол чоғи устимиздан чиқдинг-ку, мана, икки ёққа айрилиб ҳам кетди...

У шундай сас чиқармай сассиз маконларга пичирлар ва яна ақл-ҳушингни йиғиштир деб, ўзига дашном берарди: «Эсингни йиғ, эсингни йиғ, тинчимаган бошинг сени яна қайларга бошлаб кетяпти? Нега бурнингни тикяпсан? Ким билан беллашмоқчи бўляпсан? Яланг ўзингни ўтга-чўкқа урасан, нималардир ёзасан, сафсата-лар сотасан, олигархларни эзмоқчи бўласан, замонамизнинг долларбойлари эса дунё бозорида айланиб-ўргилишади, аканг Ардак айтмоқчи, «айланиб-ўргилиб пул ўмаришади», сен бу қизиқ гапни бир мақолангга ишлатиб ҳам юбординг, аммо ҳеч ким эътибор бермади. Улар сени сариқ чақага ҳам олишмайди, бозорда ўрни бўлмаган одам улар учун бир тийин, дайди итчалик қадри йўқ. Баъзан одамга шундай бўлиб туюладики, худойимнинг ўзи шу долларбойларга хизматда, кўзини улардан узмайди, авайлайди, ардоқлайди. Нима, тўғри эмасми? Бундан чиқди, энди худо – бутун дунёнинг банкири. Тўхта, тўхта, нима деб валдираяпсан асти. Худоё худовандо, мен гуноҳкорни ўзинг кечир!»

... У уй ичини йиғиштиришга тушди. Бектур оға – кордон одам, ишга жиддий қарайди, бирон нарса ёқмаса, тўғри бетингга айтади. Шунинг учун хўжалигида доим тартиб-интизом бўлган. Ялқов-такасалтангларни ҳоли-жонига қўймаган, майда-чуйда нарсаларгача эътибордан соқит қилмаган. Ҳой, нега ўғитни йўлнинг четига тўкяпсан? Тез йиғиштириб ол! Нега ғараминг бир ёнига қийшайиб ётибди, ўзингга ўхшаб маст бўлиб қолганми,

...рров тўғрила! Хой, нега томорқангдаги ариқ чўчқахондан баттар саситиб юбординг, тозалаб қўйишга қўлинг етмайдимми, нокас! Ҳамқишлоқларини ҳамма вақт тартиб-низомга чақириб юрган, тўғри ҳам қилган.

Шуларни эслаб, Арсен Саманчин уй ичини шоша-пиша пилесосда тозалашга тушди. Ўқилган-ўқилмаган турли газеталар, ялтироқ журналлар ҳаммаёқда сочилиб ётарди, уларни йиғиштириб бир четга тахлади. Кўзгунинг чанг-ғуборини артди, айниқса, оч жигарранг пианинони ярақлатиб тозолади. Пианино жуда чиройли нарса, унинг уйидаги энг қимматбаҳо буюм ўзи шу, боз устига бу ажойиб мусиқа асбобига Ойдананинг қўли теккан, яхши кунларда унда оҳанрабо куйлар чалган. Бир эмас. Икки марта. Бутун оқшомичи, то тун ярмидан оғгунча гўзал машқлар ўйнаган.

Арсеннинг ўзи ҳаваскор, эсида қолганча чалади, Ойдана эса моҳир ижрочи. Одам у чалган куйларни эшитиб тўймайди – ундан доим узоқ Европанинг акс садо-си келади. Арсени Ойдананинг нозик қўллари хайратга солар, улардан ўз-ўзидан беихтиёр сеҳрли мусиқа ёғилаётганга, кўзлари эса соҳир шуълалар сочаётганга ўхшарди. Арсен Саманчин бостириб келган хотираларга дош беролмади, соғинч ҳаддидан ошди, пианино олдига ўтириб, Ойдананинг ўша пайтлар ўйнаган куйларини эшлашга, чиқаришга уринди. Яна ҳасратга ботди. Энди у ҳеч қачон бу ерга келмайди, пианино чалгани ўтирмайди... Унинг кичкинагина уйида эса пианинодан тўшаккача бор-йўғи уч қадам ва у ернинг мусиқаси тамомила бошқача... Арсеннинг қалби Ойданани сотқин деб аташга журъат этмасди, лекин амалда эса худди шундай бўлиб чиқди, шуларга қарамасдан, у Ойдана Самаровани ҳеч кимга тобе бўлмаган қисматнинг қурбони деб ўйлашни истарди.

Телефон кўнғироғи жиринглади. Бектур амакининг хайдовчиси Итибой экан. У биз йўлга чиқдик деб хабар қилди...

Кутиб олиш керак эди. Арсен Саманчин бир неча дақиқадан сўнг, кийиниб, бўйинбоғини тақиб, ҳурматли оқсоқолни қаршилагани ҳовлига чиқди. Аввалги замонларда уйга шундай баланд мартабали меҳмон келса, уни иззат-ҳурмат билан кутиб олишар, отининг жиловидан тутиб, қарияни қўлтиғидан ушлаб эгардан туширишар, айил-қайишларини бўшатиб, отига дам бериб, арпа солишарди.

Ҳозир меҳмон автомобилда келса, бензинидан хабар олиб қўйишади...

Хўш, от арпасини еб турсин, орадан беш дақиқача чамаси вақт ўтди, ҳурматли Бектур амаки ялт-юлт қилган Япониянинг қудратли қора жилида етиб келди, двигатели қарийиб олти юз от кучига эга, чироқлари ярқираган замонавий машина ҳовлини кесиб ўтиб, поезд олдида тўхтади. Ҳов-ҳов, мана шундай ҳар қандай тўсиқдан бемалол ўтиб кетаверадиган кучли жиплар тоғларимизда кўпроқ бўлсин. Лекин ҳозирча Араб Амирликларидан сотиб олинган Бектур оғанинг бу машинаси бутун Туюқ-Жар вилоятида ягона эди, умуман одатдаги одми «Жигули» ҳамда «Москвич»лар ҳам овулларда бармоқ билан санарли бўлиб, бу табиий бир ҳол эди, зеро, халқнинг ҳоли ночор, ҳатто, колхоз вақтидаги оз-моз тўкинчиликдан ҳам мосуво бўлган эди. У замонлар халқ оғир тизгинланган, лекин ҳар ҳолда... Ҳозирги пайтда эса ҳар ким қўлидан келганча уриниб-суриниб ётибди. Кимнинг боши қора меҳнатдан чиқмайди, ким қаердан нимани ўмаради – ишқилиб, олдинда йилт этган ёруғлик йўқ. Ишбилармонлик, тадбиркорлик қил, дейишади, э қани ўша тадбиркор-

лик - картошка кавла, пичан ўр, яна нима бор? Эркинлик бор эмиш. Лекин маъмурчилик бўлмаса, эркинлик осон эканми, унинг ўзи нимага ярайди, бўлмагур қуруқ гап. Ҳозирча қишлоқнинг барча кулфатларини ўтиш даври деб суваб, баҳона қилиб келишди: ана, бозорга ўтиб олсак, у ёғи мой суртилгандай ғириллаб кетади! Оласан! Бир тентакнинг топган гапини қаранг: бозор-боп болаларни туғдирсак, кейин яхши бўлармиш! Бир қилмаган ишимиз шу қолган эди! Қишлоқда яшовчиларнинг машинаси йўқлигини гапирмай қўя қолайлик, бобомнинг замонларига ўхшаб эшақда юк ташиб юришибди. Рост, кичкина автобусларнинг чиққани хўб иш бўлди. Ёшлар эса гуруллашиб, қайдасан шаҳар, деб жўнади, у ерларда ит ётиш-мирза туриш қилиб исқирт дайдишяпти...

Аммо тадбиркорлик замонининг саҳоватидан баҳра олаётганлар ҳам топилиб туради. Ҳатто, тоғ дараларидан ёввойи асални йиғиб, бозорга чиқараётганлар ҳам йўқ эмас, илгарй ҳеч бунақаси бўлмаган эди. Асални одатан совға-тортиқ қилиб беришарди, савдо-сотикқа ҳеч қачон олиб чиқишмасди, ахир асал катта-кичикнинг таъбига яраша ейиладиган ширинлик...

Аммо бу ҳам омади бир гап-да, ҳечқиси йўқ, айбсйтиб ўтиргулик эмас-ов...

Бу орада Бектур амакимизнинг ўзи жипда келиб қолди. Мана уни савлат, мана уни ҳақиқий катта одам деса арзийди. Бектур Саманчин ҳеч кимнинг хаёлига келмаган ишни қилди – овчилик бизнесини йўлга қўйди, қарийиб йил бўйи ишлар қизғин. Мавсумига қараб турли ёввойи ҳайвонлар овланади – булар ичида негадир ҳозир «Марко Поло» деб аталадиган тоғ архарлари ҳам, охулар ҳам, айиқлару анвойи қушлар ҳам бор, мана энди алоҳида ов рўйхатига қор қоплонлари – илвирс

ови ҳам кирди, энг дамромади зўр ов... Қандини урсин Бектур оға, қойил, йўлини топганини қаранг, ақлли одам-да...

Машина тўхтади, Арсен шоша-пиша жипнинг салмоқли эшигини очди, Бектур оға жилмайганча пастга тушди, бардам қўл чўзди, қадрдонларча кучоклашиб кўришдилар. Ҳа, кўзга кўринган, басавлат киши – ба шараси, қадди-басти, айниқса, тўрвадай соқоли ўзига жуда ярашган. Уларнинг уруғида барча эркаклар мана шундай серсавлат, азамат одамлар бўлишган, шу жумладан, Арсен ҳам, фақат Арсен бошқа Саманчинлардан фарқ қилиб, соқол-мўйлаб қўймади.

Улар яқин қариндошлардай узоқ кўшқўллаб кўришиб туришди, бир-бирларига елка бериб лабларидан кулги аримай таъзим қилишди. Ниҳоят, Бектур оға суякдор қўлни кўксига босиб, тилга кирди:

– Худога шукур, соғ-саломат дийдор кўришдик! Қанча бўлди кўришмаганимизга, Арсен, икки ойча бўлди шекилли ёки ундан ҳам ошдимиз?

– Ҳа, бой ака, чамамда уч ойча бўлиб қолди.

– Ана, кўрдингми! – деди қуюқ қошларини чимириб Бектур оға. – Мен вақт-бевақт шаҳарга тушиб турибман, лекин сени тутиш жуда қийин, иним. Майлига, энди биз билан кўнроқ бирга бўласан. Ўзинг тушунасан буёғини.

– Ҳа, бой ака, тушунаман барини. Кўришолмаганимизнинг сабаби, турли ишлар билан банд бўлиб қолдим, улардан қочиб қутулиб бўлмади. Кези келса, айтиб бераман. Мана, учрашганимиз яхши бўлди...

Албатта, у Ойдана билан ораларида бўлиб ўтган воқеаларни, у туфайли ким билан қаттиқ тўқнашишга тўғри келганлиги, уни бутунлай бир чеккага суриб ташлаб, маъшуқасини тортиб олиб ва умуман жамият

ҳаётидан четлатишга уринганлигини айтиб ўтирмоқчи эмасди, шу билан бирга кўнглига тугиб юрган мақсадини ҳам ошкор қилиш нияти йўқ эди. Албатта, бу сира тўғри келмайди, зотан, бунда гап бутунлай бошқа нарса устида боради, қилинажак ишларни келишиб оладилар. Бектур оға Туюқ-Жар тоғларидан шу ишни деб тушиб келган шаҳарга. Кўни-қўшнилари уларнинг яқин қадрдонлардай апоқ-чапоқ кўришиб турганларига қараб хушҳол табассум қилиб ўтишарди. Йиртиқ калта шим, майка кийиб ҳовлида ўйнаб юрган икки тирмизак болакай, бириси ит етаклаган ҳолда оғизларини катта очиб, Бектур оғанинг жипини томоша қила бошлашди. Гарчи ҳовлида анча-мунча ҳар турли машиналар турганига қарамай, бу жипга ҳавас билан тикилиб қолишди. Улар бир-бирларининг биқинларига туртишиб, нималарнидир чуғурлашарди: кичкинтойлар мана шунақа зўр машинага тушиб, шаҳар кўчаларидан ўтиш, ҳамма-нинг ҳавасини келтиришни хоҳлашарди.

Буларнинг барини Арсен бехос жипга қараб, кўрди ва бундан негадир кўнгли ёришди, енгил тортди.

Атроф-теварагингда гоҳо самимият ва хайрихоҳликка дуч келсанг, дилингни шундай ёқимли дилбар ҳиссиётлар чулғаб олади. Шунда сизга яхши бизнинг ҳаммамизга ҳам яхши, деб айтгинг келади. Ўша ёз тонгида ҳаво ҳам қандайдир хуррам ва тиниқ эди, ҳали юқорига кўтарилмаган куюш атроф-тумонатни ўз майин шуъллариغا чулғаган, еру заминда яшовчи барча махлуқлар ҳаётини шу онда сурур билан тўлдирган ва шу билан гўё инсон қувончларига шерик бўлаётгандай эди.

Қани энди ёруғ дунёда ҳамиша шундай муроса-ю мадора, уйғунликда яшасанг. Лекин дейдиларки, қайдандир булутлар орасидан бизга доим аллақандай

хўмрайган кўз тикилиб турармиш. Борсин, тикилса, тикилаверсин...

Улар ишларни бутун икир-чикирларигача муҳокама қилишга киришиб кетганларида ҳам мана шу хушчақчақлик ва ўзига ишонч туйғуси бир зум ҳам Арсен Саманчинни тарк этмади. Бектур оға ўзига ишонч билан сўйлар, оқилона мулоҳазалар билдирар, унинг табиати, феъл-атворида хўжалик ишларини яхши билиши аниқ жуда аниқ кўзга ташланиб турарди – унинг келтирган далиллари, билдираётган фикрларига қўшилмай илож йўқ эди.

У барини ўйлаб, чамалаб, асослаб, режалаштириб қўйган, ов қилишга рухсат берувчи расмий ҳужжатлар лицензияланган, унда қор қоплонлари – илвирсларни овлаш алоҳида таъкидлаб кўрсатилган, қанча отиш мумкинлиги белгилаб қўйилган, ҳатто, даромадидан олинадиган солиқ миқдори ҳам унутилмаган эди. Араб кўноқларга ҳам ушбу шартлар маълум қилинган эди. Арсен Саманчиннинг ўзи ўтган баҳорда улар билан инглиз тилида тузилган шатномани расмийлаштиришга ёрдам берган эди. Сал бўлмаса, бу ёдидан ҳам кўтарилай деган экан, аммо мана энди амалда иш бошлашга тўғри келади. Бу ерларда инглиз тили ўрганилмаган, бу ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган, Бектур Саманчин бу тилдан бутунлай беҳабар бўлгани боис араб кўноқлар билан инглиз тилида гаплашиш, таржима қилиш тўла-тўқис Арсен Саманчиннинг зиммасига юкланарди...

Одоб юзасидан ҳам, Бектур Саманчиннинг ўз ҳаёт тажрибасидан келиб чиқадиган хулосаси ҳам шу эдики, араб кўноқлар билан ўзи ўртасида воситачилик қилишдай осон бўлмаган нозик ишга, шубҳасиз, бошқа бирон аллаким эмас, фақат Арсен ярарди. Зеро, бундай олий мақомдаги меҳмонларга оддий таржимон эмас, жиддий билимдон, мароқли суҳбатдош керак бўларди.

- Шунинг учун, иним Арсен, сенга бу ишда ота-бобо-ларнинг рухи мададкор бўлсин, сен марҳум акамнинг ўғлисан - уни худо раҳмат қилсин - обрў-эътиборли тилмочсан, бизга ёрдам беришинг керак, бунинг қанчалар зарурлигини ўзинг ҳам тушуниб турибсан, иним, - деб уқдирарди Бектур оға. - Икки ҳафта биз билан бирга бўласан, нима қилибди? Сен ҳеч кимга ҳисоб бермайдиган мустақил журналистсан - бошинг оққан томонга учиб кетаверасан, шундай эмасми? Эътиборингда турсин, араб кўноқларнинг илк индовчилари беш кундан кейин келади, булар тайёрлов гуруҳи, бизнингча айтганда - даярдошлар, улар уч киши. Кўноқларнинг ўзи эса шахсий самолётда Авлиё ота аэропортига кўнади.

- Аэропорт эмас, бой ака, аэропорт, - деб тўғрилади уни Арсен. Лекин у парвойига келтирмади:

- Мен эса аэропорт дейман, бизда шундай дейишадди. Бизга энг яқини Авлиё ота аэропорти. Бундан ўзинг хабардорсан, шартлашганимизда ёрдам бергандинг. Мана вақти келди - ишлашимиз керак. Араб кўноқларни аэропортда бирга кутиб оламиз ва бирга тоққа олиб кетамиз. У ерда ҳамма нарса тахт, бундан ташвишланма.

Мен собиқ колхознинг идорасини сотиб олдим, меҳмон кутадиган иккита хона қилиб қўйдим, шаҳардагидай бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда туришга ярайди... Овга Узангилаш довоига олиб борамиз, керак бўлса, довондан ҳам ошиб ўтамиз, ўша Хитой томонга. Барча сўқмоқларни биламиз. Албатта, у томонларга фақат алпинистлар бориши мумкин, бироқ майли, бу ҳаваскор ёш хонзодалар ҳам кўриб қўйишсин, илвирс овлашсин - ақчасини тўлашсин. Биласан-ку барс овига яхши ҳақ тўлашади, худо берсин. Ҳамма ўз улушини олади.

Яна турли майда-чуйда тафсилотларни гаплашиб олишди. Бектур Саманчин ҳақиқатан ҳам, ҳаммаси-

ни ипидан игнасигача кўзда тутиб ишлаб чиққан эди – кўчма чодирлару юк ташийдиган отлардан тортиб, отбоқарларнинг исми шарифларигача аниқ қайд этилганди. Мартабали меҳмонларнинг отларига қараб туришни фақат ўзи яхши билган, таниган, синовдан ўтган одамларга тайинлаганди. Курол-аслаҳа, ёритиш асбоб-ускуналари ва узоқни кўрсатувчи дурбин-телескопларга келганда, ҳаммаси протокол бўйича ҳозирланган эди. Арсен Саманчин ичида амакисига қойил қолар, унга ҳаваси келиб ғурурланар ва яна бир нарсага қаттиқ ишонч ҳосил қиларди: бизнес ташкил этувчи улуғ кучга эга, мақсадга қарата ақл-идрок билан иш кўришга ўргатади. Бизнес ҳаммадан кўра қаттиқроқ ғайрат ва тиришқоқликни талаб қилади.

Туяқ-Жар ов бизнес-лойиҳаси мана шундай режалаштирилганди. Буни қор босган тоғлардаги қор қоплонлари агар билсайди... Улар ичида энг афтода, ғариб бўлиб қолган ва ҳамон, ҳамон Узангилаш доवони этагида худди сеҳрлангандай ўзини у ёқдан бу ёққа ураётган шўрлик Жаабарс билсайди буни...

Арсен Саманчинга келганда, бу ов йўриғи қандай тайёрланганлигини у миридан-сиригача билар, айниқса, Бектур оға билан кўришгандан кейин унга ҳаммаси ойнадай аён бўлган, лекин шунга қарамасдан, ўзини бу йўлда нималар кутаётганини у ҳам билмасди. Эндликда орқадан туриб қараганда, шу нарса кароматдай кўриниши мумкинки, у ҳам бўлса, рўй беражак воқеалардан сал олдин у кундалигига нима учундир бир нарсаларни ёзиб қўйган ва унга «Кўринмас эшиклар ёки гирифторлик балоси» деб сарлавҳа берганди. Унда куйидаги сўзларни авлиёдай қайд этганди: «Қисматнинг ҳар бир рўй беражак воқеасини ўз кўринмас эшиги мавжуд, у олдиндан тайёрлаб қўйилмиш, олдиндан

очиб қўйилмиш, мана шу эшик остонасидан ўтиш кимнинг пешонасига ёзилган бўлса, бунинг эшикнинг нариги томонига ўтиб, гаровга қолганидан кейингина биллади? Туғилган гўдак ҳеч қачон она курсоғига қайтолмагандек, қисмат қадамини ташлаган одамга ортга йўл йўқ. Тақдир ўз ҳукмини шундай адо этгай. Қисматнинг гирифторлик балоси ҳам баайни мана шундай. Кириш бору, асло чиқиш йўқ».

Агар ҳаммаси бошқача бўлгандайди... Фақат ана шундагина бу битикнинг давоми бўлиши, Арсен Саманчиннинг қалами остида у фожиали бир бадиага айланиши мумкин эди...

Бу орада куёш анча кўтарилди, эрталабки салқин ўрнини қиём иссиғи эгаллади. Уй ичида бу, айниқса, сезилди. Арсен гапни бўлиб, ўрнидан туриб, кечаси ярим очиб қўйилган деразани ёпди ва жовон тепасига ўрнатилган чоғроқ совутгични ишга туширди. Кўп қаватли уйларда иссиққа чидаш анча қийин, шунинг учун жонга кондиционер ора киради. Бироқ Бектур оға деразани очик қолдиришни сўради. Тоғнинг табиий ҳавосига ўрганиб қолган. Меҳмон тилаги – амри худо... Ойнанинг очиб қўйилгани ҳам оқибатсиз қолмади. Лекин бунинг ким билибди дейсиз...

Оз эмас, икки соатга чўзилган суҳбатни икки қариндош яна давом этиришди.

Бу орада оқкўнгил, содда, чаққон шофёр йигит Итибой, чой ичиб олди, жипига мой қуйдирди, ювдирди, бозорга ҳам улгуриб, бориб, мева-чева харид қилиб келди. Кунда-шунда бизнес ярлақаб бир-бирларига боғланиб қолган қариндошлар эса ҳануз ов лойиҳасини ҳижжалар эдилар. Айтмоқчи, бизнеснинг ўзи ҳақида. Бутун дунёда урчуқдай айланиб, изгиб юрадиган урчуқ олибсотарлар ва урчуқойимлар ҳикоя қилиб юрадиган

гапларга тоғликлар унчалик ҳам ишонавермайдилар, мисол учун улар гулни сотиш ва сотиб олиш мумкинлигига жуда ажабланиб қарайдилар! Кимнинг хаёлига келибди дейсиз гул сотиш! Ахир гуллар атрофимизда, табиат кучоғида очилиб ётади, отда ўтиб кета туриб маҳлиё бўлиб томоша қилиш, болалар хурсанд бўлсин деб, совғага бериш мумкиндир, лекин гулни сотиш – жуда кулгили иш. Икки жигаргўша саманчинларнинг гаплари тоғларда алоҳида бўлиб яшовчи – қор қоплонларига тааллуқли бўлиб, бундан чиқди бизнеснинг кўли уларга ҳам етиб борган эди.

Овни ташкил этиш режасини қоғозга чизиб ўтирган катта амакисини тингларкан, Арсен Саманчин буларнинг ҳаммаси худди театрдек ўйланганига ҳайрон қолар, фақат бунда саҳналаштирувчи режиссёр собиқ колхоз раиси бўлиб, у ҳақиқатан ҳам каллали одам эди. У таклиф этаётган ов усуллари ва йўл-йўриқлари ростдан ҳам драматургия воқеаларини эслатарди. Мисол учун Бектур Саманчин ҳайвонларни тузоққа ҳайдаб келтиришнинг устомонларча бир йўлини ўйлаб топган, шундай қилганда хорижий овчилар энг сара илвирсларни танлаб отиш имкониятига эга бўлардилар. Ажойиб-ғаройиб тоғ овининг режасига кулоқ солар ва ўзини зўрлаб бўлса-да уни миясига жойларкан, ахир тез орада буларни араб кўноқларга бирма-бир батафсил тушунтириб бериши керак эди, Арсен Саманчин бехос илвирсларга ачиниб, уларга раҳми келар, ҳозир келгуси фожиалардан беҳабар ўз Тиёншон тоғларида бемалол юришгандир, дерди. Унга шундай туюлардики, агар бу ҳайвонлар аллақайларда, одамлар тикилинч яшайдиган улкан шаҳарда, Хрушчев замонларида қурилган кўримсиз бадрафтор етти қаватли уйнинг тангу тор хонасида ўтириб, икки нусха худди худодек олдиндан уларнинг ҳаёт-мамотини соат-соати,

дақиқама-дақиқасигача ҳал қилишаётганини билсалар
нди – вақт борида аллақачон Ҳимолой тоғларига қараб
қочиб қолган бўлишарди.

Фикр – эркин қуш, дам уяга, дам самога учади. Мана,
яна калласига аллақакдан доводир, лекин моҳиятан
олижаноб бир фикр бостириб кириб келди: уларни,
тоғ барсларини бу хавфдан қандай огоҳ қилса бўлар-
кин? Лекин бу нарса хаёлига келгани билан бундай
бемаъниликка асло-асло йўл қўйиб бўлмасди. Унақа-
да бизнес нима бўлади? Ҳатто, хаёлда бўлсин ваҳший
махлуқларни сақлайман деб уриниб бизнеснинг бо-
шига етиш керакми? Агар ростдан ҳам шундай ҳоди-
са юз берганида, дунё аллақачон ағдар-тўнтар бўлиб
кетмасмиди? Ҳамма нарса жаҳаннам чоҳига қулаган,
ва одамзод ўз-ўзини еб битирарди. Шунинг учун асло
бундай қилиб бўлмайди, бўлмайди, имтиёз ва оқ йўл
фақат ва фақат бизнесга, қолган барчаси кейин ва яна
«ундан кейин». Шунга ўхшаш бир гап оғзингдан чиқиб
кўрсин-чи – оёғинг осмондан келиб ўлганинг яхши. У
шундай деб ўйламаган бўлса-да, лекин бу фикр мияси-
нинг қоронғи пучмоқларида туғилди, ким билсин, бал-
ки унга шундай бир жазо юборилдими, у борган сайин
насихатомуз бўлиб бораётган Бектур оғанинг сўзла-
рини тинглаб, «Мерган» тадбиркор овчилик фирмаси
раҳбарининг кўрсатмаларини инлизча қилиб дафтари-
га ёзиб олар, булар мўътабар меҳмонлар билан ишла-
ганда, унга дастур бўлиб хизмат қиларди.

Бектур Саманчин эса ўша дамда Арсен юрагининг
қаърларида нималар рўй бераётганлигини хаёлига
ҳам келтирмас, унинг калласида қандай ўй-фикрлар
ғужғон ўйнаётганлигини билмасди.

Киши умумий иш-юмушга дахлдор нарсаларни
соғлом ақл билан муҳокамадан ўткази туриб, айти

чоқда ақл бовар қилмас хомхаёлларга берилиб ўтириши мумкинлигини ким ҳам калласига келтира оларди, дейсиз, буни, ҳатто, тушунтириб беришнинг ўзи мушкул эди. Агар тоғнинг нариги ёғида шамол эсаётган бўлса, бериги ёқдаги дарахтларнинг шоҳлари ҳар доим ҳам қимирлайвермайди.

Бектур Саманчин ўзининг таклифларини диққатини бир жойга жамлаб, ишонч билан худди қариндошлардай яқин олиб баён қилиб берарди. У қоғоз бетиде режаларини чизиб кўрсатар, тоғлару дараларда ваҳший ҳайвонларга қўйиладиган пистирмаларнинг энг қулай жойларини белгиларди. Ёввойи ҳайвонларни тузоққа тушириш учун ов ўтадиган жойни бир неча ёқдан, яхшиси, уч-тўрт ёқдан бирваракай ўраб олиш керак бўлар, ваҳший махлуқларни керак томонга ҳайдаш учун бир пайтнинг ўзиде ҳужум қилиб, ҳар турли кўрқинчли товушлар чиқариб сурон солишга тўғри келарди. Албатта, ишлар чапна айланиб кетиши ҳам мумкин. Лекин ҳар қандай бўлганда ҳам камида бешта-олтита ҳайдовчи чоққир отларда ҳайвонларни энг қулай бир вақтда белгиланган ўровга қувиб бориб, қуршовга олишлари керак. Хориждан келган овчиларнинг омади чопса – бу мезбонларнинг ҳам ишлари юришгани: тушадиган пул ўртада бўлиб олинади. Шунинг учун ов бароридан келсин деб, ҳамма, албатта, баравар жон куйдиради...

Бектур Саманчин шундай масъулиятли иш ишониб топширилган, ўзи бошқариб турадиган ҳамқишлоқларнинг исмларини айтди. Унинг айтишича, ушбу отлиқ ҳайдовчилар ҳозир тайёргарлик кўришаётган, отларни чиниқтириб, қуроллар билан довул-шақилдоқларни танлашаётган экан...

Улар анчагача чой ичиб ўтиришди, дам овдан, дам тирикчилик бошқа масалаларидан гаплашишди – туғилган юртда турли иш-ташвишлар ўзига етарли

ди. Бунинг устига икковлари суҳбатлашиб ўтиришаркан, одэмнинг ақлини лол қилиб қўядиган қизиқ бир воқеа бўлиб ўтди.

Ёз ойлари келганда, уйлар атрофида, ҳовлиларда кабутарлар ва қалдирғочлар кўпаяди, улар кўп қаватли уйларнинг болохоналари ва бўғотлар тагида яшайдилар. Ҳеч кимнинг улар билан иши бўлмайди, гоҳо кабутарлар битта-яримтанинг эътиборини тортмас, қалдирғочларга ҳеч зот қизиқмайди, ўз ҳолларича учиб-қўниб юраверишади. Гоҳ гала-гала бўлиб, гоҳ якка-якка учишади, темирқанот бўлган болаларини инларидан олиб чиқиб, қий-чув қилиб учишга ўргатишади. Майли, жон кошки, яйраб-яйраб учаверишсин, қалдирғочлар қушлар орасида энг олижаноб, жуда нафис, одамга таъвиш келтирмайдиган қуш саналади, бу сизга очкўз олақанот эмас... Буни қарангки, худди шу қалдирғочлар билан ғалати бир ҳодиса содир бўлди, балки ғалати дейиш камлик ҳам қилади...

Амаки ва жиян ўзлари билан ўзлари овора бўлиб ҳотиржам суҳбатлашиб ўтиришаркан, очиқ деразадан уй ичига иккита қалдирғоч ногоҳ учиб кирди. Агар тасодифан учиб кирганда, улар яна шу заҳоти очиқ деразадан чиқиб кетган бўлардилар. Аммо улар чиқиб кетишни хаёлларига ҳам келтирмас, аксинча, қанотларини кенг ёзиб, шип тагида тинмай чарх уришар, чуғурлашар, қичқиришардилар.

– Йёе, қалдирғочларми бу? – хайрон бўлиб, ҳатто, ўрнидан ҳам туриб кетди Бектур оға. – Доим шунақа уйга учиб киришадими?

– Йўғ-ей, биринчи марта. Илгари ҳеч учиб киришмаган. Ташқарида улар кўп, у ёқ бу ёққа учиб юришади. Томнинг тагида инлари бўлса керак, – деб тушунтирди Арсен Саманчин.

- Бирон нарсадан қўрқишдими? Деразани кенгроқ очиб қўй, чиқиб кетишади.

Арсен деразани кенг очди, аммо қалдирғочлар кичкина қора кўзларини йилтиратиб, уларнинг бошлари тепасида тинмай учар, тинмай чуғурлар, чиқиб кетишни хаёлларига ҳам келтиришмасди. Нимадандир хавотир олишаётганга ўхшарди. Алланималардир уларни одамларга яқинлашишга ундаётгандай, бу уйга нималарнидир айтиш учун учиб киргандай, кимнидир огоҳлантирмоқчи бўлгандай... Арсенга шундай туюлди ва бундан кулгиси қистади. Саманчин амаки эса курси суюнчиғида осилиб турган сочиқни олиб қушларни очик дераза томонга ҳайдай бошлади. Қалдирғочлар апил-тапил деразадан ташқарига чиқиб кетдилар...

- Буниси қизиқ бўлди-ку, - бошини чайқади Бектур оға. - Бизда нима ишлари бор экан? Майли, учаверсинлар, яна бир оз ишлайлик, вақт жуда оз қолди. Сен қачон боришингни, ҳамқишлоқ овчилар билан қачон учрашишимизни келишиб олсак? Ундан кейин сен билан шартнома ҳам тузишимиз керак-ку ахир!

- Бизга шартноманинг нима ҳожати бор? Шарт эмас.

- Йўқ-йўқ, ҳозирги вақтда шундай қилинади. Тадбиркорлик шартномасиз бўлмайди.

Арсен Саманчин бунини рад этмоқчи бўлиб, шуни нима кераги бор, бой ака, сиз отам ўрнига отамдайсиз, сизга ишонмай кимга ишонай, деб турган эди, қалдирғочлар яна хонага учиб киришиб, уй ичида чарх уриб айлана бошлашди.

- Ҳаҳ, - деб ҳайрон қолди Бектур оға, - яна келишди-ю! Бу нимаси?

Ҳа, улар ниманидир уқтирмоқчи ёки охиригача эшитмоқчи, ўзларини қизиқтирган алланени бил-

моқчи бўлгандай, яна уйга қайтиб киришган эди, ўша дамда Арсен Саманчинга шундай туюлди ва у ниманингдир ташвишини ғалати бир тарзда чекаётган қушларни тўйиб томоша қилгиси, чуғурлашларини қайта-қайта эшитгиси келди, аммо Бектур оға уларни ҳайдаб чиқариб деразани ёпиб қўйишни сўради. Сочик билан қушларни ҳайдаб, дераза тавақаларини зичлаб ёпишга тўғри келди. Арсен хона совутгичини ҳам тўла ишга туширди. Бектур оға иссиқда қийналиб қолмасин деди.

Лекин бир дақиқа ўтмай қалдирғочлар яна дераза ортида пайдо бўлишди, ойналарга тақалиб пир-пир учишиб, тўхтамасдан чуғурлашди, улар одамларга нималарнидир маълум қилишни исташаётгандай, ажабтовур ҳаракатлари билан огоҳлантирмоқчи бўлаётгандай, ўзларига эътибор қилишликни сўраётгандай эдилар.

Бектур оға елкасини қисиб, ўсмоқчилади:

– Нима бўлди экан? Яхшиликками ё ёмонликками? Майли, чалғимайлик. пардаларни тортиб қўй-чи, балки тинчишар.

Дераза дарпардаларини ёпишга тўғри келди.

Амаки-жиян у-бу ишларни яна анчагача муҳокама қилишди, лекин Арсенни сирли қалдирғочларнинг ҳаракатларидан ажабланиш ва ўкинч тарк этмади. Илгари ҳеч қачон қушларнинг бундай қилиқларини эшитмаганди...

Бектур Саманчин амаки-жиян бафуржа бемалол гаплашиб олишганидан ғоят мамнун бўлди, қариндошининг сўққабош ҳаёт кечираётганидан ташвишда эканлигини ҳам четлаб ўтмади, Арсен эса ҳамон қалдирғочларни ўйларди.

– Дуруст, дуруст, ишларинг чакки эмас, Арсен, – деди амаки жиянининг кўзига тик боқиб, – баракалла.

Фақат чойинг бўйдоқча. А, хафа бўлма. Гап чойда ҳам эмас. Лекин қачонгача бундай юрасан? Отни қамчила, жиян. Эпини қилганлар беш-олти мартадан уйланыпти. Яна телевизорга чиқиб мақтаниб ҳам қўйишади, сен бўлсанг, бир марта қоқилиб, ҳалиям мункиганингча юрибсан. Эр йигитнинг иши бундай бўлмайди, Арсен. Сен ҳали ёш йигитсан, ақлу-хушинг ўзингга етарли, ҳеч кимдан кам жойинг йўқ, отанг раҳматли сен билан фахрланган бўларди, тўғри, ошиб-тошиб ётганинг йўқ, лекин бўйнингни қисадиган жойинг ҳам йўқ. Бутун қариндош-уруғ тўйингни кутяпти. Мана, мен тайёрман, бир уюр йилқим бор, совчиларга қалин қилиб бераман, хоҳласанг, шаҳарга ҳайдаб тушишади. Кулма. Яхши хотин-қизлар шаҳарда ҳам, овулда ҳам кўп. Битгасини танла. Вақт ўтиб кетмасин... Ўзинг ҳам бу нарсаларни яхши тушунасан, жиян.

Арсен жилмайганча, мамнун бош ирғар, гапнинг нишабини бошқа томонга буришга уринарди. Бирдан амакининг хаёлига бир фикр келиб қолди:

– Менга қара, Арсен, балки анов қалдирғочлар бекор бу ерда учмаётгандир, а? Балки улар ҳам уйингда келин бўлишини хоҳлашаётгандир? Беванинг уйи зимистон! – у ўз ҳазилидан завқланиб, хахолаб кулди. Аммо Арсен жиддий тортиб жавоб берди:

– Келинлик уйга нима етсин. Кузатиб қўяётиб, яна хаёлан қайтарди: «Келинлик уйга нима етсин!» Бектур Саманчин эса бу пайт амалий бир фикрни ўйларди. Артиб-тозалангач, бутун чиройини кўз-кўз қилиб ярақлаб турган ўзининг жип машинаси ёнида Арсеннинг чанг-ғубор босган «Нива»сини кўриб, у деди:

– Кулоқ сол, Арсен, агар ҳаммаси режамиздай яхши ўтса, ахир сен ҳам шундай жип сотиб олишинг мумкин. «Нива»да шунча юрдинг, етар, армонинг қолмади. Со-

вет замонларининг машинаси, асли бу ҳам чакки эмас. Лекин ҳамма нарса замонасига қараб, энди сен мана-вундай жипларда юрсанг, ярашади, жиян.

Арсен Бектур амакига раҳмат айтди:

– Раҳмат, бой ака, раҳмат, қани кўраверайлик-чи, жип тоғларда яхши юради, лекин, қани кўраверайлик. – Ўзи эса ичида «келинлик уйга нима етсин», деб так-рорлади-да, гапни бошқа ёққа бурди:

– Хўш, Итибой, яхши ҳордиқ чиқардингми? Қойил, дард кўрма ҳеч қачон. Тоғ йўллари одамни уринтириб қўяди, ҳар ким эплайвермайди.

– Э-ҳа, биз Итибой билан не-не йўллارни босиб ўтмадик, ҳисобласа, қанча бўлади, биласанми? Уч юз минг чақирим!

– Уч юз минг қирқ бўлди! – деди Итибой ғурурланиб.

Кейин улар қучоқлашиб хайрлашишди, Арсен жипнинг орқасидан қўлини силкиб қолди, хаёлида ҳамон ўша сўз айланарди: «Келинлик уйга нима етсин!»

Арсен Саманчин сирли қалдирғочларни эслаб ҳамон юраги орзиқар, бунинг ўзгача бир маънос сабаби ҳам бор эди. Буни у ҳеч кимсага айтмоқчи эмасди, кулгили туюлиши мумкин эди, фақат Ойданагина бу воқеани тўғри тушуниб, сурурли бир тарзда талқин эта оларди. Ойдана, эҳтимол, бу воқеани бадий асарга айлан-тириш, либретто ёки қўшиқ ёзишни маслаҳат берган бўларди. Ўрталаридаги дилтортар суҳбатларда у шундай кутилмаган мавзуларни ёқтирарди. Бу севишган кўнгилларни бир-бирига янада яқинлаштиради. Бундай гаплар ораларидан оз ўтганми! Энди эса телефондан ҳам унинг овозини эшитолмайсан. Силлиққина, узунгина «Лимузин»да кетди-борди... Афсус, аксинча, унга сирли элчи қалдирғочларни айтиб берган бўларди. Қизиқ, қандай хабар айтмоқчи эди улар?

Рост, бир неча кундан сўнг буларнинг барчаси унутилиб кетди, Туюқ-Жар тоғларидаги овга тайёргарлик кўп вақтни олар, юмушлар етиб-ортарди, лекин сал кейинроқ, туғилган овулига келгандан сўнг беш кун ўтиб, у ўзининг кундалик дафтарига «Кўринмас эшиклар, ёхуд гирифтормлик балоси» деб номланган аламли бадиасини ёзиб қўйди.

Наҳотки, маъсум қалдирғочлар худди мана шундан огоҳ қилмоқчи бўлдилар? Аммо улар буни қайдан билсин? Кулгили. Аҳмоқона. Найранг. Шундай туюларди. Ҳозирча шундоқ эди. Ҳозирча... Лекин шу ёзувнинг Арсен Саманчиннинг кундалик дафтарида пайдо бўлиши келажакдан башорат эди. Ҳозирча осмон ва уфқлар мусаффо, ҳеч қандай ғалва, югур-югур йўқ, зеро, ҳаммаси тадбиркорлик режасида кўрсатилгандек, ўз йўли билан борарди.

У эса, толенинг ўзига атаб қўйган ёзмишларидан беҳабар ҳасрат-надоматга ботиб юрар, Ойданани кўролмаслиги, унга ғалати қалдирғочлар ҳақида ҳикоя қилиб беролмаслигидан маюс тортарди. Нима, айтиб берганда, у дарров югуриб келармиди, қани-қани ўша ажойиб-ғаройиб қалдирғочлар, деб сўрармиди ҳеч қачон?! Бу ғарибгина шўрлик эс-хушидан айрилиб қолмаганми ишқилиб?

Бу орада бошқа ғариб бош, ваҳший Жаабарс Узангилаш довони этагида худди афсунлаб қўйилгандай абгор ззилиб ётарди. Нимани кутарди у? Уни нима кутарди?

VI

Икки кундан кейин ўз «Нива»сига ўтириб йўлга тушди. Мўътабар меҳмонлар – амакивачча Ҳасан ва Мисир-

нинг келишига санокли кунлар қолди. Уларнинг асил тўлиқ исмлари анча узун ва мушкулписанд эди, лекин тўла ёдлаб олмаса бўлмасди, албатта. Аммо ҳозирча Ҳасан ва Мисир дейишнинг ўзи етарли эди... Уларнинг овчилик ишқивозликларини дўндириш учун Арсен Саманчин туғилган юртга йўл олган, олдинда Тиёншон тизмалари, олис Туюқ-Жар тоғлари бошланарди.

Йўл узоқ - беш соатча юриш керак. Бу йўл унга яхши таниш, айниқса, машина минишни ўрганиб олгандан бери ундан кўп бора ўтган, лекин шунга қарамай, сафар ҳар гал бир имтиҳонга айланарди; йўл ярмигача асфалтланган, ундан уёғи тоғ этаклари ёнбағирлари оралаб, адирлар, тик жарликлардан тош-тупроқ устида ўтади. Кейинги пайтларда шаҳар ва унинг атрофларида кўпайган замонавий хорижий машиналар олдида гарчи эскириб, доқиюнусдан қолгандай кўринса-да, «Нива» ҳамон яхши йўл босади.

Ҳозир эса у шаҳарнинг шарқий чеккасидан юриб борарди. Йўл чекка айланма кўчалар, куриб битказилмай чала ётган уйлар, хилват боғу боғотлар, қишлоқлар ичидан ўтиб, илгариги колхоз ва совхозларнинг далаларига олиб чиқади. Уёғи даштлар, тоғ олди адирликлар бошланади. Улар ортида олисларда Тиёншоннинг буюк қорли тизмалари кўзга чалинади, у ерларда хилват тўқайзорлар ва ваҳимали дараларда дунё тургандан буён йўлбарс ва қоплонларнинг туғишганлари ваҳший илвирслар яшайди, буни кўрингим, эндига келиб, улар халқаро овчиликнинг назар-эйтиборига тушиб, мафтункор ов турига айланибди.

Арсен Саманчин осмон билан ўпишган ўша юксак тоғлар сари, туғилган юрт қайдасан деб, «Нива»да йўл қоралаб борарди. Кейинги йилларда у ёқларга турли тирикчилик баҳонаи сабаблари билан яқин қа-

риндош-уруғларининг дам тўй-ҳашамлари, дам янги ҳовли-жойга кўчишлари, дам мотам-таъзия маросимлари муносабати билан ўқтин-қайта бостириб келган қайсар, хира, тўхтовсиз қийнайдиган фикр ўртагандан ўртар, ҳар гал у ўзини йўқотиб қўядигандай бўларди. Арсен Саманчин рулда ўтириб ҳам ҳеч тинчланолмас, уни «охирги жавоб васвасаси» (у ўзида доим алангаланиб турган, ўти сира пасаймаган қасос олиш иштиёқини шундай деб атарди) ич-ичидан кемириб борарди. У ўзини ҳеч енгиб ололмаётгани, бу аҳволига мувофиқ тушадиган бошқа бир руҳий ҳиссиётни топишга маданияти етишмай, ожизлик қилаётгани, бу қадар ибтидоий ва жўн даражага тушганидан обдан ҳайратланарди. «Бир лайтлар меҳрибон, раҳм-шафқатли одам деб танилган эдинг, – деб эсларди у, – ҳолбуки бунчалар бўш, латта экансан. Ичингни жўндан жўн ҳиссиётлар ўпиряпти, бозор мафқураси ҳам менга ёт, мени суриб чиқариб ташлаяпти... Социалистик бебошлиқдан қутулиб, бозор деганига йўлиқдик. Бозор билан тил топишмасанг, сени ўлдиради. Лекин мабодо сени ўлдирса, сен ҳам ўлдир. Бозор деганимизнинг «охирги қатъий жавоби» мана шу. У сўзда ўз-ўзига таъна-дашномлар ёғдирар, ўпка-гиналар қилар, ўз устидан масхаралаб кулар, бироқ юрагининг тубида ҳеч қандай тавба-тазарру қилмасди. «Охирги жавоб»га тўла ҳақим бор, деб ҳисобларди.

У шундай «Нива»сида тоғ оралиқлари ичкарисига кириб бораркан, афтидан, бор бўлса, худо унутиб қўйган ё ўзлари билиб туриб худони унутган ўзига ўхшаган шаҳарлик одамларнинг издиҳомлари тобора узоқлашгандан узоқлашар, юрагини абгор қилган хавотирлар ва дилгирликлар, қайғу ва ҳасратларини ўзи билан элтарди. Эҳ, қуриб кетсин уч карра бу шаҳар Ой-

данани ундан айирган, уни оммавий маданият комига олиб кириб кетган!

Аммо шаҳар Арсен Саманчиннинг ўзини асло қўйиб юбормас, йўл-йўлакай қўлидаги телефонга тинимсиз кўнғироқлар бўлиб турар, уларга гоҳ рулни қўлдан чиқармай жавоб беришга тўғри келар, гоҳида фалокатдан сақланиш учун йўл чеккасида тўхтаб гаплашарди. Кўнғироқлар аксаран ваъдалашилган мақолалар ҳамда суҳбатларни кутаётган турли тахририятларга тегишли эди. Уларни ёзиб бериш муддатини орқароққа сурар, баъзи ҳаддан ташқари қайсар муҳаррирлар ва телебошловчиларга эса мен таътилга чиққанман, бунга ўзимнинг тўла ҳақим бор, ҳозир уч ҳафтага сафар қилиб юрибман, шу тобда шаҳардан ташқарида йўлда кетяпман, шунинг учун навбатдаги кўрсатувни кейинроққа кўчиришингизни сўрайман, деб жавоб қиларди. Умуман навбатини кутиб турган бу муаммоларни ўзаро келишиб кечиктиришга эришди. Аммо иккита ёниб-қуйиб турган масала бор экан, уларни кейинга қолдиришнинг иложи бўлмади.

Кўнғироқ қилувчилар телефон орқали бўлса ҳам баҳсга тушунтириш бериш, муҳокамага қўшилишни талаб қилишди. Зотан, унинг долзарб ижтимоий масалалар бўйича чиқишларига қатор танқидий мулоҳазалар билдирилган, шу боис матбуот ва телешарҳларда дарҳол унинг жавобини бериш заруратга айланган эди. Бундай аҳвол биринчи марта бўлаётгани йўқ, турли масалалар бўйича ўз нуқтаи назарини исботлаб, баҳсга киришган пайтлари кўп бўларди, аммо тахририятда ўтириб мубоҳаса қилиш – бир бошқа, узоқдан туриб, телефонда фикрларни ойдинлаштириш – у тамоман бошқача. Бироқ бундан қочиб қутулиб бўлмади. У йўл четида тўхташга, масалани ечишга мажбур бўлди. Те-

лефонда ўзига яқин одамлардан бири «Янги йўл» газетасининг бош муҳаррири Қумош Байсалов унинг жавобини кутмоқда эди.

Улар матбуот ишларида анчадан буён ҳамкорлик қилиб келишарди.

– Менга қара, Қумош, – деди тажанглиги тутиб Арсен Саманчин, – яна қанақа шошилиш иш чиқиб қолди? Сенга айтувдим-ку, мен ҳозир йўлдаман. Қайтиб борай, бафуржа гаплашамиз...

– Хабарим бор, Арсен. Лекин мен билиб қўйсанг дегандим. Медиафорумда чиқиш қилганинг эсингда борми, шу ҳақда...

– Албатта, эсимда.

– ... билсанг агар, бир қанча ўзимизнинг маҳаллий дин арбоблари – уларнинг ичида мусулмонлар, насронийлар ва ҳаттоки эркин баптистлар ҳам бор – очиқ хат ёзишибди. Мен сенга айтган эдим – қулоқни қаттиқ бурама деб.

– Хўп, ўша илоҳиётшуносларни нима бунча қаттиқ хаяжонга солибди? Уларни оғиз-бурун ўпишишга нима мажбур қилди? Бошқа пайтлар бир-бирларининг бетига қарашмайди...

– Сен ҳамманинг кўз ўнгида худонинг борлигига шубҳа билдирдинг, ҳамма эшитди буни. Хатда айтилишича, Парвардигорни ўзингнинг «Калом»ингга боғлиқ қилиб қўйибсан.

– Ие, бу қандоқ бўлди? Маъноси борми? Менинг «Калом»имга боғлиқ бўлса, унинг Парвардигорлиги қаерда қолди? Бу тузламанинг заррача тузи йўқ.

– Анойиликни қўй, Арсен. Кўзинг юмуқ эмас. Улар энди сенинг тавба қилишингни, ўз нуқтаи назарингни оддий янглишиш деб эмас, балки ҳақиқатни атайлаб бузиш деб тан олишингни талаб қилишяпти.

- Тўхта-тўхта, қайси нуқтаи назар?
- Алматида ўтган медиафорумдаги чиқишинг эсингдадир?
- Ҳозир ўйлаб кўрай... У қачон бўлган эди ўзи, хув май ойида.
- Тўғри, йигирма бешидан йигирма еттисигача.
- Хўп, у ёғи нима?
- Яхшиси ўзинг эшит, уларнинг даъволарини ўқиб бераман.
- Бўпти, ўқи.
- Телефонинг ўтириб қолмайдими?
- Ҳечқиси йўқ. Яна зарядга қўяман.
- Унда ўқийман: «Шундай қилиб, биз, жаҳон динлари минтақавий марказларининг намояндalари, биргаликдаги муҳокамалар натижасида бир фикрга келиб, айтамызки, таниқли журналист Арсен Саманчин «Евразия» медиафоруми конференциясида тарихнинг кўчманчилик – номад даврига оид гўёки фалсафий, аслида ибтидоий асари матнига суяниб, ундан иқтибос келтириб, шаккоклик қилганини қоралаймиз, бунга қарши ўз норозилигимизни билдирамыз, ушбу шаккоклик моҳиятан даҳрийликдан кўра ҳам хатарлироқдир». Ҳей, эшитяпсанми сен?
- Эшитяпман, эшитяпман.
- У ёғи сендан кўчирма келтирилади. Айтмоқчи, эсингдами, конференциядаги барча чиқишлар ТВ орқали кўрсатиб борилган эди? Пича шошмай тур, ҳозир сен ўшанда айтган сўзларни ўқиб бераман. Улар буни ўз хатларида келтиришган. «Эҳтимол, шу билан бирга менда ҳозирги ОАВларнинг чинакам умумжаҳон миқёсидаги аҳамиятига ўзига хос ёндашув, ўзига хос англам туғилар. Шунинг учун мен даврнинг шаклланиб келаётган ахборот маконларининг кундалик долзарб аҳа-

мияти ҳамда масъулиятини эслатиб ўтиш билангина чекланиб қолмай, сўзнинг ўз-ўзича универсал қимматини ҳақиқий маънода англаб етиш учун бу ерда кўҳна мажозларга мурожаат этишни лозим кўраман ва бундай тушунишни узоқ ўтмиш замонларнинг кўчманчи донишмандларидан мерос оламан. Хусусан, номад даврига оид қозоқ-қирғиз шеърятининг салмоқдор бир ҳикматини мисол келтириб ўтаман, инчунин, у жаҳондаги ҳукмрон динларнинг ақидалари вужудга келмасдан анча олдинроқ айтилгандир. Унинг таржимаси шундай: «Сўз самоларда Худони боқади. Сўз Коинотнинг сутини соғади ва у сут бирлан авлод авлодлар оша, замон замонлар оша бизни боқади. Шу сабабдан ҳам, Сўздан ташқари на Худо, на Коинот мавжуд ва оламда Сўз кучидан ортиқ куч йўқ ва дунёда Сўз алангаси ҳарорати ва қудратига тенг аланга ҳам йўқ». Ушбу қиммати умумий ҳикмат ўша замонларнинг кўчманчи билгичлари, ўша замонларнинг динига от устидан туриб қараган бахши-оқинлари томонидан айтиб келинган».

– Ҳўш, муллаларимиз ва попларга бу ерда нима ёқмабди?

– Уларнинг бир оғиздан айтаётган гапига қараганда, қандай қилиб бутун омма кўз ўнгида, ТВда худони бундай очиқдан-очиқ сурбетларча инкор қилиб чиқиш мумкин?! Тушундингми буни?

– Ҳа. Тўғриси айтсам, улар бунчаликка борар, деб ўйламаган эдим. Ҳар ҳолда кенгроқ фикрлашар дегандим, лекин моҳият эътибори билан мен ўз фикримда тураман.

– Ҳўп, унда айт, биз нима қилайлик?

– Нимани лозим кўрсангиз, қилаверинг.

– Маъқул, Арсен, сен йўлда бўлишингга қарамай кўнғироқ қилаётганимнинг сабаби шуки, биз диндорларимизни қўллаб-қувватлаймиз ва дарҳол уларнинг

хатларини биринчи саҳифада чиқарамиз. Сен ҳам уни гўғри тушун, сен билан қайта қуриш пайтидан бери қўлни қўлга бериб ишлаб келяпмиз, бироқ биз агар ҳозир шу ишни қилмасак, газетамиз молиявий кўмакдан маҳрум бўлади. Бизга буни шама ҳам қилишди, очик ҳам айтишди. Гилдирагимизни ким тешиб қўйишини эса ўзинг яхши биласан.

– Билганда қандоқ. У ёлғиз сизни «тешмайди», қўп ўтмай бутун маданиятни «тешадиган» бўлади. Бутун даромад унинг қўлига ўтади, ҳамма ундан яшашга ижозат сўрайди.

– Демак, сен биздан хафа бўлмайсанми?

– Йўқ, заррача ҳам. Босавер. Мен ўз нуқтаи назаримни ҳимоя қилиб чиқаман. Ҳақиқат ўзига жой топади.

– Ҳўп, о' кей! Арсен, мен ошиб-тошиб ётганим йўқ, тушун, шунинг учун... Эсингдами, сенинг олдинги мақоланг ҳам «тешарлар»га ёқмаганди.

– Қайси мақола?

– Россияда чиққан эди-ку.

– Э-ҳа, ҳа.

– Сарлавҳаси ҳам жуда ўткир эди – «Бойлик ва ҳокимиятга телбаларча интилиш!» Ана мақола! Тош давридан бизнинг кунларимизгача...

– Ҳа, чиққан эди шундай мақола, – деб қўя қолди Арсен Саманчин гапни чўзмай, ўзи эса ўша мақола ўз вазифасини бажаргани, маълум тоифаларда норозилик уйғотгани ҳақида ўйлади. Мана, дин арбобларини ишга солишди, уларнинг авжлари келиб, бош кўтаришди. Буларнинг барининг орқасида яна ўша Эртош Курчал деганимиз турибди. Арсен бунга шак-шубҳа қилмасди. – Бўпти, Қумош, – деб қўшиб қўйди у қўл телефонини чакаги остига босиб, – ўйлаб кўраман тагин. Энди йўлга тушишим керак. Кўришгунча, Қумош!

- О' кей! Арсен, сенга ақл ўргатолмайман, лекин атрофингда қўзғалаётган гаплардан сергак бўл. Хатни чиқарамиз. Бошқа иложи йўқ. Диндорлар бизни тинч қўйишмайди.

- Уларнинг нимаси диндор? Ҳаммаси мунофиқ!

- Айтдим, қўйдим. Ўзинг тоғда туғилиб ўсгансан, қаерда кўтарилиш, қаерда қиялик, қаерда жарлик эканини биласан. Оқ йўл...

- Раҳмат. Хўп, хайр, - деб жавоб берди Арсен Саманчин ошнасининг бу тилаги нимани англатишини ўйлаб, йўлда эҳтиёт бўл демоқчими ё бошқа муҳимроқ ҳаётий гапми?

Кейин таҳририятлардан яна икки марта кўнғироқ бўлди, аммо улар бош қотиргудек эмасди...

Машинасига мой қўйдириб олгач, Арсен тоғлик айланма йўлларга кирди. Йўлда дам кўтарилиб, дам қиялаб пастга тушишларнинг ўзига яраша завқи бор, икки ёнингда гўзал манзаралар очилади, аммо рулда ўтирганда, ниҳоятда ҳушёр бўлиш керак, машина ҳам қийналади. Бутун диққатини машинани ҳайдашга жам қилиб, Арсен Саманчин шу билан бирга ўзининг медиаторумдаги чиқиши матбуотда бир ёқлама, ғаразли талқин қилинаётгани ҳақида ранжиган кўйи ўйларди: у турли анжуманларда кўп бора мунозарали чиқишлар қилган, лекин мана бундай атай уюштирилган таъқиб-таъйиққа биринчи учраши. Ва бу намойишкорона кўрсатиб қўйиш мақсадида адо этилмоқда. Арсен Саманчин ҳеч ким билмайдиган, кўнглига тугиб қўйган ўша қўрқинчли ниятини амалга оширишни кечиктириб, иш билан йўлда кетяпти, анави ошиб-тошиб ётган давлати атрофидаги бор нарсаларни эзиб-босиб ётган, бошқаларнинг бошига тушган фожиалардан чайқовчиларча фойдаланадиган кимса эса, уни таъқиб қилишни

қўймайди, чалиб йиқитишни кўзлайди. Ундоқ бўлса, у ҳам бўш келмайди, араб меҳмонларнинг ови тугагандан сўнг, пайсалга солиб ўтирмайди...

Оғир ўйлардан қутулиш осон эмасди. Йўлга тушганига тўрт соатлар бўлиб қолди, борган сари кўз ўнгида болалиқдан таниш, қадрдон манзаралар ястанарди, илгари вилоятда энг йирик колхоз хўжалиги ва катта овул бўлган, ўзи туғилиб ўсган Туюқ-Жарга бир соатлик йўл қолганди. Арсеннинг бошида эса ҳамон ўша азобли ўйлар айланарди. Қизиқ, у макон ичра қанча узоқлашиб бормасин, ўзини ҳар томондан тутиб олган, иродаси мустаҳкам, эс-ҳуши жойида бўлган кап-катта одамга ярашмайдиган, бамисоли йиғлоқи болаларча бир истак уни тўхтовсиз тарзда таъқиб этарди: у ҳозирок, мана шу ернинг ўзида бир зум ҳам кечиктирмай Ойдана билан кўришиб, гаплашишни хоҳларди. Қанийди бу мумкин бўлса! Туғилган овулига бирга кириб борсалар нақадар соз эди, рудда ўтирганча унга ҳаммасини ҳикоя қилиб берса, қаерга, нимага кетаётганлигини айтса, оҳ, қандай яхши!.. Йўлга чиқишдан олдин унга кўнғироқ қилиб тушишга уринди, гарчи бунинг мутлақо иложи йўклигини билса-да, унинг «Алло!» деган сасини эшитгиси келди, афсус-надоматлар бўлсинки, йўлга чиқяпман деб, бир оғиз илиқ сўз айтолмади – бунга унинг эндиги ўзгачароқ тақдири изн бермади, зеро, бу тақдир энди тамомила энг аъло томошалар яратувчи ўша шоуменга тобе бўлиб қолганди... Мана шу пароканда тўзғиган хаёллар ичида унга фақат Ойданани шу ерда, ёнгинасида деб тасаввур этмоқ ва хаёлан суҳбат қурмоқ иштиёқигина муяссар бўла биларди.

Ўшанда у Арсенга елкаси тегиб ўтиргандай туюларди. У шоён диққат билан ўтирар ва бениҳоя чиройли эди, унинг чиройли бўлиши ҳам табиий, ахир ҳар қан-

дай аёл учун чиройли бўлиш – тирикликнинг бирдан-бир шарти, одам болалари ҳаётининг йўриғи шундай бўлиб келган. Ортиқча камтарликка ҳожат борми, Ойага, ҳа ҳақиқатан табиат гўзал хусну малоҳат ато этган, бўй-баста, қадди-қомати, гулдай чехраси, қоп-қора киприклар аро чақнаб турувчи тархи чиройли кўзлари, калта кестирилган, елкасига тўкилиб турадиган, дам орқага таралган, дам тароватли икки бетини ёйдайд ўраган сочлари! Овози-чи?! Унга шундай тиниқ, ўткир, гўзал овозни ато этмиш Аллоҳга чексиз ҳамду санолар бўлсин! Шундай эмасми, Ойа? Оҳ, кечир мени, буни эслатиб ўтиришнинг сира ҳожати йўқ. Биламан, биламан, айбдорман, ҳақирман, маъзурман. Ахир сен корчалонлар қўлига тушдинг. Мен девонани эса зору саргардон этдинг. Лекин буни кейин айтаман...

– Тўхта! Қаёққа? – титраб талпинди Арс. Лекин нозанин ёнидан ғойиб бўлган эди...

Овулда қанчадан-қанча қавму қариндошлар кутишяпти. Опаси, темирчи поччаси, қариндош тоғавачча, холавачча, аммавачча, амакиваччалар, жиянчалар, уларнинг бошида унинг келишини пойлаб соатлар, дақиқаларни санаётган оқсоқол Бектур оғанинг ўзи; вақт тигиз, араб қўноқлар беш кундан сўнг етиб келишади, кунлари, соати аниқ – ўн еттинчи июль соат ўн еттида шахсий тайёра Авлиёотага қўнади. Барча масалалар аэропорт хизматчилари билан бирга интернет орқали келишилган, бир тўда қоғозлар тахланган фақат учиб кетиш вақти очиқ турибди. Бу вақт ичида самолёт экипажи билан бирга аэропортда – Бектур оға лафзи билан айтганда «аиропортда» – бўлади (айтмоқчи, араблар учун шахсий самолёт деган нарса худди сен шахсий «Нива»нгни мингандай бир гап), қисқаси, барчаси бизнес-лойиҳа бўйича ҳозирлаб қўйилган. Арсен

на, мана боряпти ўз «Нива»сига миниб, ростакмига-
ни, ёлғондакамигами, худо билади... Бирдан нозанин
ана ёнида пайдо бўлди...

- Қаерга кетяпсан, йўл бўлсин, Арс? – сўради у.

- Оҳ, узр, Ойа, – деди кутилмаганда айланиб кетган
машинанинг рулини тез буриб тўғриларкан Арс, – сен-
га кўнғироқ қилиб, ҳеч ололмадим. Сен бугун Хайдел-
берг боғида кийиб чиққан кўйлагингни кийибсан-да,
эсингдами? У сенга жуда ярашади.

- Уни сақлаб қўйганман. Сен учун ясандим-да, Арс.

Шунда Арснинг овози ўзгарди:

- У ёққа боряпмиз – бу ёққа боряпмиз, лекин, кел,
жиддий гаплашайлик. Нимадир қилиш керак, Ойа.

- Хоҳлайсанми, майли, гаплашайлик.

- Сенга ёмонлик соғинмайман, билиб қўй: охири ча-
тоқ бўлиши мумкин. Сенинг ҳаётингга бунинг алоқаси
йўқ, бироқ...

- Нима ўзи, нима? Сенинг ҳаётингга дахли борми?

- Фақат мен эмас.

- Нима бўляпти, Арс?

- Қараб турсам, сен ақлли, кучли, чиройли аёл-
сан. Илоҳий мусиқа жўрлигида куйлашинг учун сенга
илоҳий овоз ато этилган. Лекин сен Худонинг хоҳиши-
ни оқлайсанми? Энди сенинг худонинг бошқа, у биз-
нес-худо, унинг оти Эртош Курчал, Курчал-Мирчал –
лаънат бўлсин унга! Оддий семираётган бой бўлса ҳам
майлийди, ўз ҳолига Эртош Курчал бўлиб юраверсин
эди. Аммо у шоумен – томошабон тўнидаги шайтон. У
ўз қўлига кирмаган ҳамма нарсани ёмон кўради. Дар-
ров пайқадим буни, кимлигини билиб олдим...

- Кўзингга қара, Арс!

- Хавотир олма, Ойа, ҳаммаси яхши бўлади.

- Ишқилиб яхши бўлсин. Бир пайтлар мақтанардинг
- рулда менга тенги йўқ деб.

- Балки шундайдир. Аммо гапим чала қолди, сен кулоқ сол. У ваҳший мақоламнинг ҳидини олган: «Бойлик ва ҳокимиятга телбаларча интилиш» мақоласининг номиданоқ кимни назарда тутганимни сезган, мақола Москвадаги газетада босилган эди.

- Мен ҳали ўқиганим йўқ, Арс. Лекин, айтишларича, унда ҳеч кимнинг номи тилга олинмаган экан.

- Ҳеч кимсани тилга олиш ниятим ҳам йўқ эди. За-
рурат бўлмади. Унда гап замонга умуман хос бўлган
бир масала - бойлик ва ҳокимиятга интилиш кучай-
ганлиги устида боради. Дарвоқе, фарқи йўқ - ҳокими-
ятни тўғридан-тўғри эгаллайдими ёки уни пулга сотиб
оладими, - униси ҳам, буниси ҳам ярайверади. Нафас
олиш учун ҳаво керак бўлгандай, ҳокимиятга ҳам бой-
лик, пул керак, демоқчи эдим. Бойлик, пул эса ҳокими-
ятни талаб қилади, нафас - ҳавосиз бўлмагандай. Ҳаёт
шундай қурилган. Бойлик ва ҳокимият бири-бирисиз
яшолмайди. Бойлик воситасида ҳокимиятпарастликка
ва аксинча, ҳокимиятпарастлик орқали бойликка ружу
қўйишнинг хавфли томони шундаки, бунда мақсадга
қандай бўлмасин, ҳар қандай йўл билан бўлмасин эриши-
лади. Бунда ҳар кимнинг пешонасига битилгани бўлади:
кимдир роҳат-фароғат топади, бошқаси қарғишлар ости-
да гўрга киради. Анов нусханг қурғур дарров сезган мақо-
лада унинг асл башараси очиб ташланганини...

- Вой, Арси тушмагур, сенга қолса нуқул лекция
ўқисанг. Яхшиси, йўлдан кўзингни узма, рулни ҳам
маҳкамроқ ушла!

- Ташвиш қилма. Менимча, сен ўзинг тезда ишонч ҳо-
сил қиларсан: бойлик ва ҳокимият бу - қўшалок туғилган
чақалоқ, улар она курсоғидаёқ чатишиб кетган.

- Нима, социализм яхши демоқчимисан? Унинг ни-
модлигини бошимиздан кечирдик шекилли?

- Гап бунда эмас.

- Нимада?

- Гап шундаки, сен билан биз бозор илоҳларига кел-
тирилган қурбонлик бўлдик. Сен бунга нима дейсан?

- Ўзинг биласан-ку! Мени мажбур қилма, Арсен..

- Нега жим бўлиб қолдинг? Хафа бўляпсанми?

- Менга қара, тўхтат машинани! Бўлмаса ўзимни
йўлга ташлайман. Бас! Менга осон деб ўйлайсанми?
Ҳаммасини ўзинг мендан кўра яхшироқ тушуниб ту-
рибсан. Масала кўндаланг қўйилган: ё мен юлдуз узан-
гисиди поп-шоу-бизнеснинг кенг майдонларига от қўя-
ман, ё романтизмнинг йиғи-сиғисини қилиб, куним ти-
ланчиликка қолади! Юрагимни парчалама, биласан-ку,
кекса ота-онам ҳатто нафақа олишмайди, қизчам бўлса
уларнинг қўлида қолган. Уни бегоналар қўлига бериш-
ни истамайман, менинг эса вақтим йўқ, иш бошдан
ошиб-тошиб ётибди. Биламан, мени ўйлайсан, қайғу-
расан, биламан, ҳалиям Мангу қайлиқнинг дардида
юрибсан. Лекин сен ёлғиз ўзинг хаёлпарастлик қилиб
юрсанг, мен нима қилишим керак? Йўқ, йўқ, сен билан
биз, йўқ...

- Йўғинг нимаси? Нима деяпсан?

- Биз бошқа кўришмаймиз.

- Нега?

- Қулоқ сол, мен сенга шармсиз бир хотин бўлиб
кўринишим мумкин, лекин энди айтмай иложим йўқ.
Сўз бошқа, иш бошқа. Сен дунё яхши қурилмаган деб,
бир ўзинг дард чекиб юрасан, сенга ўхшаб дод-вой қи-
либ юрувчилар кўп. Анавининг эса, бизнес-ҳарамиди бор,
унда мен кабилар оз эмас. Пул кўрсатса, ҳамма унинг ол-
дига жон-жон деб чопиб боради, яна қачон чақираркан

деб, кутади. Тўғри, сен эстрада ва лимузинлар ҳукмдорини ёқтирмайсан, у билан чиқишолмайсан, хўп, нима бўлибди? Биров танимас одам эди, энди довруғи дунёга кетди! Бизнес уни кўкка кўтарди. Куч-қудрат унинг қўлида. Бор гап шу!

- Ҳа, рост, Ойдана, гап бор-йўғи шу! Сен ҳақсан. Бошқа гап сиғмайди. Ҳаммаси рост. Лекин менинг таслим бўлганимни у кўрмайди. Сен ҳам тезда кўриб қоларсан, шуни деб кетяпман олисга. Сенга нима бўлди? Ўкинма, куйма. Айбдор сен эмас, сени ўзиники қилиб олган бозор иқтисоди! Унинг худоси - пул. У эгалламаган жой йўқ. Куйинма. Шошма, сен қаёққа? Шошма ахир? Қанисан? Қайдасан?

Аммо аёлғойиб бўлди. Ойдана Самарова ўзи билан ҳозиргина ёнма-ён ўтиргандай ва гўё ростдан ҳам, машинадан сакраб тушиб кетадигандай ва кўз очиб юмгунча йўқоладигандай, Арсен ҳеч нарсани тушунмай, ўгирилиб аланглаб қаради. Ниҳоят ҳушини йиғиштириб, манглайига бир урди, лабини қийшайтириб кулиб, бошини чайқаб-чайқаб йўлида давом этди, одатдагидай ўзини хаёлпарастликда айблади, хаёлоти дунёсида рўй берган ҳодисага ишониб-ишонмади. Аммо онгида рўй берган бу рўё талашуви, ўртада бўлиб ўтган баҳснинг бош айбдори адоқсиз, мастона муҳаббат ва соғинчнинг ўкинчли алами эди. Унинг хаёлида юз берган ақл бовар қилмас ҳодисалар қанчалар бемаъни ва кулгили бўлиб туюлмасин, дунёдаги бирон бир тирик жон унинг юрагидаги тутунни билмас, у ўйлаб қўйган ишдан мутлақо беҳабар эди. Ҳеч ким... Билганларидан кейин эса... Лекин муҳими бу эмас, машойихлар айтмоқчи, бу бошқа масала... Нариги дунёда ҳатто ғанимлар ҳам қўл бериб кўришармишлар ва бир-бирларини қучоқлаб бағирларига босармишлар, машойихлар шундай демишлар...

Бу орада Арсен Саманчин тоғлардаги туғилган овулига яқинлашар, Туюқ-Жарга тикка кўтарилган йўлдан борар, шифер ёпилган таниш томлар, овулнинг томорқалари, четанларига термилиб кўзи кувонар, ҳаяжонланар, ҳозиргина хаёлида тўзғиган рўёлар ўйинларини унутган, ахир бу ерларга келмаганига ҳам ярим йил бўлди, мана энди ночор, қашшоқ бўлса ҳам, ўз кадрдон овулига тўрт мучаси соғ-саломат кириб келяпти, бундан сал олдин қўшни овулда, йўл айрилишида машинасига ёқилғи тўлдириб олди – зеро, бу ерларда тўла бак билан юриш ҳам жуда муҳим эди.

Албатта, уни бу ерда кутишаётган эди. У машинасида ҳовлига кириб борганда, опаси Кадича ва жезнаси Ўрмон уй ичидан югуриб чиқиб, уни қучоқлаб узоқ вақт бағирларидан чиқаришмади (темирчидан қизиган темирнинг ҳиди келарди), опаси бир пас кўз ёши қилди, ит савдо-сотиғидан норози эканлигини ҳам эсидан чиқариб, Ардакнинг ҳол-аҳволи, бола-чақасининг омон-эсонлигини сўради. Ҳамма шод, хурсанд эди. Қариндошлари у араб миллиардерларига тилмоч бўлиб келганлигини билишарди. Беш дақиқалардан сўнг Бектур оғанинг ҳам қораси кўринди, афтидан, кутавериш унинг кўзи тўрт бўлганди, буни ҳам тушуниш мумкин, зотан Арсен Саманчинсиз у ўзини қўл-оёғини йўқотгандай сезарди. Бектур оға отда ўтирар, елкасида ёшинчиқ, оёғида этик, бошида учлик оқ тумоқ, отлиқ йўл юришга шай эди.

– Арсен, сени кутаётган эдим, ўз вақтида етиб келганинг хўб бўлди, – деди у овозини бўғзидан чиқариб. – Иш кетяпти, ҳамма тайёр. Узоқ кутган мўътабар меҳмонларимиз факс юборишган экан, кўриб берсанг, деб келтирдим. Эртага ўқиб, таржима қиларсан. Бугун бемалол оёқ-қўлингни чигилини ёз, дамингни ол. Иш деганинг қайнаб ётибди...

Яна бирпас гаплашиб ўтиришди, чой ичишди, опа-си ҳаммасини бадастир қилиб қўйган экан, орада уни кўргани қўни-қўшнилар чиқишди. Кўча-қўйдан болалар чопқиллашиб киришар, «Нива»ни айланиб томоша қилишарди. Айниқса, бир синфда бирга ўқишган болалик дўсти Тоштанафгон билан кўришиб қолгани унинг учун кутилмаган суюнчи бўлди. Унинг ҳақиқий исми Тоштанбек бўлиб, Афгон урушида уч йиллик абгорликдан сўнг уни овулда Тоштанафгон деб чақиришар, уйда эса ундан ҳам қисқароқ қилиб Тошафгон дейишарди, урушдан у бир неча жойидан енгил ярадор бўлиб, кўксига нишон тақиб омон-эсон қайтганди. Унинг номини таржима қиладиган бўлсак, «Тошдек қаттиқ афгон» деган маъно чиқади. Тоштан – «вужуди тошдай қаттиқ» дегани. Тош ёдгорлик, дейишади: Тошдан ясалган ёдгорлик маъносида. Тоғлик қирғизларда кўп тарқалган исмларнинг маънолари ҳам шунга ўхшаш: Темирбек, Темирхон, Темирқул... Темирдай мустаҳкам, енгилмас бўлсин деб орзу қилишган, албатта. Еру само рамзиётларига асосланиб, ота-онаси томонидан яхши ният қилиб берилган бу исм унинг ўзига ғоят ярашган эди (у ҳақиқатан ҳам, тошдай маҳкам, азамат йигит эди, ўсмирлик чоғларида овулнинг полвонлари билан кураш тушиб, бел олишиб юрарди), мана энди овулдошлар унинг хурматини жойига қўйиб, Афғонистоннинг ваҳший тоғларида ўтган жангларда не-не синовларни бошидан кечириб, роса тобланган жангчи йигитни Тоштанафгон деб чақиришарди. Арсен Саманчин билан икковлон болаликдан оғайни, мактабдош, сабоқдош, уруғдош эдилар. Кейин йўллар айрилди. Арсен ёшлик йилларини Москов, Ленинградда ўқиб, талабаликда ўтказди, шаҳарлик бўлиб кетди. Тоштанни ҳарбий хизматга чақириб, пиёда қисм билан бирга Афғонистонга

жўнатишганди, у вилоят қишлоқ хўжалик техникумининг агрономия бўлимини битираётган эди. Худога шукурки, ватанига омон-эсон қайтиб, ўз колхозида қолиб ишлади, орада қайта қуриш даврининг ўзгаришлари бўлиб кетди. Қишлоқ жойларда ерларни хусусийлаштириш бошланди. Тоштанафгон барча юртдошлари каби майда қишлоқ хўжалик юмушлари билан шуғулланиб, тўғриси айтганда, кун ўтказиб, базўр тирикчилик тебратиб юрди, ўша пайтлар ҳамма ёқда аҳвол шундай эди, олис қишлоқ-овулларни-ку, асти қўяверасиз. Опаси овулдошлар уни қандай соғиниб кутишаётганини сўйлаб берганда, Арсен Саманчин мана шуларнинг ба-рини бирма-бир эслади.

- Барча яқин қариндош-уруғлар сени кутишяпти. Тоштанафгон уч марта келиб кетди. Сени сўради.

Арсен ҳамма билан кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашишга базўр улгурарди. Қўшнилари ва Бектур оғани ҳисобга олмаганда, барча овулдошлари унга одатдагидай бой ака деб эмас, замонавийроқ қилиб «шеф» деб мурожаат этишарди. Кўп ўтмай Тоштанафгон ҳам қадам ранжида қилди. Кучоқ ёзиб кўришдилар. Жуда хурсанд эдилар. Кўришмаганларига икки йил бўлганини эслашди.

- Шаҳарликларнинг ҳар бирининг қўлида телефон, хоҳлаганича гаплашади, - деб мулоҳаза билдирди Тошафгон. - Бизнинг эса телефонларимиз йўқ, қачон бўлиши ҳам номаълум. Яхшиямки, овулга электр келган, шўро замонидан хотира. Қўл телефони эса фақат хўжайинда-ю унинг икки ёрдамчиси Бўрибий билан Жонарбекда бор, сен уларни танийсан, бирга-бирга мактабга қатнардик.

- Ҳа, биламан уларни, - деб жилмайди Арсен ва бир чеккаси эски ошнасига далда бергандай бўлди: - Қўл телефони ҳақида оғиз очдинг, араб хонзодалари билан овни ўтказиб олайлик, сен ҳам, албатта, қуруқ қолма-

санг керак. Шефимиз Бектур оға шаҳарга тушганда сени барсларни белгиланган жойга ҳайдаб борувчиларнинг етакчиси, деб айтди. Қояма қоя юриш, жарликлардан ўтиш, бор овоз билан қичқириб шовқин-сурон солиш ҳазил иш эмас. Бектур оға сени жуда қадрлайди, Афғонда тажриба орттиргансан. Улушинг ҳам шунга яраша, ёмон бўлмаса керак. Қўл телефонга ҳам, бошқа нарсаларга ҳам етади. Барслар тузоққа тушса бас.

Тоштанәфғон елкасини бетайин қисди:

- Кўрайлик-чи, нима бўларкин, яна ҳали гаплашамиз. Арсен, гапимдан кулмағину, лекин қор барслари тоғларимизда кам қолган, жуда ноёб, болалигимизда бизга қанча эртақлар айтишган бу қоплонлар ҳақида, қўл телефонлари эса шаҳарларда қоп-қоп картишкадай сероб. Ҳар кимнинг дарди бошқа.

- Гапинг асли тўғрику-я, - унинг фикрини маъқуллади Арсен Саманчин, - аммо поезд ўз изи билан бораверади. Ҳали ўзинг кўрасан, бу энди эртакка ўхшамайди, барсларни араб овчиларининг олдига ўзинг ҳайдаб келасан. Ҳозир бу жуда катта бизнес.

- Ҳа, албатта, бизнес зўр. Гап йўқ.

- Оқсоқол Бектур оға ҳайвонларни беш киши ҳайдайди, деб айтди. Сен уларнинг бригадири экансан. Ҳамма ўзининг отида бўлади, отга алоҳида ҳақ тўланади.

- Рост, биз беш кишимиз, - тасдиқлади Тоштанәфғон. - Отларимиз ҳам чидамли. Фақат инсон қадами етмаган тоғ-тошлар, қор-қоялардан ҳайдаб борилади, узангисига алоҳида тўланса бўларди, бизнес бўлгандан кейин бизнес-да. Майли, эртага кўришамиз.

- Ҳўп, эртага кел.

Аммо Тоштанәфғон ҳовлидан чиқаверишда нимадир айтиш эсидан чиққандай ўйланиб, тўхтади. Кейин орқасига қайтди.

- Арсен, шошма, бир гап қолиб кетибди.

- Хўп-хўп. Айтавер, қулоғим сенда.

- Четга чиқайлик. Биласанми, сен бизнинг ўз одамимизсан, биз ҳаммамиз шу ерданмиз, туюқлилармиз. Арабларга нима - тоғларимизда ов қилиб, кейин жўнаб кетишади, биз нима қилишимиз керак - шуни ўйлайлик. Биз бешовора ҳайдовчилар сен билан бирга ўтириб дилдан бир гаплашмоқчи эдик. Яна қачон бундай кўришадиган пайт келади? Айтмоқчи, оқсоқол сенга от ҳозирлаб қўйишимизни буюрди, сен ҳам араб қўноқлар билан бирга от чопасан-ку. Отни сенга зўрини танладик, кўрасан ўзинг, эгар-жабдуғи ҳам ўзига ярашган - ҳаммаси тахт. Оқсоқолнинг гапини ерда қолдирмаймиз! Ана шу отингни ҳам сенга кўрсатамиз, ўзинг миниб синовдан ўтказасан, орада чой-пой ҳам ичамиз...

- Жуда саз, Тошафғон, мен ҳам сизларни соғинганман. Қачон дейсан? Вақт жуда тигиз экан. Оқсоқолга ҳам айтиб қўйишимиз керак.

- Ана кўрдингми? Эртага вақтинг қандоқ? Араблар ўн еттинчида келишади, бугун ўн иккинчи, кун охишлаб қолди. Эртага кўришганимиз маъқул, бўлмаса, улгурмаймиз. Тоққа чиқиб кетамиз. Бош қашигани вақт бўлмайди. Эҳ, бор-йўғи иккита араб келади-ю, биз бутун овул овора бўлиб юрибмиз... Бўпти, кутамиз, сени чўпон йигитлар кўзлари тўрт бўлиб кутишяпти.

- Яхши, мен оқсоқолга ҳам айтиб қўяман.

- Айтиб қўявер. Лекин фақат шундай бир синфда ўқиган ошнам билан кўришаман, деб айт. Аммо дастурхон ёзмаймиз, бу кейин, йигитлар шундай дейишди, еб-ичишни кейинга қолдиришди, ҳозир муҳимроқ ишлар кўп.

- Ташвишланма, Тошафғон, мен ҳам ичкиликка ишқивоз эмасман (яқинда «Евразия» ресторанида бир

стакан тўлдириб арақ ичганини айтиб мақтанмоқчи бўлди-ю, яна бунинг орқасида ким турганини эслаб, ғазабдан тилини тишлади). Биз ҳаммамиз тенгдошлармиз, бир мактабда ўқиганмиз, ўтириб гаплашсак, арзийди.

- Рост айтасан Арсен, йигитларимизнинг бирови - собиқ ўқитувчи, сен уни биласан, бирга ўқигандик - оти Саксон. Эсингдами, уни Саксагай - пахмоқ соч деб чақирардик. У билим юртини битириб, жисмоний тарбия муаллими бўлиб юрган эди.

- Э, албатта, эсимда.

- Ана ўша Саксон Саксагай йилқи боқиб юрибди, ўқитувчиликнинг пулига кун кўриб бўлмайди.

Арсен нима дейишини билмади, индамай қўя қолди. Тошафгоннинг тили эшилди:

- Саксон жуда яхши инсон, аммо ҳаёт уни анча пий-палади. Дайди чайқовчи бўлиб икки йил сарсон бўлди. Ичида дарди кўп. Кел, бирпас ўтирайлик манави ўриндикда. Икки оғиз Саксон ҳақида гапириб берай, шошилмай эшит.

- Майли, ўтирайлик. Айтавер.

- Саксон бир ҳангомани айтиб юради. Ишонмасанг, қасам ичишдан ҳам тоймайди.

- Нима ҳангома экан?

Тошафгон бир оз жим қолиб, жавоб берди:

- Бу чайқовчиларнинг бормаган жойи, кирмаган тешиги йўқ. Саксон ҳам кўп балоларни эшитган шекилли, ўзидан қўшиб-чатиб гапириб юради. Араб мамлакатларидан жуда норози бўлиб гапиради, бу амирликлар қора мойнинг орқасидан жуда бойиб кетишган, жаннатда яшагандай ҳаёт кечиришади, дейди. Текин қора мойнинг устида ўтириб, дунёда унинг нарх-навоси тобора кўтарилиб бораётганидан қутуриб кетишяпти,

ернинг қонини сўриб, меҳнат-машаққат қилмай битиб етишибди, дейди.

– Э, буни ҳамма билади, ҳозир бутун дунёда шу гап, – деб қўйди Арсен Саманчин. – Нефтдолларлар ҳаммадан устун чиқяпти.

– Ўзи ҳам шундайку-я. Ўша араб бойлари бошқаларнинг тушига ҳам кирмайдиган ҳар хил ишларни қилишяпти-да. Биласанми, улар энг қимматбаҳо автомашиналарнинг пойгасини қилишаркан. Яна қаерда дегин? Саҳройи Кабир қумликларида.

– Саҳройи Кабир дейсанми?! – ажабланди Арсен. – Эҳ-ҳа! Бунақасини эшитмаган эканман! Тоғларда, қумларда, қийин шароитларда пойга уюштиришади, бунинг ўз ишқивозлари бор деб, эшитардим, бу улардан ҳам ошиб тушган шекилли.

– Кошки шунинг ўзигина бўлса! Арсен, кўрган одамларнинг гаплари бўйича Саксагай бизга айтиб берди, ТВда ҳам кўрсатишди – ишонасанми-йўқми, жинни бўлиб қолаёздик! Кўзимиз косасидан чиқиб кетди. Бу пойгачилар жипга шунчаки минмайдикан. Яна қандай жиплар дегин, бунақаси ҳали бизда йўқ, ҳатто оқсоқолимизнинг жипи ҳам Амирликданми, Қувайтданми, олиб келинган бўлса ҳам, лекин бунақа эмас. Ана шу пойгачилар десанг, ўзларининг супержипларига ўтириб олиб бош-кетига қарамай барханма-бархан ошади, – бизда уларни «чўққи» дейишади, – дам тикка пастликка учиб тушишади, дам яна қум чўққисига учиб чиқишади – худди анави тахта устида денгиз тўлқинларида югургандай. Нима деб аталарди ўша тўлқин устидаги тахта ўйин?

– Серфинг шекилли. Хўп, кейин-чи?

– Шу десанг, финишга энг охирида етиб келадиган жип улар назарида омадсиз саналиб, уни жазолашар

экан. Улар омадсиз жипнинг устидан бензин қуйиб ха-хо-хахо қилишиб, эрмакка ёқиб юборишар экан. Ўзлари сакраб рақсга тушиб, шампан ичиб тоза хурсандчилик қилишаркан, ютқизган пойгачи ҳам уларнинг хурсандчилигига қўшилишаркан. Бу шунчалар аҳмоқона қилиқ эканлигини каллаларига ҳам келтирмас эканлар. Ҳеч нарса бўлмагандай эртасигаёқ янги жип сотиб олишади, бу уларга ҳеч нарса эмас, ўйин-кулги қилишгани қолади. Шу билан гўё биз илгариги саҳрода оч-юпун туя миниб кезган, худога туясини омон-эсон сақлашни ёлворган, жазирамада ўлиб кетмасликни сўраб илтижо этган бадавийлар эмасмиз, деб ўзларини ўзлари ишонтирмоқчи бўладилар. Ҳамма гап, Арсен, уларнинг қора мой қудуқларидан тўхтамай отилиб турган миллионлар ва миллиардларда. Нимага дунёда бундай бўляпти? Ҳеч ким бунга жавоб бергиси келмайди. Бировлар эрмак учун жипларни ёқади, бошқалар, мана мисол учун биз болаларимиз мактабга қатнаши учун оёқ кийими олиб беролмаймиз.

- Тушунаман, - деди овози ичига чўкиб кетган Арсен Саманчин.

Тошафғоннинг охириги сўзи унинг юрагини тирнаб ўтди, у ўзини нохуш сездди. У бундай гап бўлишини кутмаганди. У ёқ бу ёқдан гаплашиб ўтирсак керак, деб ўйлаганди. Қизишиб кетган Тошафғоннинг ҳовурини босиш ниятида, деди:

- Ўзингни бос, ошна, қизишма. Мен тушунаман, лекин бундай қилиш шарт эмас... Бир кун келиб исрофгарлар жазосини тортади, ҳаётнинг сабоғи кўл.

- Менга нима! Мен ўзимни босиб олганман. Сен Саксагайни буларни қандай гапирганини кўрганигда эди, сочлари тикка-тикка бўлиб кетади. Ер юзидаги бундай адолатсизликни ҳеч ақлига сиғдиролмайди. Амаллаб

юпатамиз, ўзига келтирамиз, яширадиган ери йўқ,
юзта куйиб ҳам берамиз.

– Ҳа, албатта, бусиз бўлмас. Лекин кел, ортиқча
вахима ҳам қилмайлик, – Арсен унинг елкасига қоқиб
кўйди. – Менимча, бу мамлакатлардаги одамлар қанча
бой-бадавлат бўлмасин, ҳаммасининг ақли-ҳуши ўзи-
га етарли. Анов босар-тусарини билмай қолганлар эса
тасодифан бир ерга йиғилиб қолиб, шўхлик қилиша-
ётгандир-да. Тўқликка шўхлик дейишади-ку. Худонинг
ҳисоб-китоби бор. Лекин ўзинг ўйлаб кўр: уларнинг
давлатидан бизга ҳам тегадигани бордир: барс ови
юришса, ҳеч ким қуруқ қолмайди.

– Ҳа, оқсоқолимиз ишнинг кўзини билади, ҳамманинг
бошини бизнес-артелга қовуштирди, ёмон бўлмас ахир,
кўрамиз. Овчининг омади шамолдай бир келиб кетади.

Арсен Саманчин унинг фикрини ҳазил-ҳузул билан
қувватлади:

– Биз ҳаммадан бурун қор қоплонларимизга раҳмат
айтиб, таъзим бажо келтиришимиз керак. Тоғда илвирс
бўлмаса, бизга бу ов қайда. Бектур оғанинг битимлари
қайда!

– Гапинг тўғри, – хийла жиддий жавоб берди То-
шафғон. – Бундан чиқди, биз барсларни пуллаяп-
миз-да... Илож қанча? Барслар билан битим тузиб бўл-
майди-ку.

– Тоза олдинг-да, сен ҳам! – кулиб юборди Арсен Са-
манчин. – Барслар билан битим тузиш деган гапни сира
эшитмагандим. Қойил! Раҳмат сенга. Энди дамимизни
олайлик. О' кей?

– О' кей! Озроқ вақтингни олдим. Кун ботяпти. Да-
мингни ол, фақат қаттиқ илтимосим, эртага албатта
кўришамиз. Эсингда тут. Сенга минадиган отингни
келтирамиз.

- Маъкул, Тошафгон. Шаҳарда бундай пайтда тақдимот уюштирамиз дейишади.

- Ана-ана, худди ўзи: тақдимот.. Оқсоқолга шундай деймиз: тақдимот ўтказамиз. - Кейин кетишга чоғланаркан, сўради: - Отда юриш учун этигинг борми? Бўлмаса, лойиғини топамиз.

- Ташвиш қилма. Қаерга боришимни билиб, эски этигимни ола келганман. Кийилмасдан ётганди.

* * *

Арсен кундузги иш-юмушлар билан чарчаб, кечқурун қариндошлари уйнинг тўрига тўшаган тўшакка чўзиламан деб турганди, оқсоқол Бектур оға қўл телефонидан кўнғироқ қилиб қолди. У ҳозир мен тор олдидаги Дасторкон деган жойдаман, араб кўноқлар биринчи кун шу ерда тунайдилар, деди. Бундай мўтабар зотлар учун дала манзилида жой тайёрлашнинг ўзи бўлмайди. Эртага тушдан сўнг учрашиб, кундалик ишларни бажарамиз, деб келишиб олдилар. Авлиёотада уч кундан кейин сайёр овчиларни қандай кутиб олишни маслаҳатлашиш керак эди. Қўноқлар етиб келгач, Арсен уззуккун улар билан бирга бўлар эди. Бу ҳам одми иш эмас. Ов-ку, ўз йўли билан, лекин хорижлик бу зотлар нимага қизиқади, феъл-атвори қандай, қанақа одам улар - буларни қандай билса бўлади?

Дарвоқе, Арсен Саманчин ўзига юкланган вазифани виждонан адо этишни кўнглига тугиб қўйган бўлиб, кўнғироқдан сўнг фикри янада мустаҳкамланиб, орада Тошафгон билан бўлиб ўтган суҳбатни ҳам хаёлидан ўтказганча кўзи уйқуга илинди. Нега Тошафгон бунчалик жиғибийрон бўляпти? Ғалати-я, жуда...

Ўша ёз чоғи, ўша соатда тоғлар ичкарисиди, қорли чўққилар ва кўндаланг узайган тизмалар оралаб, дара-

ларга қуюқ зимистон тун тушди ва худди қиш каби совуқ турди. Ўшал маконларда истиқомат этувчи барча жонзотлар шу кеча то тонг отгунча жим бўлиб қолишди.

Нафас ростламоқ вақти. Бу ерлар табиатида ҳамма нарса мувозанат топиб, нафас ростлашга чақирарди: осмонда йирик, ёрқин юлдузлар порлаб, чўққиларга ястандилар, булутлар ҳам бир-бирларига бош уриб, маташиб тўдаланишдан тўхтаб, юксак тизмалар бўйлаб чўзилишди, ёмғирдан дарак йўқ, тоғ дарёлари-нинг суронли шовқини босилгандай бўлди. Узангилаш довоининг ён бағрида эса изғирин ел эсар, ғариб Жаабарс вужудини салқи ташлаб қоятошлар орасида изғир, тунги ётоқ учун хилват жой ахтарарди. Шўрлик охир-оқибат доvon ошиб кетолмади, ёз фасли ҳам иккинчи палласига кўчди, у эса ҳамон бу ерларга шабохун уриб келар, боши оққанча дайдиб юрар, яна йўқ бўлиб кетар, яна пайдо бўларди. Мана шу сафар ҳам бунда тунамоқчи эди. Бу кеча тўқайзорларда қушлар чуғури тинмас, жўровоз бўлиб сайрашар, бу Жаабарсга ёқмасди. Тунги бойқуш – тункуқуқ уларга ғўлдираб-ғўлдираб уҳ тортар, қушлар эса парвойига келтирмасдилар... Лекин олислардан элас-элас эшитилаётган одам саслари махлуқни булардан ортиқроқ хавотирга соларди. Қаердан бу овозлар? Бу тоғларда саргардон кезувчи Мангу қайлиқ шу теvarак-атрофларда пайдо бўлганлигини Жаабарс агар билсайди, ҳа, бу худди ўша Мангу қайлиқ. «Қайдасан? Қайдасан? Жавоб бер! Бу менман – Мангу қайлиқман, мен сени чорлайман, сен томон чопаман, қайдасан, қайдасан?» Бу сафар йиғлар эди Мангу қайлиқ, инграрди, нола қиларди: «Вой, вой, энди нима бўлади? Нима бўлади? Вой, вой, энди нима бўлади? Нима бўлади?» Нимадан у бундай кўрқиб кетди? Кўнгли сездими бирон нимани?

Жаабарс Мангу қайлиқ хасрат-надоматига тоқат қилмади, ўрнидан кўзгалди-ю бош оққан ёққа кетди... Унга нима? Ёлғиз худо билгай не...

VII

Буни қарангким, тўғридан-тўғри бўлмаса ҳам, бошқача бир йўл билан бу худодан ўзгаларга ҳам маълум экан. Мангу қайлиқнинг маконларидан олис-олисларда туриб, бу ерларда неларнидир амалга оширмоқчи бўлаётган кимсалар бор эди, улар Туюқ-Жар тоғларида қор қоплонларини овламоқчи эдилар.

Ўша куни эрталаб Арсен Саманчин барвақт оёққа турди. Юз йил илгариги тарақлаган тунука бет-қўл ювадиганга қўлини тутиб ювинди, соқолини қирди. У ўзини ғоят мамнун ва бардам сезиб, тоза сочиққа артиниб, ташқарига чиқиб илк офтоб нурларидан баҳра олишни ўйлаб тураркан, қўлидаги телефони чириллаб қолди. У деразадан ташқарига қаради. Ҳаво соф, гўзал эди, ҳайбатли, буюк тоғ тизмалари худди улуғ рассом қўли билан чизилгандай кўкларга ҳайратомуз қад кўтарганини кўриб бирнас лол бўлиб турди. У оқсоқол Бектур оға чақираётгандир, деб ўйлади, балки зудлик билан қилинадиган бирон иш бордир, аммо телефонда соф инглиз тилида сўзлаётган овоз эшитилди. Арсен ҳайрон бўлиб қолди: юксак тоғлар орасида бундай бўлишини тасаввур қилиш қийин.

Овоз тетик, жаранглаб чиқар ва гаплашишга ундарди:

– Салом! Хайрли тонг! Сизда ахир ҳозир тонг отгандир? Узр, сиз мистер Арсен Саманчин эмасмисиз?

– Ҳа, ҳа, менман! Ким бу?

– Сизнинг ҳамкасбингиз бўламан. Мен жаноб Ҳасаннинг халқаро алоқалар хизмати бўйича матбуот котибиман, менинг исмим Роберт, соддароғи – Боб Лукас.

Танишиб олайлик. Сиз инглизчани чамаси жуда яхши билар экансиз. Маҳаллий кишилар билан муомалаларимизга ёрдам берсангиз, сизнинг ўлкангизга учуш учун ҳозирлик кўряпмиз. Сўзларимни эшитяпсизми?

– Яхши эшитяпман. Албатта, ёрдам бераман. Сиз ҳозир қаердан кўнғироқ қиляпсиз, муҳтарам Боб?

– Қаердан бўларди, қадрли Арсен! Амирликлардан кўнғироқ қиляпман. Хабарингиз бор – муҳтарам зотлар бир гуруҳ ҳамроҳлар билан – врачлардан тортиб ошпазларгача бирга боришади. Шунга тайёргарлик кўряпмиз.

– Жуда соз. Биз ҳам тайёргарлик қиляпмиз. Аммо бизнинг тоғ томонларга телефон қилганингиз, биз учун кутилмаган иш бўлди. Бу ердан ҳам кўнғироқ қилаверасизми? Бунинг йўли қандай, кечиринг, Боб?

– Бу унчалик қийин иш эмас, қадрли Арсен! Ер йўлдоши орқали алоқа. Биз само орбитасидаги ўз сунъий алоқа йўлдошимиз орқали ҳар қандай жойдан дунёнинг исталган ерига кўнғироқ қилишимиз мумкин. Хоҳлаган жойдан хоҳлаган жойга. Мана, ҳозир сиз билан гаплашяпмиз, узоқ Осиё тоғларидан бизга жавоб қайтаряпсиз. Тоғлардаги қоплонларингиз йўлдошли алоқа уларга ҳам хизмат қилишини, ов найтида кўришувимизга ёрдам беришини хаёлларига ҳам келтиришмайди. Хўн, бу ҳазил. Кечиринг.

– Ҳечқиси йўқ, муҳтарам Боб, кулишиб туриш зарар қилмайди. Лекин илвирсларга дуч келганда, олдиндан нима бўлишини билиш қийин.

– О албатта! Овда энг муҳими – кўпроқ ўлжа бўлсин. Қоплонлар, худди йўлбарслар каби – доналаб саналади. Сони қанча кўп бўлса, даромади ҳам шунга яраша катта. Араб овчилари учун эса бу спорт билан баробар. Сиз ҳам, биз ҳам ов яхши бўлишидан манфаатдормиз.

Кўпроқ барс бўлсин, териси бўлсин! Биз хурсанд бўлсак, «Мерган» ов фирмаси ҳам хурсанд. Унинг обрўси дарров кўтарилади.

– Албатта, Боб.

Буни қаранг-а, деб ўйланиб қолди Арсен, ахборот технологиялари энди ёввойи ҳайвонлар ҳаётигача етиб борибди, уларнинг яшаш маконларини осмон фалакдан туриб аниқлашади. Тоғлардаги ваҳший махлуқлар йўлдошли алоқа уларга ҳам хизмат қилаётганини билсалар эди, фақат афсус, бу яхшиликка эмас-да.

Узоқдан ҳам одамохунлиги сезилиб турган матбуот котиби Роберт Лукас анча-мунча шинаванда чиқиб қолди. Аммо гап ўртада иш устида ҳам борди. Овчиларнинг ўз асбоб-анжомлари, қурол-аслаҳалари билан боғлиқ вазифаларни гаплашиб олишди. Кўноқлар ўз юқори мартабасига яраша «Боинг -737» тайёрасида учиб келишади, экипаж ҳам шунга муносиб бўлади.

Ўртада бўлиб ўтган суҳбат асносидаги баъзи бир маълумотларни Арсен Саманчин оқсоқол Бектур оғага етказиш учун дафтарига ёзиб олди. Оқсоқол Дасторкон манзилидан қайтиб келиши ҳамон шу куни учрашадиган эдилар. Оқсоқол келишим билан хабар қиламан деган.

Унгача Тошафгон бошлиқ ҳайдовчи йигитлар билан кўришади, ўзига аталган отни кўради, сўнг бир оз улфатлашиб ўтиришади. Арсен бу учрашувни ўзи учун муҳим деб ҳисобларди. Бир ҳисобда ҳаммалари тенгдош бўлсалар, бошқа бир ёқдан, учовлон Арсен, Тошафгон ва пахмоқ Саксагай бир синфда бирга ўқишган, бошқалари улардан икки-уч ёш кичикроқ эдилар. Аммо энг муҳими – ҳаммалари ака-укадай бўлиб кетган, ахир бир пайтлар бир мактабнинг партасида ўқишган эдилар. Айтганча, яқинда шу ердан ўтиб кетаётиб, мактабнинг шифер томи чириб, қийшайиб қолганли-

гини кўрди, ичидан негадир зил кетди, ҳарқалай нима бўлмасин қадрдон мактаб доим кўзингга бошқача – иссиқ кўринади. Лекин бу энди бошқа бир гаплар..

Тошафгон ва Саксон пахмоқ уни олиб кетишга келганларида, Арсен эрталаб мана шуларни хаёлида ўтказарди, лекин маълум бўлдики, биродарлар мактабдошлик туйғулари жўш урибгина эмас, бошқа бир мақсадларни ҳам кўзлаб келишган, албатта, Арсен бундан мутлақо беҳабар эди. Йўл-йўлакай Тошафгон ҳазил оҳангида деди:

– Арсен, ошна, ҳозир биз ҳамма тенгқурларинг сўққабошимиз.

Арсен чин дилдан ажабланди:

– Ийе, у нима деганинг? Нега энди сўққабош бўларкансизлар?

– Тўхтама, юравер. Ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Ҳозир айтиб бераман.

Саксагай пахмоқ эса бу гапнинг маъносини биладигандай иршайиб кўйди ва бошини чайқади:

– Ҳозир сўққабошлигимизни бутун овул билади, бўлмаса сени мактабга эмас, уйга меҳмонга чақирган бўлардик.

– Кўйинглар шу ҳазилни!

– Сенга ҳазил қиламизми, Арсен? Сен катта одамсан ичимиздан чиққан, – давом этди Тошафгон. – Мактабда ҳозир ҳеч ким йўқ, ҳамма таътилда, қоровулдан бугун бизга халақит қилмаслигини сўрадик, арақ пули бердик. У уйига кетди. Шундан фойдаланиб, биз мактабда учрашишга қарор бердик. Отларимиз ҳовлида турибди. Сўққабош юришимизнинг сабаби шуки, оила, бола-чақаларимиз ҳаммаси тоғда, ёзги манзилимизга кўчирганмиз. Оқсой дарёсининг ёқаларини эсласанг керак, ҳозир ёз ойларини ўша ерда ўтказамиз. Аввал-

ги вақтларда бутун овул ёзда ўша ёққа кўчиб борарди, мол-ҳолини яйловларда боқарди. Биз ўша вақтларни қўмсаб ёзни тоғда ўтказмоқчи бўлиб, оила, чодир-чаманларни ўша ерга ўрнатдик.

– Яхши-ку бу жуда, – деб унинг сўзини тасдиқлади Саксагай пахмоқ. – Эркинлик! Қаёққа хоҳласам, шу ёққа бораман. Колхоздан қутулганмиз.

– Афсус, афсус, майли, буни кейин гаплашармиз, – деди Тошафгон. – Бизни бу ерга Бектур оға чақириб олди, ов қиламиз деб. Ваҳшийларни кўриққа ҳайдаб борамиз, итларимиз бор. Ўзинг ҳам биласанки, Арсен, барсларни кўриққа ҳайдаб келиб, кейин пистирмадан отмаса, бўлмайти, бусиз уларни қувиб етолмайсан, дараларга кириб кетишади, одамга ташланишлари ҳам мумкин, нега бу ерларга бошингни тикасан деб. Ҳайдовчи бўлсак, биз ҳам қуруқ қолмасмиз ахир, омадимизни берсин. Шунинг учун хизматга шай бўлиб келдик.

– Шундан сўққабош бўлиб юрган экансизлар-да! – деб кулди Арсен Саманчин гап нимадалигини пайқаб.

– Кейин яна бошимизни бўйинтуруққа тикамиз, – деб тўнғиллади Саксагай пахмоқ, – тоққа мол боққани чиқиб кетамиз, лекин биримиз икки бўлмайти бари бир. Чунки ҳеч ким молни сўрамай қўйди. Яна бор буд-шудингдан айрилсан, бўлмаса-ку...

Арсен оғзини очиб улгурмай, Тошафгон гапни илиб кетди:

– Бўпти, Саксон, буни кейинроқ гаплашамиз. Гапни бир жойга қўямиз. Ҳозир бошқа нарсаларни ўйла... – деб сўзини ичига ютиб, жим бўлди. Саксон пахмоқ ҳам индамай қолди.

Шунда Арсен уларга бугун эрталаб Амирликлардан жаноб Ҳасаннинг матбуот котиби Роберт Лукас кўнғироқ қилганлигини, нималарни сўйлашганларини

хикоя қилиб бера бошлади. У ўртоқларини бу гап шу қадар қизиқтириб қўяди, деб кутмаган эди. Мактабга етишга ўн қадамча қолган, улар эса тақа-тақ тўхтаб, ундан йўлдошли алоқани ипидан-игнасигача суриштира бошлашди. Бунақа гаплар ҳали уларнинг қулоғига чалинмаган экан.

– Қойил-е! – деб юборди Тошафгон. – Бундан чикди улар йўлдош орқали хоҳлаган жойга, хоҳлаган пайтда қўнғироқ қила оларкан-да? Бизнинг тоғларимизда юриб, дараларда, ғорларда туриб, қор кўчкилари тагида қолиб ҳам ҳеч ким ҳеч нарса эшитмайдиган жойлардан улар Амирликларга, Европага, Америкага телефон қилишлари мумкин экан-да? Мана буни техника деса бўлади!

Араб қўноқларнинг самолёти улар тоғларда ов қилиб бўлгунча аэропортда кутиб туриши ҳам худди бир алоқаси бордай уларни негадир жуда қизиқтириб қўйганди. Эҳтимол ҳаваслари келгандир.

– Буни қара-я! – дерди гарданигача қора сочлари жингала бўлиб ўсиб, ҳақиқатан пахмоққа айланган Саксонбой. – Буни қара-я! Битта «Боинг» бутун учувчилари билан хўжайинларнинг овдан қайтишини кутиб турса-я. Мен чайқовга қатнаб юрганимда, бир зумга ҳам кечикиш мумкин эмасди, самолёт рейс бўйича учиб кетар ва осмондан кеч қолганларнинг афт-башарасига тупурарди. Буларнинг ўзларига қулайлик яратганини қаранг. Хоҳлаган вақтимда учиб кетаман. Мана, пул, давлатнинг кучи!

Тошафгон аниқлаб сўради:

– Самолётнинг аэропортда кутиб туриши меҳмонлар истаган вақтда учиб кетаверишини билдирадими? Менинг фақат отим бор: ана, ҳовлида турибди, хоҳласам – тушовлаб қўяман, хоҳласам – қўйиб юбораман, ё бўлмаса, миниб ҳайё-ҳайт деб чоптираман.

– Бундан чиқди, – деб тушунтирди Арсен Саманчин, – уларда тартиб шундай. Қачон керак бўлганда, ўшанда самолётга чиқадилар. Самолёт тайёр. Экипаж жойида.

Улар шундай гаплашганча ўзлари бир маҳаллар ўқиган мактабга етишди, мана, ўртадан қоплон ови чиқиб, тақдир уларни яна шу ерда учраштирди. Узоқ мамлакатдан келаётган меҳмонлар ҳам бу ерда рўй бераётган ҳодисалар доирасига беихтиёр тортилган эдилар. Улар шундай бўлишини тушларида ҳам кўрмаган эдилар...

Арсен Саманчин ўзи ўқиган мактабда узоқ йиллардан буён бўлмаганди. Мактаб овулнинг чеккароғида жойлашган бўлиб, у бир неча бора унинг ёнидан ўтган, кўз учидан назар ҳам ташлаган, лекин ўз ўтмишига қайтгандай бўлиб, бу ерга ҳеч қадам ранжида қилмаганди.

Кўксидан иссиқ туйғулар жўш урди. Мана, ўша мактаб, ўша мактаб, ҳамон ўшандай, вақт ўтиб андак чўккан, атрофдаги барча томлар каби шиферлари эскирган, ранги ўчган, эшиклари қийшайган, дераза ромлари қуруқшаб, бўёқлари кўчган, аммо ҳамон ўша-ўша мактаб. Бир вақтлар қийқиришиб, қувалашиб чопишган ҳовли, ана йўлак, ана синфлар... Тошафғон мактабда учрашамиз, директор ҳозир бу ерда бўлмаса ҳам, ўзи рухсат берган, деб таклиф этганда, Арсен ўзини бир оз ўнғайсиз сезган, ҳарқалай, меҳмонни уйга чақирадилар, бир пиёла чойни уйда ичадилар, деган хаёлга борган эди, лекин кейин Тошафғон уни ишонтирди, бола-чақаларимиз тоғда, мактаб эса бўм-бўш, деди. Арсен Саманчин рози бўлди, ҳатто бу иш унга ёқди ҳам. Кун очик, мусаффо эди, ўша ястаниб ётган тоғ манзаралари, оппоқ қор босган чўққиларнинг тизмалари, у ерларда манави ишларнинг ҳаммасига сабабчи бўлган илвирслар яшашади.

Мактаб атрофида жуда кўп қушлар учиб юришар, ҳеч ким уларга ҳалал бермас, эркин учиб-қўниб сайрашарди...

Тошафғон йигитларининг ёшроқлари уч киши бўлиб, Арсен Саманчинни очиқ юз билан кутиб олишди. Улар ичида тартиб-интизом яхши йўлга қўйилганлиги кўриниб турарди. Тошафғон худди қўшинга қўмондонлик қилгандай буйруқ берарди – у ёққа бор, бу ёққа кел, шу ерда тур, олиб кел, олиб кет, очиб қўй, ёп, улар буларнинг барини бажонидил бажаришарди. Арсенга бу ҳам маъқул кўринди, одатда овул йигит-яланглари мана шундай тўпланишиб, бошларини хумга тикқандай ичишади, булар эса ҳаммаси батамом ҳушёр, тетик. Буларнинг бари дўстона, маҳрамона ишончли кайфият уйғотар, инчунин Арсен Саманчин ўзига аталган отни миниб, мактаб теварагини айланиб чиқди. Кўк от жуда бақувват ва эгари маҳкам ўрнатилганди. Тошафғоннинг ўзи отни иззат-икром билан келтирди:

– Азиз биродаримиз Арсен, мана шу сенинг йўрға отинг, кеча айтганингдай уни сенга тақдимот этамиз. Этик кийиб олганинг яхши бўлибди. Мана, жиловни ол, ўтир, унда араблар билан бирга юрасан, биз эса керак бўлганча илвирсларни ҳайдаб келамиз.

Ҳаммалари кулишди.

– Раҳмат, – деб миннатдорлик билдирди Арсен овулдошларига. – Мен ҳам араб қўноқлар хурсанд бўлиб кетишлари учун ҳаракат қиламан. Шунда бизга ҳам яхши бўлади.

– Энди юр, синфимизни бориб кўрайлик. Қандай вақтлар эди-я, ўқитувчиларимизни айтмайсанми! Ҳозир-чи? Муаллимлар қочиб кетишди. Биз эса барсларни нишонга олиш пайдамиз, худодан шуни сўраймиз...

Бошқалар самолётларда ов қилгани боради, биз эса жонимизни жабборга бериб хизматга югураимиз.

Ҳаммалари бош силкиб маъқуллашди. Арсен атрофга аланглади – ҳовли жимжит, мактаб бўм-бўш, эгарланган отлар боғлаб қўйилган, осмонда қушлар учади, одамларнинг юрагида эса, чамаси, хотиржамлик йўқ эди, ажабланадиган жойи йўқ, кеча Тошафғон йўл-йўлакай оғиз очган гапларни бошқа кўп кишилар янада аччиқроқ қилиб, яна ҳам норозироқ бўлиб гапириб юришади, бундай олиб қарасангиз, улар ҳақ, аҳвол ростдан ҳам, ўзи шундай... Қаерга қарама, муаммо...

Йўлақдан очиқ қолган синфларга кўз ташлаб ўтишаркан, Арсен анчадан бери таъмир-тузатиш ишлари қилинмаганига эътибор берди, мактаб ичи хароб ҳолга келган, бирдан-бир қилинган иш – парталар янгиланган, эски очилиб-ёпиладиган тахта парталар ўрнида, энди суянчиқли стулчалар ва столчалар қўйилганди. Синф доскалари ҳам янгиланганди, кўринишдан шундай эди...

Тошафғон соатига қаради.

– Ҳўп, оғайнилар, соат ўн бир бўлибди. Вақт кетяпти Арсен, ўзимиз ўқиган синфда ўтириб, бир гаплашиб олайлик.

– Шу шартми? Яхшиси, опамнинг уйига борайлик, бемалол ўтириб ўша ерда гаплашамиз, жой ҳаммага етади.

– Йўқ-йўқ, Арсен, ҳозир мана бу ерга – ўзимиз ўқиган синфга кирайлик, менинг сенга айтадиган гапим бор.

– Унда майли, сен нима десанг, шу. Мен меҳмонингизман.

– Кир ичкарига. Рўбару ўтириб гаплашганимиз маъқул.

Улар очиқ дераза олдига ўтиришди. Узоқдан тоғлар кўринарди. Бир зум жим қолишди. Арсен Саманчин

овулдошлари ғалатидан ғалати қилиб, ўзини нега хувиллаган эски мактабга чақириб келишганини билолмай ҳайрон эди. Шунда Тошафғон ҳаммага диққат билан жиддий кўз югуртириб, чуқур хўрсинган ҳолда бир йўталиб қўйиб, чамаси, олдин тайёрлаб қўйган сўзини бошлади:

– Арсен, сенга бир гапни айтмоқчимиз. Эшит.

– Эшитяпман, оғайни. Мунча жиддий бўлмасанг. Ахир, овулдошмиз-ку. Бирон гап бўлдимиз? Яқин қариндошинг ўлдими? Менимча, ҳамма ишлар жойида, яхши. Ҳаммамиз шу мактабда ўқиганмиз-а...

– Йўқ, Арсен! Гап қаерда ўқиганимиз, қайси овулда яшаганимизда эмас... Гап бутунлай бошқа нарса ҳақида. Сен бизнинг оғайнимизсан, меҳмонсан, аммо бугун бизнинг қўлимиздасан, биз сенга нега бу ерга олиб келганимизни айтамыз. Бу ёғи нима бўлишини сенга маълум қилиб қўямиз.

– Тўхта, тўхта. «Бизнинг қўлимиздасан» деганинг нима? Йўриқ от келтирибсиз, раҳмат. Мен шаҳарга кетаман, от шу ерда қолади. Мен ўз машинада жўнайман...

– Кетасанми, қоласанми, худо билади.

– Қандай? Очиқчасига гапир...

– Шунга йиғилиб ўтирибмиз. Гап бўғизга тиралган пичоқдай ўткир бўлади.

– Ўхў! Буни қаранг-а! Сизларга нима бўлган ўзи нима, мени тентак қилмоқчимисиз, ё Тошафғон, сен жинни бўлиб қолдингми?

– Қизишма, кечир, гапим бошқачароқ чиққан бўлса...

– Юзи қизариб-бўртиб Тошафғон ўрнидан қўзғалди, унинг йигитлари ҳам қимирлашиб, шивирлашиб қолишди. Шу пайт мактаб ҳовлисини қўриқлайдиган кучук вовуллаб қолди, одатда мудраб ётадиган ит тинмай акиллашга тушди.

- Дарров бориб қараб кел! - буюрди Тошафгон чет-да ўтирган йигитга. - Ҳеч кимни қўйма, бу атрофда бир зот бўлмасин. Кучукни ҳайдаб юбор. Эшитдингми? Яқин атрофга ҳеч ким йўламасин.

Анг-танг бўлиб қолган Арсен Саманчин ўрнидан туриб кетмоқчи бўлган эди, Тошафгон олдинроқ қўлини унинг елкасига ташлади-да, нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади. Арсен бир силкиниб унинг қўлини елкасидан олиб ташламоқчи бўлди-да, кетишга чоғланди. Лекин худди мана шу онда ит тинимсиз акиллаб, очиқ деразадан синфга иккита қалдирғоч отилиб учиб кирди-да, хавотирга тўла чуғурлаб, важир-вужур қилиб, чарх уриб айлана бошлади, бир неча кун илгари Арсеннинг уйида рўй берган ҳодиса бу ерда ҳам айнан ўшандай такрорланди - гўё қалдирғочлар ниманидир айтмоқчи, огоҳлантирмоқчи бўлишарди. Арсен хангу манг бўлиб қолди. Шунда чақмоқдек бир фикр хаёлидан ўтди - наҳот бу тақдирнинг бир нишони бўлса, наҳотки яна худди ўша қалдирғочлар пайдо бўлиб, унга элчилик қилмоқчи, бирон хавф-хатардан хабар бермоқчи? Унинг юрагига ғулғула тушди.

Қушларнинг тинмай вижирлаши, чарх тортиб айланиши бафуржа гаплашиб олишга имкон бермасди. Нафсиламрга аввал қалдирғочларни ҳайдашди, аммо улар яна ўшандай қайтиб келишди. Яна ҳайдаб, деразани ёпишди, лекин қалдирғочлар ҳаммани лолу ҳайрон қилиб, вижирлашни авжга чиқариб, ўзларини дераза ойнасига патирлаб уришаверди, бунинг устига ит қанча ҳайдашмасин, қаттиқ вовуллаб ҳовлига тўхтовсиз қайтиб кираверди. Шунда тоқати тоқ бўлган Саксон пахмоқ чидолмай деди:

- Юринглар, нариги томонга ўтайлик, у ердаги хона кичикроқ бўлса ҳам, тинчроқ. Бўлмаса, бу тентак қал-

дирғочлар тинч қўймайди. Улар шу томонга ин қурган, шунинг учун безовта бўлиб қолишди. Кетдик.

Нариги хонага ўтишди. Аммо Арсен Саманчин энди бошқа одамга айланганди. Унинг асаблари таранг, аммо осуда, ўзини йиғиштириб олганди. У ҳайдовчилар ва Тошафгоннинг ўзига қаршилик кўрсатмоқчи эмасди. Ростини айтганда, ўй-хаёли бошқа ёқда эди. Юрагини бир сезги тилкалаб ўтди, худди унинг ҳаётида алланима рўй берадигандай, тақдирини ўзгартириб юборадиган фавқулудда, балки ўта хатарли бир кори ҳол бўладигандай эди. Лекин нима? Ҳеч ким бундай сезгининг мағзини чақа олармикин бу дунёда?

Бошқа синфхонасига ўтиб, қалдирғочларнинг ва-жир-вужуридан қутулганларидан сўнг Тошафгон чама-си Арсен билан яккама-якка гаплашиш қарорига келганди. У ўз йигитларига шундай деб амр қилди:

– Менга қаранглар, бундай қиламиз: биз Арсен билан гапимизни шу ерда давом эттираемиз, сиз ҳаммангиз келишилган жойга бориб турасиз, ҳеч ким бу ерга бош суқмасин, ҳеч кимни йўлатманглар. Култой, сен отларни навбат билан суғориб кел. Катта тош ёнида ариқ бор, биласан.

Унинг буйруқлари дарҳол адо этиларди, худди ҳарбийлардай. Афгон тажрибаси ўзини кўрсатиб турарди.

– Ана, энди, Арсен, гапимизни ҳеч кимса эшитмайди, шунинг учун биз сени бу ерга олиб келганмиз. Сенга нима учун бундай ишга қарор берганимизни айтиб бераман. – У, Арсен бирон нима деб сўрашини кутиб жимиди, лекин Арсен индамай бошини қимирлатиб қўя қолди. Шундан кейин Тошафгон гапини давом эттирди: – Глобализация нималигини, ҳар биримиз тирик қолиш учун унинг муסיқасига қандай ўйнашимиз

кераклигини сенга тушунтириб ўтиришнинг сира ҳожати йўқ.

– Жуда катта кетяпсан, – деди Арсен Саманчин. – Глобализация – бутун дунё миқёсидаги жараён. Яхшиси, ишдан гапир.

– Мен қандай тушунганимни айтяпман, ўзинг ҳам биласанки, дунёда битиб кетган бойлар бор, яширадиган жойи йўқ, уларни олигархлар деб аташади. Худди осмондан тушганга ўхшайди улар. Майли, омадларини берсин. Лекин худо бизнес худосига айланиб кетганини қандай тушуниш керак? Ҳолбуки, теварак-атрофдаги миллионлаб одамлар уларда бор нарсаларнинг урвоғига ҳам эга эмас. Бу билан қандай келишиб бўлади? Қонинг қайнаб кетади.

– Бундан қутулиш йўли – рақобат дейишади, – жавоб қилди Арсен.

– Рақобат ҳам ҳар хил. Агар аллаким қудратли, дов-давлати ошиб-тошган бўлса-ю, биз қўлимизни қовуштириб ўтирадими? Нима учун бизга келадиган анави араб омадлари хоҳласалар бизни таг-тугимиз билан ҳаммамизни сотиб олишга қурбилари етади-ю, биз уларга жонимизни жабборга бериб, қор қоплонларини ҳайдаб келишимиз керак?

– Сен бошқа ёққа қараб кетдинг, Тоштанбек, рақобат – ишлаб чиқаришдан бошланади. Бунда технологиялар ва ишчи кучлар ҳам жуда муҳим. Улар тараққиётни таъминлай оладиларми, орқада қолмаслик учун...

Аммо Тошафтон унинг гапини кесди:

– Бошқа ёққа деганинг нимаси? Мен тўғри кетяпман, сен ҳам биз билан борасан. Тамом! Агар яшашни истасанг, бугундан бошлаб биз билан бирга бўласан. Биз асло ортга қайтмаймиз. Арабларни гаровга оламиз. Нега бақрайиб қолдинг? Шунчаки гап деб ўйлаяпсан-

ми? Ҳечам ундаймас! Улар ўзларининг ширин жонлари учун қанча десак, шунча...

- Тўхта-тўхта, эсинг жойидами?! Нима деб алжи-япсан асти...

- Нима, ақлли битга сенми? Ақллар ҳам ҳар турли бўлади. Биз ҳаммасини ўйлаб, аниқ ҳисоблаб чиққанмиз. Сен, Арсен, қулоғингга қуйиб ол: қанча ўлчаб берилган бўлса, бир умр сен биз билан бирга қоласан, бошқа сенинг ҳеч қандай иложинг йўқ. Худди ТВдагидай биз билан гаровга олинганлар ўртасида воситачи бўласан. Бизнинг ҳаракатларимизни бошқариб борасан.

- Нима? Нима? Йўқ, бутунлай ақлингни еб қўйибсан. Нега менга бу лўттибозликни тиқиштиряпсан? Шунинг учун мени бу ерга судраб келдингми?

- Қўрқма, бу ерда бизни ҳеч кимса эшитмайди. Яна бир карра айтаман: сен орада воситачи бўласан. Кейин сен билан бир умр фахрланиб юрамиз.

- Ол-а! Сени адабингни бериш керак экан. Негача менга алмойи-алжойи бир нарсани бурнимга тиқиштиряпсан? Афғонистонда тилинг чиққанга ўхшайди, менга бундай валдир-васар гапларингни қилма. Вақт борида оғзингни юм, бу аҳмоқликни унут. Каллангга бу фикр қаёқдан келиб қолди? Халқаро жанжал чиқармоқчимисиз? Шаҳарларимизда эркинлик ва демократияни ҳимоя қилиб намоишларга чиқишаётгани сизга камми? Бошқаларнинг ҳоли нима кечишини ўйламайсизми? «Мерган» фирмасини жарга итариб юбормоқчимисиз? Гаровга олиш бизнинг турмуш одатимизга ёт нарса. Ўйлаш керак мундоқ.

- Ҳа, ўйлаш керак. Халқаро жанжал чиқмасин, «Мерган» фирмаси жарга қуламасин. Жаҳон миллиардерларининг ҳиқилдоғига пичоқ тиралмасин. Бундан чиқди бизни йўқчиликка гирифтор қилиш мумкин экан-да!

Болаларимиз саводсиз бўлиб қолса майлими? Бизни даволанишдан маҳрум этишса майлими? Ҳаётда шундай бўляпти ўзи: бойларнинг бойлиги уммонга сиғмайди, йўқсилларнинг йўқчилигини уммон кўтармайди. Одатларимизга келганда, сен янглишяпсан, Арсен. Халқ ривоятларида гаровда вшлаб турилганларга баримта олингани айтилади, эсингдан чиқдимми? Йилқи, қўй-эчки подаларини ҳайдаб олиб келиб, орани очиқ қилишган, бойлик уртада бўлишилган.

- Буни яна узоқ давом эттириш мумкин, Тошафгон. Кеча сенинг фикрларинг менга жўяли бўлиб кўринган эди, лекин мен сен ўйлаган ишга шерик бўлмайман.

- Қандай ўйласанг, бу сенинг ишинг, Арсен. Мен бунга ажабланмайман. Лекин гаровга олганимиздан сўнг, улар билан сен иш олиб борасан, уларга менинг айтганларимни етказиб турасан, чунки ҳеч қайсимиз инглиз тилини билмаймиз. Бу бизнинг айбимиз эмас. Биз атрофда ку-рол-яроғимизни шайлаб турамыз, қолганини сен бажарасан, Арсен. Биз бахтимизга келган бу ишқивоз овчиларни ёрга ҳайдаб кирамыз, сен эса уларга баримта ҳар бир киши бошига ўн миллион доллар, умумий ҳисобда эса йигирма миллион доллар эканлигини хабар қиласан. Биз беш кишимиз, сен билан олтига, ҳар биримизга тегадигани уч миллион уч юз минг доллар. Бу бизга уч қарра яшашга ҳам етади. Сенга яна билмадим. Балки ўйла-ниб оларсан ва барча эркаклар қатори ўз жуфтинг билан яшарсан. Худо сенга ҳам ўғил-қизлар ато этсин.

- Бас, бу чўпчакларни қўй. Тошафгон, ўзингни бос, тани-жонингга ўйлаб кўр яхшилаб. Сен худди менинг розилигимни олгандай гапиряпсан, мени сенинг буй-руқларингни бажаришга тайёр, деб ўйлаяпсан. Ҳеч қачон ҳеч қандай пулга мен бундай ишни қилмайман. Мен террорчи эмасман.

- Биз ҳам террорчи эмасмиз. Йигирма миллион кўлимизга тегиши билан – улар учун бу икки тийинга баробар – арабларни кўйиб юборамиз. Сен ҳам қутуласан. Лекин кейин қаерга ҳам борасан? Бироқ буни кейин...

- Ҳозир ҳам ихтиёрим ўзимда. Мен сенинг тўданга кирмайман. Олтинчи бўлмайман. Бас, гап тугади. Бекор валдирашнинг ҳожати йўқ...

- Йўқ, сен янглишяпсан. Энди ихтиёр ўзингда эмас. Шу дамдан эътиборан сен бизнинг олтинчимизсан.

- Мен хоҳламасам-чи?

- Агар хоҳламасанг, бу ердан чиқмайсан. Сенинг гўринг шу ернинг ўзида, ҳовлида, умумий ҳоли жойнинг орқасида бўлади. Лўм, белкураклар шай. Беш дақиқада кўмиб ташлаймиз. Қуролларимиз ҳам тайёр. Афғонда бекорга мени майиб-мажруҳ қилишган эмас, мен ҳам кўпларни абгор қилганман. Овози чиқмайдиган тўппончамиз ҳам бор. Барча шерикларим турли қуролларни ишлата билишади, гранатамётдан ҳам отишади. Орғиқча камтарлик қилиб ўтирмай, айтиб қўя қолай – мен ўзим бу ишларда ҳўб пишганман, қўлимдан ҳаммаси келади. Умуман бу ердан қандоқ келган бўлсанг, шундоқ кетмайсан. Бу биз сени ёмон кўрганимиз учун эмас, ўзинг тушуниб турибсан, бошқа иложимиз йўқ. Сен бизга бир арқон билан боғлангансан. Биз террорчилардан эмасмиз, дунё сармоясининг ўзимизга тегишли қисмини оламиз, холос, бошқаси билан ишимиз йўқ.

- Бас, жонга тегди. Мен кетаман.

- Ўтир! Ўз синфдошимга қўл кўтаришга мени мажбур қилма.

- Ҳа, мен ҳам ҳозир шуни ўйлаб турган эдим. Бу ерда дарсда ўтирганларимизда, танаффус пайтларида қувлашмачоқ ўйнаганларимизда, кўп замонлар ўтиб шундай бўлишини хаёлимизга келтирганмидик? – Арсен

Саманчин ўрнидан туриб деразага борди-да, унинг тавақаларини очиб юборди.

– Нима, ҳаво етмаяптими? – сўради Тошафгон.

– Ҳа, бўғилиб кетяпман, – жавоб берди Арсен. Аммо ойнани тоза ҳаво кирсин деб очгани йўқ, балки қалдирғочлар яна учиб киришар, деган илинжда очди, гўё улар келиб уни қутқарадигандай. Бироқ вақт ўтиб борар, лекин уларнинг қораси кўринмасди. Демак, толенинг йўли бошқача тушибдир...

Тошафгон эса ўз ғаддорлигида янада авжга минган, бу унинг тобора қаттиқроқ бўлиб бораётган нигоҳидан ҳам кўриниб турар, гапни тик қаншарга урарди:

– Қулоқ сол, биз сен ўйлаганча миясини еган аҳмоқлар эмасмиз. Сенинг рози бўлмаслигингни, ўлсанг ҳам бундай иш қилмаслигингни билардик. Ахир сен буни жиноят деб биласан.

– Ўзи ҳам шу! – чўрт кесди Арсен Саманчин. – Шундай деб ўйлашнинг ўзиёқ жиноят!

– Бўлса бўлаверсин. Нима деб ўйласанг, ўзинг биласан. Лекин биз бари бир бу ишни қиламиз. Сен бари бир биз билан бирга бўласан – ё бир сафда ва ё бўйнингга бўйинтуруқ солинган ҳолда – бу ёғи сенинг ўзингга ҳавола!

Арсен Саманчин столга бир урди, одатда мактаб болалари тилида юрадиган «Иштонинг бошинга чиқсин!» – деган матални айтиб қичқирмоқчи бўлди, лекин ўзини тийди.

– Агар мен рози бўлмасам-чи?

– Столни урма. Ҳар қанча ақлли бўлма, бизни йўлдан қайтара олмайсан. Ҳозир бу ерга худо келганда ҳам, биз чекинмаймиз. Гапни айланторма! Улушимиз осмондан тушиб турганда, уни қўлдан чиқариш бориб турган тентаклик. Йигирма миллион йўлда тушиб ётмайди!

- Тўғри, ерда ётмайди. Лекин сени болалигингда
ниҳши кўриб Тоштанбек деб чақиришарди. Бироқ қандай
қилиб бу сенинг улушинг бўлсин? Бу тўғридан-тўғри
талончилик ва босқинчиликнинг ўзгинаси-ку! Қаёққа
қингайиб кетаётганингни ўйла!

- Вой, саводхон биродарим-а! Қаёққа бўларди ахир?
XXI асрнинг барча каллахумлари кетаётган ёққа-да!
Уюрнинг олдида биринчи бўлиб сен борасан! У жой-
нинг оти алламбало - глобализация. У ерда ҳар кимга
бутун дунё бойлигидан ўз улуши тегади.

- Эсингни ебсан. Глобализацияга бу ерда бало борми?
У тамоман бошқа нарса. Тушунтириб ўтиришга вақт йўқ.
Аммо сенинг «глобализациянг» ваҳший бир нима!

Ташвиш қилмай кўя қол. Бизнинг ўз билганимиз бор.

- Нима экан у? Истаган банк эгасини ёқасидан ушлаб
силкитишми - нега менинг бошмоғим илма-тешик деб?

- Оҳ сен, воҳ сен! Банк эгаларини ҳимоянгга оляпсанми?

- Э, менга қолса, иккингишни битта кемага ўтқизиб,
глобализациянинг қутурган долғаларига кўйиб юбо-
рардим, шунда унинг нималигини билардингиз.

- Кўй-е, нима деяпсан! Банк эгаси ҳеч қачон мен би-
лан бир қайиққа ўтирмайди. Унга зарур кептими? Ўзи-
нинг икки минг йўловчи сиғадиган катта кемаси бор.
Бойларнинг ўз глобализацияси бор - барча бойликлар-
ни таг-туғи билан ўзлаштириш; бизнинг глобализация-
миз бошқача - бойликларни бўлиб тақсимлаб олиш
ва ўз улушимизга эга бўлиш, қаердан бўлмасин. Тоғда
арабларни тутиб олиб, улардан ўз баримтамизни тор-
тиб олиш - бу бизнинг ҳақимиз.

- Менга қара, Тоштанбек афғон, сен аҳмоқ бола эмас-
сан, мен биламан, лекин бундай гапларни гапиришга
қандай тилинг борди? Ҳақ дейсан. Қандай ҳақ? Талон-
чилик ҳақими? Тушунмайман.

- Тушунмаганинг маъқул! - шартта деди Тошафгон ҳамон деразага қараб турган Арсен Саманчиннинг орқасидан. Арсен эса елкаси оша тўнғиллади:

- Бу изоҳларинг менга ортиқча. Бошқа эшитишни истамайман.

- Истайсанми-истамайсанми, бироқ шошмай, ўйлаб кўр. Бусиз сира иложинг йўқ. Сен қопқонга тушдинг. Лекин бир ўзинг эмас, ҳаммамиз қопқондамиз. Энди орқага йўл йўқ. Бизни талончи дединг-а? Ўтмишни эсла: агар қўшнилариимиз яйловларнинг, дарёдан сув ичганликнинг ҳақини тўламасалар, бизнинг аждодларимиз баримта талаб қилганлар, одамларни гаровга ушлаб турганлар ва шунинг эвазига уюр-уюр отлар, қорамол, қўй-эчки подаларини олганлар. Ҳозир миқёслар бошқача. Бизни талончи, босқинчи дейсанми, ўғри-қароқчи дейсанми, ўзинг биласан, бунга парво қилиб ўтирмаймиз. Биз сен билан бир-биримизни ҳурмат қилишимиз ё қилмаслигимиз, бир-биримизга тоқат қилишимиз ёки қилмаслигимиз мумкин – биз бунга ҳам парво қилмаймиз. Сендан фақат бир нарса талаб қилинади – ўзининг дов-давлатини қаерга қўйишни билмаётган миллионер овчилар бу ерга қадам қўйишлари ҳамон сен менинг буйруғимдан бир қадам ҳам четга чиқмайсан. Мени оқсоқол Бектурнинг югурдаги бўлиб юради деб ўйлама. Биз энди ўз овимизга чиқамиз. Тўқайлардан, жарлардан илвирсларни кўриққа ҳайдаб чиқамиз. То хонзода овчилар нишонга олгунларича ҳаш-паш демай, уларнинг ўзини кўлга туширамиз, ғорга қамаб, товон тўлашни талаб қиламиз, эчкига жон қайғуси дегандай. Эшитдингми, Арсен? Мен бекор айтаётганим йўқ, яхши билиб қўй гап нимадалигини. Бу тушга ҳам кирмайдиган омад. Худонинг ўзи ҳақ олишни буюряпти... Шуни тушуниб, бизнинг теримиз-

га кир. Таржимонлик ишингни ҳам шунга яраша олиб бор, меҳмонларнинг ишончларини қозониб ол. Шунда уларга ёрдам қилиб, бизга ҳам хизматингни ўтайсан. Биз уларни ёрга қамаб олганимиздан сўнг бутун умидимиз сендан. Эшитяпсанми, Арсен, менинг гапларим қулоғингга қиряптими?

Арсен жавоб бермас, дераза олдида бошини солиштириб турарди.

– Сен хаёл сурмай, гапни эшит. Бешовимизнинг омадимиз бор экан, сен ўз овулимизнинг йигитисан. Сен – бизни, биз – сени яхши тушунамиз. Меҳмонларнинг сунъий йўлдош алоқалари борлиги ҳам бизнинг омадимиз. Улар ёр ичидан Африка яқинидаги уйларига телефон қилганларида, уларнинг барча гап-сўзларидан сен ёрқали хабардор бўлиб турамиз ва ҳаракатларимизни келишиб оламиз. Сенсиз биз ҳеч вақо қилолмаймиз... Ниҳоят етиб бордими сенга? Нега индамайсан, Арсен?

– Бошқа гапим йўқ, – деб жавоб берди Арсен. Шундан сўнг икковлари ҳам жим бўлиб қолишди.

«Дунё жойидами?» Турли ҳаёт ҳодисалари муносабати билан овулдошлари оғзидан болалигидан бери эшитиб келадиган бу жумла беихтиёр эсига тушди. Ҳа, у хориқулдда ҳолатда келиб қолган ушбу мактабдан тортиб, ташқи оламнинг бари ташқаридан қараганда ўз жойида эди. Ҳа, атроф-тумонат асрларча қандай бўлса, шундай қолган бўлиши мумкин эди. Лекин айти вақтнинг ўзида ички дунё, қалбнинг ички олами бутунлай вайрон бўлиши мумкин. Бунга у ўз тажрибасида ишонч ҳосил қилди. Шунинг учун дам-бадам кимдир баногоҳ сўраб қолади: «Дунё жойидами?»

Ва – мана шундай оғир вазиятда – миясига ғалати фикрлар ёпирилиб келар, ўйланиб қоларди: ҳозир Мангу қайлиқ қаерда экан, «дунё жойида эмаслигини»

у билармикин? Ойдана Самарова билармикин буни, хавотирланиб, ташвишга тушармикин? Ҳай, худо билади-ёв, унинг бунга вақти йўқ. Энди «Дунё жойида эмаслиги»дан беҳабар тоғ махлуқлари яқин кунларда ўз бошларига тушадиган кулфатни сезишармикин? Куёш сахий ёғдуларини сочиб турган кун инсон қадами етмаган тўқайлар ва уюрма қорлар орасида, ўз қадим-қадим маконларида барслар ўлжа қасдида сарсари кезарлар, мода қоплонлар ҳам қоплончаларини ўйнатиб офтобрўяда ялпайиб роҳатда ётарлар хаёлларига ҳам келтирмай токи, энди «дунё жойида эмас»...

Улар тепасида эса овоз чиқармай, қанотларини тик ёзиб тоғ лочинлари жуфт бўлиб учарлар. Тоғлар ва чўққилар узра нималарни кўрарлар, нималарни кутарлар, нелардан хабар берарлар улар?

Энди «дунё жойида эмас» дейишар улар, биз кўрмаган-билмаган кулфат ёғилар ва уни одамлар бошлаб келар...

Яна бир фикр юрагини ўртарди: мана ундан икки қадам нарида кўз ўнгида собиқ синфдоши Тоштанбек – Тошафгон турибди. «Дунё жойида эмас»лигига айнан у сабабчи ва шунинг учун ундан нафратланиш, шафқатсиз тарзда юз ўгириш ўринли бўларди ҳозир, лекин Арсен Саманчин бундан кўпроқ унга ачинар, ўзини мутлақо ҳақ деб билиб, оғир жинояткорона ишга бел боғлаганига қаттиқ афсусланарди. У бошқа иш билан машғул бўлиши керак эди, лекин афтидан энди кеч, чамаси поезд аллақачон кетиб бўлганди. Йигирма миллион долларнинг жозибаси минглаган шаманлар тўдасининг жазавага тушиб афсун ўқишидан кучлироқ эди.

Тоштанафгон унинг фикрларини ўқигандек, ўртадаги жимликни бузди:

– Менга қара, Арсен, сочинг оқариб кетгунича ўйлай-верасан. Лекин қанча ўйлама, сенинг аҳволинг ўзгариб қолмайди. Сен бўсақадан ўтдинг, энди жонингни сақла.

– Бировнинг яшаш-яшамаслигини нега сен ҳал қилмоқчи бўласан? Ким сенга шундай ҳуқуқ берди?

– Ҳамма гап шундаки, энди олдимизда иккита йўл бор: ё сен биз билан бирга бўласан ва биз ҳаммамиз, жумладан, сен ҳам, ўз ҳиссамизни оламиз – ё сен бизни соқит қилиб, ишнинг пачавасини чиқарасан. Унда очиғини айтиб қўя қолайин: сендан ўч оламиз, жонингдан айриласан. Биз жонинг омонда бўлишини жуда- жуда хоҳлаймиз. Лекин буни ўзинг ҳал қил.

– Мунча «ҳисса-ҳисса» деб наҳ урасан! Бу ҳеч қанақа ҳисса эмас. Бу талончилик ва бориб турган жиноят.

– Бўлди, етар! Урушда ҳаракат қилиб қолган ютади. Мен Афғонда бўлдим ва баъзи нарсаларни ўргандим. Бизнинг режамизни яхшилаб эшитиб ол. Мўътабар овчи қўноқларнинг учиб келиши, уларни кутиб олиш, ҳурмат-эътиборларини жойига қўйишнинг биз, бешовлонга дахли йўқ. Биз таппи ташиб келганларга ўхшаймиз: оловни ёқиб берамиз-у, бошқаси билан ишимиз йўқ. Бироқ биз отлиқ одамлармиз, от минганда, ўзимизга хон, ўзимизга бекмиз. Арсен, сен қўноқлар билан кеча-кундуз бирга бўласан. Ишингни ҳалол ўтайвер, бизни ўйлама, биз ўзимизни эслатадиган пайт келганда, ҳамманинг ҳуши бошидан учади. Ҳеч иложи йўқ. Бошқача қилиб бўлмайди. Лекин ҳужумга ўтиш буйруғи берилганда, буйруқни эса мен бераман, сен хизматга ҳозир нозир тур, биз бир сафдамиз. Мўътабар қўноқлар етиб келишгач, амакинг Бектур оғаникида дам олишади, эртасига Коломтоғ деган манзилга боришади, бу баланд тоғлар ичкарисисидаги жой. Йўлнинг ярмини Бектур оғанинг жили билан бошқа машиналар-

да ўтишади. Ундан у ёғига отларда юришади. Ҳаммаси бошдан-оёқ ўйланган, ҳаммаси тайёр, отлар эгарланган, миннишга тайёр қилиб туришади. Арсен, яхшилаб тушуниб ол, буларнинг барини, вазиятни биз билан бирга бир хил тушунишинг учун гапириб ўтяпман. Сен тилмочлик қилмасанг, қўлимиздан ҳеч нарса келмайди, лекин бизсиз ишлар ҳам юришмайди. Қўноқларни қачон, қаерда, қандай қўлга оламиз? Қандай усул билан уларга товон тўлатамиз? Сен буни билгинг келади, тўғрими? Нега индамайсан?

- Билмайман. Кейин айтаман.

- Ҳўп, аввало сенга қўлимизда бор нарсаларни айтиш учун энг аъло қуролларга эгамиз. Бу равшан. Барсни қуруқ қўл билан овлаб бўлмайди. Баланд тоғлардаги қор қоплони ҳар қандай йўлбарсу арслонлардан кўра кўрқинчлироқ. Ўзинг қара, истаган циркда йўлбарслар, арслонлар, бўрилар ва бошқа ваҳший ҳайвонларни сурнай чалиб ўйнатишади, сакратишади, лекин ўргатилган тоғ қоплонларини биронта ҳам циркда кўрмайсан. Лекин қоплон териси жуда қиммат туради, шунинг учун унинг савдо-сотиғини йўлга қўйишмоқчи, қоғозларда уни «баланд тоғлардаги аъло навли» деб қайд этишган. Илвирсларнинг борлигига раҳмат! Нега миқ этмайсан? Майли, гапирмасанг, гапирма, мени қўл валдираяпти деб ўйлаётгандирсан. Балки шундайдир. Лекин ишни шундай билиш керакки, кейин ҳеч ерда қоқилмайлик. Баъзан чумолига қоқилиб кетасан, фил эса қочиб қолади. Кулгинг келмаяптими, Арсен?

- Ҳозирча, йўқ.

- Энди қаерда ва қачон уларни қўлга туширишимиз ҳақида гапирсам. Бу ерда яна бир нарса бор, эътиборга олиб қўй: тоғдаги овга Қувайдан баланд овоз чиқарувчи бир қанча аппаратлар жўнатишган, узоқ масо-

фадан туриб гаплашиш учун, бу ерда телефон эмас, шу иш беради, у тоғдан бу тоққа қараб гаплашиб турамыз. Телевизорларда кўрсатишади: намойишлар пайтида шундай қичқиришади. Мана шу овозни кучайтирувчи асбобларни яна нимадир дейишади. Эсингда йўқми?

- Рупорми?

- Йўқ, яна аллақандай бошқача.

- Мегафон.

- Ана, тўғри. Сенинг ўз рупор-мегафонинг бўлади. Бизда йигитларнинг ҳар бирида бор, отда чоғиб бора туриб бор овоз билан бақаришамиз. Ов пайтида ҳамма гап-сўзлар ва буйруқларни дарҳол инглиз тилига ва инглиз тилидан бизга таржима қилиб борасан. Илвирслар қочгани жой тополмай қолишади. Гаранг бўлишади. Мен шуни айтмоқчиманки, бари сенга боғлиқ. Анов бир сўз бор-ку, нимаиди, шуни айтасан: ундай қил, бундай қил, агар қилмасанг, бўғиб ўлдираман, ифлос... – Тоштанафтон пешонасини тириштирди. Арсен Саманчин у ултиматум ҳақида сўраётганини биларди, лекин айтгиси келмасди. Аммо бари бир айтишга тўғри келди:

- Ултиматумни айтяпсанми?

- Ҳа, албатта-да. Тилимнинг учуда турган эди, ҳеч эслолмадим. Ҳозир ҳазил-мазахнинг вақти эмас, лекин бу ерда бизнинг ёш оқинимиз шундай қўшиқ куйлайди: «Менинг отим Ултиматум, елдай учиб бораман, дуч келганлар йўлимда, қуллуқ қилсинлар менга». Аҳмоқона гап, лекин «менинг отим Ултиматум» дегани менга ёқади. Лекин бу шунчаки бир гап. Асосийси – мана шу, ултиматум. Гаровга олинувчилар анг-танг бўлиб қолишади. Уларни ғорга ҳайдаб келамиз, қуролларини тортиб оламиз, ечинтирамыз – қани, яланг оёқ тоғ-тошларда қадам босиб кўрсин-чи... Яна такрор айтаман, Арсен, сен тушуниб олишингни истайман: ё биз йигир-

ма миллионни ундирамиз, ё мен ғорга кўмилган пиёдаларга қарши минани портлатиб юбораман. У аллақачон ўрнатиб қўйилган.

– Сен ҳали ғорга мина кўмиб қўйдингми?! – ҳайратланиб сўради Арсен Саманчин.

– Ҳа, мен бу иш билан Афғонда шуғулланганман. Менинг ултиматумим мана шу! Йигирма миллионни жўнатсанг – қутуласан, бўлмаса – портлаб далва-далва бўлиб кетасан! Сен нега бундай қараяпсан? Ўзинг биласанки, мен ақли-хуши жойида одамман, лекин бизнинг тоғларда бундай имконият бир мартагина бўлиши мумкин, бошқа ҳеч қачон қайтарилмайди. Илвирслар довоннинг у томонига қочиб кетишади. Майли, гапнинг пўскалласига келайлик. Нега мен ҳаммаси фақат сенга боғлиқ деяпман? Чунки барча буйруқ ва кўрсатмаларни сен мегафон орқали инглиз тилида, бизнинг тилимизда ва албатга, ҳамма каттадан-кичик тушунадиган рус тилида етказиб туришинг керак. Очиғи, овни фақат икки киши – икки кўноқ қилади, сен доим улар ёнида бўласан, бизнинг отлиқ бешовлон теварак-атрофни ўраб туради, бошқа хизматчилар – орқа томонда жойлашади. Сенинг амакинг худодан омад сўраб ёлворади. Майли, дуо қилаверсин. Биз эса бу орада сен билан биргаликда Арсен, менинг буйруғим билан кўноқларни ғорга ҳайдаб кирамиз, қуролсизлантириб, энг муҳим гапни ўртага қўямиз: асирларни озод қилиш эвазига оладиган баримтамиз йигирма тўрт соат ичида нақд пул ҳисобида кўлимизга тегиши зарур. Ултиматумни бажариш учун бир кеча-кундуз вақт берилади. Шарт шу: вақт бундан ортиқ чўзилмайди. Ё пул нақд келади, ё бош нақд кетади. Арсен, мана, жим турибсан, булар бари тушунаман, сенга ёқмайди, лекин билгинг келиб турган бўлса керак, сенга яна тушунтириб ўтай.

- Тошафгон ҳақиқатан ҳам кўп нарсаларни фаросат билан фаҳмлаб оларди. - Сен буларни амалда қандай қилинади, деб ўйлаяпсан. Гап бундай. Уларнинг Яқин Шарқдаги банкларида қишин-ёзин, кеча-ю кундуз миллиардлаб нақд пуллари сақланади. Улар учун йигирма миллион доллар – чирт этиб тупургандай гап. Пулларни беш дақиқада беш миллиондан қилиб, олтмишга саксон беш қутичаларга жойлаб беришади. Ҳар бир қутининг оғирлиги йигирма кило бўлади, ҳаммаси бўлиб, саксон кило. Қандай олиб келинади? Тайёрада тўққиз соат училади. Улар амр қилсалар, ҳаммаси ўша заҳоти муҳайё. Тоғлардаги ғордан бу маълумот уларга қандай етказилади? Ўзинг биласанки, уларнинг ёнларида йўлдош орқали алоқа қиладиган телефонлари бор, доим ёнларида юради ва истаган ерга кўнғироқ қилишади, ҳатто космосга ҳам. Уларнинг кўнғироқларини ўзинг текшириб тур, доим ёнларида бўл, бир зум ҳам нари кетма. Сен ҳеч оғиз очмаяпсан, Арсен, бу жанжалли, жинояткорона ишга бош қўшгинг келмаяпти, шекилли? Лекин кўриб турибсанки, мен ҳаммасини ўйлаб, ҳисоблаб чиққанман. Нима деб ўйласанг ўйла, лекин менинг буйруқларимни сўзсиз бажаришингга тўғри келади. Бунинг эвазига охирида ўз улушингни оласан. Агар бундан жиркансанг, бизга беришинг мумкин, биз йўқ демаймиз. Бу сенинг ихтиёрингда. Нега миқ этмай турибсан? Хўп, мақсадга етишимизга сенда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмаслиги учун яна бир нарсани айттай: қўноқларни тутиб ғорга ҳайдаб киришимиз ҳам миридан-сиригача ҳисоблаб қўйилган. Улар дастлаб Коломтоғ ёнида дара ичида шундоқ ғорнинг яқинида жойлашишади, атрофда ҳамма нарса кўриниб туради. Бешовлон йигитлар бу орада битта қор қоплонини яқинроққа ҳайдаб келишади, ўйлайманки, бу қўлимиз-

дан келади, биттасини анчадан бери кўз остига олиб қўйганмиз, уни ўзимизча «калладор-думдор» деб юри-тиб юрибмиз. Жуда катта қоллон, калласи худди тўлган ойдек, думи мисоли узун хоодадек... Ёз бўйи узангилаш довони этагида тентираб юрибди, жонивор, худди бир нимани кутаётгандек. Биринчи навбатда уни ҳайдаб келамиз, ўнғайини қилсак, жиндак ярадор қилиб қўямиз, чопиб биздан узоқлашиб кетмасин. Кейин Яқин Шарқдаги энг йирик пулдорни ғорга ҳайдаб киришга ўтамиз, бу ғорда одатда чўпонлар подаларини тоғ яйловларига олиб ўтганда гоҳо тунаб қолишади. Майли, бойваччалар шу ерда ўтириб бир оз нафас ростлашсин. Худди мана шунда Арсен, хоҳлайсанми-йўқми, энг қийин ишни уддалашинг керак. Қўноқларга бизнинг ультиматумимизни сен еткизасан. Биз эса қўлимизда автомат билан ғорни қўриқлаб турамиз. Йигитларни яхшилаб ўқитганман, ўргатганман, сен эсанг хонзодаларга ҳар бири ўн миллиондан товон тўлашини, буни йигирма тўрт соат ичида адо этиш кераклигини айтасан, фақат шу шарт билан тирик қоласизлар, дейсан. Кейин ғордан дарҳол чиқиб, аввал инглиз тилида, кейин ўзимизнинг тилда бор кучинг билан мегафонга қичқирасан, араб қўноқлар гаровга олинди, уларга товон тўлаш шартлари баён этилди дейсан, товоннинг қанчалигини айтмайсан, фақат фавқулодда ҳолат эълон қилинганини билдирасан. На қўноқлар, на бизнинг одамлар ўрнидан қилт этмайди, ғорга яқин келишга уринганлар шафқатсиз суръатда отиб ташланади. Агар йигирма тўрт соат ичида шартимиз бажарилмаса...

Арсен Саманчинга собиқ сифдошининг қалтис ни-ятларини эшитиб ўтириш ниҳоятда оғир эди. Аммо ёшишт қолипдан кўчган, ҳеч нарсани тўхтатиб қолиш-нинг иложи йўқ эди. У ичида Тошафғонни қаттиқ айб-

ларди, шу билан бирга, қизиқ, шундай гаровга олишдек ўта мушкул ишни миридан-сиригача жуда пухта ўйлаб ташкил қилинганлигига лол қоларди бир жиҳатдан. У собиқ ошнасининг ғайратли ҳаракатлари, жаҳду жадал ифодаланган кўзларининг ёнишига қараб туриб, бундай куч-қувват ва аҳду азму қарор эзгу томонга йўналтирилмаганидан афсусларди. Шу билан бирга Арсеннинг хаёлидан бошқа, қўрқинчли ва ажойиб-ғаройиб фикрлар ҳам ғувиллаб ўтарди. У қуриб кеткур Эртош Курчал ҳам шу ғорга тушишини, гаровга ушланганлар қаторида ўтиришини, бу ҳам етмагандай, уни Арсен ғорга орқасига тепиб-тепиб киритишни жуда-жуда истарди. Бундай ўйлаш уят, аянчли ва бачканалик эди, лекин нима қилсин, ўйлади-да. Ўша димоғдор башаранг қурғур томоша бизнесмени кўрқиб додласин эди, ўшанда Мангу қайлик ва Ойдана Самарованинг йўлини тўсиш қандай бўлишини биларди, ундан ҳатто бир тийин товон ҳам олиниб ўтирилмасди – пешонасидан ўқ ейишини кутиб ўтирсин эди номард... Яна йўл-йўлаккай хаёлидан ўша ғалати фикр лип этиб ўтди, демакки, қалдирғочлар бекорга бунчалик жон куйдириб вижирлашмаган – огоҳлантирмоқчи бўлишган экан-да. Мана, ҳаммаси тўғри чиқди... Ҳам кулгили, ҳам қайғули... Энди қайдасиз, қалдирғочлар?..

Кун пешинга яқинлаб қолган, аммо Тоштанафгон ҳамон тўхтамай сўзлар, чамаси, сўзлари билан ўзини ўзи яна бир карра ишонтирмоқчи, ишончини мустаҳкамламоқчи бўлар, энди у гаровга олишнинг натижалари қандай бўлишини сўйларди.

- Сен Арсен, бизни фақат ўлжа олишга муккасидан кетган одамлар деб ўйлаётгандирсан, кейин нима бўлади, тўрт кути долларни кўтариб қайга боради, нима қилади, булар билан ишлари йўқ дерсан ҳойнаҳой. Ахир

гаровга олинганлар қўйиб юборилгач, тайёр турган махсус қисмлар ҳаммаси бизга қараб ташланади, тушунарли нарса. Арсен, бундан ташвишланма, буни ҳам ўйлаб қўйганмиз. Бизнинг етти соат холис вақтимиз бўлади. Холис вақт нималиги ва у бизга нима беришини билишни истайсанми?

- Қани тушунтир-чи. Гарчи бу гаплар мен учун буйракда тўпланиб қолган тошдай. Мен сен билан бутунлай бошқа нарсалар ҳақида гаплашсам деган эдим. Сен бўлсанг ўзинг қазиган ҳандаққа тушиб олиб, ҳеч нарса ни кўзинг кўрмасдан ҳар ёққа тариллатиб ётибсан.

- Сенингча биз ҳандақда ётган бўлсак, унда сен ҳам биз билан бирга ўша ҳандақда ётибсан. Биргаликда ўзимизни мудрофаа қиламиз. Холис вақт тўғрисида эса сенга шуларни айтай. Биз ўз мақсадимизга эришгач, араб қўноқлар учун тўланажак товонни Коломтоғ дарасига, ғорга яқин бир жойга олиб келишгач, биз ҳаммаси жойида бўлганига комил ишонч ҳосил қилгач, ана ўшанда сен мегафонинг билан тоғ тепасига чиқасан-да, инглиз ва бизнинг тилимизда овозинг борича биз ўртада холис вақт эълон қилганимизни айтасан, холис вақт етти соат эканлигини билдирасан. Гаровга олинган қўноқлар соғ-саломат ғорда қолишади, уларга сув ва овқат берилади, биз эса ўз йўлимизга кетамиз. Сен яна шуни маълум қиласанки, худди мана шу дақиқадан бошлаб етти соат ичида ғорга кириш ва чиқиш ман этилади, у соат ўрнатилган чечен миналари билан миналаштирилади, улар фақат етти соат ўтгачгина зарарсизланади. Бу гапни сен уч маротаба такрорлайсан. Бу бизнинг охириги сўзимиз бўлади.

Охиригача чидаб кутишсин. Бу орада биз брезент халталарга (уларни тайёрлаб қўйганмиз) қутиларни иккитадан қилиб солиб, иккита отга юклаймизу ғойиб

бўламиз. Отлар тайёр. Бектур оғанинг отлари зўр. Булар араб қўноқлардан тортиб олинган отлар. Биз Узангилаш довони томонга қараб юк ортилган отларни етаклаб кўз очиб юмгунча кетиб бўламиз. Йўлларни яхши биламиз. Хатарли ҳеч нарса йўқ. Довон олдида бизни ёзги яйловдан келган оилаларимиз жам бўлиб кутиб туришади. Келишиб қўйганмиз. Хавотир олма, биродар.

Арсен Саманчин миқ этмади. Ушбу машъум кўпорувчилик режаси қанчалик пухта ўйланганини чуқурроқ тушунгани сайин ўзининг нимага маҳкум этилганига ишончи ортарди. Тоштанафгон тўдасидан, уларнинг фитнасидан мен бунга қатнашмайман деб, осонлик билан қутулиб кетиб бўлмасди, зотан уни ўз режаларига шерик этиб, шунинг ўзи биланоқ унинг қўл-оёғини боғлаб ташлашган. Энди жаҳаннам қаърига бирга киришгина қолганди.

– Э, сен бунча кўрқаверма, – юпатгандай бўлди Тоштанафгон. – Бу ишга таваккал қилса арзийди. Унга сени очик-ойдин, алдам-қалдамсиз, тўғрисиини айтиб тортяпман. Тоғларда қор кўчганда, шундай бўлади. Ҳамма нарса кўчки билан пастга қулайди, фақат бир нечта қушларгина учишга улгуриб, қутулиб қолади. Балки биз ўша қушлардирмиз?

Арсен Саманчин елка қисди:

– Менга бунинг қизиғи йўқ. Ўзинг биласан. Мен бошқача ўйлайман.

Шу пайт кутилмаганда унинг қўл телефони жиринглаб қолди. Ҳар икковлари чўчиб тушдилар. Арсеннинг инглизчалаб жавоб бера бошлагани Тоштанафгонни янада сергаклантирди, у худди бир нимани тушунадигандай яқинроққа сурилди-да, Арсеннинг башарасига диққат билан тикилди. Арсеннинг юзи эса бу пайт жонланиб, яна асил ҳолига қайтди. Суҳбат беш дақиқа-

ча давом этди. У суҳбатдан фақат «Ҳа, Боб! Яхши, Боб!» – деган сўзларнигина англаган Тоштанафғонга араб Ҳасаннинг матбуот котиби Роберт Лукас қўнғироқ қилгани, 15 июлда уч кишилик тайёрлов гуруҳи учиб келиши, улар баланд қорли тоғларда кийиладиган альпинистларнинг янги чиққан анжомлари ҳамда бошқа ов аслаҳа-яроқларини келтиришларини тушунтирди. Буни «Мерган» фирмаси идорасига факс орқали ҳам маълум қилинаркан. Яна шу уч киши билан бирга ов ҳақида фильм яратиш учун икки кинооператор ҳам келар эканлар. Лукас уларни кутиб олишни сўрабди.

– Ана, кўрдингми, иш бошланиб кетди, – ишчан бир оҳангда деди Арсен. – Индинга Авлиёотага етиб боришга тўғри келади, аэропортга, лекин буни хўжайин билан келишиб олармиз. – У Тоштанафғон билан суҳбатни қандайдир тарзда яқунлаш учун ўрнидан туриб синфхонада у ёқдан бу ёққа юрди, деразага нигоҳини қадаб, ўйланиброқ деди: – Бўлар энди, Тоштан, мен хўжайин билан барвақтроқ кўришишим керак.

– У Дасторконга кетган-ку, ҳали етиб келмаган чиқар.

– Тез орада келиб қолиши керак, – ноаниқроқ қилиб деди Арсен Саманчин. – Умуман, менимча, анча гаплашиб олдик. Иш қолиб кетмасин.

– Албатта, албатта. Лекин энг зарур ишни қилиш керак. Сенда ҳеч қандай шубҳа қолмаслиги учун Арсен, яна бир карра айтай: ҳамма иш бизнинг режамиз бўйича бориши керак, бошқача гап бўлмаслиги керак. Ҳаёлингда нима гап – буни ўзинг биласан, аммо менинг айтганимни қилишга мажбурсан, бу – ўлим олдидаги охирги дақиқага ўхшайди. Мени валдираяпти, деб ўйлама! Мен жинни ҳам эмасман! Таним соғ, ақду ҳушим жойида. Сен биз билан бирга бойлангансан. Сени кам-

ситаётганим йўқ, аксинча, сен инсон сифатида мендан юқорироқ, ҳурматлироқсан, лекин аҳвол шундай бўлиб қолди – менинг буйруқларим дарҳол бажарилиши зарур. Норози бўлишнинг вақти ўтди. Биз сени бу ерга чақириб келмадик, овулга ўзинг кириб келдинг. Эсингда тут: биз босқинчи эмасмиз, лекин эртага бизни шундай деб юритишади. Биз ўз улушимизни оляпмиз, холос. Бошқа йўл йўқ.

– Яхши, – деб унинг сўзини кесди Арсен Саманчин, – кўряпсан-ку, сени диққат билан эшитдим. Сен мени мажбур қияпсан, нималигини ўзим ҳал қиламан.

– Албатта, сенинг ўрнингда бўлсам, мен ҳам шундай дердим. Лекин такрор айтаман: биз қайтмаймиз. Ҳар биримиз ўз улушимизни оламиз, жумладан, сен ҳам, лекин биз кетгач, орадан бир ҳафта ўтади, унда биз Помирнинг Афғон томонида бўламиз. У ёққа олиб ўтиш менинг бўйнимда, бу ерларни биламан. Ҳозир ёз. Албатта, ўтиб кетамиз. Шунинг учун оилаларимизни бирга олиб кетамиз. Уларни қолдириб бўлмайди. Бизнинг ўрнимизга уларни жазолашади. Сенга осон – бўйдоқсан, ҳали бари олдинда. Гаровга олиш арафасида оилаларимиз Узангилаш доvonини ёқалаб ўтиб, бизнинг йўлимизга чиқиб туришади. Лекин оила аъзоларимиздан биронта киши Коломтоғда нима рўй беришини билмайди. Бунинг уларга дахли йўқ. Биз чегарашиб кетамиз, хўкиз-қўтос боқувчи афғон қирғизлари орасидан жой топамиз. Кейинчалик болаларимизни Хитой, Ҳиндистон ёки Покистонда ўқитамиз, олий маълумотли қиламиз. Бунга энди пулимиз етади.

Яна телефон жиринглади. Бектур оға экан.

– Сен қаердасан? Янгиликлар борми?

– Ҳозир мактабдаман. Бу ерга Тоштанафғон билан келган эдик. Ўқувчилик пайтларимизни эсладик. Мен-

га от олиб келишди. Яхши от экан, раҳмат, бой ака. Янгилик шуки, матбуот котиби Роберт Лукас қўнғироқ қилди. Индинга тайёрлов гуруҳи келармиш. Уч киши. Иккита кинооператор, қўноқларнинг ўзлари бир кун кейин учишармиш. Ҳа, мен тезда идорада бўламан, ҳаммасини қиламиз, ташвишланманг, бари жойида, ҳаммаси айтганингиздай боряпти.

Арсен амакиси Бектур оға билан гаплаша туриб, ўзи бу ерда тушган аҳволдан оғиз очмагани, афтидан, Тоштанавгонни анча тинчлангирди. Арсен Саманчин ҳам ҳеч нарса бўлмагандай, деди:

– Хўжайин етиб кел деяпти, биласан-ку, иш қўплигини. Бўпти, тугатайлик энди шу гапларни. Мен кетай.

– Маъқул. Бир белгимиз шуки, мен ўша куни ўзимнинг шўро давридан қолган сержант шапкамни кияман, айвончали, қизил тасмали. Шуни кийган бўлсам, демак, барча менинг буйруғим бўйича иш бажаради, тушунарлими? Яна бир гап. Аниқ қулоғингда бўлсин! Бизнинг ишимизни барбод этишга уринма. Ёмон бўлади, ҳеч нарсага қараб ўтирмаймиз. Ё товон тўлатамиз, ё қўноқлар ов пайтида ёки ғорда ўлдирилади. Шундан хулоса чиқаравер. Сен амакингга миқ этиб оғиз очадиган бўлсанг, баттарига ёмон бўлади, ҳеч ким қолмайди, ҳаммасини отиб ташлаймиз. Агар қочиб кетаман десанг, йўлдаёқ қувиб етамиз, бўлмаса, шаҳарда ҳам сени топиб оламиз... Сендан қаттиқ илтимос, бу гапларни тушун, дўқ-пўписа қилиб ўтиришга мажбур бўляпман. Бошқа иложи йўқ. Тамом! Гап битди! Ҳозир андак шошма, бу ерга йигитлар киришади. – У деразадан ташқарига қичқирди:

– Ҳой, Қултой, қани, чақир болаларни! Бу ерга кинглар.

– Нима кераги бор? – хайрон бўлди Арсен.

– Ҳозир биласан.

Мактаб билан ҳовлини кўриқлаб турган йигитлар тўртовлән бўлиб ичкарига киришди. Улар синфда бир қатор бўлиб тизилишгач, Тоштанафғон Арсенни кўрсатиб, кўмондонлик қилди:

– Гап бундоқ: гаплашиб олдик, ҳаммаси ҳал бўлди. Энди ҳар бирингиз келиб, унга ўз сўзингизни айтинг.

Арсенга аввал пахмоқ соч рўпара бўлди:

– Фақат шундай бўлсин! – деб у ўзини четга олди, кейин бошқалар келишди.

– Фақат шундай бўлсин!

– Фақат шундай бўлсин!

– Фақат шундай бўлсин!

Охирида Тоштанафғон сўради:

– Хўш, Арсен? Тушунарлими?

– Худди шундай. Ҳарбийчасига шундай: буйруқ худодан баланд.

– Афғонистонда бошқачароқ айтишарди. Буйруқсиз кун кўрма, қиз олдига югурма. Энди олтига бўлдик. Ғайрат қилинглар. Арсеннинг ўз ишлари бор. Саксон мен билан боғланиб туради. Қултой, Жилқиш, Жондос – учовинг бир кеча разведкага борасиз, эртага тушга етиб келинглар. Қаранглар, илвирсларни қаердан топиш осонроқ. Анов калладор-думдор қоплонни доvon бетида кўрсанглар, қитиғига тегманглар. Лекин уни Коломтоғ дарасига қандай, қайси томондан яқинроқ ҳайдаб келиш йўлини қидиринглар. Қуролларингиз қўлингизда бўлсин, отларни эҳтиёт қилинглар. Ов бошланганда, ҳар биримиз дурбин билан қаерда туришимизни аниқ белгилаб олайлик. Қани, отланинглар. Калитни қоровулга бериш эсингиздан чиқмасин, бирон ерда ичиб ётгандир, топинглар.

Улар шу бўйи мактаб ҳовлисидан тарқалишдилар. Арсеннинг отини ҳам ола кетишди. Арсеннинг ўзи

«Мерган» фирмасининг идораси жойлашган собиқ колхоз клубига йўл олди. У ерда уни Бектур оға кутмоқда эди. Арсен Саманчин ҳали юз одим ҳам отиб улгурмай Тоштанафгон орқасидан отда етиб келди-да, эгардан тушиб, от жиловидан тутганча, ёнма-ён борди. Яна ўша сўзларни такрорлади. Яна пўписа қилди: ишқал чиқарсанг, ҳамманг пешонангдан ўқ ейсан. Пул етиб келган тақдирда, қилча зиён кўрмайсан.

VIII

Ўша пешин чоғи улар икковлон шундай тоғолди Туюқ-Жар овулининг қиялаб кетган бош кўчасидан боришарди, бўйи баста куйиб қўйгандек бир-бирига тенг-баробар икки собиқ синфдош ўрталарида бўлиб ўтган оғир суҳбатдан кейин ҳамон ҳеч қандай муросага келмаганча, бир хуфия кўзланмиш ишининг натижасига ўзларини ўзлари ҳукмбанд этганча овчилик идораси томон боришар, буларнинг бири ёлланишни истамаган Арсен Саманчин, иккинчиси уни ёллашга муваффақ бўлдим, деб хаёл қилган Тоштанафгон эди.

Рўпараларидан биров от йўрттириб чиқмаганда, улар ҳали ҳам ўша ғурбат гапни давом эттирган бўлишарди. Отлиқ кишини Бектур оға Тоштанафгонни топиб келиш учун жўнатган экан, чамаси бир иши чиқиб қолган. Отлиқнинг оти Ўрозқул экан, у отидан пастга тушди, Арсен Саманчиндай катта одам, бунинг устига Бектурган оғанинг жияни кўчада яёв бораётган бир пайтда ўзига от устида ўтиришни эп кўрмади шекилли. Энди улар учовлон бўлиб, икки жиловидан етакланган от ўртасида Арсен боришарди. Бу худди тақдирнинг ҳукмига ўхшарди. У кейинчалик бунга ишонч ҳосил қилди. Икки от орасида Туюқ-Жар овули кўчасидан пиёда ўтиш ўша соат унинг чекига тушмиш эди.

Улар у ёқ бу ёқдан гаплашганча яёв ё эшак миниб ўтиб бораётган овулдошлари билан салом-алик қилишиб бамайлихотир қадам ташлашар, кўп овулликлар ҳовлиларидан бўй кўрсатиб қарашар, уни чақирришар, ҳол-аҳвол сўрашарди. Улар учун Арсен Саманчин ҳарқалай таниқли одам эди, кўплар унинг Туюқ-Жарлик экани билан фахрланишарди. Бир ҳовлининг дарвозаси ёнида ўтирган кампир сўрашини учун ўрнидан қўзғалди. Йигитлар ҳам тўхташди. Худди шу пайт бамисоли буюриб қўйилгандек қўлида мўъжаз фотоаппарат тутган чаққон бир аёл қаердандир пайдо бўлди. У жуда келишган, истараси ҳам иссиқ – қорамағизроқ, чарақлаб кулган кўзларида нур порлаган бир аёл бўлиб, сочининг турмаклангани, жинси шим кийгани, устига ёқаси очиқ спортча энгил калта кўйлак илганига қараганда, чамаси, бу ерга бошқа ёқдан келганди.

– Салом. Вуй, мунча чиройли юриб келяпсизлар! Арсен оғамиз ўртада, сизлар от етаклаб икки ёнда! Уч азамат! Майлими, сизларни суратга олсам, зўр сурат чиқади! Мана, кўрасиз! Йўқ, тўхтаб турманглар, юриб келаверинглар, мен улгуриб оламан! Бу рақамли фотоаппарат!

– Рақамли? – ҳайрон қолди Арсен Саманчин. – Уқмуш! Қойил!

– Мен шаҳарларда савдода юраман. Отим Элес, қўшни Туман овулиданман, бу ерда опам туради, касал бўлиб қолибди. Ана, ана! Яқин турунлар, жиловни калта тутинглар. Ана шундай! Қойил! Мен ҳам «Мерган»га боряпман.

Аёл қўлларини хуррам силкитиб, чаққон ҳаракатлар билан уларни суратга оларкан, Арсен Саманчин бирдан кутилмаганда энгил тортди, гўёки аёл узоқдан туриб шундай қўлини узатиб, унинг яраланган дилини даво-

лайдигандай, Тоштанафгон билан ўрталарида бўлиб ўтган гапдан сўнг юрагини озурда эзиб ётган оғир кечинмалар юкидан халос қиладигандай эди. Шунда бир зум ичида мияси ярқ этиб очилгандай бўлди, одам ўзига ишонч билан яшаши учун «дунё ўз ўрнида туриши» қанчалар зарур эканлигини сизди. Шунинг учун у аёл тинмай, тўхтамай яна ва яна суратга олишини истарди, шунинг учун аёлнинг исмини ҳам дарҳол эслаб қолди. Элес – эслашмикин, хотирлашмикин, ёдгормикин, у шунга яқин маънони туйди. Исмнинг ўзиёқ ёрқин ва лўндалиги билан одамга енгиллик бағишларди.

Элес бу орада улардан бирпас шошмай туришларини сўради-да, мўъжаз фотоаппаратнинг кичкина экранда тайёр суратларни кўрсата бошлади. «Қаранглар, жуда ажойиб – уч баҳодир!» Ҳамма мамнун бўлди. Тоштанафгон: «Бу замоннинг техникасини қаранг-а!» – деб қўйди. Арсен Саманчин аёлнинг отини айтиб, унга мурожаат қилди:

– Раҳмат, Элес! Келинлар, ҳаммамиз бирга тушамиз. Аммо ким суратга олади?

– Вой, мунча яхши! Сиз билан суратга тушиш орзу-йим, – самимият билан хурсанд бўлиб деди аёл ва йўлдан ўтиб бораётган йигитчани кўриб қолиб, ундан илтимос қилди:

– Ҳой, Болабош, кел, бизни суратга олиб қўй. Манави тугмачани босасан.

Йигитча жон деб рози бўлди. Ҳаммалари бир қатор бўлиб тизилишди. Арсен билан Элес ўртага турди, анов иккови отнинг жоловини ушлаганча четда жойлашишди. Арсен қиз билан ёнма-ён тураркан, унинг юмшоқ, ипақдай майин баданини ҳис қилди, Элесга янада яқинроқ ёпишди, қиз ўзини олиб қочмади, бир сония у ҳам мойил бўлиб турди. Йигитча

тугмани босиб, ширқиллаган овоз чиққач, Арсен шошиб-пишиб деди:

– Раҳмат, Болабош. Лекин кел, яна бир марта ол. – Шунда яна улар бир-бирларига оҳанрабодай ёпишдилар..

Кейин улар қандай тушишганини томоша қилишди. Элес ниҳоятда хурсанд эди:

– Вой, мунча яхши экан. Арсен оға, хўб тушибсиз. Худди орзу қилгандай.

Кичкина экранчадаги тасвирларни кўздан кечираркан, Арсен сўради:

– Элес, бу суратларни олса бўладими? Қачон?

– Албатта, Арсен оға, тезда уларни чиқараман. Сиз ҳали шу ердасиз-ку!

– Ҳозирча шу ердман. Мерганчилик бизнеси билан шуғулланяпмиз.

– Мен ҳам бугун-эрта шу ерда бўламан. «Мерган» ўзлари ва қўноқлар учун суратга туширишимни сўради. Хўжайин яна бир нарсани илтимос қилган. Қўноқлар катта овдан қайтишгач, улар учун овулда қўшиқ байрами ўтказишим керак. Қизлар ўлан-баёт айтишади. Туман овулидан Баяли оқин келади. Мен ҳам қўмиз жўрлигида бир ашула айтмоқчиман.

– Ростданми? Демак, концерт бўлар экан-да? Имкон бўлса, биз ҳам кўрамиз.

Улар бирга кетишди. Арсен йўл-йўлакай сўради:

– Элес, нима, сиз сураткашлик қиласизми?

– Вой, йўқ, ундаймас. Илгари кутубхонада ишлардим. Пединститутда бир пайтлар ўқиганман. Ўз автобусимиз бор эди, унда вилоятга китоб таширдик, автобусни библиобус дердик. Кейин ҳаммаси тугади. Библиобусни ўзлаштириб юборишди. Ойлик мояна ўзингизга маълум. Ойига ўн беш долларга яшашнинг сира иложи йўқ, шунинг учун бошқа ишларга уринишга тўғри келди.

- Тушунарли, - гўлдиради Арсен, шунда Тоштан-афғон унга жуда маънодор қилиб қаради, кўряпсанми аҳвол қандайлигини демоқчи бўлди чамаси. Одамлар ойига ўн беш доллар олади, мана бу ёқда эса йигирма миллион нақд турибди, сен эса бурнингни жийирасан!

Ўрозкул кетди. Тоштанафғон эса Бектур оғанинг хизматига тезроқ борай деб, отига минишни ўйламасди. Арсен Саманчин ҳайрон бўлди. Майли, ўзи билади, шошмаса, шошмас, ўйлади Арсен. Яқингинада ораларида бўлиб ўтган гапларни эслагиси келмас, буни нима деб аташга сўз тополмасди. Агар қудуққа икки киши тушиб кетса-ю, бири пастга, иккинчиси тепага тортса, улар қандай қилиб қутулиб чиқишади?

Наҳот, Элес фаросат билан ниманидир сезиб қолди? Бирдан қайдан пайдо бўлди? Ташлаб кетилган, ёлғизликда қолган, ўз ихтиёридан ташқари мушкул вазиятга тушган бечора бир йигитнинг азоб-уқубатларини ўзи билмаган ҳолда енгиллатишни истадимикин? Тақдирнинг хира таъқибидан қандай қочиб қутулсин? У юрагини ўртаган кечинмалардан халос бўлиш учун «Бу ердан тезроқ узоқроқ кет, ўйлама», деб ноумид тарзда ўзини ўзи ишонтирмоқчи бўларди – назарида ёнида тасодифан пайдо бўлган, ҳеч нарсадан хабари йўқ Элес уни қутқаргани, бу тубсиз чоҳдан олиб чиққани келгандай бир ишонч унда тобора мустаҳкамлана борарди... Йўлда Элес турли шаҳарларга қатнаб улгуржи савдо-сотик билан шуғулланишини бажонидил ҳикоя қилиб берди. Поездга тушиб Авлиёотадан Саратовгача, кейин самолёт билан Московга боради, у ерда бозори чаққон турли товарларни арзонроқ нархда сотиб олиб келтириб, қимматроққа пуллайди, ўн-ўн беш фоиз фойда қолади – шунга кун кўради. Ҳозирча соғлиги буни кўтаради. Элес ҳикоя қилаётган ҳамма гаплар негадир

уни тинчлантирар, кўнглига ором бағишларди. Нега бундай, нега бирдан у шундай бўлиб қолди, буни Арсен Саманчин ўзига тушунтириб беролмасди. Кутилмаган тарзда ҳозиргина дуч келган бу жозибадор дилдор аёл нега уни ўзига оҳанрабодай тортади? Арсен қизни ҳали билмас, аммо Элесдан худди муҳаббат ва ҳимоят муждалари таралаётгандай эди, ўзи ўзлигича қолиши беҳад зарур бўлган, кўрқув ва ожизликдан ўзини ўзи йўқотиб қўймаслиги керак бир пайтда унга ато этилган ҳимоят эди бу. У ҳозир икковлон «Нива»га ўтириб, қайдасан шаҳар деб, жўнаб кетишларини хоҳларди, қарабсизки, тунни яримлатиб етиб боришарди. Унда эса ловуллаган чироқлар, янгроқ мусиқа...

Бироқ ҳозирча овул кўчасидан ўтишаркан, ҳамма уларни очиқ чеҳра билан қаршилар – ит-кучуклар чопиб чиқар, ошхона мўриларидан тутун ўрлар, одамлар дарвозалардан чиқиб қарар ва сўрашардилар... Улар собиқ колхоз идорасига етиб келгунларича Арсеннинг аёлга айтган бирдан-бир гапи шу бўлдики, мени «сенлаб» гапир, деб илтимос қилди: ёшимизнинг фарқи ҳам унча катта эмас, шунинг учун бир-биримизни «сенласак» қулай бўлади, деди... Идора остонасига етганларида эса ундан бу ерда ҳали кўп вақт бўласанми, деб сўради.

– Мен сени қанча керак бўлса, шунча вақт кутаман, Арсен, – деб жавоб берди Элес.

– Яхшиямки, сен борсан... – деди у.

Идорада ҳам, кўчада ҳам, ҳовли ичкарасида ҳам одамлар кўп эди. Бутун овул хорижий овчилар келишини кутарди. Ғала-ғовур авжида. Болалар идора атрофида чувиллаб ўйнашарди. Тангривийлик динининг тарафдори ўзига яқин одамларни Узангилаш тоғларига қарата дуо ўқиб, ибодат қилишга чақираётгани ҳақида бир-бирларига ҳикоя қилишарди. Токи тоғ шамоллари

овчиларга мадад берсин, тоғ илвирсларини қоронғи инларидан ҳайдаб ташқарига чиқарсин. Овулнинг муллеси тангри тарафдорига дашном беришдан ўзини тиёлмади: Парвардигорга, Аллоҳга мурожаат қилиш керак экан, шамолларга эмас. Лекин буларнинг бари бир боғдан, бир тоғдан айтилган гаплар. «Мерган» фирмасида эса хўжайин Бектур оға бошчилигида овга тайёргарлик кўриш билан бирга мўътабар меҳмонлар ва уларнинг аъёнларини жойлаштириш ҳамда хизмат кўрсатиш бўйича кенгаш ўтарди. Барча эркаклару хотин-қизлар баравар қатнашадиган, лекин эндиликда шўринг қурғур социализм билан бирга ўтмишга даф бўлган колхоз мажлисларидан кейин биринчи мартаба шундай тадбир ўтятипти, деб мамнуният билан сўйлашарди қари-қартаганлар. Бу йиғилиш улуғ тоғ қоплонларининг «кўрсатмаси» билан ўтятипти, деб ҳазил-мутойиба қилишарди.

Кимдир иш билан банд, кимдир томоша қилиб ўралашиб юрар – балки мени бирон юмушга чақириб қолишар деган илинж ҳам йўқ эмасди. Бундай муҳит Арсен Саманчинга ёқарди. Кўп овулдошларни талай вақтлардан бери кўрмаган, улар билан мана энди учрашмоқда эди. Фақат бир нарса уни ўнғайсизликка солар ва ич-ичидан эзарди: у ҳам бўлса овулдошларнинг Тоштанафгонга муносабати; овулдошлар уни очик чеҳра билан қарши олишар, ҳурматини жойига қўйишар, эътибор билан қарашарди. У ҳам ўзини шунга яраша тугтарди; бундай қараганда, тез орада барча овул аҳлини ҳангу манг қилиб қўйишга қодир ҳеч бир хуфия кори бад унда йўққа ўхшарди. Овул аёллари Тоштанафгон тўғрисида тўқиган ўланни куйлаб беришганда, Арсен жуда ғалати аҳволга тушди:

*Ҳой, ҳой Афғон, ҳой Афғон,
Тортиқ қил менга карвон.
Карвон билан бораман
Сенга ўғил туғаман.
Тийинингни олмайман,
Қорним тўйса бўлгани.
Ҳой, ҳой карвон, ҳой карвон,
Ҳой, ҳой Афғон, ҳой Афғон...*

Ишқилиб, деб ўйланиб қолди Арсен Саманчин овулнинг беозор ҳазил-ҳузуллари сиз учун фожиали кўшиқларга айланиб кетмасайди-да... Ҳозирча тинч-хотиржам, лекин тагида бу ерларда кўз кўриб қулоқ эшитмаган хавф-хатар биқиниб ётган муҳитда Элеснинг «мўъжиза» (буни у ўзи учун шундай сўз билан ифода қилди) каби пайдо бўлиши, қанчалар сийқа кўринмасин, унга бир қарашдаёқ ошиқи беқарор бўлиб қолиши Арсен Саманчин томонидан тақдирнинг ўзгача бир аломати каби қабул этилган. Янаям узоқ чўзилган ёлғизлик юракни батамом куйдириб, ҳаёт асари қолмаган саҳрога айлантирган бир пайтда рўй бергани бошқача аҳамият касб этган эди. Ҳақиқатан ҳам, ўша куни бўлиб ўтган воқеаларда халоскорона тус олган ушбу учрашувни Арсен Саманчин ўзича шундай баҳолади. Унинг овулдошлари учун бу воқеада кўзга ташланадиган, одатдан ташқари бир нарса йўқ эди, албатта. Шунинг учун улар бунга кўз учиди бўлсин эътибор беришмади, у заррача диққатларини ўзига тортмади. Элес ҳар доим бу ерга опасини кўргани келиб турар, кўшни Туман овуллик қиз ўзлариникидай қадрдон бўлиб кетганди (дарвоқе, Туман овул Пастки овул дегани бўлиб, Сибирдаги Туман ўлкасининг номи шундан келиб чиқмаганмикин, деб у ўйланиб ҳам қолди).

Амакиси серсоқол Бектур ога билан овга боғлиқ ишларни кўздан кечириб чиқишаркан, Арсеннинг хаёлига дам-бадам бошқача фикрлар келар, жиддий бир тарзда ҳозир шартта ўрнимдан туриб чиқиб кетсаммикин, Элесни чақирсаммикин, қўлидан ушлаб, опамнинг эшигигача тез юриб борсаммикин, «Нива»га ўтириб, тоғлару воҳалар оша шаҳарга жадал ҳайдасаммикин, деб товсилланарди, шаҳар ўзимизники, бизга ўрганиш бўлиб кетган дунё, чамаси, қизга ҳам бу дунё сира бегона эмасди. У ўзи ҳайрон қолганча яна бир нарсани сезди, Ойдана ҳам, унинг қабих хўжайини Курчал ҳам негадир бир зум ичида унутилди, хотирадан ўчди, қизиги қолмади... Афтидан, санамлар ҳам сўнади, ғанимлар ҳам шарпага дўнади...

Ҳақиқатан, қанийди Элес билан бирга шаҳарга ҳайё-ҳайт жўнаб кетсалар, худди уммонлар ўртасидаги кичкина қайиқчадай мусиқалар, ранг-баранг шуълалар мавжларида чайқалсалар, ана сизга бахт! Тўхта! Э, унда амакисига берган ваъдаси нима бўлади, қариндошлик бурчи қайда қолади, бу ерларга ахир шунинг учун келмадими? Йўқ-йўқ, кетиш йўқ. Бу ёқда ҳали Тоштанафгон ва гаровга олинувчи хорижликлар, уларга ҳозирланган ғор ҳам бор. Бу хатарнинг боши, эрта бириси кун у нимага айланади? Шундай аҳволда нима қилиш керак? Ҳеч кимсанинг иши йўқ... Агарда билишсайди...

* * *

Бироқ ёлғизлик ва қўрқинчдан абгор бўлиб, азоблар исканжасида ўртанувчи махлуқ ҳам йўқ эмасди. У ҳам бўлса Узангилаш довони ён бағрида саргардон кезган Жаабарс эди. Кейинги кунларда бу ерларда аллақандай отлик одамлар изғий бошлашди, улар кўзларига дурбин

тутиб нималарнидир қидиришар, қўлларидаги бурғуларини сурон солиб чалишар, тоғларни ларзага келтиришарди. Мана, яна учтаси келиб, отда изғишяпти. Яна нималарнидир аланг-жаланг кўришади, қийқириб шовқин солишади... Жаабарс эса бирон панага яшириниш ўрнига, қочмай тураверади, улкан калласини баланд кўтариб разм солади, думини то мўйнигача хода қилиб силкитади. Жаабарс отлиқлар ўзини кўз остига олишгани, уни ўз ўрталарида «калладор-думдор» деб аташганини не билсин... Ана-ана у, яна ўша жойларда изғиб юрибди...

Шунда Жаабарс бўғиқ инграб, ириллади: «Нега, нега келдингиз? Сизга нима бор бу ерда? Халал берманг, тезда тоғлар қулайди, сиз ҳам тагида қоласиз...»

* * *

Кечга яқин Арсен Саманчиннинг тоқати тоқ бўлди. Элес билан ёлғиз учрашиб, кўришгиси келди. Хўжайиннинг гапларидан маълум бўлдики, кечки пайт унинг вақти бўш экан, доимий таржимонлик иши эртага бошланаркан. Эрталаб барвақт Авлиёота аэропортига етиб бориб, тайёрлов гуруҳи билан кинооператорларни кутиб олишлари керак эди. Ундан кейинги кун эса мўътабар овчилар келишади. Буларни ипидан игнасигача гаплашиб, Арсен барини ён дафтарига ёзиб олди. У чиқиб кетаётганда орқасидан Тоштанафгон етиб келди.

– Менга қара, Арсен, ҳозир кетаётган бўлсанг, эсингда тут – эртага отингни олиб келишади, доим опангникида туради. Ҳар вақт эгар тагида...

– Майли, олиб келишсин. Мен отни миниб кўрдим.

– Қуролни қачон олиб келишсин? Милтиғинг бўлади. Тўппонча деган эдинг. У ҳам бўлади. Автомат ҳам берамиз. Яна анов репродуктор...

- Яхшиси, бугун эмас, эртага келтиришсин. Кечкурун соат олтиларга, биз хўжайин билан Авлиётадан қайтиб келамиз. Қуролларни менинг ўз қўлимга топширишсин.

- Албатта, ўз қўлингга тегади. Хўжайиннинг буйруғи шундай, тилхат берасан. Сен нима деб ўйловдинг? Айтмоқ-чи, Арсен, яна бир энг муҳим гап. Юр, сал четга ўтайлик.

Улар идоранинг нариги кимсасиз томонига ўтиб, у ёқдан бу ёққа бориб кела бошладилар.

- Шу десанг, энг муҳими, - деб гап бошлади Тоштанарнафгон, - ҳозир ҳаммамиз ўз йўлимизга кетамиз, кейин чамаси тоғларда кўришамиз, Молоташда. У ерга сен қўноқлар билан бирга борасан, унгача биз у ерда жойлашиб бўламиз. Гоҳ пиёда, гоҳ отда жой қидирамиз. Мен Афғонистондан қолган қизил ҳошияли шапкални бошимга кийишим билан ҳаммасини сенга қандай айтган бўлсам, шундай қил! - бажар. Эсингда бўлсин: бошга кийилган шапка бу - уйруқ.

Арсен Саманчиннинг қўлоғи шанғиллаб кетди, миясига қон урди.

- Кўзингга қара, бола! Нималар қилмоқчисан ўзи? Вақт борида этагингни ёп.

- Нима деяпсан? Дунё паразитларининг йигирма миллионига ичинг ачияптими? Чўпонларимизни ўйламайсанми?

- Бойликни бўлиш бундай қилинмайди.

- Э-ҳа, инқилоблар дегин, ислохотлар дегин, яна ўша-ўша, ўмарганлар ўмараверади. Биз кутиб ўтирарканмиз-да!

- Сен қилаётган иш - босқинчилик! Тушунсанг-чи ахир!

- Бўлса бордир! Биз ўз улушимизни оламиз.

– Ҳозир тортишиб ўтирмайлик. Сен кўзлаган нарса ҳаммамизни гўрга тикади. Уларнинг ўз қўриқчилари бор. Қон тўкилади.

– Бунинг ташвишини қилма. Агар айтганларимизни инглиз тилига ағдариб турсанг, сени жин ҳам урмайди.

– Мен ўзимни айтаётганим йўқ. Айтсам айтмасам, кулоқ сол! Нима, сени яккама-якка олишувга чақиришим керакми?

– Олишув десанг, олишув! Сен бизни глобализмдан келадиган улушимиздан маҳрум қилмоқчимисан?

– Э яна ўшами? Глобализмни тинч қўй, ҳар қанча ҳақ бўлсанг ҳам!

– Майли, ундай бўлса, Арсен, сен ўз фикрингни қил, мен ўз фикримни. Ҳали вақт бор. Роса уч кун. Шапкам тайёр. Ҳозирча хайр, – кейин кета туриб Тоштанафгон ўгирилиб энсасини қашиганча қўшиб қўйди:

– Ҳозир сенга қандайлигини мен биламан. Агар шу тобда бир-биримиз билан етти маҳалла эшитадиган қилиб сўкишганимизда балки анча енгил тортардик. Лекин мени ҳам ўйлаб кўр, осонми менга. Сувга чўкиб кетгинг келади, аммо яшаш керак. Яшасанг, тўкин-сочин яша. Иблислар бизнинг устимиздан тоза кулишди, етар энди! Болаларни мактабига бориш учун кийим-боши йўқ, қашшоқмиз, шаҳардаги иркит санғилардан фарқимиз қолмади. Йиртиқ чопон чўпонлармиз. Сизлар газеталарда ўша аблаҳларнинг орқасини ялайсиз, мана энди улар яхши билиб қўйишсин: биз энди бу бойвачча гўрсўхталарни ҳиқилдоғидан оламиз!

– Сен, нима, бошимга шапка кийсам, тамом, ҳаммасини тутиб бирёқли қиламан деб ўйлайсанми? Бундан ишқал ортса ортадики, асло камаймайди... Дунёга тўғри кўз билан қарамаяпсан.

– Э, қуриб кетмайдими ўша кўзи-пўзи, ишкали-пишкали... Бошимда шапка бўлади!

– Киймай бурун ўйлаб кўр.

– Ўзинг ўйлаб кўр. Хўп, ҳозирча.

Ташвишлари янада ортган, тажанг ҳолда, бир-бирларини сира тушунмай ва муросага келмай, тарқалишди. Бироқ ҳар икковлари ҳам ўзаро маҳкум эканликларини, Тиёншон тоғлари бағрида рўй беражак воқеанинг оқибати нима бўлишини ич-ичларидан сезиб, ҳис қилишарди. У ерларда – даралар, ўнгирларда, қоронғи ёрларда яшовчи қор қоплонлари ҳам ўзларига дахли бўлмаган ҳолда гаровга олиш воқеасига шерик бўлиб қоллишлари мумкин эди. Лекин қор қоплонлари фикрлай ва муҳокама юрига олганларида ҳам, бу нарсаларни қаердан билишарди ахир?..

Дарвоқе, худди ўша онда Арсен Саманчин ҳам ҳеч нарсани ўйлагиси келмасди. Ҳарқалай, у ёлғиз ўзи қолиб, бир зум енгил хаёл оғушида фарқ бўлиб, ич-ичидан енгил тортиб хўрсинди, жуда чуқур хатарли гирдоб қаъридан бир зумга бошини кўтариб, қутулиб чиққандай, янги эҳтирослар оламига шўнғиди. Аммо наҳот муҳаббат мана шундай ҳеч қутилмаганда, олдиндан мутлақо тайёргарлик кўрмай, кўз очиб юмгунча бостириб кириб келиши мумкинми?

Ёки бу босқинчиликка шерик бўлишдек ёввойи хавф-хатар остида қолган унинг бечора кўнглига тақдирнинг инояти, инъоми эдими бу?

Элес эса унинг юрагидан нима кечаётганини худди билгандай кутиб турар, ўзи дарчадан бош суқиб чақирди:

– Мен бу ердаман, Арсен!

Маълум бўлдики, у худди шуни кутиб турган экан. Улар оғизларидан бир оғиз сўз чиқар-чиқмас, кўнглидан бир-бирларини тушунишиб, қиз ҳозир оқасининг

уйига ўтадиган, Арсен эса «Нива»га ўтириб, ҳовлига қараб ҳайдайдиган, сўнг икковлари бошлари оққанча узоқ-узоқларга сайр қилгани кетадиган бўлдилар. Энг қувончлиси шундаки, қиз унинг хоҳишларига ҳамоғуш эди. Арсен ҳовлига етиб келганда, Элес тайёр, уни кутиб турарди. У елкасида мўъжазгина сумкачаси, қўлида гитара ва енгил пар адёл кўтариб, юзи табассумдан ял-ял яшнаб чиқиб келди.

Улар ёнма-ён ўтириб жўнаб кетдилар, бир-бирларига тўймай қарашар, ўзларини бахтли сезишарди. Вафодор «Нива» уларни қутли ғилдирақларида бахтли йўллардан олиб ўтарди. Ўша-ўша борлиқ олам ўшалигича, яна айни чоғда бошқача, одми назар билан англаб етиб бўлмайдиган даражада эди. Улар эса қараб тўймас, ҳавас қилиб тўймасдилар. Мана шу бирдан ўзгариб қолган оламда ҳамма нарсалар ўзгача шуъладорлик касб этар, суратдаги гўзал манзара ҳар томондан ёритиб қўйилганга ўхшарди.

Улар ёпирилиб келган бахтдан мастона бўлиб, атроф оламга катта одамлардек эмас, худди болалардек боқишарди; қизнинг ёши йигирма бешдан ошган, йигит эса ўттизни поёнлаган, кўп яхшилик ва ёмонликларни кўрган, бошларидан тўйлар, жанжаллар ва ажралишларни ўтказган, эндиликка келиб ўтмишларидан халос бўлиб, янги ҳаёт учун қайта туғилган эдилар. Улар шу тобда ўзларини чулғаб олган муҳаббат эҳтиросларидан ўзга нарсани кўрмасдилар. Бу сароб ўз-ўзини алдаш эмасди, балки толе томонидан бир марта бериладиган, жон ва жоманинг тажаллиси эди. Яқин ва узоқ кўринган барча нарсалар, тоғ тизмалари ва воҳалар, қуёш ва дарё, ғилдирак тагига комрон тўшалган тупроқ биргаликда бошлари оққан ёққа кетиб бораётганликлари учун ҳам уларга улуғ ва фаровон бўлиб кўринарди. Элес ёнида

мехр таратиб ўтирганлиги боис Арсен Саманчин ма-
бодо муҳаббат икки жон ўртасида ўзаро мавжуд бўлса,
инсон тақдирларини қўрғовчи ҳаётнинг олий ҳақиқа-
ти худди мана шунда деб ўйларди.

Романтизм трагедиясиз одми ва ёлғон-яшиқ бир
нарса деб ҳисобланади. Ундай эмас асло, романтизм-
нинг идрок йўли бошқача, қуёши бошқача, осмони
бошқача. Лекин бу бошқача оламини фақат муҳаббат ато
этилган зотгина билади. Бежиз айтилмаганки, муҳаб-
бат бу – юракнинг нурафшон бўлиши.

Арсеннинг елкасидан оғир юк тушгандай бўлди,
бу қандай рўй берганига ўзи ҳайрон қоларди. Ойдана
туфайли анов иблис Эртош Курчални бунчалар ёмон
кўриш, бунчалар азоб чекиш, бунчалар ўз этини ўзи
ейиш... энди ғалати кўринарди. Боз устига Тошафгон-
нинг ғаддор ва ёвуз мақсадига маҳкум ва тобе бўлиб
ўтириш... Ва бирдан ҳаётида илгари бўлиб ўтган бар-
ча нарсаларни дабдурустдан унутиш, Элесга кўнгил
бериш, унинг бир зумда ҳаётининг ажралмас қисмига
айланиши. Афтидан, қиз ҳақиқатан уни халос этиш,
тубсиз жар ёқасидан қутқариш учун ато этилмиш эди.

Арсенни чулғаган шоирона ҳисларга эш бўлиб, бахту
қувончларга тўлиб-тошган ва буни яшириб ўтирмаган
Элес тўлиқиб деди:

– Арсен, қара, бу тоғлар менинг муҳаббатимни кут-
ган эди, шунинг учун ҳам мен тез-тез бу ерга келардим.
Шундай бўлишига ақлим етмаса-да, мен ҳам интизор
кутардим... Бизнинг бу тоғларда ривоят қилиб юриша-
ди, бунда Мангу қайлиқ саргардон кезади деб.

– Ундай дема, Элес, ҳозир йиғлаб юбораман!

– Вой, рулни маҳкам ушла! – кулди қиз, – бирга кета-
ётганимиз қандай яхши!

Агар севишганлар бахтли бўлсалар, уларнинг ҳаёти-да аввал нима ўтган бўлмасин, бу мутлақо муҳим эмас. Ҳаммаси бекор қилинади ва ёпилган ишлар архивига жўнатилади, бинобарин, ҳаёт янгидан бошланади, ҳисоб янгидан очилади. Арсен шундай деб ўйларди. Фақат кўз тегмаса бас!

Бироқ у қанчалар бундай хаёлпарастликка берилмасин, кўнглидан дам-бадам бошқа фикр ҳам ўтардики, бахтнинг изидан доим фожианинг сира мудроқ билмас нигоҳи боқади. Демак, ғулув-ғалаёнсиз бахт ҳеч қачон бўлмас экан-да. Мана, ҳозир ҳам дам-бадам бир хавотир юрагига ваҳима солади: араб қўноқларнинг аҳволи нима кечади? Уларни Тоштанавфгон ҳақиқатан гаровга олса-чи? Яна бир карра уни бу йўлдан қайтаришга уриниб кўраман, кўнмаса-чи, унда нима бўлади? Автомат ўқталиб, қўноқларни ҳимоясига оладими? (Бектур оға боя унга ҳам автомат беришини ваъда қилди.) Босқинчиларни отиб ташлаб, кейин ўзи ҳам ўққа учсинми? Ҳамма замонларда миллионлаган қашшоқлар ҳамиша бойларни кўролмайдилар, улардан нафратландилар. Манави ғалати фикрни қаранг, шундай бўла туриб, ўзлари миллиардер бўлишни хоҳлайдилар. Дарвоқе, нима деб ўйласанг, ўйлайверасан, аммо нима қилиш керак, қандай йўл тутса, тўғри бўлади? Биз битта арқонга боғланиб бўлдик. Тоштанавфгоннинг йигитлари ҳар нарсага тайёр, босқинчиликдан қайтишмайди. Катта пулнинг исини туйишди. Махлуққа айланишди. Аммо йиртқичлар ўлжани табиатнинг ўзидан олишади. Улар эса жиноят кўчасидан катта пул излашади. Тоштаннинг гапини қара, оғзингни очиб ўтирма, пайсалга солмай, бос! Минг афсус, собиқ синфдошим Афгон урушини кўриб тубанлашиб кетибди, глобализациядан диққат, кимни бўлмасин, жонини олишга тайёр. Туф-

эй, аҳмоқ! Унут буларнинг барини, тупур ҳаммасига!..
Кутилмаганда, бошқа бир ҳаёт муждаси ёғилипти, янги
бир борлиқ уч беряпти.

Улар аввало овул чеккасида жойлашган бензоко-
лонкага ўтишди, бу яқин орада Элеснинг бошқа опаси
яшар, савдо-сотик ишлари билан Элес бу ерга тез-тез
катнаб турарди. «Нива»га ёқилғи олишгач, улар йўлга
тушишди. Йўлга чиқишда Арсен Саманчин машинани
шундай бурдики, гўё тоғлар орасидан шаҳарнинг кат-
та йўлига чиқиб оладигандай кўринди. Машинани бир
зум тўхтатиб, ўйга ботиб ўтирди.

- Нима бўлди, Арсен? – қизиқиб сўради Элес. – Биз
ўша томонга борамизми?

Арсен индамади, бошини чайқади, жилмайди-да,
қизнинг кўзига тик қараб, ҳазилми-чинлигини билиб
бўлмайдиган тарзда деди:

- Элес, агар қарши бўлмасанг, сени шаҳарга олиб
кетмоқчи эдим!

- Ростданми?

- Ҳа, сени олиб қочмоқчиман, эски замонлардай.
Нима дейсан?

- Нимага?

- Сен билан бирга бўлишни истайман.

- Олиб қочар журналист! Демак, мени гитарам билан
бирга олиб қочишдими аллақачон? – шўх кулди Элес. –
Қойил! Орзуйим! Майли, йўл бошла! Машинанинг ўзи
қаёққа боришни билмайди!

- Бўпти, келишдик-а? Лекин ҳозирча тоғларда
бўлайлик. – Арсен Саманчин шу сўзларни айтиб, маши-
на рулини дарё бўйидаги тўқай томонга кескин бурди.

У ёғи худди кино кадрларидай тез шитоб билан ўтди.
Улар сокин маконга тез етдилар. Гитарани олишни ҳам
эсдан чиқармай дарров жойлашдилар. Қуёш бу орада

аср сари оғди, тоғлар аро илк напармон салқин тушди. Ёз фасли ўз етилган палласига кирган. Тоғ дарёси мангу силлиқ харсанглар узра отилиб шошади. Улар буталарнинг қуруқ шохларини йиғиб, мўъжазгина гулхан ёқишди. Элес ғоятда чаққон қиз экан. Ҳамма нарсани тез ва яхши уддаларди. Дарё соҳилидаги буталарнинг салқин соясига юмшоқ адёлни тўшадилар ва бир зумда уст-бошларини ечиб, улоқтириб, бир-бирларининг қучоқларига ғарқ бўлдилар, қучоқлашиб, уларга меҳрибон кўк осмон сари қанот қоқиб учдилар, осмон уларга ҳавасланди. Улар ер бағрида эмас, бошни айлантириб юборадиган тубсиз самога кўтарилдилар, кейин яна бирваракай заминга қайтдилар, бу ерда табиат қучоғидаги ҳар нарса, ҳар бир қиёқ ва ҳар бир япроқ уларга монанду мос ҳаракатда эди: бошлари узра буталар дам юқори кўтарилар, дам бош эгиб пасаяр, теварақдаги гул-чечаклар сарсари эсан шаббодада гоҳ ерга бўй чўзиб ётар, силкинар, титрар, гоҳ осуда тортиб, қаноат топиб майин ястанардилар... Табиат улар муҳаббатига беланчак бўлди. Айниқса, тоғлардан тиккасига шиддат билан тушиб келаётган асов дарё улар ишқига ҳамоҳанг, жўр бўларди. Дарё кўпирар, тошар, ўқирар, оҳ урар, инграр, кейин бирдан бир зум тин олар, кейин яна ишқий жунбишга миниб, қиргоқлар билан асов чўлпиллашарди. Қуёш эса ҳамон сарбаланд кўк юзида сузиб тоғ чўққиларини, ўркакларни ўз порлоқ нурлари билан яллиғлантирарди. Қушлар учиб кета туриб лол муаллақ туриб қолишар, атрофда югуришиб юрган юмронқозиклар, бир дам тўхтаб, бошчаларини айлантиришар, қулоқчаларини динг қилиб, қора нуқтадай кўзлари билан ялт-юлт қарашарди. Севишганлар эса жаннатда уларга ато этилмиш сониялардан беҳад лаззатланишар, ўқтин-ўқтин қучоқларини бўшатиб,

кўл ушлашиб дарёга тушишар, унинг шаддод оқимида роҳатланишар, сув сепиб ўйнашар ва уларнинг вужудлари шунчалар гўзал эди, чехралари шунчалар шўх-шодон чарақларди! Кейин яна бир-бирларига асло тўймай бугалар соясидаги жаннатий тўшакларига юмалашар, куёш ҳам ўз йўлидан бир зум қолмай, тоғ ўрқачларига беозор ёнбошларди.

Мангу қайлиқ эса уларнинг бахт-иқболини юракдан туйиб, тоғма-тоғ оша уларни қаршилаб учар, Элес гитарасини чалиб кўшиқ бошлаганда, баланд чўққи узратин олиб, кўшиққа қулоқ берди-да, йиғлаб юборди, ичидан шивирлаган нидо чиқди: «Мен ҳам шуни орзу қилган эдим... Қайда, қайдасан, сайёдим? Қачон, қачон топгайман сени?»

Улар ҳориб-толиб, қучоқлашиб ўтириб, жуда кўп нарсалар ҳақида сўйлашиб олишди, лекин ўтмиш ҳаётлари тўғрисида чурқ этиб оғиз очишмади. Энди вақт улар учун айни мана шу соатдан, айни мана шу кундан бошланарди. Арсен лутф қилди:

– Биласанми, – деди у, – мен манави дара энди Элес дараси деб аталишини истардим! Сен бунга нима дейсан? Мен жўғрофия идорасига шундай таклиф киритаман.

– Майли, бир уриниб кўр, Арсен. Кўрамиз кимнинг таклифи ўтаркин. Мен ҳам бу дарани Арсен дара деб аташни таклиф этмоқчиман! Бугун икковимиз худди ёш болалардек бўлиб қолдик. Кел, энди мен сени Арсенбек деб чақирай, сен эса мени Элесгул деб айт, болалигимда мени шундай деб чақирарди.

Улар кўп нарсаларни гаплашиб олишди, бундай нозик ҳолатда қанчалар ўринсиз бўлиб туюлмасин, ҳатто сиёсатга ҳам тўхталишди. Бироқ ҳар ерда сиёсат бор ва ҳеч ким уни четлаб ўтолмайди, ўз-ўзидан гап айланиб деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларига талаб су-

сайиб кетгани, бунинг оқибатида қишлоқларда қашшоқлик ва ишсизлик кучайгани, ишсизликдан ўғирлик, ичкиликбозлик каби ярамас одатлар авж олаётгани, ҳатто гиёҳвандлик урчиб бораётганидан куйиндилар. Одамлар ноиложликдан «Мерган» овчилик фирмасининг бизнесига илинж билан умид кўзини тикканлар, бу ерда ҳозирча иш бор, ҳақ тўлашади. Кўпларга бу қўл келяпти. Овулдагилар хориждан бой овчилар келишаётганидан хурсанд. Бу яхши эмас, десангиз, овулдагилар хафа бўлишади, деди Элес. Ўзинг урчукдай тўрт томонга югуриб чайқовчилик қиласан, озми-кўпми даромад топасан, нима, биз озроқ пул ишлаб олсак ёмонми? Арсен, амакинг катта одам, қанчалаб одамларга яхшилик қиляпти. Лекин эртага нима бўлади?

– Ўзим ҳам чақирганларини эшитиб, оёғимни қўлга олиб бу ерга етиб келдим, аммо жоним оғрийди, Арсен, – деб давом эттирди гапини Элес. – Ол, гитарани ушлаб тур, сенга бир умр қўшиқ айтгим келади, – деди у яна Туюқ-Жарга қайтиш учун ўринларидан кўзғалганларидан. – Биз экология ҳақида гапиришни яхши кўрамиз, ўзимиз эса...

– Гапларинг тўғри, Элес, буларни тушунаман, ўзим ҳам қийналиб юраман, – деб қизга қўшилди Арсен. – Бу ҳақда тўхтамай валдираймиз. Гапни дoston қиламиз. Сал пулнинг иси чиқса, эсимизни йўқотиб қўямиз, экология бир чеккада қолиб кетади. Сен бундан бекорга ўзингни яниб ўтирма, бунга сен айбдор эмассан. Ов қилмайсан-ку, фақат ўйин-кулгини ташкил этиб берасан, холос. Мен эса овчилар ичида бўламан, Бектур огага сўз берганман, унинг устидан чиқишим керак.

– Тушунаман сени, Арсен, жоним. Мени кучоқла, мунча яхши! – улар яна бир-бирларини бўсаларга кўмиб юборишди. – Лекин сен бу ишдан бош тортганинда, бу

ерга, тоғларга келмаганинда ҳам, бари бир... Қора қозон сенсиз ҳам вақиллаб қайнайверарди.

– Шошма-шошма! «Мерган»ни бир четга қўя тур-чи, лекин менинг кўнглим сезган эди, пайқаган, билган эдим сени учратаман деб! Аслида фақат сени деб келган эканман бу ерга, Элес.

– Оҳ, шу гапни айтишингни қанчалар қутгандим! Мен ҳам сени деб бу ерга келиб қолдим, Арсен! Тўғри чиқди.

– Яхшиликсиз ёмонлик йўқ, деган гап рост экан. У ёғини айтсанг, бунинг учун тоғ қоллонларимизга раҳмат айтишимиз керак. Бу ерга бизни улар чақириб келди, – деб кулиб юборди Арсен.

– Ростдан ҳам барсларга ташаккур! – улар яна қучоқлашиб, бир-бирларини ўпичларга кўмдилар.

– Қулоқ сол, Арсен, ахир сен барссан, мен эса барсойимман!

– Ростданми? Асли ўзи ҳам шундоқ.

Шунда кутилмаган бир фикр миясига ўқдай урилди ва у бир сония даҳшатдан қотиб қолди: «Агар биз ҳам барс бўлсак, унда ҳолимиз эртан нима кечади?»

Элеснинг ҳазилнамо гапи жуда муҳим бир мавзунини кўзгади. Кейинги кунлар ичида анча ташвишга қолган, гарчи бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очмаган бўлса-да, тоғ овулида овчилик тирикчиликнинг асосий манбаига айланаётганлиги уни хавотирга соларди. Аҳоли учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришнинг аҳамияти йўқолган, уларнинг бутун эътиборлари ёввойи ҳайвонларни овлашга қаратилмоқда эди. Агар шундай аҳвол давом этаверса, овчилик бизнеси бир неча йил ичида тоғлардаги барча жониворларни, охириги қарқарагача қириб ташлайди. Ҳаммасини ва биринчи галда қор қоллонларини қириб ташлагач, кейин нимани овлайдилар? Янги бозор иқтисоди шароитларида маҳал-

лий товарлар ишлаб чиқаришни йўлга қўймай туриб, қашшоқликдан қутулиб бўлармиди?

– Шуларни ўйласам, жуда қийналиб кетаман, Арсен, лекин бировга айтишга юрагим бетламайди. Биласанми, ҳатто араб овчиларининг келишига плакатлар кўтариб чиқсаммикин деган хаёлда эдим: «Қоплонларимиздан қўлингни торт! Барсларни тинч қўйинг! Ёввойи ҳайвонларимизга тегманг, уларни сақланг!» Лекин буни хаёлга келтириб ҳам бўлмайди – ўз одамларимиз тошбўрон қилиб юборишади, бизнесни барбод қилишга сира йўл қўйишмайди! Хорижий бойларга ов уюштиришдан бўлак ишлари қолмади! Йўқ, улар тушунишмайди ва аяб ҳам ўтиришмайди. Тўғрим, Арсен?

– Ҳа, ҳозир шундай, гапингга қўшиламан. Лекин яна бир сафар бундай ишга бош қўшса бўлади. Бу бизнес-овнинг палласини тўғрилаш ҳам керак-ку, а? Ҳатто Афғонистонда ҳам гиёҳ далаларини қисқартириш учун бошқа экинларни кўлайтириш ҳаракатига тушиб қолишди. Ҳозир бу ҳақда кўп ёзишяпти.

– Арсен, сен менга бахт эшигини очдинг. Дилларимиз бир-бирига пайванд бўлди. Шундай бир пайтда ўринсиз мавзуда гап очганим учун мени кечир. Лекин, биласанми, мен ўзимнинг тижорат ишларим билан турли ерларда бўламан, ҳамма қандайдир тарзда бозор иқтисодига мослашаётганини кўраман, лекин бизнинг тоғларда бўлаётгандек ваҳшиёна бир тарзда эмас. Хўп, бугун хорижий бойлар ёрдамида ҳосил кўтардик дейлик, кейин эртага нима бўлади? Фақат овга берилиб кетиб, меҳнат қилмай қўйсак – тез орада шип-шийдам бўлган, ўлган табиат ичида икки қўлимизни бурнимизга тиқиб қолаверамиз. Кечир мени... Тилимга тош боғласам бўлмайдим. Мен сени яхши кўраман. Сен бунга ишонасанми?

– Ишонаман! Кечирим сўраб ўтирма, бунга важ йўқ, Элес. Гаплашса арзийдиган мавзу, мен ҳам кўп нарсаларни қўшимча қилишим мумкин эди, аммо кейинроқ гаплашармиз яна... Кетдик, қоронғи тушяпти. Ҳали гаплашадиган гапларимиз жуда кўп. Бир-биримизга яқин бўлиб қолдик, назаримда ҳаётимнинг янги муסיқаси чалинаётгандай.

– Арсен, мен орқага ўтира қолай, машина ҳайдашингга ҳалақит бермай, гитарада янғича ва эскича куйлардан аста чалиб бераман. Майлими?

– Бўлмасам-чи! Бу ёлғиз мен учун концерт бўла қолсин. Жон қулоғим билан эшитаман. Сени еткизгани учун тақдирга шукрона айтаман.

– Нима учун?

– Сабаб сен, Элес!..

Оҳ, бу ер саҳна эмаслигини қиз билгандайди. Арсен Саманчинга сир бой бермай, ўзини тутиб ўтириш қанчалар қийин бўлаётганини англагандайди, илвирс ҳайдовчиларнинг ниятлари бузилгани, глобализмнинг ашаддий душмани, жоҳил, нодон Тоштанафгон ўзининг ҳарбий шапкасини кийишга тайёрланиб тургани, бу машъум гаровга олишнинг бошланиши экани, бунинг оқибати нима бўлиши, нима билан тугаши... Ўзининг қандай ишқал қопқонга тушгани... буларни ахир қиз болага айтиб бўлармиди оқизмай-томизмай... Бу қопқондан қутулишнинг иложи бормикин? Лаънат бўлсин шу ов бизнесига! Ҳаммани – одамларни ҳам, ҳайвонларни ҳам банди қилиб боғлади, ўлим ёқасига келтирди-қўйди. Аммо ишқ тилини бурро қилган чоғда ҳам, бу нарсаларни у қизга асло очолмасди, бунга журъат қилолмасди...

Кун охирлаб борарди. Табиат ошиқ-маъшуқларга мойил деган гап тўғри бўлса, улар буни ўзлари ҳис қилиб

кўрдилар. Ортга қайтишаркан, муҳаббат эвазига бутун теварак-атрофнинг масаррати уларга ҳамроҳлик қилди.

Тоғлар оқшом палласини осуда улуғворлик билан қаршилар, улар билинар-билинемас оқшом шуълаларига чулганар, қояларнинг ўткир ва шахд қирралари, чўққилар майин рангларга ғарқ бўларди. Мусаффо кўк бағрида чўққиларнинг тизмалари узра мафтункор эркаланиб, оппоқ-оппоқ булутлар кўпирар, юмалокланарди.

Ўша кун на ел эсар, на ёмғир ёғар, на жазирама лоҳас қиларди. Бахтларига ажойиб-ғаройиб, такрорланмас, ноёб кун бўлди.

Пастликка тушиб, «Нива» шошилмай оҳиста юриб борди, шошиладиган пайт эмасди – бир-бирларига мафтун севишганлар сайр яна давом этишини иташарди, бу зериккандан вақтни шунчаки ўтказиш эмас, кўклардан иноят бўлган висол дамлари эди улар учун, бу онларни ҳар икковлари зору интизор кутган, ҳаётларининг энг қимматли дамлари каби қарши олган, шунинг учун нима ўтган бўлса, бари бирдан унутилган, зеро, ҳозирги кун янги ҳаёт дарагини келтирганди. Яхшиликка бўлсин ишқилиб. Олдинда, баайни эртадан бошлаб уларни нима кутарди? Бу ҳақда улар ҳали ўйлаб кўришмаган эди – ишқий ҳаяжонлар ичра, олдиндаги айрилиш олдидан улар ҳеч нарсани ўйлашни истамас, тўлғин бир бахт борлиқ дунёларини қамраб олган эди.

Элес орқа ўриндикда ўтириб, гитарани оҳиста чертар, Арсен таниш оромбахш оҳангларни жон қулоғига жойлаб, «Нива»ни кўп бора ўтилган йўллардан ҳайдаб борар, йўл энди унга бошқача нотаниш бўлиб туюлар. Зеро, бу йўлдан у тамомила янгичаланган одам сифатида, суюкли маъшукаси билан бирга ўтар, бинобарин, шунинг учун у бошқа нарсаларга чалғишни, жиддий нарсалар устида бош қотиришни кўнглига сиғдирмасди.

Ўқтин-ўқтин улар бир-бирларига шўх ҳазил-мутойиба қилиб, димоғларини чоғлашар, бир-бирларини ҳали оғизларидан сўзлари чиқмай туриб, тушунишарди.

- Машинани бирдан шаҳар томонга буриб юборсам, кейин нима бўлади? Сен нима дейсан? – сўради Арсен тез орқасига ўгирилиб.

Элес унга яқин сурилди-да, эшитилар-эшитилмас шивирлади:

- Қачон десанг, мен тайёрман!

Ушбу фароғатли дамларда Арсен Саманчин бир нарсага жуда ҳайрон қолди: уни тинимсиз таъқиб қилган ўч олиш ҳақидаги ёвуз хаёллар аста-аста чекинди, у кулфатдан узоқроқ туришни, уни бутунлай унуттишни истаб қолди.

«Даф бўлсин ўша ярамас Курчал! Юлдуз бўлиб кетган бўлсаям усиз, Ойданасиз яшаш қўлимдан келади, ҳа, қўлимдан келади. Қанчалар арзимас бир одамга, тентакка айланиб ўтирибман-а. Бас! Тугади! Ҳаётнинг бошқа қувончлари ҳам кўп!» – деб ўйланарди у. Яна бир нарса хаёлидан ўтди: «Мангу қайлиқ эса ҳеч қачон унутилмайди. Нафсиламрга, мен энди янги куч билан ишга киришсам бўлади...»

Арсен Саманчин Элесга уйланиш ҳақида жиддий ва асосли фикр юритарди. Уларнинг феъл-атворлари ҳам, ҳаётга бўлган қарашлари ҳам бир-бирларига монанд эди, бу шундоқ ҳам кўзга ташланиб турарди. Элес анча-мунча ўқиган, эъзоз-икромли, юлдузи иссиқ, рағбати ичига сиғмас, шунинг учун ўзини тижоратга урганди. Борига шукур қилиб, чой ичиб, савдосини қилиб мамнун ўтиришни хаёлига ҳам келтирмасди. Дарвоқе, Элесга уйланса, қариндошларнинг таънаю дашномларидан ҳам қутуларди. Айниқса, «Черчилл амаки» Бектур оға, Ардак ва бошқа яқин оға-ини, туғишганлари-

нинг бошлари осмонга етарди. Албатта, ҳали янада муҳим бошқа масала ҳам бор – Элеснинг ўзи бундай тақдир ўзгаришига қанчалар тайёр ва қанчалар розилик билдираркин? Ахир унинг ўз муаммолари бўлиши мумкин-ку. Эр киши сифатида, албатта, биринчи бўлиб ўзи оғиз очади. Қизнинг рози-ризолигини олиши керак...

Албатта, боягидай ҳазил йўсинида эмас, жиддий қилиб, мана ҳозирнинг ўзида, то «Мерган» фирмаси ишлари билан бу ерда юрар эканлар, оғиз солиш мумкин, деб фикр қиларди у Элеснинг ёқимли хонишларига қулоқ тутганча. Бироқ бахт учун доимо тўлов тўлашни талаб қиладиган ҳаёт унинг ниятлари йўлида тўсиқлар қўйишдан тўхтамасди. Арсен Саманчин Тоштанафгон ва унинг йигитлари томонидан тайёрланаётган ёвузлик ҳақида ўйламасликка ўзини қанча мажбур қилмасин, лекин бари бир бу нарсадан сира қочиб қутулиб бўлмасди; у ҳамон Тоштаннинг эси кириб қолар, олдида миллион-миллион доллар пуллар жилва қилиб, им қоқиб турган эса-да, кўз кўриб қулоқ эшитмаган бундай фитнага йўл қўймас, бадниятидан қайтар, деб ўзини ишонтиришга уринарди. Ахир жонажон қишлоғига қанчалар оғир кулфат, машмашалар келтириши, мамлакат обрў-эътиборига халқаро миқёсда кетмас доғ туширишини ниҳоят тушуниб етар, бир марта келадиган имкониятдан фойдаланиб қолиш фикридан воз кечар, инсофга келар, деган ожиз бир илинж кўксининг бир бурчини асло тарк этмасди.

Сийқароқ бир гап бўлиб эшитилади-ю, лекин ҳар сафар чигал шахсий тугунларни ечишга тўғри келганда, шунга ишонч ҳосил қиласанки, ҳар ҳолда биз яшайдиган дунё жуда ғалати қилиб яратилган. Яратилишдан зиддиятлар-ла йўрғакланмиш ҳолда, ҳамон улар ичида чалкашиб ётади.

Тоштан ўзини глобализмнинг душмани қилиб кўрсатади. Аммо бу душманлик – террорнинг бир тури. Қаранг, унинг ўзига қандай баҳона топганини.

Марксчилар уни қўллашган бўларди. Бежиз эмасдир бир сафар унинг тоғларнинг ўз Че Геварраси бўлиши керак деган сўзлари. Лекин Че Геварра қаёқда-ю, у қаёқда! Доллар сел тошқини ўз йўлида ҳар қандай ғоялар ва қарашларни оқизиб, суриб кетишга тайёр турганда, қани уни йўлидан қайтариб, ишонтириб кўринг-чи.

Адашиб-улоқиб кетишди бу манглайи шўрлар. Қашшоқлик ботқоғига ботиб ётишни ким ҳам хоҳлайди дейсиз боз устига!

Бўлди, бас! Тупур буларнинг барига ва туёғингни шиқиллатиб қол! Қаёққа борсин? Сен жонингни қутқариб кетарсан-а, бошқаларнинг ҳоли нима кечади? Унинг калласига сира ақл бовар қилмас фикрлар келарди. У Элесни қулдириш учун, машина тормозини босди-да, юзига ясама жиддий тус бериб, сўради:

- Мабодо қандайдир сабаблар билан мен тоғларда яшагани қолсам, ғорларда ғариб бўлиб юрсам, сен бунга нима дердинг?

Элес бу сўздан ўзини йўқотиб қўймади, унинг орқасидан елкаларини қучоқлаб бағрига маҳкам босиб, жавоб берди:

- Агар бирга бўлсак, мен тайёрман!

- Бу жуда жиддий, Элес. Менинг ёнимга ўт. Ўн чақиримча йўл қолди, гаплашиб кетамиз.

У «Нива»ни тўхтатди, Элес дик этиб машинадан тушиб, олдинги ўриндиққа ўтирди, шу заҳоти унинг кўнгли яна таскин топди.

- Нима, сен ростдан ҳам ғорда яшашни истайсанми?

- Ким билсин! Яхшиси, сен айт-чи, қандай қилиб дарров у ерда мен билан бирга яшашга журъат этдинг? Ибтидоий ҳаётдан қўрқмайсанми?

- Ахир, Арсен, сен сезмаяпсанми, сенга жуда-жуда ёқишни истайман.

- Мен эса, сенга.

- Ундай бўлса, нима қилибди, тоғларда яшайверамиз, бир-биримизни севамиз... Лекин бари бир сен менга ўзинг айт-чи, ғорда кун кечирадиган бўлсак, сен нима иш билан шуғулланасан?

- Ўз устимда ишлайман. Сенга маърузалар ўқийман. Тангривийлик деган таълимот бор. Унинг тарафдорлари кўк осмонга талпинадилар.

- Буни бу ернинг муллалари билиб қолишса, келиб ғорнинг оғзига тош қалаб кетишади. Унда нима бўлади? Лекин ғорда бир ўзинг бўлмайсан, мен ёнингда қоламан.

- Унда хавотирга ўрин йўқ. Муллаларнинг бошқа ишлари кўп, ўзларига етиб ортади. Бир дарвеш билан нима ишлари бор? Дунёнинг ташвишини қилишсин.

- Менинг дарду хаёлим фақат сен. Бутун олам деганда фақат сени тушунаман!

- Дарду хаёлим деганда нимани назарда тутасан?

- Мен фарзандлик бўлишимизни жуда хоҳлайман. Болангни етаклаб юрсам дейман. Болалиқдан сенинг ғордаги маърузаларингни эшитиб катта бўлсин.

- Мен тайёр. Шундай бўлишини кўкдан тилайман. Элес, сен мени маъзур тут, агар ўринсиз сўраётган бўлсам, айт-чи, бола кўрганмисан?

Элес тилини тишлаб қолмади, дарҳол қисқа жавоб берди:

- Йўқ, эҳтиёт бўлганман.

- Энди эҳтиёт бўлиб ўтирма.

- Ундай бўлмайди. Аксинча, мен ҳам кўк осмондан сўрайман, бизга чиройли бир ўғил ато этсин.

- Қиз бўлса ҳам менга бир дунё севинч!

- Менга ҳам! Қизчалар болалиқдан ақлли-хушли бўлишади.

- Турган гап! Ана, ҳамма гапларни келишиб олдиқ, ният ҳақида қоғоз имзолашгина қолди, - дея ҳазиллашди Арсен.

- Олижаноб ниятлар! - деб таъкидлади Элес.

- Унда протокол тайёрлаймиз.

Олисдан овулнинг қораси кўринди. Қоронғи туша бошлаган, ҳамма ёқда чироқлар ёнган эди. Шунда бирдан телефон жиринглади.

- Вой, мени чақиршяпти! - дафъатан силкинди Элес ва орқа ўриндиққа энгашиб, у ерда ётган куртканининг чўнтагидан кичкина телефонини олди.

- Лаббай? Сенмисан, Зайнаб? Ҳа, мен тоғда юрган эдим, у ёқда телефон уланмайди, ҳозир Тууюқ-Жарга етиб келянимиз. Ҳа, эшитялман. Хўп-хўп, мен ўзимнинг факсимга жавоб кутаётган эдим, нима бўлди? Ўн тўққизинчигами? Шунча тез? Яхши, ўйлаб кўраман, кўнғироқ қиламан. Хўп-хўп, албатта, икки соатлардан кейин. Ҳозирча, Зайнаб.

Элес қўл телефонини яна чўнтагига солиб қўйди. Авлиёота яқинидаги Чулган шаҳарчасидан бирга тижоратга борадиган дугонаси кўнғироқ қилибди. Улар тўрт шерик экан, Элес уларга бошчи экан, худди пионер-вожатийдай, деди Элес. Саратовда майда улгуржи савдо маркази бор, шу ёққа бориб келишлари керак. Турли-туман товарлар харид қилишга шартнома тузишган, уларни олиб келиб бу ердаги дўконларга, бозорларга тарқатишади.

- Нима, кетасанми? - сўради Арсен хавотирланиб. - Истасанг, сени ўзим олиб бориб қўяман?

- Йўғ-ей, овора бўлма. Авлиёотадан поездда борамиз. Фақат мен бизни Саратовга бир ҳафтадан кейин

чақиришади, деб ўйлаган эдим, энди эртага боришга тўғри келяпти.

Улар жим бўлиб қолишди. Арсен машинани тўхтатди. Эртақ каби қисқа жаннатий умр сонияларига бирдан кутилмаганда кундалик жўн ҳаётнинг ташвиши бостириб кириб келди. Бундай қараганда, ажабланарли ясойи ҳам йўқ, ҳар кимнинг ўзига яраша иш-ташвиши. Аммо улар ўзларини баногоҳ кўкдан қаттиқ ерга қулаб тушгандай сездилар. Ҳар ҳолда, бу беш сониягина давом этди. Элес ишчан оҳангда деди:

– Арсен, мен шерикларимга телефон қиламан. Бу сафар Саратовга менсиз бориб келишсин.

Аммо Арсен унга ортиқча муаммо туғдиришни хоҳламади.

– Мен билмаслигим мумкин, Элес. Лекин менимча ўртадаги шартлашувни бузишнинг ҳожати йўқ.

– Арсен, – деди Элес унинг елкасига қўлини қўйиб, – иккимиз учун ҳар нарсага боришга тайёрман.

Улар ҳозир бир-бирларини худди денгиз узра икки чағалайдек, сасланишлардан, қанотларининг енгил, билинар-билимас ҳаракатларидан тушуниб етишарди. Шундай бўлса ҳам, Арсен Элесни унинг опасининг уйи олдида тушириб қолдиришдан аввал мен бундан кейинги ҳаётимни сенсиз тасаввур қилолмайман, деб айтиш, тўғрироғи, шунга ишора қилиб қўйишни зарур деб топди. Лекин у моторни ўчириши биланоқ яна телефон жиринглади. Бу сафар Арсеннинг телефони чақирмоқда эди. Хўжайин экан. Қаердасан, деб сўради. Туюқ-Жарга ҳоким Жонишбоев келди, деди. Расмийат юзасидан мўътабар чет эллик меҳмонларни ҳоким ҳам кутиб олиши, қутлаши керак экан. Пайсалламай, тез идорага етиб кел, деб талаб қилди хўжайин. Ҳоким билан эрталаб Авлиёота аэропортига бориш йўл-йўриғини келишиб олиш керак бўларкан.

Кундалик юмушлар мана шу тарзда уларнинг мафтункор дунёларига яна бир карра эшик қоқиб кирди. Шошилишга тўғри келди. Доим телефон орқали боғланиб туришга келишишди. Арсен синамоққа шу ернинг ўзида Элеснинг телефон рақамини терди, шу заҳоти телефон овоз берди.

– Ҳурматли Элес Ботировна, – таъкид оҳангида иззат-ҳурмат билан чақирди Арсен, – ташвишга қўйганим учун уэр. Бу каминангиз Арсен Саманчин. У сизга қўнғироқ қилмай туролмайди, сизсиз яшолмайди. Лаббай, Элес Ботировна?

Элес Ботировна оҳиста кулиб қўйди.

– Ҳа, хурматли, Арсен Саманчин, мен ўзим сизга телефон қилиб тураман. Қўнғироқ қилмагунча тинчи-майман. Раҳмат сизга, Муҳаббат Муҳаббатович!

Улар телефонларини ўчиришиб, худди мангуга айрилаётгандек бир-бирларининг кўзларига боқдилар.

– Мен кутаман! – деди хайрлаша туриб Арсен Саманчин.

– Мен ҳам кутаман! – жавоб берди Элес.

Арсен пастга тушиб, чопиб айланиб ўтди-да, Элесга эшикни очиб улгурди, ҳовли ёқасида ним қоронгида улар яна юзма-юз туриб қолишди. Шу дамда Арсен энди Элессиз сира ҳам яшай олмаслигини англади.

– Мен ҳеч кетгим келмаяпти, – деди Элес, – қизларни қўндиришга ҳаракат қиламан.

– Майли, ўзингга қара, Элес. Иложини қилсанг, яхши. Бўлмаса, уч-тўрт кун ҳеч гапмас, ўтади-кетди. Сенсиз бу ердан кетмайман.

– Балки Саратовдан тўғри Бишкекка келсаммикин?

– Вокзалда кутиб оламан. Фақат қўнғироқ қил. Агар ов тез тугаса, бош устига, мабодо чўзилса – яна бир та-дориги бўлар.

– Ҳа, тушунаман.

Улар бир-бирларини суюб, маҳкам қучоқлашиб хайрлашишди.

Арсен Саманчиннинг «Нива»си кўздан йўқолмагунча Элес қўлини силкиб турди. Арсен эса Элеснинг қома-ти кичрайиб то кўринмай қолгунча ён ойнадан кўзини узмади.

Арсен анча нарилаб кетгачгина, бирдан ҳаммаси лоп этиб эсига тушди ва бирдан жарга қулагандай бўлди: ҳеч нарсага қарамасдан мўътабар меҳмонлар гаровга олинса, унда аҳвол нима кечади? Буни ахир ҳеч кимга оғиз очиб айтиб бўлмайди-ку, ҳатто Элеса ҳам... Айтсанг, кўчки ҳамма ёқни вайрон қилиб ташлайди, «Мерган» фирмасидан ном-нишон ҳам қолмайди. Айтмасанг – ундан ҳам баттар... Нима қилса бўлади?

Арсен Саманчин овчилик идорасига келиб, хўжайиннинг кабинетига кириб бораётганда, қабулхонада ёрдамчилар орасида Тоштанафгон ҳам турганлигини кўрди. У биринчи бўлиб саломлашди:

– Салом, Арсен, етиб келдингми? Юр, хўжайин кутиб қолди. – У ҳеч нарса бўлмагандай Арсенни қўлтиқлаб олди. Эшик олдида сўради:

– Ҳокимнинг исми шарифини биласанми?

– Йўқ, Яхши таниш эмасмиз.

– Кўрчубек Олтаевич, Жонишбоев Кўрчубек Олтаевич. Эслаб қолдингми? Яна бир гапни билиб қўй: ҳоким ўз идораси номидан меҳмонларга совға тайёрлатган: иккита бургут.

– Тушунарли. Сен бу ерда нима қилиб юрибсан?

– Нима қилардим? Мен оддий ҳайдовчи эмасман, муҳим ишлар чиқиб қолганда хўжайин доим мени чақиради.

– Маъқул.

- Элес билан яхши ўйнаб келдингми?
- Сенинг нима ишинг бор?
- Қўйсанг-чи! У яхши қиз, жуда сен боп.

Шу тариқа кабинетга кириб боришди. Одатга кўра Арсен Саманчин дастлаб ҳоким билан бориб кўришди. У басавлат, тўладан келган, ёши қирқлардан ошиб қолган, костюм кийиб, бўйинбоғ таққан киши экан. Қандайдир анжуманларда бир-икки бор кўришганликларини эслади. Кейин амакиси Бектур оға билан саломлашди. Гапни ҳоким бошлади:

- Сен бу ерда кутиб турган эдик, Арсен. Баъзи бир нарсаларни каллалашиб олишимиз керак.

- Бош устига, Кўрчубек Олтаевич. Менинг асосий ишим таржима қилиб беришдан иборат. Сўзма-сўз тилмочлик қиламан.

- Биладан-биладан. Таржимонсиз бу ерда иш битмайди. Бироқ биз учун фақат тилмоч эмассан, Арсен. Амакинг Бектурган оға шундай ҳурмат-эътиборли одам. «Черчилл ака!» Фахрлансанг арзийди! Бойакамиз илгари колхоз ишларини ҳам боплаган, энди бутун овчилик унинг қўлида. Архарлару барслар измидан чиқмайди. Сен эса матбуотнинг етакчиларидансан! Матбуот хони десак ҳам бўлади.

Бу ҳазилга ҳамма кулди. Кейин обдан жиддий гап кетди. Кўпроқ ҳоким фикр билдирди.

Дастлаб у бургутларни меҳмонларга тортиқ қилиш маросимини қандай ташкил этиш устида маслаҳатлашди (араб бойлари тоғ бургутлари ва лочинларини ҳаддан зиёд яхши кўришади, Узангилаш овчи қушларини ўз юртларига жон-жон деб олиб кетишади). Қушлар тантанали суратда туҳфа этилади: бошига қалпоқ кийдирилган бургут меҳмоннинг чарм қўлқоп кийган қўлига қўлма-қўл тутқазилади, қуш ўтқир чангали билан

кўноқнинг кўлини яралаб кўймаслиги керак. Масала бургутларни қай йўсинда тақдим этишга бориб тақалди: Тақдимни улар Туёқ-Жарга келганларида ўтказган маъқулми ёки овдан кейин юртга қайтаётган чоғларида берган яхшироқми?

Тоштанафгон шоша-пиша ўз фикрини билдирди: меҳмонларни улар учун энг муҳим ишдан, яъни овдан чалғитмайлик, тухфани эса ҳаммаси тугагандан сўнг жўнаб кетишлари олдидан расм-русумларини қилиб топширса ўринли бўлади. Уни Бектур оға ва бошқалар ҳам қўллашди. Ҳоким Жонишбоев ҳам бу фикрга қўшилди. Бундан дадилланган Тоштанафгоннинг тили ечилди – яъники, тухфа топшириш маросимини эски одатимиз бўйича ўтказайлик. Маросимда шаманлар қатнашсин. Овчиларнинг расм-одатларини бажо келтиришсин.

– Бизнинг шундай шаманларимиз бор. Овчилик расм-русумларини боплаб ўрнига кўйишади, қўшиқларини айтиб аласлашади. Уларда нималар дейилганини меҳмонлар билгиси келса, ана унда сен, Арсен инглизчасига боплаб ўгириб турасан. Балки олдиндаи шаманларнинг айтимларини эшитиб кўрарсан, уларнинг алмойи-алжойи сўзларини ағдариш осон эмас.

– Майли, ўйлаб кўраман, – деб ғаши келиб жавоб қилди Арсен Саманчин Тоштанафгонга нима бўлганлигини англолмай. «Наҳот фикридан қайтган бўлса? Қандай зўр бўларди-я! Аммо лақиллатаётган бўлса-чи?»

Тоштанафгон эса унинг саросимага тушганини кўриб, баттар чалғитишга зўр берди – Шамолбош лақабли алламбало шаман ҳақида нақл қилишга тушди.

– Бизнинг Туёқ-Жар томонларда, бир шаман бор, Кўрчубек Олтаевич. Бунақаси бошқа ҳеч ерда топилмайди. Бектурган оға, сиз биласиз-ку, Шамолбошни.

– Оға кулиб бош қимирлатди. – Арсен, сен ҳам эшитган чиқарсан? Овулда каттадан кичик ҳаммага отнинг қашқасидай маълум. Агар бир очилиб кетса, унга тараф йўқ! Ана унинг аласлашини кўринг! Дикир-дикир рақс тушади, осмонга сапчийди, сакрайди, ғўр-ғўр қичқиради:

*Кўрмайсизми сиз ахир
Тоғларнинг қулашини?
Кўрмайсизми сиз ахир
Дарахтлар ағнашини?
Кўрмайсизми сиз ахир
Дарё оқар тескари?
Булар менинг изимда
Пода қилиб ҳаммангни
Оғилимга ҳайдайман!
Йиқилинг оёғимга
Йиқилмасанг, инжима!
Шамолбошман – зўр кучим!
Шамолбошман – зўр кучим!*

Ҳамма кулиб юборди. Район ҳокими Жонишбоев хушчақчақлик билан деди:

– Сенингча ўша Шамолбошни меҳмонларга кўрсатсак бўладими?

Аммо Бектурган оға оёғини тираб туриб олди:

– Ҳеч кераги йўқ! Яқин ҳам йўлатма! Шамолбош ҳар хил қилиқлар қилади, кўрқитади, алжирашларини ўтириш керак. Нима дейсан, Арсен, бунақа қаланғи-қасанғи ишларга ҳожат борми?

– Ағдариш – қийин эмас. Аммо бургут совға қилиш – тантанали маросим, чалкашиб ўтирмайлик.

Бургут – жиддий, сипо қуш, тўти-мўти бўлса, бошқа эди...

Барча хахолаб кулди. Кейин гап асосий ишга ўтди. Ташқарига қоронғи тушди. Бектур оға сигарасини «Черчиллчасига» тутатиб, район ҳокимига энди негадир «Жаабарс режаси» деб аталган ишни баён қилиб берди. Ҳамма ўзининг иш дафтарига шундай деб ёзди: «Жаабарс режаси». Унда шулар батафсил қайд этилди: аэропортда меҳмонларни кутиб олиш; уларни Тууюқ-Жарга кузатиб келиш; жойлаштириш; қўриқчиларга ҳозир йиғилишиб ўтирган кабинетни бериш; эрталаб-ки нонушта ва тоғларга чиқишга ҳозирлик. Тоғларда қўналга манзили тайёрлаб қўйилган – меҳмонларга алоҳида чодирлар ўрнатилган, барча қулайликлар кўзда тутилган ва муҳайё қилинган. Дарага етгунча автомашиналар ҳозирланган, Катардан юк тайёрасининг бортида Америкада ясалган «Хаммер» машинаси ҳам келади ва меҳмонларга хизмат қилади. Кейин автомашиналар ўтолмайдиган тоғ ичкарасига ҳамма отлиқ боради, отлар бари йўлга шай, тақа урилган. Энг охири пиёда юрилади, қоялар, жарлардан яёв ўтилади, лекин энди бу овчиларнинг ўзларига боғлиқ. Район ҳокими билан учрашувда «Жаабарс режаси» бўйича тўланадиган ҳақлар ҳақидаги маълумот ҳамманинг димоғини чоғ қилди. Унда барча харажатлар, жумладан, ёқилғи, отлар ва эгар-жабдуқларнинг ижарага олиниши, ҳатто гулханга қаланадиган ўтин-чўп ҳам назарда тутилган, бу ҳақиқий маънодаги бизнес-режа эди. У туюқ-жарликларга қаттиқ таъсир қилди. Улар ҳам энди бозор асли нималигини англадилар. Ҳар бир қадамнинг пул.

Одамларнинг кайфияти кўтарилди. Район ҳокими қизиқиб, Бектур оғадан сўради:

– Беке оқсоқол, режа яхши ўйланиб тузилибди, лекин «Жаабарс» деган номни қаердан олдингиз?

Сигарасини бурқситиб, Бектур оға жилмайди:

– Жаабарс тўғрисида бизда шундай кўшиқ юради, бу ерда уни ҳамма билади. Арсен, сен бир мақолангда буни ёзган эдинг шекилли?

– Шундай, Беке, халқ ижоди ҳақида ёзган эдим.

– Азиз Кўрчубек Олтаевич, ўша кўшиқнинг бари сўзлари эсимда қолган, рухсат берсангиз, айтаман:

*Учиб борар Жаабарс тоғдан-тоққа,
Ўлжа олиб судрайди ағдан-баққа.
Босиб ўлжа хурсанд бўлиб ириллар
Зўр куч ёғар, узун думи дириллар.
Алай қудрат сизда бўлсин, йигитлар,
Орамиздан чиқсин шундай мардлар, бас.
Қоплонларки, оти бўлғай Жаабарс...*

Район ҳокими чапак чалди:

– Ана, қаранг маънони! Жуда қизиқ! Бундан чиқди, оқсоқол Беке, ҳақиқий Жаабарс ўзингиз экансиз, яшанг!

Бектур оға елка қисди.

– Унчалик эмасдир. Бизнесга келганда, балки юртимизда бир нарсалар қилаётгандирмиз. Аммо ҳақиқий Жаабарс ботирлар булар – ёшларимиз. Манави бизнинг Тоштанафғонни олинг, агар қор илвирсларини толиб, ҳайдаб келса, асил ботир Жаабарс шу! Ботир йигит!

– Раҳмат, раҳмат! – деб ғўлдирарди ўзидан мамнун Тоштанафғон.

– Яна битта Жаабарс ботиримиз, бу яна Арсенбой, тил билгич йигитларимиздан, менинг жияним!

– Менинг нимам Жаабарс! Мен бир неча кунга ёлланган таржимонман, холос. Таржимонлар ботир бўлмайдилар, – лутф қилишга уринди Арсен Саманчин.

Кулишди. Хайрихоҳлик ва дўстона самимият илвирс ови арафасида одамларнинг кайфияти анча кўтарилга-

нидан дарак берарди. Саҳнага асосий иштирокчиларнинг чиқишигина кутиларди. Уларга омад кулиб қарайдими, йўқми, бу кейин маълум бўлади, ахир тақдир нимани раво кўради – ўзи билади, ҳарқалай бу фақат овчиларгагина эмас, ов қилинувчиларга ҳам тўда тааллуқли. Ҳозирча барча ишлар жойида эди.

Район ҳокими Жонишбоев қайтаётиб хурсанд эди. У мўътабар меҳмонларни кутиб олиш учун тўғри аэропортга борадиган бўлди. У ерда маҳаллий ҳокимият номидан уларни қутлайди, бургутларни қандай ва қачон топширишни йўл-йўлакай ҳал қилади, ахир овнинг неча кун давом этиши ҳали маълум эмас, унинг фикри шундай.

– Бунга араб кўноқлар қандай миннатдорчилик билдиришади, буни қандай қарши олишади бу – уларнинг ўз иши, меҳмон ўз оти билан меҳмон-да, – деб одоб билан тушунтирди Бектур оға.

Барчалари ҳокимни кузатиб чиқишди.

– Раҳмат, – деди у хайрлаша туриб. – Чой ичдик, суҳбатлашдик, соат тўққиз бўлиб қолди. Мен бораё энди, – деб у соатига қаради. – Вақт тез ўтиб кетди. Қизик суҳбат бўлди. Жуда фойдали маслаҳатларингизни эшитдим. «Жаабарс режаси» ёмон эмас, узоқни кўзлайди. Хўп, хайр, Бектур оқсоқол, аэропортда кўришгунча. Омадларингизни берсин!

Кучоқлашиб, қўл олишиб, хайрлашишди. Юртдошларининг очик чеҳралари Арсен Саманчинни ўзига ром қилди. Бунда бизнеснинг ҳам ўз ўрни бор, деб ўйларди у. Ахир бошқасини бир чеккага қўйиб турганда ҳам, нефт магнатлари бўлмиш ўта бадавлат кишиларнинг саховатига умид боғлашар, шунинг учун ҳокимдан тортиб барчалари бу ишга қайси бир тарзда ўзларини дахлдор қилиб кўрсатишга савқи табиий билан уринишарди.

Лекин бу одатий ҳаётнинг тушунарли бир йўриғида. Бироқ Тоштанафгоннинг ўзини тутиши кишини ажаблантирарди. У ўзини шунчалар манфаатдор, фаол ва кадрдон қилиб кўрсатардики, қандай ёвуз фитнани (бу ҳам маълум маънода бозорга дахлдор) амалга ошириш ниятида юргани ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмасди. Наҳотки, унинг виждони уйғонган бўлса? «Илоҳим, яхшилик томонга ўзгарган бўлсин-да», – умидворлик билан ўйланди Арсен Саманчин. Бироқ юрагини хавотир тарк этмас, яхши ўзгариш рўй берганини тасдиқловчи бирон ишорани кутар, тўғридан-тўғри савол беришни истар, аммо ҳозирча бунинг иложини қилолмасди. Бунинг устига Элесдан ташвишланар, унга қўнғироқ қилишни мўлжаллар, лекин бундан бурун бари бир Тоштанафгон билан гаплашиб олишни зарур деб биларди. Тоштанафгон эса ҳоким ҳамда Бектур оға билан хайр-хўшлашиб, оти бойлоқда турган отхона ёққа юрди. У отни қозикдан бўшатиб, энди эгарга ўтираман деб турганда, Арсен Саманчин ёнига келди.

– Қулоқ сол, – тўхтатди у собиқ синфдошини, – анави ҳарбий шапкангни кийиш масаласи нима бўлди? Уни киясанми?

– Хавотир олма. Ҳаммаси жойида бўлади.

– Жойида бўлади деганинг нима ўзи?

– Айтдим-ку, хавотир олма! Бас! Шошилиб турибман.

Тоштанафгон собиқ синфдошини шундай ажаблантириб жўнаб кетди. Буни қандай тушунса бўлади? Ҳозиргина у тавбасига таянгандай, кўк осмонга тиз чўккандай бўлиб, шунчалар сертавозе ва мулойим кўринган эди; қаранг, энди унинг гапиргиси ҳам келмайди. Бир чеккаси, уни тушуниш мумкин, миридан сиригача хўб ишлаб чиқилган режасидан қайтиш осон эмас, бу ундан жуда катта матонатни талаб қилади, шу боис ан-

дак тажанглиги тутиши табиий. Худо хайрини берсин! Эси кириб қолса ажабмас. Овда, яхшиси, ўзини Жаабарс ботирдай кўрсатсин.

Арсен Саманчиннинг ўзига ҳам осон тутиб бўлмасди, атрофида бўлаётган воқеалар билан мураса қиламан деб, ўзини ғоятда ноқулай сезарди. Ахир бундай овчилик тадбиркорлиги табиатга қанчалар оғир зиён етказиши ҳақида ҳеч кимса миқ этиб оғиз очмади. Садқаисар дегандай эди ҳамма. Шундай ноёб ва ишлари юришиб турган бизнес соҳибининг жияни ва яқин қариндош бўлгани учун Арсеннинг ўзи ҳам тили бойланган, миқ этмай камтарона ўтирди. Бозор иқтисоди ўзининг кенг ёйилган турларига одамларнинг ўзинигина эмас, уларнинг юракларини ҳам илинтириб олади. Боягина Бектурган оға бир воқеани ҳикоя қилиб берди. Кундуз куни қандай иш-юмушлар борлиги билан қизиқиб келган овулдошлар орасида шу ерлик бир қизиқчи ҳам бўлиб, у жуда ғалати фикрни айтган. Унингча илвирс ови майда арзимаган бир иш экан. Бошқа бир зўрроқ нарсани ўйлаб кўрайлик. Нега тоғлардаги қорларни сотиш мумкин эмас? Нима деб валдираяпсан, эсингни едингми? – деб дашном берган Бектурган оға. Анави афанди эса гапини исботлашга тушиб кетган: ҳозирги дунёда ҳамма нарса сотилади ва сотиб олинади. Тоғларимиздаги қорлар бу – дарёлардаги сувлар. Бутун Марказий Осиё бизнинг тоғларимиздаги мангу қорларга боғлиқ. Ахир кўкўпар тоғлар бизники, қорлар, музликлар ҳам – бизники. Водийларни суғориш, бутун ҳосил етиштириш, аҳолини сув ичиши – осмондан тушмаган ахир! Бари биздан! Шундай экан, бераётган сувимиз учун ҳақ, пул талаб қилайлик. Нега қорамой, газ ва бошқа турли-туман энергия манбалари жуда қиммат баҳоларда сотилади-ю ва ҳеч кимга шафқат-марҳамат

қилинмайди-ю, биз эса ўзимизнинг бебаҳо сувлари-
мизни теп-текинга берамиз, ҳолбуки, сувсиз водийлар-
да ҳаёт тугайди, лекин ҳеч ким бизга раҳмат айтаётга-
ни йўқ? Анов пастдагилар бизни одам ўрнида кўриш-
майди. Шундай бўлгач, илвирсларнинг кетидан нима
қилиб қувиб юрамиз? «Мерган» фирмаси овчилик би-
лангина шуғулланмай, сувимизни ҳам сотиб пулласин,
ҳаммамизга фойда бўлади. Ўша қизиқчи, афанди киши
мана шундай ғалатироқ гапларни ёниб-куйиб айтибди.
Бир ёқаси, бу ҳам бозор иқтисодининг шарпаси. Ҳей,
бола, ўпкангни бос, деб уни тинчитишибди, ахир сув ху-
донинг неъмати, барчага баробар етказган насибаси...

Бу воқеа латифага ўхшайди-ю, аммо замирида замо-
навий воқеликнинг бозор ўлчовлари ётади...

Шуларни хаёлидан ўтказаркан, Арсен Саманчин рул-
га ўтирди, лекин моторни ёқмай, Элеснинг телефон
рақамини тера бошлади. Унинг телефони банд эди, ча-
маси, ҳамон дугоналари билан тижорат ишларини гап-
лашарди. Арсен унинг овозини эшитгиси келди. «Жаа-
барс режаси» ҳақида ўйларкан, ўша куни ўзи гаплашган
кишилар ичида ёлғиз Элесгина барсларни ваҳшийлар-
ча овлашга қарши чиққанини эслади. Тўғри, гап мўмай
пул ишлаш устида бораётганлиги учун овулдошлари
уни сира ёқламасликларини Элеснинг ўзи яхши ан-
ларди. Шундай бўлса-да, ҳарқалай, бундай ишларга
бефарқ қарамайдиган биргина инсон борлигидан Ар-
сен енгил тортгандай бўларди. Арсен қизнинг овозини
эшитишни, ўзининг саси ҳам унга етиб боришини ис-
тарди. Кўнғироқ қилар, жавоб ололмасди.

Опасининг уйига қайтадиган вақт бўлган, уни ку-
тишарди. Эртага эртаминан Бектурган оқсоқол билан
бирга аэропортга бориш, меҳмонларни кутиб олиш,
кейин тоғларга қараб йўлга тушиш, автомобиллар-

да, отларда юриш, сўнг пойи пиёда даралар-ўрлардан ўтиш, қояларга чиқиш, барсларнинг маконларига етиб бориш ва ниҳоят, қўлда милтиқ кўтариб, ваҳший ҳайвонлар изидан тушиш, яъники, ов – овнинг ўзини бошлаб юбориш – юмушлар шундай бир-бири устига қалашган эди. Бектурган оқсоқол буларни жуда яхши тушунар, шунинг учун ҳам, Арсен ишга бош қўшаётганидан хурсанд эди. «Ҳар бир таржимон ҳам тоғларда ўрмалаб юришга қодир эмас, сен эса бунинг пой-ҳавосини олгансан. Уруғимиздаги йигитларнинг бари чапдаст, чайир бўлишган, худо қўлласин...» Унинг гапида жон бор. Арсен араб қўноқларга тенгдош эди. Улар-ку, албатта, чиниққан алпинистлар, майли, ҳечқиси йўқ, омон бўлсак, кўрамиз...

Шаҳд-шиддат билан бошланган бу воқеалар Элеснинг кечинмалари ва ташвишларида давом этарди. Тижоратчи дугоналарини менсиз бораверинглар, деб кўндиролмади. Саратовга сафарни ҳам қолдириб бўлмади. Элеснинг фиғони чиқар, телефонни ёнидан қўймас, уни тинмай тоққа қўяр, керак пайтида овози ўчиб, суйганим билан гаплашолмай қоламан, деб хавотир оларди, ахир эртан қайдасан Саратов, деб йўлга чиқадилар.

Қанча кезди у дунёни! Қанчадан қанча оғир-оғир юкларни қўлида, елкасида у ёқдан бу ёққа кўтариб борди! Йўлларда ўлиб кетмаслик учун не-не қийинчиликларни бошдан кечирди. Поездлар, ўтишга рухсат этилган жойларда бож ундирувчилар, ментлар қўлга киритган жиндак даромадини нақ қўлидан юлиб олишарди! Шунга қарамай, ҳеч шу кейинги сафарга оёғи тортмади. Калласига ҳеч ақл бовар қилмайдиган фикрлар келарди – тоғларга, барслар маконига чиқсам дерди, овчилар орасидан ёримни топсам, унга рўй-рост туриб айтсам, сени шунча кутдим, сен билан дунёнинг

бир чеккасига боришга ҳам тайёрман, мени олиб кет!
Бироқ кўз ўнгидаги воқелик уни дугоналари олдидаги бурчини ўташга мажбурият юкларди. Улар ҳаммалари доим тўрт киши бўлиб юришга одатланишган – Зайнаб ва қўшни овуллардан яна икки аёл бирга қатнашарди ўзга юртларга. Фақат шундай бир-бирларини қўллаб-қувватлабгина талончилар зулмидан омонлик топишар, ёлғиз юрган кўп тижоратчилар эса дом-дараксиз йўқолардилар. Бунинг устига назорат жойларидан ўтиш учун расмий рухсатнома фақат Элесда бўлиб, дугоналари унинг ёрдамчилари ўрнида саналарди. Шу боис бормасликнинг сира иложи йўқ эди.

Ўша кеча Элес мунглиниб йиғлади ва худодан ўз бахтини кўп кўрмасликни ёлвориб сўради...

Узоқ интизор кутилган кўнғироқ бўлганда, улар яна ўз ширин туйғулари оламига шўнғишганда, Арсен ўз ишларини сўйлаганда ва Элес ҳам ҳозир нималар билан машғуллигини ҳикоя қилиб берганда, ва ниҳоят, бир-бирлари билан тез орада кўришишга ваъдалашганда, кўнгиллари андак таскин топгандай бўлди...

* * *

Ўша кеча тоғларда тўлин ой ёғду сочарди. Ғариб Жаабарс мусаффо тиниқ осмонда минглаган милтиллаган юлдузлар қуршаган худди мана шу улкан тўлин ойга қараб нидо солиб, ўкирарди. Ойга ўз дарду ғамидан шикоят қилар, аммо осмон маликаси жавоб бермасди. У қайларгадир бошқа барслар ёнига, тўдаси яқинига кетса бўларди, лекин, не таажжубки, у Узангилаш дово-ни ёқасида худди сеҳрлаб қўйилгандай бошқа ёқларга бош олиб кетолмасди. Атроф-теваракларда мана икки кундан бери яна ўша уч нафар отлиқ одамлар изғиб юргани хомуш Жаабарснинг ғашига тегмасди. Таассуф-та-

ассуф, ҳолбуки улар айни уни, «калладор-думдор» қор қоплонини дурбинларидан таъқиб этиб, тинимсиз кузатиб юришарди...

IX

Бектурган оғанинг «Жаабарс режаси» ишларни ўз пайтида уддалашни батафсил ишлаб чиққан эди. Ташкилотчиларга тан бериш керак, режа ҳақиқатда ҳар томонлама ўйланган, ҳисобланган, шунинг учун ҳам ўртада ҳеч қандай узилиш ва англашилмовчилик йўқ эди. Туюқ-Жар овулида яшовчиларнинг ҳаммаси овни тайёрлаш ва ўтказиш ишларига жалб этилганди. Шу кунларда овулликларнинг барчаси қор қоплонлари овининг муваффақиятли ўтиши ҳамда эртақлардагидай мўмай даромадларнинг ёғилишини интиқ кутарди. Овул ҳаяжонлар ичида яшарди. Ҳаммалари мўғтабар ва муҳтарам зотларга овда омад ёр бўлишини тилашарди. Фақат барсларнинг ўзигина бошларига яқин орада нима савдо тушишини билишмасди.

«Мерган» фирмасининг эса барча ишлари аъло даражада эди, кеча-ю кундуз меҳмонлар билан мулоқотлар Арсен Саманчин воситачилигида олиб бориларди. Арсенсиз шундай самарали алоқа, томонлар ўртасида ўзаро тушунишга эришиб бўлмаслигига Бектур оға ишонч ҳосил қилди ва ҳар икки сўзнинг бирида жиянига миннатдорчилик билдириб турди. «Сенга яна бир карра айтиб қўяйки, азиз жияним Арсенбой, сен хорижликлар билан сўйлашганда, улар худди ёмғирдан кейинги гуллардай яшнаб кетишади. Мен бунга сўзларингни тушунмасам ҳам, уларнинг кўзларидан биламан».

Ҳақиқатда ҳам бу шундай эди. Илк табрикларданок ва яна аэропортдан чиқиб йўлда кетаётганларида ҳар турли ҳаётий ва бошқа жиддий мавзуларда суҳбатла-

шиб боришаркан, араб кўноқлар ва уларнинг ёрдамчилари оқ кўнгиллик билан бажонидил жавоб беришарди. Ўз навбатида Арсен Саманчин ҳам кеча-ю кундуз дам арабча, дам инглизча, дам қирғизча таржима қилишга тўғри келаётгани, бу анча оғир юк эканлигига қарамасдан, қилаётган ишидан ўзига яраша мароқланарди. Аввало, тайёрлов гуруҳининг ва изма-из мўътабар зотларнинг келишлари, уларни кутиб олиш унинг хизматлари туфайли яхши ташкилий ва маданий савияда, ортиқча даҳмазаларсиз ўтди.

Ҳар иккала меҳмон муомалали, замонавий фикрловчи, ўзаро тенгқур, спорт билан шуғулланувчи, юз-бетларидан ақл-идрок нишонлари барқ урган ёш йигитлар экан, уларнинг бири Кембриж, иккинчиси – Оксфорд университетини тугатишган экан. Ҳасан қуюқ қора мўйлаб кўйган, Мисир эса соқолини ярақлатиб қирдирган эди. Кўринишича, ваҳший ҳайвонлар ови улар учун жасорат кўрсатишга баҳонагина эмас, балки спортнинг фавқулудда мушкул бир тури эди.

Бошламасига мана шу маълумотлару кузатишларнинг ўзи етарли эди. Арсен ўз навбатида меҳмонларга мамлакат, бу тоғлар юрти, юксак тоғларнинг иқлими, аҳоли ва унинг одатлари, расм-русумлари ҳақида ҳикоя қилиб берди.

Туюқ-Жарга узун карвон бўлиб келишди. Олдинда ўз жипида Бектурган оқсоқол, ундан кейин «Хаммер»да меҳмонлар ва улар билан бирга таржимон ҳамда ҳамроҳ маслаҳатчи сифатида Арсен Саманчин ва ниҳоят, кўриқчилар, хизматчилар ҳамда телерепортажчилар боришди.

Бутун Туюқ-Жар меҳмонларни қарши олгани кўчга оқиб чиқди. «Хаммер»нинг кўринишидан ақллари шошиб қолган бола-бақра кўча ёқалаб югуришар, улар

билан бирга тўда-тўда итлар думларини ликиллатиб чопкиллашарди. Бундай машинани улар илгари ҳеч кўрмаган, шундай мўъжиза овуллари кўчасидан ўтаётганига ишонгилари келмасди. Бола-бақрагина эмас, баъзи катталар ҳам ҳайрон бўлиб қолишди: улар миллионерларни кўрамиз деб ўйлашган, келаётганлар эса спорт кийими кийган оддий йигитлар эди.

Кун асрга оғди. Меҳмонлар етиб келиши билан алоҳида ҳозирланган уйларга жойлаштирилди. Бир оз ҳордиқ чиқаришгач, кечки зиёфат қилишди, меҳмонларга арақ ҳам пешкаш этилди, аммо улар ичмасликларини айтиб, бу роҳат-фароғатни овдан кейинга қолдиришни сўраб лутф қилдилар, Шарқда бебаҳо деб қадрланадиган қор қоплонларининг терилари қўлимизга ўлжа бўлиб кирса, кайфият ундан кейин ярашди дейишди.

Ўрни келиб қолгани боис Арсен Саманчин араб овчиларига Мангу қайлиқ афсонасини ҳикоя қилиб берди. Ҳикоя қиларкан, беихтиёр тўлиқиб кетди, меҳмонларни ҳам тўлиқтирди, одамзот қавми орасида азал-азалдан йўқолмай келаётган ҳасад ва нафрат боис бахтсизликка учраган куёв ва унинг қаллиғининг бошига тушган кўргуликка меҳмонлар мутаассир бўлиб ачинишди. Куёв йигитнинг моҳир овчи бўлганидан таъсирланишди, қайлиғининг ота-онасига қор қоплонлари терисини ноёб тортиқ қилиб келтиргани учун унга тасанно ўқишди, милтиқ бўлмаган замонларда ваҳший ҳайвонларни овлаш осон бўлмаганлигини айтишди. Қор қоплонлари терисини тортиқ этгиш одати ҳозир ҳам сақланганми, деб сўрашди. Қор қоплонларининг териси йўлбарслар ва оддий қоплоплар мўйнасига қараганда ноёброқ саналадими, деб ўсмоқчилашди. Арсен Саманчинга уларнинг мулозамат ва одоб-икром билан

суҳбат тутишлари ёқди. Меҳмонлар Арсен Саманчиндан самимият-ла араб мамлакатларида бўлган-бўлмаганига қизиқишди, унинг Мисрдан бошқа ерларда бўлмаганини эшитиб, ўз мамлакатларига таклиф этишиб, унга ўз ташрифномаларини тақдим қилишди, сизни иззат-икром билан кутиб оламиз, диёри-мизни кўрсатамиз, бадавийларнинг қишлоқларига олиб борамиз, дўстлигимизни мустаҳкамлаймиз, деб дилдорлик кўрсатишди. Арсен чин дилдан миннатдорчилик билдирди. Замон журналисти сифатида у меҳмонларнинг дунёнинг қайноқ мавзулари борасидаги фикр-мулоҳазалари-ю, қарашларини эшитгиси келиб турса-да, хўжайин суҳбатларда ижтимоий, сиёсий қабилдаги гапларни уларнинг қулоғига чертиб юрма, деб қўйгани учун бу масалаларга тўхталмади, меҳмонларнинг кўпроқ овчиликка ўхшаш нарсаларга қизиқишларини эътиборда тутди. Албатта, бу даражадаги мўътабар зотларнинг дунёни тушуниш, билишда ўз нуқтаи назарлари бўлиши, табиий. Бироқ ижтимоий ва сиёсий қарашларга боғлиқ бўлмаган умумжаҳон муаммолари ҳам мавжуд. Мисол учун, табиатни асраш, қўриқлаш. Баъзан табиат билан боғлиқ ҳодисалар маълум бир макон доирасида чегаралангандек бўлиб кўринади, ҳолбуки, аслида ҳар қандай экологик силжиш охир-оқибатда бутун Ер юзининг табиатига ўз таъсирини ўтказди. Арсен хорижий меҳмонлар билан шундай кўп нарсалар устида гаплашишни жуда хоҳлар, аммо Бектурган оға писанда қилиб айтгандай, «биз учун муҳими бизнес ва меҳмондўстлик – аввало яхши муомала ва одоб-икром». Ҳар ҳолда одоб ва мулозамат доирасидан четга чиқмаган маъқул. Меҳмоннинг димоғи чоғ бўлсин, ўзини бемалол сезсин, баҳри дили очилиб юрсин.

Арсен ҳам шуни истайди. Аммо бадният Тоштан-афғон деган заҳарли зирапча юрагига санчилганча тинмай ўзини эслатар ва азоб берарди. Бир худо инсоф бергандай, ёмон ниятидан қайтиб тинчигандай бўлиб кўринганди... Ўзини эҳтимол атай шундай кўрсатгандир, бироқ...

Уйқуга ётишдан аввал меҳмонлар ташқарига айлангани чиқишди. Уларни тоғларнинг тунги манзаралари маҳлиё қилиб қўйди – ой тўлган, юлдузлар милт-милт жимирлар, осмон тиниқ мовий-қоронғи – баҳайбат, тумтайган, улугвор чўзилиб кетган ўрқачли чўққилар.

Ҳасан уларни қўли билан кўрсатиб, сўради:

– Жаноб Арсен, ҳов анави тоғларда овчи куёв йигит ов қилган бўлса керак, а?

– Ҳа, ўша ёқларда яшаб, ов қилиб юрган, – жавоб берди Арсен Саманчин.

Мисир ҳам ўз навбатида сўради:

– Мангу қайлиғингиз ҳам ўша ёқларда йиғлаб қидириб юрганми?

– Ҳа, у ханузгача ўз куёвини излаб, чақириб, чорлашдан тўхтамайди.

– Шўрлик! – маъюс хўрсинди Ҳасан. Мисир эса қизиқ бир гапни айтди:

– Балки у дунёга қандай бўлса шундай керакдир? Агар тоғ чўққисидан туриб телекамерага ўрқачлар устидан югуриб бораётган ўша қизни суратга олinsa, бу дунё кўз ўнгида рамзий бир маъно касб этиши мумкин.

– Чиройли фикр! – деб маъқуллади Ҳасан. – Мангу қайлиқни вафо ва муҳаббатнинг ўлмас тимсоли каби кўрсатиш керак. У ҳар бир инсонга яқин бўлиб қолади. Ахир ишқ фожиаси доим ёнимизда. Сиз бунга нима дейсиз, жаноб Арсен?

- Мен анчадан бери «Мангу қайлиқ» операсини орзу қиламан. Агарда иложи бўлсайди... Сизнинг фикрларингиз мени янада илҳомлантириб юборди. Фикримиз бир жойдан чиққанидан жуда хурсандман.

Кутилмаганда «Мангу қайлиқ» ғояси мана шундай яна қалқиб юзага чиқди. Буни овдан сўнг бамайлихотир ва батафсил гаплашадиган бўлдилар.

Кейин хайрлашдилар.

- Хайрли тун!

- Эрталаб кўришгунча.

Арсен опасининг уйига қайтиб, ҳовлида яна бир оз айланди. Меҳмонларнинг мулоҳазалари Арсен Саманчинга қаттиқ таъсир қилди. Бундай бўлишини ҳеч кутмаганди. Европача таълим ўзини кўрсатди. Шу билан бирга ҳайрон ўйланди: улар қандай қилиб олийшон ходисалар билан овчилик эҳтиросларини бирга онгла-рига сиғдиришаркин?

Бироқ ухлаш пайти етган эди.

* * *

Ўша тун, ўша соат барча жониворлар тоғу тошларда осуда кеча қўйнида уйқуга ғарқ бўлганди. Фақат Жаббарсина Узангилаш довонида ўзини қўярга жой тополмас, ойга термулиб ўкирар, панжаларини тишлар, ўзи англамаган ҳолда кўнгли оғир бир нарсаларни сезган, хавл олгандай бўларди... Яна олислардан ўша-ўша сас келарди. Уйқуси ўчган, Мангу қайлиқнинг кўзига уйқу келмасди...

* * *

Аллаким эса ўша кеча ўзининг ер маликасини соғинарди. Элеснинг ҳоли не кечди? Дугоналари билан Саратов поездига етиб бордимикин? Етолмаган бўл-

са, унда яна бир кун кутади. Ҳозир поездлар қатнови товсилган. Ҳамма самолётда учсам дейди. Элес тонгда қўнғироқ қилди, шундан бошқа гаплашолмадилар. Бир зум ҳам бўш вақт бўлмади. Яна дарада, дарё бўйида бирга ўтказган дамларини эслади, висол онлари нақадар соз эди, ўша бахтли, фароғатли онлар бот-бот так-рорланиши, қайтиб келишини кўмсарди юраги...

Тун ўтди. Тонгда ҳаво айниб, осмон тумтайиб олди. Тоғ тизмалари узра аллақайлардан пайдо бўлиб, булутлар югура бошлади. Шамол айланиб, дам у томон, дам бу томондан эсарди. Ҳолбуки, охирги кунлар ҳаво шунчалар фараҳбахш, ёзги сокинлик ҳукм сурардики, бир қарашда доим шундай қоладигандек эди. Дарвоқе, ҳозир ҳам у қадарли хавотирланадиган жойи йўқ эди. Енгил чопаетган булутлар бир зумда пайдо бўлиб, яна кўз очиб юмгунча ғойиб бўлишлари ҳеч гап эмасди. Ҳаводаги бу ўзгаришни ёмғирдан дарак беради деб бўлмас, чақин, момақалди роқни-ку кутмаса ҳам бўларди.

Эрта тонгдан иш қайнади. Фақат улгуриш керак. «Мерган» фирмасининг қоғозларида қайд этилгандек, «муҳим овчилик» тадбирига дахлдор одамларни олиб чиқиш чораси кўриларди.

Меҳмонлар зирҳли «Хаммер»га ўтиришларидан олдин ногаҳон ҳеч нарса унутилмаганини яна бир карра текшириб чиқди: мерганлар милтиқлари, автомат қуроллар, дурбинлар, баланд овоз таратувчи мегафонлар, юксак баландликда ҳаво етмай қолса тугиладиган асбоблар, ҳаммаси жойида, бадастир эди...

Отда юриладиган манзилгача қийналмай етиб бордилар, соатига қирқ-эллик чақирим тезликда ўттиз чақиримлар чамаси йўл босишди. Борсалар, отлар тайёр турарди. Барча отлар пухта тақаланган, пишиқ эгар урилганди.

Юкларни отларга ортишди. Бектурган оғанинг ўзи ишларни кўздан кечириб юрди.

Араблар анча пухта чавандозлардан экан. Тоғларда отлиқ юриш - текис ипподромларда жилов қўйиш эмас. Тоғда отда бораётган чавандоз доим эгарда мувозанатни сақлайди, тик қияликларда дам ўнгдан, дам сўлдан тулпроқ шувиллаб, тошу шағал шарақлаб тўкиларкан, отнинг одимларини сергак бошқаради.

Орқама-орқа бўлиб боришарди. Шу ерлик чўпон олдинда йўл бошлаб қадамларди, унинг ортида Бектур оға, кейин - меҳмонлар ва улар билан изма-из Арсен Саманчин. Ҳозирча бемалол гаплашиб кетдилар, лекин ҳар бир одамда ораларида масофа узоқлашганда алоқани йўқотмай гаплашиш учун мегафонлар ҳам бор эди. Қўриқчилар билан хизматчилар бир оз орқароқда келишарди.

Тоғлар тобора тик юксала борар, ҳайбатли қоялар ўткир қирралари билан ваҳимали осилиб турар, ён бағирларнинг нишаб қияликлари майда шағал тошлар билан қопланган, от туёғи тегиши ҳамон шалдираб тўкилар, юриш қийинлашар, аммо отлар ҳали юқорилаб боришарди.

Энди юксак тоғларнинг жониворлари у ёқ бу ёқда кўзга ташлана бошлади, теварак-атрофдан бир неча маротаба така ва архарларнинг хуркак тўдалари югуришиб ўтдилар. Ваҳший ҳайвонларнинг азалий қурбонлари бўлмиш шу кўштуёқли жониворлар ўз эҳтиёжлари билан қайларгадир йўл олишарди. Уларни дурбиндан томоша қилишаркан, чаққон, учқур, нафис ҳаракатларига қойил қолишарди. Ҳасан отини тин олиш учун тўхтатди ва андак харсиллаганча сўз қотди:

- Дўстларим, сизга қандай билмадим, лекин менга шундай туюляптики, агарда мана шу гўзал охулар бир

ерга йиғилишиб, ҳаммалари бошқа ўлкаларга кетиб қолишса, илвирслар оч қолиб, бир-бирларини ғажиб ташлашарди, шундай эмасми?

– Бунга ақллари етмайди! – деди кулиб Мисир, – Бўл-маса, қочиб кетишарди.

– Балки, аксинча, табиатнинг ўзи шундай оқил яратилган бўлса-чи? – деб гал қўшди Арсен Саманчин.

Меҳмон овчилар табассум қилишди.

– Рост! Табиатнинг донишмандлигига қойил қолиш керак!

– Барсларнинг омади – бизнинг ҳам омадимиз! Шундай эмасми?

Уларнинг шундай бир-бирларига ҳазил-мутойна ба тариқасида мурожаат қилиб сўзлашиб боришлари ўрталарида беихтиёр самимий муносабатлар ўрнатилишига хизмат қилар, бу эса айни муддао эди. Арсен Саманчин меҳмонлар ўзларини иложи борича эркин сезишларини истар, улар бу ёқларга фақат ов деб келишмаган-ку ахир. Бундай ҳолларда одамларнинг ўзаро муносабатлари жуда муҳим ўрин тутади.

– Ҳурматли меҳмонлар, – деб мурожаат этди Арсен овчиларга, – овчилик фирмамизнинг бошлиғи Бектурган оға сизларга унинг сўзларини етказишимни сўраяпти. Ҳов анов қоя орқасида дам оламиз. У ерда чодирлар қурилган. Кейин ўша ерда отларни қолдириб у ёғи-га пиёда кетамиз.

– Биз тайёрмиз.

– Шикор ўз номи билан шикор-да...

Кун тиккага келган. Балли Бектурган оқсоқолгаки, бир оз чарчоқни ёзишга шароит туғдирди, чодирларда ўтириб қимиз ичилди. Тоғлар баландлиги ўзини кўрсатарди – нафас олиш қийинлашиб борарди. Сафар халталарни саранжомлаб, қурол-яроқларни елкаларига

осишди, мегафонлар ва бошқа асбоб-анжомларни қўлга олишди.

Меҳмонлар оғир йўлни босиб ўтиб, чодирларга дам олгани жойлашишгач, Арсен қулай вақтдан фойдаланиб, ёлғиз қолди. Бектур оқсоқол иккита ёрдамчиси қўлтиқлаганча отидан тушди, у соқолини тутамлаб хансираб, шу ҳолда меҳмонларни ва уларнинг ҳамроҳларини огоҳлантирди, бир оз кутишга тўғри келади, овни дарҳол бошлаб юборишнинг иложи йўқ, чунки ҳали ваҳший ҳайвонларни ҳайдаб келувчилардан дарак бўлмади. Меҳмонлар бу хабарни хотиржам эшитишди.

Алпинистлар ва геологларнинг айтишларича, мана тундай тоғ баландликларида юракда бир ўзгариш рўй беради, у янгидан қувватга киргандай бўлади, кайфият бошқача тус олади, атроф дунё бошқача таъсир қилади. Тоғларда одам яхшироқ, тиниқроқ фикрлайди. Кўп ибодатхоналар, калисоларнинг баланд тоғларда жойлашгани бежиз эмас, турли динларга мансуб бу саждагоҳларда турли-туман рақсу самога тушиб, талқину вирди забон қилиб худога яқинлашиш орзусида бўладилар. Айтишларича, водийлар, паг текисликларга қараганда, тоғларда одам кенг, эркин, эҳтиросли фикр юритаркан. Юксак тоғлар фавқулодда нурафшон. Бошинг баногоҳ худди осмоннинг ўзига тегиб турганга ўхшайди, узатсанг қулоч ёзиб, қўлинг нақ булутларни кучади, манави азамат қоялар еру заминга қудратли илдизлари билан тутшиб, теран кириб кетган, манави шаффоф тоза музликлар, манави мангу оппоқ қорлар шундоққина қўл остингда, беҳад тиниқ зумрад сув жилғалар ҳосил қилиб, офтоб нурларида ярақлайди, мовий-мовий товланади, ҳаво ҳам тўқ мовий-зангори, уни шимириб тўймайсан, кўксингга қандай кириб, қандай чиқаётганини аниқ сезиб турасан, бамисоли ҳозиргина чўнг штангани азот кўтаргандай.

Балки табиатнинг ўзи шундай қурилганми, балки юксак тоғлар қўйнида инсон руҳиятида ўзгача бир ҳол юз берадими, бунда ўй-хаёллар ҳам, туйғулару ҳиссиётлар ҳам, бари қорли юксак чўққиларга ҳамда тоғларнинг забткор, учқур шамолларига монанд. Ўша сонияда Арсен Саманчин худди мана шундай ҳолатни бошидан кечирарди. Бошқа барча ташвишлардан холи қолиб, ўз дарди дунёсига ўзи шўнғиб кетиб, худди бошқа бир оламларда юргандай сезарди ўзини. Ўша дақиқаларда унинг хаёли бу ерда чодирда эмас, аллақайларда, олис чўлларда кезарди. Недурки, у шу тобда қулоқни батанг қилувчи узундан узоқ паровоз чинқириви, йўловчи поезднинг бир маромдаги босинқи гулдураган товушларини эшитар, вагонлар билан ёнма-ён елиб-югурар, шитоб ўтаётган ойналарга аланглар ва «Элес! Ҳой, ҳой, Элес, бу мен, менман, мен сени севаман! Сен менинг гўзалимсан! Сен Саратовга борасан, мен эса тоғлардаман, аммо доим сен билан биргаман. Сенсиз менга ҳаёт йўқ!» – деб тинмай қичқирарди. Талабалик йилларида шу йўллардан ҳаминиша Саратовга ўтар, ундан Москвага қатнарди, у Волга бўйидаги Саратовни яхши кўрарди! Қозоқлар Саритов дейдилар. Ҳозир Элес ўша ёққа кетяпти, у хаёлан қиздан илакишиб кетиб сени йўлдан қолдирганим учун мени кечир деб, узрхоҳлик қиларди. Аммо у энди ҳақиқатан шу қизсиз яшолмагай. Шу боис телба бир алфозда муҳаббатининг қисқа достонини дам-бадам хаёлида жонлантирар, тасавуридаги воқеаларга шу қадар чуқур шўнғиб кетардики, рўёлар, хулёлар худди шундоқ кўз ўнгида рўй бераётгандек туюларди.

Арсеннинг яқин атрофида ҳеч зот унинг қалбида нималар бўлаётганини билмас, хаёлига келтирмасди. Фақат Элесгина уни тинглар ва эшитарди, у тамбурда

вагоннинг ланг очиқ эшигидан осилиб турар, бир қўли билан дастакни маҳкам ушлаб олган, иккинчи қўлини кенг ёзиб Арсен томонга узатарди.

– Арсен! Арсен! Сени эшитяпман, кўряпман сени, севаман сени! Етиб ол, сакра, мен сени тутиб оламан!

Хаёлларнинг эркин эркинларида не рўёлар урчимайди! У кутаётган поездга етиб олиш учун ўзини отди. Нима дейсиз ахир, ана, етиб ҳам олди. Нега десангиз, севишганлар иккёв буни жон-дилдан хоҳлашарди, зеро муҳаббат эҳтироси самовий қудратга эга, унга мангулик ва ўлмаслик тобе, зотан, у уруғ-қаёшни давом эттириш учун буюк чорловдир.

Унинг қўлини толе тутиб, югурди ва вагонга етиб олди, Элес унинг қўлидан тутди ва у зинага бир сакраб чиқди. Улар ҳамма нарсани унутиб кучоқлашдилар...

– Юр, юр, гаплашайлик, – деди Арсен Саманчин харс-харс нафас олиб, – Сенга айтар сўзларим шунчалар кўпки...

– Вой, шошилмасанг-чи... Нафасингни ростла, дамнингни ола кўй...

– Вақт зиқ. Овга чиқишимиз керак. Манави менинг қўлёзмам...

– Қўлёзма? Нима деяпсан, Арсен? Вой, шу қўлёзмани деб поезд орқасидан чопдингми ҳали?

– Сенга айтадиган гапим бор. Юр.

Улар купеда рўпарама-рўпара ўтиришди. Арсен Саманчин Элесга шуларни сўзлаб берди:

– Бу қўлёзма, Элес, менинг Саратовда ёзган ҳикоям. Йўлда ўқирсан. Иккинчи жаҳон уруши даврида бўлиб ўтган воқеалардан. У замонларда сен билан биз ҳали дунёга келмаган эдик. Ота-оналаримиз ялангоёқ ҳакалак отиб юрган ўсмир болалар эди. Шунча йиллар ўтди. Янги аср кирди. Бу воқеани ўша ўтган йилларнинг соғинчи деса ҳам бўлади. У бизга ҳеч қачон унутмаслик

керак бўлган нарсаларни эслатиб туради. Барча урушлар бу – ўзаро қирғинлар, одамларнинг бир-бирларини ўлдиришларидан бошқа нарса эмас. Мангу сукунат дунёсига йўл оларкан, ҳар бир ўлдирилмиш тирик жонким бўлмасин, генералми, ё одатий аскар – пушаймон бўлиши турган гап. Мен ўша ачинарли йиллар ҳақида «Ўлдир – ўлдирма» деган ҳасратли бир ҳикоя ёзганман. Ҳозирги кунларда одам ўлдириш сигаретни чекиб улоқтиришдай осон бўлиб қолди. Ўнгдан ҳам отадилар, сўлдан ҳам, мен ўзим ҳам шу балога гирифтор бўлай дедим. Бу ҳикоя қуруқ бир ўйин эмас, жиноий воқеалар ҳам чизимча қилиб чизилмаган. Ўзимни шу ҳикояни кўлимда кўтариб уммон қаъридан юзага сузиб чиққандай сезаман, кейин миллион-миллион ўлганлар ва ўлдирганлар кўмилган қабристонга бориб, уни уларга ва ўзимга ўқиб бергандайман. Элес сени ўзимнинг тўқайзорларимга бошлаб кираётганим учун мени кечир, лекин сен мутахассис кутубхоначисан, ниманинг қандайлигини сен жуда ҳам яхши тушунасан, менинг пароканда фикр-хаёлларимни яхши англайсан, мен бунга ғоятда қадрлайман. Бошингни қимирлатиб гапимни тасдиқлаётганинг учун ҳам раҳмат, Элес. Ўтган қишда мен тўғри Бойқўнғирга, космодромга бордим, поездга ўтириб, менга самодан туриб «узоқ муддатли хизмат»даги космонавт Солижон қўнғироқ қилди. У билан дўстлашиб қолганмиз. Мен ўшанда бир инсон ҳақида рисола ёзмоқчи бўлиб юрардим. У ҳар бир одамнинг самода яшаши учун қулай муҳит яратишни кўзлайди. Бу ҳозирча хомхаёл, албатта. Лекин бир кунмас-бир кун одамзот албатта бунга эришади. Мен яна хаёлпарастлик қилаётибман. Кечир. Шу десанг, ўтган қиш мени соғинч яна йўлга бошлади, темир йўлда юрмаганимга ҳам талай вақтлар бўлган эди, йўлда тала-

балик йилларимни эслаб кетдим. Бойкўнғирдан Саратов орқали Московга жўнадим. Ойна олдидан кетгим келмасди. Лип-лип ўтаётган манзараларни тўйиб томоша қилардим. Мен шундай юришни, тинмай томоша қилишни яхши кўраман. Нима қилай, шундай кўнгли бўш одамман. Шунда ўтмиш денгизга айланиб, унинг аёвсиз долғалари юрагим қирғоқларига келиб урилаверди. Шу пайтгача булар мени тарк этмай ичимда яшаб юрган ва ўз вақт-соатини кутган экан, мана энди юрагимга ёпирилиб кириб келди. Бу темир йўлларда, ўша-ўша поездларда нималар бўлган эди-ю, энди нималар бўляпти, улар ўша-ўша жойлардан ўтади, Қозоғистон чўлларидан юриб, Саратовга етади, ундан! Московга боради, – Хўш, нима бўляпти ўзи асти? – деб фиғоним бошимга чиқарди. Йўл ўша, борар, келар поездлар ҳам ўша, ҳаракат йўналиши ҳам ўзгармаган: Ғарб – Шарқ. Аммо бу ерларда одамларга нима бўлди, инсон тақдирлари қандай ўзгаришлар, эврилишларни бошдан кечирмоқда? Худди самодан олинган филмни кўргандай, яқин йилларнинг воқеалари кўз ўнгимдан бирма-бир ўтди: Орол денгизини хароб қилишди, юрак дод дейди, аммо бу орада Бойкўнғирни қайта яхшилаб қуришди... Орада қанча-қанчалаб воқеалар қалалиб ётибди! Ўшанда мен ёзишга аҳд қилдим. Бу воқеани бундан узоқ йиллар бурун эшитгандим. Уни менга уруш ногирони Сергей Николаевич йўлда ҳикоя қилиб берганди, у жарима қисмида хизмат қилган бир одам эди. Ҳикояда у ёшгина йигитча Сергей. Мен унда талаба эдим, мендан ёши улуг ҳамроҳимга жуда иззат-ҳурмат билан қараганман, худди ўз бобомдек кўрганман. Мен яна гални чўзиб юбордим, вақт эса тифиз. Сергей Николаевич бизнинг вагонга Саратовда ўтирди, бу ердан Московгача икки кун йўл юрилади. Ҳикояси ҳам

жуда узоққа чўзилди. Московда уни касалхонагача кузатиб кўйдим. Лекин «Ўлдир – ўлдирма»ни орадан ўн йил ўтгандан кейингина ёзиш ниятига тушдим. Сергей Николаевич, яъни Сергей бу пайтга келиб омонатини толширган эди, суриштириб билдим. Чин юракдан ачиндим. Қоғозга туширганимдан кейин, тўғрироғи, Сергей Николаевич менга айтиб берганларини бир бошдан ёзиб, баён қилиб чиққач, бу нарсани жанг майдонларида қолган қабристонларда ўқиш кераклигини тушундим. Биласанми, Элес, сенинг ҳам бу воқеага қандайдир маънода дахлинг бор. Ҳайрон бўляпсанми? Гап шундаки, сен ҳам, мен ҳам ва манави тарих ҳам, бари Шарқ билан Ғарбни боғлаб турган битта йўлда, Саратовдан Москвага ўтган йўлда бўлиб ўтади. Сергей шу йўлдан урушга кетди, мен доим Россиянинг буюк шаҳарлари Москва ва Ленинградга ўқишга қатнаганман, сен эса тижорат ишларинг билан шу йўлда, шу поездда юрасан, ва бизни, ҳаммамизни бир нарса боғлаб туради... Оҳ, тўхтат, тўхтат, мени, Элес.

Вақт қолмади! Лекин сенга тушунтирмоқчи эдим, шунинг учун орқандан қувиб етишга уриндим. Кейинроқ айтсам ҳам бўлаверарди, чамаси, бошқа сафар бафуржа ҳикоя қила қолсам, балки айни муддао бўларди, лекин афсус, кутолмайман – бу сен билан учрашиб қолганимиз билан боғлиқ, Элес. Бошдаёқ айтиб кўяй: сен мени қутқардинг, Элес. Менга нима бўлаётганидан беҳабар ҳолда сен менинг жонимни омон сақладинг. Шу йилнинг кўкламида мен «Ўлдир – ўлдирма» ҳикоясини босиб чиқармоқчи эдим. Мен урушнинг азалий табиати, инсоннинг азалий феъл-атвори тўғрисида ўз сўзим, билганларимни баён қилиб ўтмоқчи эдим. Ҳар қандай уруш одам боласининг иши ва ҳар қандай уруш шу оддий азал ҳақиқатни англаган ҳар бир одам учун

адоқсиз фожиа... Мен ҳикоямда худди мана шу нарса-ни айтмоқчи бўлдим, лекин кейин ҳаётимда бир воқеа рўй бердики, менинг ўзим ҳам худди мана шу кунларда шафқатсиз ва ёвуз бир қотилликка қўл урмоқчи бўлдим. Бу сон-саноқсиз одамқушликлар ичида навбатдагисигина бўлиб қолмай, шундай ҳикояни ёзган муаллиф томонидан йўл қўйилмиш ақл бовар қилмас куфроналик эди, ўз ёзганларида бир нарсаларни айтиб, амалда бутунлай бошқа ишларни қилувчилар – булар бориб турган мунофиқлар... Шунинг учун виждон азобига дучор бўлмай деб, «Ўлдир – ўлдирма»нинг қўлёмасини бир чеккага яшириб қўймиш эдим. Энди юзим шамгин. Қотиллик қилсам, мен ўз аъмолимни рад этган, инкор айлаган бўлардим. Тасанно! Толе раҳм қилди – Элес, сен мени одамқушлик ниятидан қайтардинг, бизнинг муҳаббатимиз мен учун башорат бўлди. Мен яна эркинман, ўз-ўзимнинг олдимда юзим ёруғ, мана шу ёруғликни менга сен келтирдинг. Кеча ўч олишни адолатли ҳисоблаган ва унга мубтало бўлгандим. Бугун бундай разолатга ҳеч қачон қўл урмаслигимни яхши биламан.

Улгурганимча шуларнинг борини сенга сўзлаб бермоқчи эдим. Яна бир гап: мендаги катта ўзгариш сен билан учрашганимиздан кейин бошланди. Анча ўйланиб қолдим: гоҳида бизга маънавий мулоқот, юракда йиғилиб қолган нарсаларни маҳрамона баён қилиш нечоғлиқ етишмайди, мен «Ўлдир – ўлдирма»да шундай дил изҳорига интилганман. Навқирон йигитча Сергийнинг қалб изҳорини кундалик югур-югурлардан фориг бўлиб, осудалик ва сукунат бағрида ўқиш керак, ҳаётлик палласида билиш ҳар доим ҳам муяссар бўлавермайдиган нарсаларни ўлганлар руҳи билсин, эшитсин, ишонч ҳосил қилсин. Ундан ҳам ортиқ, ҳар бир одамнинг ўз

муқаддас дуоси бўлсин. Мен айтар дуолар – шу ҳикоя ичида. Агар у сенга дилсўз бўлиб туюлса, кел, бирга муножат қилайлик, сезгимиз сезгилар билан унсият топгай. Муҳаббатнинг бундан ортиқ нимаси бор... Мен чўнтак дафтаримга ёзиб қўйдим – биринчи мутолаалар Москов остонасидаги машҳур Волокалам қабристони ҳамда Брест қалъасида, сўнг бошқа шу каби кўп ерларда, жумладан, Европа зиёратгоҳларида ўтсин... Мен шуни жуда-жуда хоҳлардим.

Элес, мени кечир, кўп гапириб юбордим, лекин сурур лаҳзаларигина қисқадир, севги эса азалу абад чорлови қошида икковлон етиши мумкин бўлган ноёб кашфу асрордир. Мен ҳозир тоғлар қўйнидаман, лекин шундоқ бўлиши билан бирга бир купеда юзма-юз ўтиргандек сен билан дилдан сўзлашаётирман. Булар хаёл ўйинлари, албатта. Мана, бизнинг турар манзилимизга отлиқ чавандоз дўпир-дўпир йўртиб келаётир, ҳойнаҳой, Тоштанафгоннинг йигитларидан бўлса керак... Нима ҳам қилдик, ишга киришамиз. Кўришгунча, Элес, кўришгунча, яхши қол...

От минган чавандоз ҳайдовчилардан бири Пахмоқ экан. У тўзғиган пахмоқ сочларини силкита-силкита меҳмонлар билан омонлашди, сўнг оқсоқол Бектур оғага қараб деди: Уни Тоштанафгон жўнатибди, қор қоплонларининг изидан тушилганлигини маълум қилибди, икки жуфт қоплонни дурбин билан кўрса бўлади, яна бир йирик «қалладор-думдор» қоплон назардан қочирмай кузатиб келинмоқда, уни керакли жойгача қувиб келтириш мумкин. Тоштанафгон яна бир нарсани қаттиқ илтимос қилибди: таржимон Арсен аввалига унинг олдига бориши зарур экан, ўзини тўқайга уриб яширинган улкан барсни керакли нуқтадан туриб қандай отишни тушунтириб берар экан. Буни сўз билан ту-

шунтириш қийинмиш, ўзи келиб жойни кўрсин, кейин овчи меҳмонларга мўлжал олишни кўрсатган Бектур оқсоқол бунга рози бўлди.

- Менга қара, Арсен, сен ҳозир меҳмонларга ов бошланмасдан аввал ҳайдовчилар билан учрашаман деб тушунтириб қўй. Ҳайвон тўқол ва маккор, ҳужум қилиб, кейин тўқайга кириб кетиши мумкин. Майли, қаерда қандай пойлоқда туришни сенга кўрсатишсин.

Овчилар бажонидил кутишга рози бўлишди.

Пахмоқ йўл бошлади, Арсен Саманчин отга миниб унинг ортидан тушди. Ҳар томондан қалин буталар ўралган улкан қоятошлар орасидан ўтиб бориш жуда мушкул эди, қийналиб-қийналиб қоялар орасидаги очик жойга чиқишди. Юксакда аллақандай қушлар тўдаси чарх урарди. Қулоқни шанғиллатадиган сукунат. Пахмоқ кўлига мегафонни олиб, кичқирди:

- Тоштанафгон, биз келдик! Эшитяпсанми? Биз шу ерга етиб келдик!

Мегафондан жавоб келди:

- Мен ҳам шу ердан! Ҳозир бораман!

Арсен нафас ростлаш учун отдан тушмоқчи эди, аммо Пахмоқ тўхтатди:

- Ўтириб тур, тушма. Ана Тош келяпти.

Ён тарафдаги қуюқ бутазор орасидан от минган, бўйнига мегафон, елкасига автомат осган Тоштанафгон чиқиб келди - о даҳшат! - у бошига қизил ҳошияли ҳарбий шапкасини бостириб кийган эди! Арсен донг қотди. Тоштанафгон эса шапкасини бир оз кўтариб қўйиб сўз қотди:

- Кўзингни олайтирма! Ҳаммамиз шай! Бешовлон ҳозир, автоматлар тахт! Ё қўлга йигирма миллионни нақд беришади, ё ҳамма асфаласофилинга кетади! Ҳеч ким омон қолмайди! Ҳеч зотни аяб ўтирмаймиз. Нега индамайсан?

– Нима дей? – зўрға овози чиқди Арсен Саманчининг. – Сен ваъда қилган эдинг-ку, ташвишланма, ҳаммаси жойида бўлади деб.

– Жойида бўлгани шу. Ишга ўтайлик. Анави ёққа қара. Ўша Молотош ғори шу. Сенга айтган эдим. У ерга миналар кўмилган. Бойваччаларни шу ерга ҳайдаб келамиз. Уларга менинг ҳар бир сўзимни инглизчалаб айтиб турасан. Глобаллашув барчага баробар. Бойликлар фақат бизга тегишли деб хомтама бўлишмасин. Биз ўз ҳақимиз-улушимизни оламиз. Кўрдингни, манави ердан ғорга кирилади, отдан туш, ичига кир. Ўтирадиган жой кўп, гаровга олинганлар роппа-роса бир кеча-кундуз шу ерда бўлишади. Тўлов бўлмаса – раҳм-шафқат қилинмайди. Нега индамайсан? Тилингни ютиб юбордингни? Мен сени огоҳлантирганман. Сен, нима мени ҳолвадай эриб кетишимни кутувдингни? Ол-а! Ҳўп, нега индамайсан? Сендан сўраяпман менинг буйруғимни дарров бажарасанми, йўқми?!

Арсен Саманчин пастга тушмоқчи бўлиб туриб, яна оёғини узангига тиради. Тоштанафгон унга ўдағайлади:

– Тур жойингда! Гапимни яхшилаб эшит – сен аввал уларни бу ерга олиб келасан, биз уларнинг қуроқларини тортиб оламиз, ғорга ҳайдаб кирамиз. Гап қаттиқ эркакча бўлади. Автоматларни қаншарларига тираб кўямиз. Менинг буйруғим билан уларга йўлдош телефонларидан Дубайгами, Амирликларгами, қаерга бўлса ҳам, банкларига қўнғироқ қилдирасан. Зудлик билан бизга самолётда пул тўловини ўтказишади. Ультиматумнинг ҳар сўзи мияларида муҳрлансин! Улар нима десалар, дарҳол менга ағдарасан. Билдингни? Акс ҳолда, биз сени банди қиламиз. Уларни ҳам, сени ҳам йўқотамиз!

– Кўп шошилма, – деди ниҳоят тили калимага келиб Арсен Саманчин кутурган кимсани инсофга чақириш

бефойдалигини англаб. – Сенинг қароринг шундай бўлса, билиб қўй: агар бир томчи қон тўкилса, ўзингдан кўр, мени кейин ҳеч нарса тўхтатолмайди!

– Дўқ қилма бизга! Мен ҳам қон тўкилишини истамайман. Йигирма миллион келади, кейин булар кетади. Тирик! Бу менинг сўзим! Бўлди, бажар! Йигирма дақиқа вақт бераман! Тамом-вассалом! Уларни ҳайдовчилар олдига борамиз деб бу ерга бошлаб кел. Сал чакки қадам қўйсанг, тикка отамиз! Ҳеч нарса йўқотмаймиз! Эсингда тут: сен билан бирга ўша иккала меҳмон келади барс отгани. Уларга барс шу ерга ҳайдаб келинган деб айт, яна бир қанчасини кўз остига олиб қўйганмиз, улар – кейинроқ овланади. Қолган барча одамлар ўша ернинг ўзида кутишсин. Билдингми? Тез бор энди!

– Ҳозир, – ноаниқ гўнғиллади Арсен Саманчин Тоштанәфғоннинг шапкасига кўз қирини ташлаб, гўё у собиқ синфдошининг бошида бўлмаса, ҳаммаси бошқача бўладигандай, оғир хўрсинди, индамай отга минди-да, ҳозиргина ўзи келган томонга йўл олди.

Атроф ўлик сукунатга чўкди. Қадди дол бўлган, эгарга мукка чўккан Арсен Саманчин ғорга қўноқ овчиларни бошлаб келиш учун орқасига боқмай кетиб борарди. Уларни асоратга топширади, ўзи ҳам асоратга тушади. Пастга оқиб кетаётган жилғаларнинг шалдираши эшитиларди. Қандайдир қушлар боши тепасидан шувиллаб учиб ўтишди. Чодирлар ясалган манзилга қараб от эҳтиётлик билан тош уюмларини босиб борарди. У ерга етишга оз қолганда, Арсен қоя ортидаги бутазорда жиловни шахд тортиб отни тўхтатди, узангига оёқ тираб қаддини кўтариб атрофга назар солди. Ўнг елкасидаги мегафонни қўлига олди, эгар қуймучига «калаш» автоматини қўйди, афтидан, нимадир қилмоқчи бўлиб ҳозирланди. Бир неча сониядан сўнг тоғлар узра мега-

фондан кучайиб чиққан Арсен Саманчиннинг шиддат-кор саси янгради. У инглиз, рус ва қирғиз тилларида қаҳр ва хиддат тўла овози билан қичқирарди:

– Эшитинглар, эшитинглар! Буйруқ! Хориждан келган овчилар! – мегафон унинг овозини бир неча бор кучайтириб тоғлар узра янгратаиб ёярди. – Сизга минг лаънат! Қоплонлардан қўлингни торт! Дарҳол бу ердан кетинглар! Ҳайвонларни қиришга йўл қўймаймиз! Ҳей, ҳей! Дубайга жўна, Қувайтга кет! Муқаддас тоғларни оёқости қилма! Туёқларингни шиқиллат! Тез даф бўлинглар! Акс ҳолда ўлдириласиз! Ҳаммангизни отиб ташлайман! – у ўз сўзларини автоматдан осмонга қасир-қусур ўқ узиб тасдиқлади. Тоғлар гулдиради. Қай бир чўққидан тош ёғилди. Шу заҳоти ҳар томондан тариллаб отила бошлади. Тартибсиз тасир-тусурлар шовқинидан Арсеннинг оти қаттиқ хуркди. От кучли юлқинди ва шу заҳоти ўқ тегиб ерга қулади. Арсен Саманчин от лоши тагидан оёқларини қайириб базўр ўзини қутқарди. Отишма зўрайди. Ҳаммалари – Тоштанафгонлар ҳам, меҳмонларнинг кўриқчилари ҳам, Бектур оқсоқолнинг одамлари ҳам худди эсларини еб қўйгандай қуроллардан ўқ бўшатардилар. Мана шу аросат тўполонда меҳмонлар дарҳол отларга миниб, тезлик билан орқага қайтдилар. Лекин Арсен энди бундан беҳабар эди.

Ўқ еб ўлган от ёнида ғужанак бўлиб ётаркан, Арсен бир йўла бир қанча жойидан яраланганини сизди. Елкалари, кўкраги, қовурғалари чидаб бўлмас даражада оғрирди. У жони борича қияликка қулаб кетмаслик учун ўзини базўр четга тортди, шунда унинг рўпарасида қора қонга беланган баҳайбат барс сакраганини илғади. Бу Жаабарс эди. У ер бағирлаб судралди, қаттиқ ириллади, ўзини шатирлаб нарига олди. Арсеннинг

боши узра офтоб чайқаларди, тоғлар зириллаб қимирлар, шамол томоқни бўғиб нафас олдирмасди. У мегафон билан автоматни улоқтирди-да, ярадор хайвон ғойиб бўлган томонга судралди. У атрофда нима бўлаётганини кўрмас ва эшитмасди; қутуриб кетган Тоштанар тинмай бақирар, шалоқ сўкинарди: «Аблаҳ! Сотқин! Тил тортмай ўлгур! Кўролмадинг бизни!» Бектурган оқсоқол эса ўзини таппа ерга ташлаб, соқолини юлиб бўқирарди: «Уят! Шармандалик! Аждодларнинг қарғишига учрагур, мохов!» Тирақайлаб қочиб бораётган араб овчилари нима деб қичқиришарди, бу – бир худога аён.

Аста-секин қасир-қусур отишма пасайиб, сўнг тинди, кўп ўтмай бақир-чақирлар ҳам эшитилмай қолди.

Хайвонлар ва одамларнинг бошларига бир зум ичида нималар солганини Арсен Саманчиннинг ўзи билсайди... Аммо энди унинг бу билан иши йўқ. Олган жароҳатлари оғир эди, у буни сезиб турарди. Айниқса, кўкраги эзилиб оғир, бутун энгил-боши жикқа қонга ботганди. У узоққа бормаслигини ҳис қилар, ўзини панароққа олмоқчи бўлиб уринарди. Энкайиб, галдираб қадам ташлар, оёқда туролмайд йиқилар, ўрнидан туришга зўр бериб уринар, бўғилиб хирқирарди. Яхши ҳам эсида қолган экан Молоташ ғорининг қайси ёқдалиги, Арсен Саманчин ниҳоят шу ғорни топиб борди ва тиззасида эмаклаганча ўзини ғор ичига олди.

Ана шунда у хайбати ҳеч қайга сиғмаган улкан тоғ қолонининг сўниб бораётган кўзларини кўрди. Бу Жаабарсининг ўзи эди. Йиртқич қимир этмади. Олдинга чўзилган панжаларига қўйган бошини лоақал кўтармади. Оғир харс-харс нафас олиб, бошини ердан узмай ётаверди.

– Сен ҳам шу ердამисан? – деди нима учундир Арсен, худди илгаридан бир-бирларини танигандай.

Жаабарсдан тинмай қон оқарди.

Инсон ҳам худди шу кўйга тушди.

Тақдир тақозоси билан инсон ва йиртқич ҳаётларининг охириги дамида осмон остидаги шу мағорада топишиб қолдилар, ёнма-ён ётиб ўлим шарбатини тотдилар... Худди ҳайрат ичра лол қолгандай ҳайбатдор тоғлар узра гулдурак жар солди, унинг самовий нидоси олис-олисларга таралди: нима қилиб кўйдинглар? Ва шундай лолу ҳайрон бўлиб, булутлар бағрида чақинлар чақиларди...

Меҳмон овчилар отлардан тушиб, машиналарда овулга етиб келишди, ҳеч ким билан хайрлашмай «Хаммер»га ўтириб кўриқчилар қуршовида Авлиёота аэропортига етиб боришди, бу ерда уларни учишга шай тайёра кутарди, ҳаммаси ойдин бўлди.

Шу тариқа «Мерган» фирмасининг халқаро овчилик тадбири бир зум ичида барбод бўлди. Бизнес-лойиҳани ерга киргизиб юборган одам оқсоқол Бектур оғанинг қариндоши эканига ҳеч кимнинг ишонгиси келмасди.

Туюқ-жарликлар ғовур-ғовур қилиб ҳовлиларидан чиқиб тўп бўлиб, шовқин-сурон кўтаришди.

– Шарманда бўлдик! Юзимиз шувут!..

– Арсенни оёғини осмондан қилиб осиш керак! Ўтда куйиб ўлсин!

– Барбод қилди ишни! Жиндай пул ишлашга кўймади!

– Унга одамлар эмас, йиртқич ҳайвонлар қадрли! Илоё барслар ғажиб ўлдирсин!

Машмаша ўз-ўзидан авж олди. Қутурган оломон Арсен Саманчиннинг опасининг уйига қараб ёпирилиб борди, ҳовлида кўлига нима тушса, оёғи нимага етса, барини ағдар-тўнтар қилишга тушди, оналарни, Арсеннинг машинасининг деразалари, чироқларини чилчил синдирди, ювиб дорга ёйиб кўйилган кўйлак-курт-

каларини далва қилиб йиртиб ташлади... Укасининг ноутбукини бағрига босиб асрашга уринган опаси ўласи қилиб калтакланди, ишини ташлаб чолиб келган, хотинини оломондан ҳимоя қилган темирчи почча дўлдай ёғилган мушту тепки тагида қолди...

Бирдан шаррос қуйиб юборган жала, қасирға, момақалди роқ ола-дўлоб тўс-тўполонга чек қўйди, эсини йўқотган оломон ҳушига келиб, уй-уйига қочди.

Гулдурак атроф-тумонатни ларзага соларди, чақинлар осмон қўйнини ялт-юлт тиларди, ёмғир кучайиб тоғ даралари ва ёрларни шатирлаб ювиб ўтарди.

Элес, худди биров кўнглига солгандек кечга яқин Тууюқ-Жардаги опасиникига вокзалдан телефон қилди. У опасига ўзининг чўнтак телефони қолдирган, сенинг қўл остингда турсин, мен дугоналаримнинг телефонидан кўнғироқ қиламан, деб тайинлаб қўйганди. Илгарилари ҳеч қачон бундай қилмаган, бу сафар негандир алоқа боғлаб туришни кўнглига туккан эди. Поезд жўнашига ярим соат вақт қолганда, улардан ҳол-аҳвол сўраб кўнғироқ қилди, тоққа кетганлардан хабар борми-йўқлигини суриштирди. У ҳали саволини бериб улгурмай, опаси ваҳима солиб қичқирди:

– Бутун овул бузилган ари уясидай гувиллаб ётибди. Ҳаммасини ўша Арсен қилди. Тоғларда бақириб, меҳмонларни отаман деб ҳайдабди. Барсларга кўз олайтирма! Ҳамманг юртинга жўна! – деб кўрқитибди меҳмонларга ўт очибди. Бошқалар ҳам унга ўқ отишибди. Бектур оға бўлса бошини тошларга уриб ёрибди. Ҳозир бутун овул Арсеннинг опасиникига бориб жанжал-тўполон кўтаряпти. Арсеннинг ўзи йўқ эмиш. Уни отишганми ё ўзини отганми, ишқилиб шунақа. Эшитяпсанми, Элес? Нега индамайсан? Сенга нима бўлди? Жавоб берсанг-чи, ҳой?

Шундай деб, опаси оҳ-фарёд қилишга тушди:

– Вой, ўлай, энди нима бўлади? У Арсенни жон-дилдан яхши кўриб қолган эди. Вой, нима қиламан энди?

– Э, тилингни тийсанг-чи! – жеркиб берди уни эри.
– Бақирганинг билан нима фойда? Элес келса, уни Молоташга олиб бораман. Сен ҳам бирга борасан. Аҳволни ўзи кўрсин. Кейин тушуниб олади. Сен бундай куйина-верма.

– Вой, вой, нима қиламан энди? Қизгинага нима бўлади? Молоташга борсак, болаларни нима қиламиз?

– Ҳечқиси йўқ. Улғайиб қолишди. Ўсмир болалар, икки кун ўзларини ўзлари эплаб ўтиришади. Мол-ҳолга қарашади. Қўшнилар ҳам кўз-қулоқ бўлиб туришар...

Элес шартга юк халтасини елкасига ортиб, ҳар бир сўзини дона-дона қилиб айтгач, шериклари ханг-манг бўлиб қолишди.

– Сизлар кетаверинглар Саратовга, мана, менинг хужжатларимни олинглар. Мен тез овулга қайтишим керак.

– Биров ўлибдими?

– Балким.

– Қайтиб келганда, кўришамизми?

– Балким.

– Биз нима дейлик? Сен ўз молинингни олиб кетгани келасанми?

– Балким.

– Сенга нима бўлди? Бошқа гапинг йўқми?

– Тинч қўйинг! Гапимни айтдим! Менсиз бораверинглар. Тамом!

Элес шу сўзларни айтиб, орқа-олдига қарамай, дуч келганларни итариб-туртиб, югуриб кетди. Йўловчилар ундан ўзларини четга олишарди. Улар билишсайди...

Ким билсин... Ким хаёлига келтирсин, ўша онларда унинг қайғуси масканлару маконлар оша қирғоқларидан тўлиб-тошиб чақин-чақмоқлар-ла тўш ёзиб тийиқсиз жалага айланиб, Узангилаш тоғларига уввос сола-роқ ёғарди, бу тоғлар орасида унинг севган ёри ғойиб бўлмиш эди, энди унинг изларини қидириб Мангу қайлиқ мисоли, балки Мангу қайлиқнинг ўзи билан бирга зору саргардон югурарди... «Менга мадад бер, жоним опам, уни қайда кўрган бўлсанг, айт, яширма...»

Ўша кунни тоғ ичкариларида то говгум тушгунча қалди-роқ тинмади, унинг садоси олис-олисларни ларзага солиб, силкитиб турди, водийлар ва дараларни сирли кўк-мовий шуълалари билан ёритди. Челақлаб ёмғир қуяркан, хуфтон қоронғилиги тобора қуюқлашди. Ҳеч қачон ўша ёзда ёмғир бунчалар узоқ эзилиб ёғмаганди. Молоташ ғори ёмғир эпкинидан янада қоронғироқ ва янада совуқроқ кўринарди.

Лекин тақдир тақозоси билан бу ерга бирга кириб қолганлар учун бунинг ҳеч қандай аҳамияти қолмади эди. Бу сўнги манзилда улар икки шўрлик жон учрашган – сўнги нафасини олаётган одам ва охирги нафаси чиқаётган йиртқич ёнма-ён ётардилар. Мўлжаллаб отилган ўқлар тегдими ё дайди ўқларга учдиларми, кимлар кимларни отдилар – қайси мард аниқларди дейсиз бунинг? Ва бундан қатъи назар, икковлон худди мана шу қоронғи ҳувиллаган овлоқда ширин жонларини таслим ётардилар. Ҳижратнинг шу охирги дамларида энди буларнинг ҳеч бирининг заррача қизиғи қолмади эди.

Жаабарс бўғилиб нафас ололмас, яраларидан тинмай силқиб қон оқарди. У ҳамон тамоман куч-қувватини йўқотган ҳолда, улкан бошини беҳол чўзилган пан-

жаларига қўйиб ётар, тилларда достон унинг узун шукуҳли думи худди ташландиқ, кераксиз нарсадай ерга чўзилганди...

Арсен Саманчин ўлаётган йиртқичнинг биқинига ёнбошини босиб чўзилган, унга шундай енгилроқ туюларди. «Мана, охири сен билан кўришдик ҳам...»

Арсеннинг ёнбошида оққан қон халқоб бўлиб қолди, қон ғорнинг тош саҳнига ёйиларди. Ўзи ақл-ҳушини ҳали йўқотмаган, ҳаётнинг шу охирги неъматини – фикр қилишни иложи борича узоқроқ тутиб туриш, бой бермаслик пайида бўларди. У бўлиб ўтган воқеаларда ўзининг нечоғли айбдор эканлиги устида ўйларди. Ва ҳаммадан бурун Элес билан видолашишни истарди. Икковлари қанчалар бахт ва муҳаббатга муяссар бўлишди, мана энди баридан айрилишмоқда.

– Алвидо, Элес. Рўёбга чиқмай қолган орзуларимиз учун мени кечир... Қасам ичаманки... Алвидо, алвидо... Улгуролмадим... Кўзимга ёш қуйилиб келяпти... Мен айбдорман...

Ҳақоратланган араб қўноқларга хаёлан мурожаат этаркан, уни виждони қийноқлари жўш уриб ўртарди:

– Мен ожиз банда айбдор... Мендан қанча хафа бўлсангиз, арзийди. Сўксангиз ҳам майли. Лекин бошқа илож йўқ эди, ёлғиз шу йўл билан сизни хавф-хатардан омон сақлашим мумкин эди. Агар қўлингиздан келса, узримни қабул қилинг...

Отасининг укаси, қадрдон амакисига мурожаат қиларкан, у уят ва умидсизликдан алангаи оташ бўлиб ёниб ўртанарди:

– Бектур оғажон, байке, мендан ёзғирманг кўп, гарчи ҳақингиз бор! Мендан қаттиқ хафасиз! Уруғимизга иснод келтирдим! Ишингиз барбод бўлди. Бошқа йўл қолмаганини сизга қандай тушунтирай ахир?! Бу

шармандаликни қандай қилиб ювAMAN? Бунга менинг имконим борми? Мени кечиринг. Аммо ёвуз ният билан бу ишга қўл урмадим, бу аҳмоқлик ва кўролмаслик ҳам эмас... Умрингиз узоқ бўлсин, амакижон. У дунёда учрашмоқ муяссар бўлса, отамга барини тушунтиргайман...

У қариндошларини, опаси Қадичани, унинг эри темирчи поччасини ёдга олди:

– Бошингизга не кулфатлар солдим. Мени кечиринглар дуо қилиб, худодан мағфират қилишини сўрангизлар...

Хаёлида Ардак ва унинг болалари жонланди:

– Мен ўлаяпман, Ардак. Мени ўйлаб кўп ғам чекма, бошқа дардларинг ҳам ўзингга етиб ортади. Болаларингни авайлаб ўстир. Мен тирноқ қолдирмай ўтиб кетаётirman. Худо қисди шекилли...

Арсен Ойдана қошида ҳам узр-маъзур айтди:

– Ойдана, кечир, сенинг учар юлдуз бўлишга учганингни мен кечиролмадим. Аммо бу сенинг ишинг. Мен опера сахнасида сенинг Мангу қайлиқ бўлиб чиқишингни хоҳлаган эдим. Энди тақдир сени менинг хираликларимдан халос қилди. Анов Эртош Курчалга ҳеч нарса дема, мен ўзим кейин унга айтаман. Эртош, охирги кунларгача сенинг олдинда юзим қора бўлиб қолди, сени шунчалар ёмон кўрар, ижирғанар эдимки, ҳатто ўлдиришни кўнглимга тугиб юрдим, бунинг ўз сабаблари бор эди, албатта. Лекин фикримдан қайтдим, тавба қилдим. Мен ҳақимда ёмон ўйга борма, кечир мени, биродар...

Аммо Арсен собиқ синфдоши Тоштанафғонни ўйлаганда, жуда қийналди, қаттиқ ўксинди: Нима десин? Юзига қора чапласинми? Лаънат ўқисинми?

– Майли, сен мени қурбон қилдинг. Аммо сен қандай оғир жиноятни кўзлаганингни ҳеч ким билмайди. Эҳтимол, мен қаттиқ турмай хато қилгандirman,

сени йўлингдан қайтаролмаганим бу менинг айбим. Мен қурбон бўлиб кетяпман, сен эса қутулдинг. Аммо ажр-оқибат худонинг измида!

Сиз ҳам мени кечиринг, овулдошларим. Арзимаган бўлса-да сизни пул ишлаб олишингизга йўл бермадим. Худонинг иродаси шундай бўлди... Оёқости қилманглар менинг номимни, номусимни, нега мен бу ишни қилдим, бир худога аён. Ҳеч ким энди буни билмайди... Алвидо, овулдошлар!..

Улкан қор қоплонининг дами узилди. Изидан одам боласи ҳам бир ух тортди, жони ҳавога учди...

У сўнгги нафасини оларкан, охирги дақиқаларда олис-олислардан келган Мангу қайлиқнинг мунгли сасини эшитди: «Қайдасан, қайдасан, сен менинг сайёдим?» Қулоғига чалинган бу овозга у пичирлади: «Алвидо, алвидо, биз энди ҳеч қачон кўришмаймиз...»

Ой туннинг далва-далва паға булутлари орасида шўнгирди, шамол юлқиниб ўзини азамат қояларга урар ва оҳ тортиб юз тубан ағанарди, бошқа ҳеч бир сас-сабар эшитилмасди...

* * *

Эртасига тушга яқин Молоташ ғори атрофида куни кеча даҳшатли фожиа бўлиб ўтган ерда уч отлиқ пайдо бўлишди. Бир эр киши олдинда, икки аёл унинг изидан ортда келишди. Булар Элес, унинг опаси билан поччаси эдилар. Улар Элесни ўз кўзи билан кўрсин, ишонч ҳосил қилсин, омонсиз тақдирга тан берсин деб, бирга олиб келишганди. Уларни муқаррар айрилиқ кутарди.

Поччаси Жўра бу ерларни беш қўлдай биларди. Илгари собиқ колхознинг қўйчилик фермасига мудирлик қилиб юрган кезлари юқори ўтлоқларга чиқиш олдидан бу ерларга келар, Молоташ ғорини ҳам билар,

шунинг учун Элес билан унинг опасини дарров ғорни топиб бошлаб борди. Билинар-билинемас сўқмоқдан ўтишаркан, аввал ўқ еб ўлган бўз отни кўришди, унинг лоши ёмғирда бир кундан ортиқ қолиб кетгани учун қорни шишиб кетган, тўрт оёғи тўрт томонга тарвақайлаб ётар, эгар-жабдуқлари далва-далва бўлган, эгарнинг ўзи бир томонга қийшайиб қолганди. Арсеннинг мегафони билан автомат қуроли ҳам шу ерга сочилганди. Жўра отдан сакраб тушиб, унисини ҳам, бунисини ҳам қўлига олди. Улоқтириб юборилган қурол, ўлган от Арсен тирик эканлиги даргумонлигини кўрсатарди.

Ғор ичига оғир бир нарсани сезиб оҳиста киришди. Элес қалт-қалт титрар, опаси унинг қўлидан маҳкам ушлаб олганди. Кўзларига ташланган нарса уларни лол қилиб қўйди: уюлган, қотаётган қон қўлмагида жонсиз одам жасади ва ўлик улкан йиртқич – қор қоплони ётишарди. Арсен Саманчиннинг боши Жаабарсинг қонли кўксига солиниб қолмишди.

Элес тиз чўкиб, Арсеннинг совиган қўлини силар ва хўнграб йиғларди.

Аёллар узоқ йиғи-сиғи қилишди. Опаси Элеснинг бошига қора рўмол ташлади. Жўра ғордан гоҳ ташқарига чиқар, гоҳ ичкарига кирарди. Аёлларнинг бир оз ўзларига келишини кутарди.

Элес пиқ-пиқ йиғлаб ёнида ўтирган опасига дерди:

– Хумор, сен менга онам ўрнидасан, сендан яширадиган жойим йўқ. Арсенга «бизнинг барсларимиздан қўлингни торт!» – деган плакат кўтариб намойишга чиқаман деб айтган эдим. Овулимизда бундай қилиб бўлмаслигига ақлим етмасди. Арсен ўшанда ҳеч нарса демади, лекин юрагига ўт тушган экан, мана оқибати... Нега ҳам ўша гапни айтдим мен аҳмоқ?

– Қўй, хафа бўлаверма, Элес, севишганларнинг ораларида нима гаплар бўлмайди. Тақдир пешонамизга ёз-

ган экан. Сен яхшиси, бечорани қандай кўмишни ўйла. Ахир қариндошлари уни кўмишни ҳатто эшитгилари ҳам келмаяпти. Алам ўтган. Шўрликни йиртқичнинг ўлиги ёнида ташлаб кетиб бўлмайди-ку, ахир!

– Рост гапларинг. Лекин мен Арсенсиз қандай яшайман? Бир аср бирга яшармидик балки. Россияда хотинлар калисоси бор эмиш, тижоратда юрганда эшитган эдим. Қидириб топиб, ўша ерга кетаман, кеча-ю кундуз унинг учун дуо-ибодат қиламан. Худойим мени кечиршини илтижо қилиб сўрайман. Фақат бир нарсадан ўйланаман, мабодо худойим менга раҳм-шафқат қилиб, бахтимга бир фарзанд ато этса, ки...

– Худо етказсин! Бунга ишончинг комилми?

– Негадир кутяпман. Тушимда кўрдим... Бўлмаса монастирда оёғим қолиб кетгай то абад.

Шу пайт тоғлар узра гуриллаган ва тобора кучайган овоз эшитилди. Улар ғордан чиқиб, учовлон айланиб учаётган вертолётга тикилиб туришди. У юксак чўққилар оралаб дара тепасидан келарди. Бойлоқдаги отлар безовта бўла бошлашди. Жўра уларни тинчлантириш учун жиловларидан тутиб турди. Вертолёт айланиб-айланиб, кўздан йўқолди. Шовқин тингач, Жўра ўйланганча деди:

– Вертолёт бекорга келмайди бу ерга. Бу тоғларда учуш хатарли. Афтидан, бу ерда бўлган воқеа районга ҳам етиб боргандир.

Хотини унинг сўзини тасдиқлади:

– Бу уларнинг иши. Бизнинг ташвишимиз ўзимизга етарли. Биз Арсенни қандай кўмишни Элес билан ўйлаямиз, Жўра, сен нима дейсан?

– Нима дердим? Кўмиш керак, иложи борича тезроқ. Лекин ҳозирча қариндошлари билан қўшнилари кўмиш ҳақида оғиз очишмади. Бақир-чақир, сўкиш,

қарғиш билан ҳамма овора. Бу билан иш битадимиз? Тоғлардан овулнинг катта қабристонига марҳумнинг жасадини олиб ўтиш жуда мушкул иш. Кўп жойлардан жасадни замбарга солиб олиб ўтишга тўғри келади, буни бир қанча одам қилмаса, иложи йўқ.

Жўра қандай қилиб бўлса ҳам қавм-қариндошлари билан биргаликда буни ечиш керак, деган хулосага келди. Рост, Арсен Саманчиннинг бу қилган ишидан ҳаммалари ёмон норози, ғазаб отига миниб олишган, лекин одамлар ўтакетган ваҳший жиноятчиларни ҳам ерга қўйишади.

- Ўйлаб кўрамиз, - деди фикрини давом эттириб Жўра, - ҳозирча ичкарига кирайлик. Мен Арсеннинг руҳига дуойи фотиҳа ўқимоқчиман. Мулла бўлмасам ҳам, қўлимдан келганчада-е...

Улар яна учовара ғор ичига киришди. Марҳум қошида ўтириб, жим бўлиб қолишди. Жўра арабчалаб нималарнидир тиловат қилди, гарчи бу ерлик барча кимсалар каби диний калималарни зиғирча тушунмаса ҳам кўнгиллар таскиноти учун малҳам босди. Одат ўз номи билан - одат ахир...

Мана шу ҳавасаки дуо-фотиҳа пайтида Элес ўйланиб қолди: яхшиямки, опаси ва поччаси ҳамдард ва маҳрам бўлиб келишди, бўлмаса атрофда ҳеч зоғ йўқ, марҳум билан ҳеч кимнинг иши бўлмай, кимсасиз ётарди овлоқда. Унинг аччиқ аламлари, ўйлари ташқаридан келган отлар дупури ва одамларнинг товушлари билан бўлинди.

Ғор ичига бешовора киши кириб келди. Булар Тоштанафгон ва унинг шериклари эди. Улар одатан ўтиришмади, балки фотиҳанинг тугагини кутиб, тик оёқда қовоқларини осилтириб туришди. Фотиҳа охирлаши билан Тоштанафгон чўрт кесиб сўз бошлади:

- Молоташ ғорига мина кўмилган. Сиз дарҳол бу ерни ташлаб чиқишингиз керак. Чунки у портлатилади. Тез бўлинглар!

Бироқ Жўра эътироз билдирди:

- Портлатишнинг нима кераги бор? Бу ерда ўқ тегиб ўлган Арсен Саманчин ётибди. Уни кўмиш зарур.

- Бу билан бизнинг ишимиз йўқ. Биз ғорни портлатишимиз керак. Мурда тош-тупроқ тагида қолиб кетади. Шу кўмилгани бўлади.

- Бу кўмиш эмас! - норози бўлиб қичқирди Хумор. - Мен хотин бошим билан сизларга айтиб қўяй: «Олдин одамни кўмишни, кейин портлатишни ўйланг. Ҳаммамиз ўламиз. Ҳамма одамлар, шу жумладан, сизлар ҳам вақт-соати келганда, ерга қўйиласиз. Одамларнинг бурчи шундай».

- Ўқитма! Топшириқ бор. Молоташ ғори портлатилади. Биз шунга келганмиз. Сизга ярим соат вақт берамиз.

Шунда юзини тўсган қора рўмолини бир оз четга суриб Элеснинг ўзи тилга кирди:

- Қўлингизни тортинг бу ишдан! Киши ўлими устидан кулманг! Бундай куфр учун жавоб берасиз. Мен йўл қўймайман! Сиз ўлган одамнинг жасадини портлатишга ҳеч қандай ҳақингиз йўқ. У қоидаси бажо қилиниб, ерга қўйилади.

- Э, сен ўзинг ким бўласан? - деб қаҳри келиб бақирди ўзини базўр тутиб турган Тоштанафгон. У кеча ерда қандай аёвсиз мағлубиятга дучор бўлганини Элес не билсин? Мана энди у ўз синфдошининг жонсиз жасади устидан жаллодларча қаттол ўч олиш ниятида куйиб ўртанарди.

- Кимлигим билан нима ишинг бор? Ҳозир буни айттар пайт эмас! Ўлдирилган одам мана оёқ остида ётибди. Мен ҳам ўлишга тайёрман. Мени ўлдилинг. Кейин

портлатасиз. Қани, бўлларинг! Мен тайёрман! Портлат!
Портлат қани! Ҳозироқ портлат! Мен у билан мангу шу
ерда қолишни истайман!

Бу ваҳшиёна вазият нима билан тугагини айтиш қи-
йин, лекин ўртага Жўра ақли расолик билан аралашди:

- Тоштанафгон, кулоқ сол, аёллар билан бундай
гаплашиш яхши эмас. Улар яқин кишисини йўқотиб
фиғони чиқиб турибди. Ўликнинг тепасида жанжалла-
шиш тўғри келмайди. Юр, ташқарига чиқайлик, гапла-
шамиз, нима қилишни маслаҳатлашамиз. Ғорни порт-
латаман десанг, бунга бемалол улгурасан.

Улар ташқарига чиқиб, анчагача жанжаллашиб ту-
ришди.

Аёллар ўлганларнинг жасади устида ёлғиз қолиш-
гач, Хумор, сингисининг бошидаги рўмолни тўғрилаб
қўяркан, оҳиста таскин бериб, деди:

- Йиғлама, Элес. Ўлганларнинг руҳи ҳаммасини эши-
тади. Ўз гапингни айтдинг. Марҳумнинг руҳи рози бўл-
ди. Бу ёғини эркаклар ҳал қилишсин. Вой, шўрим, вой,
шўрим...

Элес овози хириллаб, деди:

- Раҳмат, олажоним. Сен ҳақиқатан менга онамдай-
сан. Нега Арсеннинг ҳаёти бундай ёмон ўзгариб кетди?
Ахир у энг ақлли, энг адолатли, ҳақиқатпарвар одам
эди. Мен ҳали қизалоқ пайтимдаёқ унинг газеталарда
ёзганларини ўқирдим, телевизорда гапирганларини
эшитардим. Мен уни жонимдан ортик севардим! Севги-
миз ўлмайдигандек бўлиб туюларди! Шундай одам ҳа-
лок бўлди! Ваҳший ҳайвон билан ёнма-ён ётибди мана
шу ғорда. Ғаддор кишилар унинг хотирасини ҳам жаса-
ди билан бирга йўқотиб юборишмоқчи, портлатаман
дейди? Бу нима бўляпти ўзи? Бу уни хўрлаш, таҳқир-
лашнинг ўзгинаси эмасми?.. Мен учун у муқаддас, азиз

инсон. Фақат бола туғилса – бас. Ўғилми, қизми, унинг номи қолади, болалари билан бирга яшайди.

Кўп ўтмай ташвишга ботган Жўра кирди, Тоштанни кўндиришнинг иложи бўлмади, деди.

Эрталабгача вақт берибди, оқсоқол Бектурган оға билан маслаҳатлашармиш. Эрталаб келаман, ўшанда ҳаммасини ҳал қиламиз дебди...

Кечаси Элес гулхан олдида ўтириб, тинмай шуни ўйлади: Хотираси кунлари унинг мозорига болаларини етаклаб бориш насиб қилармикин?

Шунда олис тоғ ораликларидан Мангу қайлиқнинг: «Қайдасан, қайдасан, жавоб бер, сайёдим!» деган чорловлари эшитилганди, у оҳиста пичирлаб жавоб қилди: «Эшитиб турибман, эшитяпман сени, Мангу қайлиқ. Мен-да энди сенингдек бўлдим».

Эрталаб аҳвол хайрли томонга ўзгарди. Эҳтимол, тавба, пушаймонликнинг йўли олисдир, ўзидаги ёмонликни енгиш қийин, бунга вақт керак, ғўр, нодон, хом одамнинг яхшилик даъватига қулоқ тутиши осон кечмайди, ҳамма замонларда бу шундай бўлиб келган.

Тоштанафгоннинг йигитлари марҳумнинг жасадини солиш учун замбар ва оқликлар келтиришди. Жасадни даранинг этагига етказиш керак эди, у ерда машинада Бектур кутиб турарди. Молоташ ғорини портлатиш қолдирилганга ёки кейинга сурилганга ўхшарди. Бектур оқсоқол барснинг ўлигини ўша ёқда, тоғ ичида кўмиб ташлашни буюрди.

Чимилдиқ кўрмай бевага айланган Элес қора либос кийиб жасад ортидан йўлга тушди. Унинг ортидан опаси Хумор билан унинг эри Жўра отларини оҳиста етакларди.

Тоштанафгоннинг ичида нима рўй бераётганини ҳеч кимса билмасди. У ҳам мотам карвонига қўшилиб

борарди. Айтишларича, кўзи жикқа ёш эди. Кейин ўзига ғоятда қадрдон бўлиб кетган ҳарбий шапкасини бошидан юлиб олиб, қулочкашлаб кўз илғамас жарга отибди.

Элес эса йўл-йўлакай такрорларди: «Эшитаётирман, эшитяпман сени, Мангу қайлиқ. Мен ҳали қайтаман. Сени излаб топаман, бирга-бирга кўз ёшларимизни дарё қилармиз. Мени кут, тезда ёнингга етгайман...»

Ўша кунлар одамлар орасида миш-миш тарқалди. Аммо унга ишониш қийин эди. Тоштанаффоннинг икки йигити ўлган барснинг лошини ғордан чиқариб, тоғда кўмиш учун Молоташга боришса, «калладор-думдор» Жаабарс у ердан ғойиб бўлибди. Дом-дараксиз йўқолди Жаабарс. Буткул ғойиб бўлди... Кейинчалик айтишларича, у тоғ-тошларда саргардон кезар эмиш. Ҳеч ким уни кўрмаган эмиш. Аммо қалин қорликларда унинг улкан панжа излари муҳрланиб ётармиш. Жаабарс буюк қор уюмларини ҳамон яхши кўради, улар узра тинмай тентийди. Не қилсин, пешонаси шундай, шунга туғилган...

ЭПИЛОГ ЎРНИДА

Арсен Саманчин

(Нашрга тайёрловчи Элес Жаабарсова)

ЎЛДИР - ЎЛДИРМА...

Ҳикоя

Қон сачрамай фақат қуёш қолур,
От қочур чавандозин йўқотиб...

Лўли хотин фоли

Қаттиқ ўт очиб турган зенитларнинг ўқларидан қочиб, самолётини узокрокқа олиб кетаркан, учувчи хавфли ердан қанча олис чиққанини билиш учун пастга қаради. Пастда қорамтил тўқ яшил ўрмон ҳурпайиб ёйилиб ётар, у учувчи билан бирга ёнламасига умбалоқ ошаётганга ўхшарди, худди тубсизлик сари омонсиз онтарилиб бораётгандек кўринарди. Кейинги дақиқа ичида қирувчи тайёра қанотларини ўнглаб тўғри учди, шунда ўрмон ҳам яна ўз муқим жойига қайтди, тутунлар чулғаган олис уфқлар билан туташиб кетди. Дунё яна, одатий қиёфасига қайтди. Учувчи эндигина нафасини ростлаган эди, шу он тайёра рўпарасида мутлақо кутилмаганда аллақандай номаълум бир нарса пайдо бўлдики, учувчи ҳатто кўк бағрида нима билан тўқнашганини ҳам англаб улгурмади. – Тайёра ойнасига тирик алланиманинг нотайин лоши қаттиқ урилиб, чилпарчин бўлди. Тайёра зарбадан кескин чайқалиб кетди ва

қандайдир сониялар ичида учувчи мутлақо ҳеч нарса-ни кўрмай қолди...

Бу аллақандай қушларнинг шолмон уриб учаётган тўдаси бўлиб, кўзлари баногоҳ кўрга айланмиш эди...

Учувчини совуқ тер босди. У қўлидан чиқариб юбормаслик, тайёра чархпалакдек айланиб кетмаслиги учун жон ҳолатда штурвалга маҳкам ёпишди, кабина ойнасига суркалган қон юқларини кўриб – кўнгли ағдарилди, кўзини ижирғаниб олиб қочди.

Қушлар куз келишини кутиб турмай, бу ерларни ҳаммадан бурун тарк этмоқда эдилар. Улар хоҳ тўда-тўда бўлиб, хоҳ ёлғиз, кеча-кундуз демай учиб кетишар ҳали очилмаган тухумларини уяларида қолдириб учишар, ҳали темирқанот ҳам бўлмаган, типирчилаб ётган жиш болаларини ташлаб учиб кетишарди. Ҳаммадан кейин ботқоқ бойқушлари қайларгадир ғойиб бўлишди, тунлар уларнинг хўҳ-хўҳлаган товушлари буткул тинди.

Жамики жонзот тирқираб қочарди...

Неча-неча чақиримлаб чўзилиб кетган ўрмонлар қуюқ аччиқ тутунларга чулғаниб ёнарди, азал ўрмонларнинг кули кўкка совурилар, улкан қарағайлар худди бўрон ургандек қасирлаб кўпориларди. Ер тўп-замбаракларнинг дўлдай ёғилган ўқларидан тўзондек учиб, оғир ларзага тушар, осмондан ёғилган миналар, бомбалар ваҳшат солароқ портлар, танкларнинг қасирғалари қулоқларни батанг қилар, уларга қарши отилган снарядлар овози гулдирар, чийилларди... Портлашлардан парча-парча бўлган дарё-ю сойлар соҳилларини йўқотиб, бутун атрофга тошиб ёйилар, жарлар, пастликлар сув билан тўларди. Бир танк сув тўла жарга қулаганча, даланинг ўртасида тўпини осмонга қўнқайтириб ётарди...

Ҳар кун аҳвол шу эди ва буни ҳеч кимса тўхтатолмасди, зеро, мана шу ерларда, ҳарбийча қилиб айтганда,

икки қарама-қарши фронтнинг жанглари борарди. Юзма-юз. Ҳар иккала томондан қарши томоннинг мудофаасини синдириб ёриб ўтиб, аёвсиз ҳужумга кириш, душманнинг ўнгу сўл қанотларини, орқадаги кучларини мажақлаб ташлаш, қириш талаб қилинарди. Ҳар икки томон биринчи бўлиб сафларни ёриб ташлаш, биринчи бўлиб қақшатқич зарба беришни кўзларди...

Лекин ҳозирча ҳеч қайсилари унинг уддасидан чиқишмаганди, кунма-кун, ўз жойларидан кўзгалмаган ҳолда бош-кети кўринмаган заволга ботиб уруш олиб борардилар... Вақт эса ўз йўлидан қолмасди. Ҳарбий ҳаракатлар театри деб аталмиш мана шу онтарилган майдонларда то куз киргунча ҳам, ажал замбараклари кечаю кундуз, ёмғир ёғадими, дўл ёғадими, бир зум тинмай ваҳшиёна ўт сочарди... Ўша йили қушлар ҳам уяларига қайтишмади, босилиб-янчилиб кетган ўт-ўланлар ўша йили гуллаб-чечаклаб улгурмади, уруғ бойламади.

Бир-бирларини мажақлаб ташлашни мақсад қилиб қўйган ҳар икки фронтнинг штаблари бу орада зудлик билан янгидан-янги долзарб режалар ишлаб чиқишар, кўрилган талафотлар, ўлганлар ва яраланганлар, уларнинг сони, миқдори ҳақида яширин маълумотномалар жўнатишар – у штаб ҳам, бу штаб ҳам бир овоздан зарбдор кучларни кўпайтириш зарурлигини уқтирар, ва ҳар бири ўз Олий Бош қўмондонларидан янги кучлар, янги техника ва қурол-аслаҳалар жўнатишни сўрардилар. Бири шундай қилиб янги ҳаёт маконларини ишғол қиламан деса, иккинчиси – яна худди мана шу маконларни ҳимоя қиламан дерди. Лекин қандай бўлмасин, у ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам, захира кучлар тинмай келиб турар, жангларда яна тутдай тўкилар ва яна, яна пайдар-пай келаверар эдилар...

Уруш абжағини чиқарган ёз ҳам охирлаб борарди, урушаётган тарафларнинг ҳар бири учун тайёргарликнинг энг сўнгги муҳлати етиб келди, улар охирги чиқиқда тўхтадилар, бундан бу ёғи зарба, ўпириш, ёриб ўтиш бошланиши керак эди, ана унда ер юзида тутиб, тўхтатиб бўлмас куч ҳаракатга киради – ҳужумкор алғов-далғов бошланади...

Мана шу ҳавлу ҳаракат ичида мавжуд борлиқ аро ёлғиз қуёшгина қон сачрамай қолгай; мана шу ҳавлу ҳаракат ичида қушлар ташлаб кетган ўлкаларга ўша лайтлар тақдир кўплаб одамларни ҳайдаб-қувиб келардики, яна ким билади-ю булар ёруғ дунёга худди мана шу машъум ҳаводисот учунгина келган бўлсалар эҳтимолдан узоқ эмас.

Уларнинг бири олд Осиё остонасида иссиқ Волга бўйлари-дан, Саратовдан ҳарбий эшелонда борарди. Эшелонда ҳамма урушга кетаётганини билар, лекин айнан қайси қисм, қайси фронт эканлигини қўмондонликдан бошқа ҳеч ким билмас, бир ёқаси аскарнинг иши осон – қаёққа қараб ҳайдасалар – ҳўп бўлади деб, шу ёққа югуради-да... Бироқ миш-мишларга қараб Московга олиб боришар экан, дейишар, у ёғи эса равшан – фронтга... Аслида ҳам шундай эди. Буни олдиндан билиш унчалар ҳам қийин эмас экан.

Саратовдан кеч оқшом йўлга тушишди, тун бўйи ҳаво дим бўлди, ёз офтоби қовжиратган Волга бўйи даштларидан сўнг темир йўлнинг дам у ёғи, дам бу ёғида, гоҳ олисларда, гоҳ шундоққина яқинда кўм-кўк дарахтзор, арчазор ўрмонлар бирин-сирин кўзга чалина бошлади – худди кўҳна рассомларнинг суратларидек, одам қараб, томоша қилиб тўймасди. Аскарлар ва қурол-аслаҳалар билан лик тўла вагонларнинг очик эшик-дарчаларидан этни жунжиктириб салқин кирди. Қўп ўтмай қалин, зич ўрмонлар орасидан йўл босдилар.

– Қаранглар-а, кета-кетгунча ўрмон! Россияга келдик, онажон, Россия! – дейишарди аскарлар бир-бирларига, худди ўзлари Россиядан эмас, бошқа чет ўлкалардан келаётгандай.

Улар ичида ёшгина, беўхшов бир йигитча ҳам бўлиб, худди отасиникини кийиб олгандай, устида аскарча либослари ҳалпиллаб осилиб турарди. Сергей Воронцовни взводда дарвеш Сергей деб чақирешар, баъзилар ота Сергей деб ҳам ҳазиллашиб қўйишарди. Гапдан гап чиқиб бир куни йигитча худони тилга олиб гапириб қолди, худо санам эмас, борлиқ ҳодиса, деди, лекин ҳодисасининг ўзи нималиги ҳақида сўз юритганда, буни ҳеч ким тушунмади. Лекин шунинг ўзидан ҳазил-мазах қилувчиларга гап топила қолди, уни кулги қилиб черковчасига – Сергей, дарвеш деб чақирешга тушдилар. Улар ўзларининг бу ҳазилларидан завқланишарди. Воронцов эндигина ўн тўққизга кирган, ақлли бола пақир устидан нега энди кулмасинлар ахир. Ана шу Сергей соатлаб вагон дарчаси олдида узун дастакка осилиб турар, ташқарини томоша қиларди. Бошқалар қарта ўйнашар, айримлар кеча кунги вокзалдаги кузатишлардан ортиб қолган шишаларни очиб эрмак қилишар, бекорчиликдан ағдан-бағдан дегандай тўхтовсиз валақлашар, поезднинг шовқин-сурони, вагон ғилдиракларининг тарақа-туруқи остида аллакимлар ашула тортишар, бўш вақтнинг танобини тортиш учун ўзларига қулоқ тутишар, Сергейнинг эса сира дарча олдида нари кетгиси келмас, липиллаб ўтаётган анвойи манзаралардан кўзини узолмасди. Ташқари билан ҳеч ким унчалик кўп қизиқмасди, у эса болаларча томоша қилишини қўймасди. Мана шу ҳақиқий Россия томонларга Сергейнинг биринчи маротаба келиши эди, у мактабни битиргандан сўнг Московга бориб ўқишни орзу қилиб юрган, аммо энди бунинг иложи қолмаган,

поезд уни шитоб билан урушга элтарди. Бу ёғи шаҳар хаёти дегандай, тинимсиз дақир-дуқур, бекатларда ту-нука чойнак кўтариб қайнаган сувга югуришлар, аскар-ча таом-озуқ олиб тамадди қилишлар, Волга бўйидаги ҳарбий лагердаги уч ойлик машқлардан сўнг, мана тинимсиз ўзгариб турган сафар таассуротлари ичида кун ўтказишлар. Баъзан биринчи марта кўраётгани учун унга жуда ажойиб-ғаройиб туюлади, бошқалар аллақачон кўрган-билган, шунинг учун ҳам унчалик қизиғи қолмаган нарсалардан завқи тошиб, ёнида турган аллакимни туртиб-нетиб, енгидан тортиб, «анавини қара!» – деб қўяди. Бу темир йўл ёқасидаги уйлари бари ёғочдан ясалган аллақайси бир қишлоқ, дарахтзорлар ва қамишзорлар ўртасида ялтиллаган ойнакўл, ҳўкизга мингашиб олган аллақандай девона-тентак – ўху! Ана сизга чавандоз, ана сизга тулпор, қара-қара! Даланинг қоқ ўртасидаги завод олдида осмон фалакка бўй чўзган, тепасида қора мой алангаси лопиллаб турган баланд қувур. Сергей ўзича буларни тушунтирар, осмондаги машъала ўз-ўзича ёниб туради, ортиқча газларни шундай чиқариб юборишади, дерди. Отам ишлайдиган қорамой заводида ҳам шундай машъала кеча-ю кундуз ёниб туради, деб қўярди. Қишнинг зимистон кечаларида қор ёғиб турганда, бу жуда чиройли кўринади: қор парчалари ўйнаб-ўйнаб учади, осмон фалакда эса машъала лоп-лоп порлайди. Янги йил кирганда, гоҳида онаси, опа-сингиллари билан машъалани томоша қилгани, қорга бота-бота қўлларини ушлашиб боришарди. Томоша қилиб қайтиб келганларида уй ичи ёп-ёруғ, иссиққина бўлар, шеърлар, қўшиқлар айтишар, онаси дастурхонни турли пишириқ, ширинликлар билан тўлдирар, доим вазмин ва сипо бухгалтер отаси ҳам ҳатто оила аъзолари билан бирга ўйин-кулгига қўшиларди.

Вой, жиннивой дарвеш-е, кулишарди кулоқ солишиб турганлар, шеъру кўшиқ, пишириқларни эслаб ўтирганини қаранг. Шуми ҳали уруш майдонига кирадиган!

Катта бир бекатга келиб, поезд кенг тармоқланган излар оралаб аста ўта бошлади, говгум маҳали эди, чекка излардан бирида мажақланиб кетган паровоз билан синган, парчаланган пачоқ вагонлар турарди. Сергей қаранглар, деб ҳамманинг эътиборини шу бомбаланган вагонларга қаратди. Ҳеч ким ғиқэтмади, лекин бомбалар дўлдай ёғилиб, поезднинг қандай ўт олиб ёнгани, фашист тайёралари учиб келиб қандай шўнғигани, шундан сўнг вагонларда нималар рўй бергани ҳамманинг хаёлидан ўтди. Қанча одам абгор бўлди, қанчаси ўзини ташқарига отди, неча-нечаси ёниб кетди, тирик аланга олди? Бу урушнинг улар кўзига ташланган дастлабки аломати эди. Худди мазористон каби жимгина кўришдилар ва говгум қоронғисида жимгина айрилишдилар. Улар тамакиларини тутатиб сукут сақлашарди.

Йўлда қизиқ воқеа ҳам рўй берди. Сергей кимнингдир енгидан тортиб, ташқарини кўрсатди:

– Ановни қара! Кўряпсанми, бу ердаги қудуқларни? Устига безакли, ўймакор том ҳам ясаб қўйишибди! Эҳ, чиройли!

Ҳаммалари йигитчани кулги қилиб хаҳолашди. Кимдир мазах қилгандай гап ташлади:

– ...Э, сен қудуққа қарама. Безакли ўймакор эмиш! Сен анов қудуқдан сув олаётган сулувни кўр. Нақ пишган шафтоли! Орқасини қара! Сен қудуқ дейсан! Эҳ, сен, дарвеш! Сенинг ўрнингда бўлсам, ҳозир шалондан сакраб тушардим, лекин кейин қочоқ деб қидиришади-да!

Тоза кулги бўлди!

Ростини айтиш керакки, атрофдагилар унинг кимлигини қандайдир жуда тез билиб олишди, қараб тур-

санг, бориб турган шалпангкулоқ, дарвеш, мурти чиқмаган ғўра – гарчи яғринлари тўла, бўй-бастдан худо қисмаган, гап-сўзлари ҳам маънилик-ширалик, лекин, ҳақиқатан, қаёққа қарашни билмайди, тушунмайди, чиндан-да, Сергей ҳали ғалатироқ, тортинчоқроқ ўсмир эди. Сергейнинг ўзи ҳам қовушмаган қилиқларини қандайдир тез ташлаган тенгқурларига ҳаваси келар, нима учун шундайлигини дили ғаш бўлиб ўйларди. Ҳаммасидан ҳам, тенгдошларининг хотинлар билан тез апоқ-чапоқ бўлиб кетишларини айтмайсизми! У-чи! Ошиқ-маъшуқликка ўхшашиб кетадиган бир воқеа уч бергандек бўлди-ю, яна қандайдир бемаъни бир тарзда тез тугади.

Мана, яна кеча вокзалда поездга ўтираётганларида ғалати, ҳатто кулгили деса бўлади, бир воқеа рўй берди... Кейин йўл бўйи ҳеч калласидан қўтарилмади. Одамлар унинг кимлигини дарров билиб олишади – жўнгина бир дарвеш-да деб қўя қолишади. Ҳаммаси шундан...

Гап шундаки, уларнинг жўнаб кетишини кутилмаганда эрта тонгда эълон қилишди ва бирдан оёққа қалқишди. Жўнаш ҳаракатига нега бунча зудлик билан тушилди, айтиш қийин, бироқ буйруқ шундай бўлган эди. Уруш бораётган эди, асосий сабаб шу. Буйруқ ўз оти билан буйруқ. Яшин тезлигида отланилди. Кўз очиб юмгунча шаҳар четидаги манзилдан барча пиёдалар ротама-рота Саратовнинг чекка кўчаларидан темир йўл бекатига қараб йўлга тушишди. Сафлардаги кўпчилик аскарлар ҳарбий хизматга чақирилган саратовликлар эди. Уларнинг кўплари кеча яшаб турган уйлари, ётоқхоналарнинг деразалари кечагина тер тўкиб ишлаган фабрика дарвозалари ёнидан ўтиб боришарди. Шундай экан, қандай қилиб жимгина ўтиб

кетиш мумкин? Бутун воқеа ана шундан бошланди-да. Албатта, ҳеч ким сафдан чиқишни ҳаёлига ҳам келтирмасди, бунга қўмондонлар асло йўл қўйишмас ҳам эди, аммо шундайлар ҳам йўқ эмасдики, улар йўл-йўлакай ёз чоғи ланг очиб қўйилган деразаларга қараб қичқиришар, ўз яқинлари билан хайр-хўшлашардилар. Ёки ўткинчи танишлари билан бақириб-чақириб саломлашардилар. Атроф-теварак ҳовлилардан болалар чувиллашиб, бир-бирларини етаклаб чиқишарди: «Аскарлар келяпти! Қизил аскарлар урушга кетяпти!» – деб қичқиришарди. Яна қанчадан-қанчалаб хотин-халаж – аёллар, опа-сингиллар, кўни-кўшнилар! Худди шуни кутиб тургандай ҳаммалари сафдаги аскарларга эргашди, яна ким нимага улгурган бўлса, шуни эгнига илганди – кимдир оёғига енгил шиппак кийган, кимдир умуман яланг оёқ дикирлаб чопар, кимдир бошини юваётган бўлса, шундайча ҳўл сочиқни бошига ташлаб, кимдир эса калта қўйлагининг этаклари кўтарилганча сарилишиб боришарди. Улар аскар этиклар гурсиллаган сафлар ён-вериди чопишар, урушга жўнаётганлар билан хайр-маъзур қилишар, нималарнидир уқтиришар, тайинлашар, аскар болаларни ёлғиз худонинг паноҳига топширишар, шу дамларда ҳамма бир-бирига қондош-жондош яқин бўлиб кетмишди. Бири олиб, бири қўйиб, бири-биридан баландроқ қичқиришга ҳаракат қилиб, Волга бўйларига, Саратовга, туғилган ерларга омон-эсон, ғалаба билан қайтишни тайинлашар, илтижо этишарди. Алжиган бир восвос кампир эса тинмай қичқирарди: «Сталинга шон-шарафлар! Сталинга шон-шарафлар!» Кейин темир йўлга яқинлашиб қолганда, хотин-халаж бирдан айрилиқ олдидан уввос тортиб юборди, кўз ёш қилмаган бир кимса қолмади, ўзларини эслашди, аччиқ қисматларини эслашди, уруш-

га кетаётганлар билан хайрлашаркан, юраклари тарс ёрилгудек бўлди, мангу айрилиқдан жонлари ўртанди. Шу ондан бошлаб ўз ҳаётлари бошдан-охир уруш ваҳшатига келтирилган қурбонлик эканлиги ва ҳеч қачон уруш бевасининг қисматидан қочиб қутулолмасликни англаб етдилар...

– Қани, ҳой хотинлар, бас, қичқирманглар! Қоч, йўлни тўсма! Тарқалинглар ҳамманг!

Лекин қўмондонларнинг ҳеч қандай сўзлари, дўқ-лўписалари уларга таъсир қилмасди. Сафдаги аскарлар, уларнинг ён-атрофида ҳаросон аёллар ва бола-бақра Саратовнинг қинғир-қийшиқ кўчаларидан дам тепага чиқиб, дам пастга тушиб, мана шундай юриб боришарди. Улар Волгадан тобора узоқлаб кетишарди...

Сергий айрилиқ дамлари шунчалар оғир бўлишини биринчи бора бошидан ҳамманинг кўз ўнгида кечирмоқда эди. Гарчи сафдошлари каби ўзини дадил тутишга ҳаракат қилаётган ва кўзи кимга тушса, шунга жилмайишга, қўлларини кўтариб маҳрамона силкиб қўйишга – майли, булар ўтиб кетади, чидаймиз, дегандай уринаётган бўлса-да, аммо юраги қон ютиб, зир-зир титрарди. Бошқа нима иложимиз бор? Яна ич-ичидан ўз яқинлари билан хайрлашолмаганидан эзиларди. Ота-онаси жуда қартайиб қолишган, Сергей уларнинг кенжаси эди. Тўнғич опаси Қозоғистонда, Хитой билан чегаранинг аллақайларида, чегара чизигида яшарди. Иккинчи кичик опаси шу ерда, Саратовда турар, эри урушга кетган, ўлик-тиригидан дарак йўқ эди. Унинг гўдак боласи бўлиб ўзи ишга кетганда, кейинги вақтларда негадир тез қартайиб, куч-қувватдан қолган онасига қолдирарди, отаси Николай Иванович Воронцов эса бир умр Волга бўйи қорамой корхоналарида

ҳисобчи бўлиб ишлаган, анчадан буён касалга чалиниб, шу кунларда касалхонада даволанарди. Опаси Вероника унга шаҳар чеккасидаги ҳарбий қисмга буларнинг ҳаммасини оқизмай-томизмай хатда ёзиб маълум қилган эди. Сергей бу ерда ўртоқлари билан кеча-ю кундуз ҳарбий юмушни ўрганарди. Ҳарбий қисмга аскарларнинг қавм-қариндошларини киритишмас, шунинг учун Вероника бу хатларида бошларидан нималар кечаётгани, ишга бориш, уйдаги юмушларни адо этиш, касалхонага отасининг олдига қатнаш, ҳаммаси бир бўлиб қийналаётганини бирма-бир ёзарди. Вероника тиниб-тинчимас қиз бўлиб, ҳамманинг ташвишини чекарди. Опаси жуда очик, самимий бўлгани учун Сергей уни севар, тўғри сўзлигига қойил қоларди. Бироқ опасининг охирги хатига Сергей жавоб ёзмади, кейинроқ жавоб қайтарадими-йўқми, буни ҳам билмади, бу хат унга шунчалар ёмон таъсир қилди. Кўнглида ғалати, оғир бир қуйқа қолдирди. Опаси Вероника Сергейнинг собиқ синфдоши Наташа ҳақида ёзганди. Лекин буларни у дарров қаердан била қолибди? Наташкани мактабда «коминтерка» деб чақиришарди. Бунинг воқеаси ҳам қизиқ бўлган эди. Наташка еттинчи синфда ўқиб юрганидаёқ коминтерн ҳақида шеър ёзиб, унда коминтерн бригадалари Испанияда бутун дунё ишчи-деҳқонларининг бахт-саодати учун жанг қилаётганликларини кўпиртириб мақтаган ва Московга жўнатиб юборган эди. Московдан унга ташаккурнома билдирилган жавоб хати келган, бу мактаб ҳаётида катта воқеага айланган, Наташка бу хатни ҳаммага кўрсатиб ўқитарди. Чаққонгина, шаддодгина Наташка-коминтерка кейин фаоллар сафига кирди, барча йиғилиш, мажлисларда нутқ сўзларди, уни билмаган одам йўқ, у ҳам барчани танирди. Уруш бошланмасдан илгари баҳорда

бир воқеа бўлиб ўтди. Сергей бир куни у билан мактаб кечасида рақсга тушди. Қизнинг ўзи уни рақсга судраб кетди. Сергей дераза олдида рақс тушаётганларни томоша қилиб турганди, қиз бирдан ўзи билан ўйнаётган шеригини қўйди-да, келиб дадил унинг қўлидан ушлади: «Кетдик, Серёжа, ҳаммадан кўпроқ сен билан рақс тушгим келади!» У қизга худди ўқувчи пионердай бўйсунди, холбуки қизнинг боши зўрға унинг елкасига етарди. Қиз бунчалар дадилликни қаердан олган экан, а, тавба? Сергей эса худди шуни кутиб тургандай, бирдан аъзойи бадани ўтдай қизиб кетди. Улар рақсга шўнғиб кетишди. Ўшандан бари бошланди.

Алангаи оташ бўлиб ёнди Сергей. Рақс тушаётган жуфайлар орасида боши айланарди. Улардан кўзга кўринмас олов ёғилаётгандай нафаси-ю вужудини жазиллатар, ўзини эҳтирос алангасига отиш шунчалар ёқарди унга. Шу билан бирга у одамлар кўплигини хушламас, издиҳомдан қочиб кетгиси, қиз билан бирга кўкларда парвоз қилгиси келар, ҳеч ким кўрмаса-ю, у қизни бағрига маҳкам босиб, учса, учаверса, баланд-баланд, янада баландроқ учаверса. Қиз эса ипакдек юмшоқ ва чайир, илакишмоққа мойил ва моҳир эди. Сергей ҳайрон қолди: олдин уни қийнаб турган ўнғайсизлик бирдан бутунлай барҳам топди, ўзини қизга беҳад яқин сизди, яқинлик ўрталарида жуда тез кучайиб борди – юраги қинидан чиққудай гурсиллаб урар ва бу ўтни босишнинг сира иложи йўқ эди. Қиз уни ўзига оҳанрабодай тортар, қайноқ нафаси юзига урар, бироқ шунчалар яқин турган бўлишига боқмай, у қизнинг юзини, ҳа, қизнинг юзини деярли пайқамас ва ҳаяжоннинг азбаройи зўридан ўзига нима бўлаётганини англамасди. Шунда бирдан қиз унга қараб: «Биламан, Серёжа, сен мени яхши кўрасан, сен мени орзу қиласан!» – деб айт-

ганда, ана шундагина у қизнинг шаддод кулган кўзлари, таъсирчан ловуллаган юзини кўрди.

Сергий қаттиқ ийманди, у бундай бўлишини кутмаган ва бунга тайёр ҳам эмасди, шунга қарамай, чарх уриб рақс тушаверди. Юрган, кўрган йигитлардай чапаниларча жавоб бергиси келди, бошқа болалар бундай гапларни жуда бошлашади, илло-биллога келтиришмайди, Сергийнинг гапи эса доим жиддий чиқади, худди кесатаётганга ўхшайди. У қизга айтмоқчи эдики, сени яхши кўраманми, кўрмайманми, буни ҳали билмайман, лекин бундоқ қарсам, сен менга ёқасан, ҳатто жуда ҳам ёқасан. Аммо қиз унинг ниятини пайқагандай, дарров ўзиб олдинга ўтди, ташаббусни қўлга олди, унинг ниятига ўзгача тус берди. «Жавоб берма, Серёжа, жавоб берма, ўзингни қийнама! Мен ҳазиллашдим, – деди қиз мусиқа оҳангига мос айланиб, бошини қимирлатаркан. – Лекин биласанми, мен ичингдан нима кечаётганини биламан. Сенинг нима бўлаётганингни айтиб берайми? – Наташка яхши эшитилсин деб, залнинг четида тўхтади. – Мен ким нима ўйлаётган бўлса, ҳаммасини биламан. Райкомда мени олдиндан кўрувчи комсомол тарғиботчи дейишади. Сени ҳам кўриб турибман. Сен мени яхши кўрасан ва тез орада буни ўзинг айтасан! Сен ичимизда бошқаларга ўхшамайсан. Каллаварам, оҳ каллаварам! То тилинг гапга келгунча... Мен ҳаммасини биламан Сен ҳали қизлар билан ҳеч ўйнаб-кулмадинг! Тўғрими? Ҳа, турган гап! Бекитмай қўяқол! Мен кўзингдан билиб турибман! Лекин кўп ўтмай сенга ҳаммаси осилиб олади! Кўзингга қара, бола! Мен биринчиман! Сен мен билан бирга бўласан! – улар яна рақс тушиб айландилар. Наташка тинмай чуғурларди. – Ҳамма жойда бирга юрамиз. Мен йиғилишларда сўзлайман. Сен газетага ёзасан. Журналист бўласан.

Биламан, сен яхши ёзасан. Биласанми, мен жанговар қизман, нутқим ҳам роса зўр. Сен эса ақлли боласан. Менга худди шундай ақлли бола керак. Фаҳмлаяпсанми?»

Ҳазилми, чинми, ўрталарида ана шундай гап бўлиб ўтди, буни ўйлаб кўриш керакмиди ёки бутунлай унутиш, аммо ўша кеча Сергей мижжа қоқмай чиқди, худди электр токи ургандай то тонг отгунча карахт ётди. Шундан сўнг у қизга хат ёзмоқчи бўлди, лекин уни жўнатмай йиртиб ташлади. У жиддий бир мактуб ёзишни ўринсиз деб билди, шунчаки эрмак учун қизга сипориш қилиб битишни эса йигит ўзига эп кўрмади.

Лекин Сергей вақт ўтиб ўзини тутиб олди. Мактабни битиришгандан кейин у пединститутга ўқишга кирди, ўша ёзда уруш бошланиб қолди, улар икки бора йўл-йўлакай кўришдилар, аммо севги-муҳаббат ҳақида оғиз очмадилар. Сергей ҳар гал ўша гапга яна қайтармиз, деб кутар, лекин ўзи гап очмас, қиз ҳам чурқ этмасди. Албатта, бу воқеани унутиб юборсалар, яхшироқ бўларди, аммо ҳарбий хизматга чақириқ қоғози келгач, қандайдир ҳаммаси бошқача бўлиб чиқди. Сергейнинг сабри чидамади ва у қиз яшайдиган кўп қаватли уйга бориб, анчагача эзилиб, сиқилиб ўша атрофда айланиб юрди, ҳаяжонга тушиб дам шартта кетиб қолгиси, дам шунда кутиб тургиси келди. Ниҳоят кутгани хайф кетмай, қизнинг қораси кўринди. Лекин ҳаммаси алланечук жўн ва одмигина рўй берди. Гулхан ўчаётганда шундай бўлади. Ўт яна гуриллаб аланга олиши учун қуриган шох-шабба лозим бўлади. Сергей қизга ҳарбий хизматга кетяпман, хайрлашгани келдим, деди. Қиз бу хабарни жуда хотиржам эшитди, ҳозир ҳаммани урушга яллисига чақиришяпти, мен ҳозир жуда шошилиб турибман, ишим бор, лекин сенга албатта хат ёзман, деди. Тезроқ менга дала почтасининг манзилини

жўнат, деб сўради. Сергей гўё худди мана шунинг учун келгандай, жуда суюниб кетди, хат ёзиб туришса, яхши, юзма-юз туриб гаплашгандан кўра хатда кўп нарсаларни айтиш мумкин. Баъзан бундоқ юрагинг бетламайдиган гапларни ҳам хатда ёзиб юборса бўлади. Бироқ у кетма-кет учта хат ёзиб, ваъда қилинган жавобларнинг лоақал биронтасини олмади, ҳолбуки у интизор бўлиб жавоб кутган, хаёлида қанчалаб ибораларни пиширтган, жавоб мактублар тайёрлаб қўйганди. Аскарлик ҳаётининг ўзига яраша ташвишлари ичида умидлар сўниб битаёзганда опаси Вероникадан мактуб олди. Опаси бу гапларни қаердан билиб ола қолибди денг? Опасининг ёзишича, Наташа-коминтерка ўзидан анча-мунча ёши катта бир кишига турмушга чиқяпти экан; у кишининг бир йил аввал хотини қазо қилиб, ўзи ҳарбий хизматга қақрилишдан озод этилган экан. Бу гапни опаси аниқ биладиган одамлардан эшитибди. Хатда опаси яна шуларни қўшимча қилган эди: «Серёжа, суюкли укажоним, буни асло кўнглингга оғир олиб ўтирма. Мен сени яхши биламан-ку, турли романларни мук тушиб ўқигансан, ҳамма нарсаларга китобдан туриб қарайсан, шунинг учун қайғуриб юрсанг керак. Укажон, сен асло бундай қилма. Биласанми, сен бошқача одамсан. Феълу атворингиз ҳам бир-бирингизга ўхшамайди. Ундан сира хафа бўлма. Турмушга чиқадиган бўлса, бу унинг иши. У сенга тўғри келмайди. Гапимга ишон. Сен уйга соғ-омон қайтсанг бас. Ишқилиб, уруш тезроқ тугасин. Сен бахтли йигит бўласан, сен билан турмуш қилган қиз ҳам ўз бахтини топади. Бунга имоним комил Серёжа! Фақат сен ранжиб, изтироб чекиб юрма, суюкли укажоним! Тезроқ уйга қайт... Ишқилиб, уруш тезроқ тугасин, тезроқ...» Ана шунақа мактуб. Ахир, гапнинг очиғини айтганда, Наташка билан ўрта-

ларида ачинадиган ҳеч гап ўтмаган эди. Бироқ опаси, ҳарқалай унга таскин-тасалли беришни лозим деб библибди Эндиликда Наташка билан ўрталарида бўлиб ўтган бўлар-бўлмас воқеа худди унутилган тушдай, унинг ўтган ўн тўққиз йиллик умрининг ўткинчи сабоғидай ўтмишда қолди. Шу ўй-хаёллар билан у уруш жабҳасига йўлга тушди, у ўзини ўзи тушунолмасди, ҳиссиётлари чигал ва аламнок, шу билан бирга маъсум кўнглини забт этмоқчи бўлган рўёдан батамом халос бўлганидан энгил тортмиш эди. У болалиги ўтган шаҳардан сафар юриши қилиб тўғри урушга йўл олган, уни кўчаларда ҳаросон югурган хотин-халаж ва болалар қий-чуви кузатиб қоларди. У шулар орасида опажониси Вероника бўлмаганидан афсусланади, албатта уларнинг зудлик билан жўнаб кетаётганларидан мабодо хабар топса, қандай бўлмасин, укаси билан охириги марта кўришиш ва хайрлашиш учун етиб келиши тайин эди.

Аммо дейдиларки, дунё ҳеч қачон мўъжизасиз қолган эмас. Эҳтимол, бу воқеа шунинг сирасига кирар. Тақдир опасининг хайрлашувга келмагани эвазига бошқа бир нарсани раво кўрди. У вагонларга ўтириб хотиржам бўлганларидан сўнг мана шу ҳақда ўйлади.

Улар вокзалга бораётган чоғда хотин-халаж оломони орасида бир лўли хотин пайдо бўлди. Гарчи ёз ойлари Саратовда лўлилар бисёр эса-да, лекин бу хотиннинг қайдан пайдо бўлгани бир худога аён. Лўли хотин қорамағиз юзи, қулоғида осилган, чопганда у ёқ бу ёққа саланглаб чайқалган елкасида қийшайиб қолган, бир оз титилиб кетган рангдор, гулдор шойи рўмоли, этаги ерда судралган кенг чорси кўйлаги билан дарҳол кўзга ташланарди. Лўли хотин ўз номига яраша лўли хотин-да! У кўча издиҳомига қўшилиб сафнинг ёнида шошилинич қадам ташлар, нималардир деб қичқирар,

қўлларини ёзиб силкитар, афтидан, аскар сафларидан кимнидир қидирарди. Аскарлар ҳайрон бир-бирларига кўзларини қисиб қўйишар, биқинларига туртишар - қара-чи, лўли хотин сени қидирмаяптимикин? – дегандай бўлишарди. Бирови эса ҳатто овозини баланд қўйиб чақирди:

– Ҳой, лўли, ҳой қора жанжал, мен бу ерданман! Ҳой, эшитяпсанми? Мана, мен ўшаман, ўзимман! Мени фол очмоқчимисан? Лўли хотин унга майли бир кун сени ҳам фол очаман. Ҳозир бошқа бировни қидириб юрибман, деди. Кейин худди у айтгандай бўлди.

Кўп ўтмай лўли хотин чопачопа Аллождан ўзига берилган фаросат билан, балки кўнглининг хоҳиши шундай бўлгандир, қидирган одамини топди. Сафардагилар ҳаммаси ҳайрон қолди, унинг излагани Сергей бўлиб чиқди. Нега айнан у? Нима учун лўли хотин саф ёнбошида югургиларкан, айнан Сергейга мурожаат қилди:

– Кулоқ сол, йигит! Гапимни эшит, садағанг кетай, қора кўз, қора қошим! Манов четга чиқ, қўлингни менга бер, сафарга кетяпсан, фол очиб қўяй, бахту камолдингни айтай!

Сергей қаторда четдан учинчи бўлиб одим отарди. Лекин гап бунда ҳам эмасди, гап шунда эдики, у мана шу ғалати бир аҳволда нима қилишини билмасди. Шу кунгача ҳеч ким унга фол очган эмас, афсун ҳам ўқимаган, унинг оиласи турли фоллар, афсунгарликлардан йироқ эди – отаси ҳеч қачон қартага ишонмас, онаси ҳам аломат-паломат деб ўтирмас, мана энди шундай бемаънилик олдидан чиқиб турибди.

– Керакмас! Мен хоҳламайман! – баланд овоз билан қичқирди у лўли хотинга қараб елкаларини қисиб табассум қилганча. У рози бўлмагани учун хижолат чекди, балки кечирим сўраш керакмиди, деб ўйлади. Ле-

кин нима учун? Ўртада атрофдаги сафдошларига эрмак топилди. Лўли хотин билади-да кимга фол очишни, дарвеш боламиз унга ёқиб қолди, деб ҳар томондан гап отишарди. Хўп, нима бўпти? Нима қилмасин, Сергей ху-дога ишонади, мана, шунинг нақ исботи!

Бироқ лўли хотин сира бўш келмасди:

- Йигитча, йўқ дема! Бу сенинг қисматинг!

Кимдир лўли хотинга маълум қилди:

- Унинг оти Сергей.

- Сергейми? Вой, ўзим ўргилай, Сергей, қоқиндиқ қора кўз, қора қошим! Сенга айтяпман-ку, бу сенинг қисматинг. Йўқ, дема, ўргилай. Қара, ҳали қандай нав-қиронсан. Сенга толейингни айтиб берай! Чин дилдан фолингни очай. Ҳаммасини борича айтай!

Лекин шу пайт қандайдир бефаҳмлар унга қараб бақиришди:

- Қани, жўнаб қол бу ердан! Фолингни онангга оч! Қоч йўлдан!

- Кетаман, кетаман. Фақат қўлига бир қарай. Шундай бир кўриб қўяй. Кетаман!

- Қоч, эй, нарига. Йўқол бу ердан. Сенга айтяпман, халақит берма!

Лўли хотин ёш эмасди, ўрта ёшлардаги жувон эди. Юз-кўзларида шумлик-қувлик кўринмасди, аксинча, опаси Вероникага ўхшаб чехрасида меҳр, самимийлик шундоқ акс этиб турарди. Ҳар ҳолда Сергейга шундай бўлиб туюлди. Вероника ҳар доим кимгадир яхшилик қилгиси келади, шунинг учун ҳеч тинчини билмайди. Ҳа, лўли хотин Вероникага жуда ўхшарди. Балки лўли хотин: «Сенга опангдай айтаман! Сени ўз укамдай кўраман!» - дегани учун ҳам, Сергейга шундай туюлгандир.

Лўли хотин оломон издиҳоми ичида кўринмай қолганда, Сергей бир сираси ачинди ва ичида ўзини койи-

ди – хўп дея қолса, нима қиларди, нега у бунчалар тортинчоқ бўлмаса? Яхши эмас бу.

Бу орада улар темир йўл бекатига саф тортиб ро-тама-рота, взводма-взвод етиб келдилар, аскарлар ортидан ёпирилиб келаётган саратовликларнинг ғовур-ғувури, қий-чуви авжга минди. Ўрта эшиклари кенг очиб қўйилган товар вагонлар изда қатор-қатор бўлиб турарди. Шалон шунча узун эдики, боши-охири кўринмасди.

Жўнаш тасир-тусурлари бошланди. Қайси взвод қайси вагонга чиқишини белгилашар, шалон бўйлаб гурсиллаб, тапир-тулур югуришар, оёқлар тагида хотин-халаж, бола-бақра чувиллаб ўралишар, қанча қилмасинлар уларни орқага қайтариб бўлмасди.

Жойлашиб олиш учун анча вақт кетди. Перрон ис-сиқ, одамлар тикилиб ётарди. Вагонга чиқиш учун ўз навбатини кутаётган Сергей лўли хотинни бутунлай эсдан чиқарди. Аммо у яна кутилмаганда одамлар тўда-си ичида пайдо бўлди. Топиб келганини қаранг, тоза аб-жир қайсар бало экан-е.

– Ҳей, Сергей, мен сенга келдим. Йўқ дема, йигит. Лўли хотиннинг гапини эшит. Худо йўлингни берсин. Мен фолингни очай сени. Хўп де. Урушга кетялсан. Қисматингни биласан.

Сергейнинг рози бўлишдан бошқа иложи қолмади.

– Майли. Сен айтганча бўла қолсин. – У юкхалтасини оёғи остига қўйди, автоматини бўйнига осди-да, қўли-ни лўлига чўзди.

Вагонларга чиқиш олдидан бутун сафдошлар қур-шовида фол очиш бошланди. Лўли хотин унинг кафги чизикларини диққат билан кўздан кечирди, лаблари-ни қимирлатиб нималардир деб пичирлади, бошини сарак-сарак қилди.

– Вой, ёмон уруш бўлади кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган. Оҳ, қисмат, қисмат! Қон сачрамаган фақат қуёш қолади, чавандозсиз қолган от қочиб кетади, – деб шивирларди лўли хотин ҳеч кимга қарамасдан, кейин Сергейнинг кўзига тик қараб, қўшиб қўйди: – Сен бир қизни бетайин севибсан. Шунинг қайғусини кўнглингга тутибсан, бекор қилибсан. Сен оппоқ қоғоздай топ-тозасан.

Атрофдан аскар болаларнинг хиринглашлари эшитилди.

– Вой, қўй оғзидан чўп олмаган-е, илакишган эканлар-да, а?

– Илакишган, аниқ илакишган! – деди бошқа бирови унинг ёнини олган бўлиб кесатиб. – Сизларга эрмак ҳазил-мазах бўлса! Дарвеш боламиз қурғур севгининг азобини тортиб юрган экан-да, шўрлик. Қизи бўлса думини бир ликиллатибди-ю шу билан ғойиб бўлибди – энди думини тутқазмайди, ҳа! Бу дарвеш бўлса, қўй оғзидан чўп олмаганча, қўлини бурнига тикиб қолаверибди, ҳа!

– Сен, қора қош, уларни қўй. Қулоқ солма. Менинг гапимни яхшилаб эшит, – аскарларга қўл силтади лўли хотин. – Энди бошқа кўлингни бер, гапимни яхши эшитиб тур.

Сергейнинг сўл кафтини разм солиб кўраркан, лўли хотин сергакланди, бир зум жим бўлиб қолди, кейин ишонч билан деди:

– Сен ўлмайсан! Юрагим айтиб турибди. Мана, кўряпсанми, сен ўлмайсан! Сенинг юлдузинг шунақа! Билган эдим! Шунинг учун орқангдан қидириб келдим!

Атрофда ҳамма қимирлаб қолди. Сергей хурсанд бўлишини ҳам, кулишини ҳам билмасдан оғзини очиб турарди, қизиқчилик учун лўли хотинга таъзим бажо келтирмоқчи ҳам бўлди, у қўлини тортиб олмоқчи бў-

либ турганда, бир аскар йигит орага суқилди. Кузмин деган. Ўзи миждовгина, ҳар нарсага бурнини тикавера-диган, бировнинг гапидан хато топаверадиган минғирлаган одам. Икки гапнинг бирида ақл ўргатади.

- Шошма, шошма, лўли бўлсанг ўзингга. Бу нима қилганинг? – деб калласини чайқади Кузмин. – Сен бошқа ёққа қараб олиб қочяпсан. Ўлмас деганинг нима ўзи? Ўлмайдиган одам бўлиши мумкинми? Буни эшитган борми? Ер юзидаги барча тириклар ўлар экан-у, фақат у ўлмас эканми? Биз ўйнагани эмас, урушга кетяпмиз, билиб қўй. Ким ўлади, ким қолади – буни ким айтиб беради? Урушда ўлим сира фол-молингга қараб ўтирмайди. Қаторасига ўради. Нима қиласан бизни лақиллатиб?

- Бу лақиллатишмас. Бу тақдир. Мен биламан. Унинг юлдузи ўлмас юлдуз! Пешонасига шундай ёзилган, – ўз айтганидан қолмасди лўли хотин. Кейин бир гапни қўшиб қўйдик, кўплар бунга қўшилди: – Тақдир ўлимдан устун. Тақдир изидан тақдир келади. Ўлим изидан ҳеч нарса келмас. Бу қора кўз йигитнинг юлдузи сўнмайди, тақдири ўзи шунақа!..

Кузмин лўли хотин очган фолнинг бемаънилигини исботлаш учун қўлларини митинг қилгандай силки-тиб, яна узоқ минғирлади, гарчи у ҳақ бўлса-да, аммо аскарлар нима учундир фолбинга ишондилар. Ҳамма ўз вагонига чиқаркан, аскарлар лўли хотин билан қўл бериб хайрлашдилар, лўли эса то поезд жўнаб кетгунча перронни тарк этмади. Поезд ўрnidан жилгач, бошқа хотин-халаж, бола-бақра билан бирга вагонлар ёнида чопиб борди ва Сергейга қўлларини силкиб қолди...

Ҳаво дим, иссиқ эди. Ўша кеча уйку бўлмади. Тун қўйнида ғилдираклар тақа-туқ қилар, паровоз узун-узун қичқирар, юрак соғинч ва ташвиш-хавотирдан ўртанарди. Тарих тўлқини жаҳон урушига олиб кетаёт-

ган Сергейнинг хаёлига турли фикрлар келарди. Баъзан лоп этиб лўли хотин эсига тушарди. Унинг сўзини хотирларди: «Қон сачрамаган фақат қуёш қолгай... чавандозсиз қолган от қочгай...» Нимани англатаркин бу сўзлар? Тушуниб бўлмайди, сирли. Фақат қуёшга қон сачрамай қолиши учун нима қилиш керак? Чавандозсиз қолган от қайга қочади? Ўлмас юлдуз-чи? У қандай юлдуз? Қаерда у? Булар ҳаммаси чўпчакмасмикин? Юлдузнинг одамга нима алоқаси бор? Юлдузлар қаёқда-ю, одам қаёқда? Аммо тақдир бор-ку ахир. Тақдир билан тақдир боғлиқ. Тақдирнинг ўзи нима? Қандай қилиб тақдир тақдирни етаклаб келади?

Ғилдирақлар тарақлайди. Аскарлар ёнма-ён узала тушиб ётишар, хуррак отишарди. Ой очиқ эшиқдан дам кўринар, дам йўқоларди, поезднинг югуришига қараб юлдузлар лип-лип ўтарди.

Лекин қизиқ, лўли хотин Наташка-коминтеркани қаёқдан билди, унга хат ёзгани, бундан ҳеч нарса чиқмаганини-чи? Лўли хотин нима деди-я? Бекорга қайғу чекиб, дейди. Демак, фойдасиз қайғу ҳам бўларкан-да? Бу ёғи нима бўлади? Жанг майдонида аҳвол нима кечади? Қўрқинчликка қўрқинчли. Саратовга жангдан қайтган ярадорлар уруш ҳақида гапириб беришарди. Энди ўз кўзинг билан кўрасан унинг нималигини...

Кўзга уйқу келмасди. Ҳамманинг ва ҳар бир одамнинг устида турган бир куч бор, деб ўйларди у – уни тақдир дейишади. Уни тўхтатиб қолиш ёки тушунтириб беришга ҳеч кимнинг қурби етмайди. Эҳтимол уруш – тақдирдир, ҳаёт-мамот, енгиш-енгилиш ҳам – тақдирдандир. Мана, ахир ҳамма урушга кетяпти – бу тақдирнинг буйруғи. Шунинг учун ҳаммалари шалонда тахталарда ётишибди, поезд ҳам пишқириб, кучаниб уларни фашистлар билан жанг кетаётган маконларга

тўхтамай олиб кетяпти. У ерда нима бўлади? Яна тақдир-да! Ўлдиришадими, ўлдиришмайдими? Ким кимни энгиши шунга боғлиқ. Ҳа, ким кимни ўлдиришига қарайди. Ҳамма уруш тезроқ тугашини хоҳлайди, очлик битсин дейди. Хотинлар ва болалар кўчада бораётганларида шундай деб қичқиришди. Бунинг учун эса жанг қилиш, ўлдириш, энгиш керак. Шунақа экан-да. Уйда отаси билан онаси шу ҳақда тортишиб ўтиришади. Сергейга чақирув қоғози келганда, улар нималар қилиш кераклигини гаплашишди, унинг нарсаларини йўлга ҳозирлашга тушишди, ўшанда онаси бирдан курсининг четига ўтириб, кўлини кўксига босганча ёлвориб деди: «Серёжка, жон болам, фақат ҳеч кимсани ўлдирма, бировнинг қонини тўкма!»

Нима бўлди онасига? Йўл-йўлакай айтдими ё буни узоқ ўйлаганми? Онасининг худди узоқлардан, аллақайлардан қайтиб, ҳозиргина остона хатлаб ичкарига кириб, йўл бўйи ўйлаб келгандай ўғлининг юзига термилиб айтган бу сўзларини ҳеч қачон унутмайди, бир умрга ёдида сақлайди.

Шунда у онасини худди ҳаётида биринчи марта кўраётгандай бўлди, унинг илгари олтиндай порлаган, ҳозир тусини йўқотган кўзларига қаради, қанчалар ажин босибди унинг юзини, эскигина сатин халатдаги тивит шойи рўмол ташлаган елкалари қанчалар чўкибди, қанчалар қартайиб қолибди онаси. Шунда у ўзи учун ғалати бир нарсани кашф қилди – яланг оёқ чолиб юрган ўйинқароқ болалик чоғларини эслади, отасини Волга бўйидаги қорамой корхоналарининг дам унисидам бунисига ишга жўнатишарди, онаси унда қалин оқ-сарик сочларини ўриб бошига чамбарак қилиб юрадиган ўктам, қадди-қомати келишган аёл эди, қачон қараманг, уй, мактаб, болаларнинг ташвиш-юмушлари

ва булар ҳам етмагандай эрининг диабет касали билан овора бўларди, буни қарангки, мана шу йиллар давомида у ўғлини ҳарбийга жўната туриб айтадиган ўша сўзларини ўйлар экан-да. Онасининг урушда ҳеч кимни ўлдирма, бировнинг қонини тўкма, деб ёлвориши ўшанда уни қаттиқ хижолатга солиб қўйган, нима ҳам дейишини билмай ғўлдираб қолганди:

– Нима деяпсиз, ойи? Нима кераги бор бу гапнинг? Бу ҳарбий хизмат-ку. – Кейин гапни чалғитиш учун жавондаги китоб-дафтарларни тартибга сола бошлади. – Ойи, кутубхонадан китоблар олган эдим. Мен уларни бир четга ажратиб қўяман. Вероника уларни топшириб қўйсин, илтимос.

Аммо отаси орага қўшилиб бояги гап яна давом этди. Ҳа, Николай Иванович тўғри сўз одам бўлиб, фикрини кескин ва шартга айтарди, салга гурр этиб ёниб кетар, тажанглиги тутар, қизишиб баҳслашарди, шунинг учун ҳам, бошлиқлар билан чиқишмас, жигар оғриғини орттирганди.

– Ўлдирма деганинг нима ўзи? – тутақиб орага қўшилди у, – ўлдирма эмиш, қон тўкма эмиш, ол-а! Ўғлинг қаерга боряпти ахир? Урушгами, йўқми? Оббо, онаси-ей, ғалати-ғалати гапларни айтасан-да доим. – Шулларни айтиб, у хонани айланиб тамакисини қидиришга тушди. У қизишиб кетганда, дарров чеккиси келарди. Тамакини эса яшириб қўйишарди. Кампир озиб кетяпсиз, чекманг шу савилни, деб койирди.

– Чекма, қўй шу ордонани, – дерди кампир ялиниб, – ўзингни мундоқ аясанг-чи.

– Майли, бу гапнинг ҳам тўғри-ю, лекин ҳалиги сўзингдан кейин ҳеч чекмай бўладими? Сергей эртага урушга кетади. Урушда аскар нима иш қилади, биласанми?

– Шунинг учун ҳам айтяпман-да. Майли, худонинг паноҳига. Ўлдир, ўлдир! – деган гап одамларнинг оғзидан тушмайди. Душман бизни ўлдираман дейди. Биз душманни ўлдиришни истаймиз! Кейин дунёда ким яшайди? Ер юзида фақат одам ўлдирганлар қоладими? Нима, мени тушунмайди деб ўйлайсанми? Сен ўлдирмасанг, сени ўлдирадилар. Ўлдирдингми, бари бир – қотилсан. Куёвимиз Анатолийнинг ҳоли нима кечяпти? Тирикми, ўликми, номаълум, уни ўлдиришдими ё у ўлдирдими, ҳеч ким билмайди. Вероникага айтишга кўрқаман. Кўнглимдаги гапни лоақал ўғлимга айтай ахир. – У ичидан отилиб келаётган хўнгроқни босиб, сассиз йиғлаб юборди. У ўзини ўртаган фикрга жавоб тополмас, лекин ундан қайтмас ҳам эди.

– Ана-ана, – деди отаси таъна қилиб, – сени бу гапларнинг учун халқ душманига чиқаришади, Сибирга ҳайдашади. Дунё қонли урушга ботди, ҳаёт-мамот учун жанг кетяпти. Ё энгамиз, ё энгиламиз. Сен эса, ўлдирма, дейсан! Нима, мен ўз ўғлимга ачинмайманми? Ёки Анатолийга юрагим куймайдими? Лекин илож қанча? Аскар ўз ерини кўриқлайди, буйруққа бўйсунди. Аскар душманни жаҳаннамга жўнатса, яъни ўлдирса, буйруқни, бурчини бажарган бўлади, қаҳрамонлик мана шунда!

Онаси ўғлининг сафар халтасига ямоқ соларкан, энди индамас, отаси эса ёшлик, йигитлик пайтларини эслаб кетди. У ўн тўққизга кирганда, Биринчи жаҳон уруши борар, сувости кемасида хизмат бурчини ўтарди. Унинг фикрича, душманнинг тирик кучларини йўқ қилиш – урушдан мақсад шу эди. Мисол учун улар Болтиқ денгизида душманнинг қўшин тушган ҳарбий транспорт кемасини сувостидан туриб чўктириб юборган эдилар. Аввал анчагача сув остида бу кемани таъқиб қилиб бордилар. Кейин уни торпеда снарядлари

билан урдилар. Иккала снаряд ҳам душман кемасини қоқ белидан қўпориб ташлади. Кема ўт-аланга ичида сувга чўка бошлади. Улар сувости кемасида янада чуқурроқ тушишиб, бир соат кутишди. Кейин юқорига кўтарилиб, денгиз юзасида рўй бераётган воқеаларни кузатиб боришди. Баҳайбат кеманинг бурун қисми юқорига кўтарилиб қолган, ярми эса сувга батамом чўкканди, атроф юқорига сузиб чиқиб, қутулишга уринаётган одамларга тўлиб кетганди.

Перископдан душман тушган вазиятни кузатиб бораётган қўмондонлар Кронштадтдаги олий штабга жанговар топшириқ муваффақиятли адо этилгани, буйруқ, вазифа бажарилгани тўғрисида маълумот жўнатиб турардилар. Душманни йўқ қилиш ҳақида буйруқ берилганди. Тамом-вассалом!

Аввал чўкаётган одамларни олисдан кузатишди. Душман кемаси батамом денгиз тубига чўкиб кетгач, сувости кемаси хатардан фориғ бўлиб, денгиз юзига сузиб чиқди. Барча аскарларга ташқи палубага чиқиш ҳақида буйруқ бўлди, ҳаммалари қўмондон қошида сафга тизилдилар. Қўмондон ташаккурнома эълон қилди. Душман аскарлари эса атрофда бирин-сирин чўкиб кетар, сув юзасида қолганлар кўп эмасди. Уларнинг айримлари сузиб сувости кемасига яқинлаб келишга уринар, лекин бунинг иложини қилолмас, айрим сузиб етганларини эса тепадан туриб қўлларини чўзиб тўппончадан отиб ташлардилар.

Ана сизга уруш. Урушда ўлдирган ютади. Ютган эса, доим ҳақ. Ҳамиша шундай бўлган ва бундан кейин ҳам шундай бўлади.

Онаси на тортишди, на эътироз билдирди. Фақат тинмай бошини чайқарди. Кейин хайрлашгани кўни-кўшнилар чиқишди, холаси, қавм-қариндошлар ке-

лишди. Вероника ишдан келиб, онасига югуриб-елиб қараша бошлади. Кейин то ярим кечагача гурунглашиб ўтиришди.

Сергийнинг ота-онасига юраги ачишди. Онаси ўғли ҳеч бир тирик жонни ўлдиришини истамасди, отаси эса ўғлининг ўлиб кетишини хоҳламас, шунинг учун душманларни ўлдир, деб талаб қиларди. Йўлда кетаркан, илгари одми, жўн туюлган барча нарсалар ўз-ўзидан қадрли бўлиб қолди ва улардан айрилиш азоби юракни зирқиратарди. Ўтмиш ҳаёт ҳар дақиқа сайин узоқлашиб орқада қолиб борарди. Саратов тепасидан ястаниб кўринадиган Волга кўз ўнгида гавдаланди. Ёзги оромбахш маконлар, зумрад ороллар, ярақлаган, мафтункор ёйилган дарё, кўз илғамас кенгликлар, ҳилпираган оқ елканлар. Лекин Сергей ҳаммасидан ҳам дарё устига қурилган катта темир йўл кўпригини яхши кўрарди. Кўприк шунчалар баланд эдики, пастда, соҳил бўйида ўтириб, ундан тўхтамай ўтиб турган поездларни томоша қилиш, ёилдиракларнинг гулдуросига қулоқ тутиш учун бошни баланд кўтариб қараш керак эди. Кўприкнинг темир ҳавозалари гувиллаб, зириллар, у шундай дақиқаларда Волга кўпригидан ўтиб, китобларда тасвирланган аллақандай фусункор ўлкаларга кетаётган одамларга ҳаваси келарди...

Яна болалигида Янги йил кирадиган кечалар юмшоқ пиймаларни кийиб, бутун оила бўлиб қалин қор кечиб машъала порлаб аланга сочган осмон баравар қувурни кўриш учун борганларини эслади. Гуриллаган олов, шувуллаб ёққан қор, аланга ёлқинларида учади, тўзади, кўзга уради. Қор учқунлари аланга комида сасиз эриб кетади, лекин қор бир зум бўлсин тўхтамайди, ёғади, ёғаверади, ўтни севгандай унинг устига ўзини отаверади, ёпирилиб тўкилаверади... Аланга ўчиш ни-

малигини билмайди, қор ҳам тинишни истамайди, поёнсиз қор...

Йиллар кўп нарсаларни ўзи билан олиб кетди, ўзгарди кўп нарсалар. Мана уруш остонада турибди, ё ўлиш, ё ўлдириш керак. Бошқа йўл йўқ, йўл фақат шу. Сергей онаси, отаси, опаси Вероникани эслаб қоронғиликда унсиз йиғлади, аскарлар ухлаб ётишар, у кўз ёшларини тиёлмасди. Кўлни қўлга бериб қор босган далалардан ўтиб, ўша тун осмонида порлаган машъала сари боришни қанчалар истар эди у.

Ғилдираклар тинмай тарақлар, вагонлар югурик чайқаларди. Чироқлари хира липиллаган қандайдир кичик бекатлар ўтарди. Аскарлар ва қурол-аслаҳага лиқ тўла шалон ўлиш ва ўлдиришга тўғри келадиган томонларга жадал илгариларди. Ўлиш сенинг ироданга боғлиқ эмас, ҳеч ким ўлишни истамайди, ва ҳеч зот айнан унинг ўзи ўлдирилишини билмайди. Ўлдириш – иродага боғлиқ, урушда эса – мажбурий, шарт қўйилган иш. Лекин ўзингга ўзинг қандай айтасан: ўлдирайми, ўлдирмайми?

Ғилдираклар изларнинг ёриқларида тарақлайди: ўлдир – ўлдирма, ўлдир – ўлдирма, ўлдир – ўлдирма...

Киприкларига илиниб қолган кўз ёшлар билан Сергей оҳиста мудроқ оғушига чўмаркан, уруш, жанглар, кимни қандай ўлдириш – отадими, қўли билан бўғизлайдими – бутун ёз ичи Волга бўйида уни мана шунга ўргатишди, – ўзича тасаввур қилиш, кўз ўнгига келтиришга ҳаракат қиларди. Яна ўзини ҳам, кимдир ўлдириш учун шундай хатти-ҳаракатлар қилишини хаёлида жонлантиришга уринарди. Ўша немисни, фашистни – душманни кўрмоқчи бўларди... Лекин буни тасаввурга сиғдиролмасди, ғанимни кўз ўнгида гавдалантиролмасди. Отаси айтиб берган сувости кемаси остида

ўлаётганларни ҳам тасаввур қилиш ниҳоятда қийин туюларди. Ҳа, тўлқинлар одамларнинг юзларига ша-лоплаб урилади, башараларни аниқ илғаш қийин. Ким нажот истаб яқинлашса, тиккасига отиб ташлайдилар... ва у қонсираган уммонда изсиз, товуш чиқармай ғойиб бўлади.

«Ўлдир – ўлдирма», тарақларди ғилдираклар. Сергей мактабда ўқиган немис тилидаги сўзларни эсламоқчи бўлди, лекин немис тилида улар қандай айтилишига ишончи комил эмасди: қандай бўлур немис тилида: ўл-дир – ўлдирма, ўлдир – ўлдирма, ўлдир – ўлдирма...

Поезд зулмат кўйнида учарди...

P.S.

«Ўлдир – ўлдирма...» ҳикоясининг қўлёзмасини мен Арсен Саманчиннинг қоғозлари орасидан топдим. Муаллиф ўз асарининг босилиб чиққанини кўролмади, шундан таассуфдаман.

Аmmo муаллиф хоҳ тирик, хоҳ вафот этган бўлсин – китобхон доим ташлади. Арсен Саманчиннинг кўйин дафтарида қайд этилгандек, мен «Ўлдир – ўлдирма...»-ни уруш қурбонларининг мозорларида оғзаки ўқиб бе-раман.

Қулоғимга «Мангу қайлиқ» чорлаган нидо эшитил-япти. У ҳақда менга Арсен Саманчин кўп бора ҳикоя қилганди! Унинг нидосига жўр бўлгим келади...

*Элес,
Февраль, 2006. Брюссел*

ЧИНГИЗХОННИНГ ОҚ БУЛУТИ

Қисса

Китобхонларга роман учун қисса таклиф қилинаётир. Нима бу – янги жанрми? Рост-да, бунақа жанрнинг бўлиши мумкин эмас. Лекин агар ҳаётда ҳар нарса бўлиши мумкинлигини ҳисобга олсак, унда гап бундан ўн йил муқаддам «Новий мир» журналида босилган «Асрни қаритган кун» романига қўшимча қисса устида бораётир. Кўзидан ҳеч нарса қочиб қутулмайдиган цензорлар ва турли-туман «юқорининг фикрлари» асарнинг тақдирини маъмурий тарзда ҳал қилиб ташлайдиган мафкуравий зўравонлик замонларида нега асл нусхада бу парча бўлмаганлиги ҳақида гапириб ўтирмай қўя қолай. Кўпинча, китобни «умуман» ўтказиш учун балонинг кичикроғини танлашга тўғри келарди, бошқача қилиб айтганда, аёвсиз пўртана кўтарилиб турганда китобхон соҳилларига йўл олган кеманинг юки ҳаддан ортиқ оғир бўлиб кетмаслиги тўғрисида ўйлашга мажбур бўлиларди.

«Чала қолган қўшиқни охиригача айтиш» ҳар доим ҳам муяссар бўлавермасди. Лекин мана шундай имконият туғилди. Ва мен энди... ўша эски «янги» романининг бир қисмини эътиборингизга ҳавола қиламан. Шунинг ҳам айтиб ўтишим керакки, қиссада Чингизхон ҳақида кўчманчилар ўртасида тилдан-тилга кўчиб юрган афсонадан фойдаланилган, у тарихий ҳақиқатга унчалар тўғри бўлмаса-да, лекин халқ хотираси ҳақида кўп нарсаларни сўйлаб туради...

Муаллиф

Поездлар бу ўлкаларда ғарбдан шарққа ва шарқдан ғарбга елиб боришарди...

Совуқ Сариўзак чўлларидан шамоллар тинимсиз кўтариб келаётган қора қуюнлари оралаб ўтиб бораркан, поездларнинг машинистлари ўша қаҳратон февраль кечаларида бийдай чўлнинг қор ўрайлари орасидан кичкина Бўронли бекатини зўр-базўр илғаб олишарди. Худди нотинч, серхавотир тушдаги каби буралиб-буралиб учган қуюнларга бурканган тунги поездлар зулмат ичра келиб, зулмат ичига шўнғиб кетишарди...

Бундай тунларда дунё замҳарир қаҳратон пускуришларига чулғаниб азал бўшлиқларидан қайта бунёд бўлаётгандай, Сариўзак чўллари кўз очирмас зулумот ва ёруғлик талашларида яралаётган тутаб ётган баҳри муҳитга ўхшарди...

Мана шу ҳувиллаган бўм-бўш маконларда кичкинагина бекатда ёлғиз бир даричада ҳар кеча то тонг отгунча чироқ ёниб чиқар, гўё шу дарича ичкарасида аллакимнинг юраги аччиқ изтироблар чекиб ўртанар, гўё бунда аллакимдир оғир бетоб ётар, ўзини қўйгани жой тополмас, ёхуд чидаб бўлмас уйқусизликдан тинимсиз тўлғанарди. Бу бекат яқинида қурилган баракнинг даричаси бўлди. Унда Абутолиб Қуттибоевнинг бола-чақаси яшарди. Шулар - хотини ва болалари уни кўзлари тўрт бўлиб кутишар, тунлар чироқни ўчиришмас, Зарифа кечаси бир неча марта ўрнидан туриб чироқнинг қорайган пилигини тўғрилаб кўярди. Ҳар сафар яна равшанроқ ёнган чироқ нурида у беихтиёр тўшақдаги болаларига кўз югуртирар - сочлари тўсдай қора ўғилчалари худди иккита кучук боладай ухлаб ётишарди. Юпқа тунги ички қўйлакда бадани совуқдан диддираб, қўлларини кўксига маҳкам босганча, титраб-қақшаб, бужмайиб, уларга термулиб юраги орқасига тортиб кетар, болаларим отасини туш кўришяпти, йиғлаб, қийқириб, қулочларини кенг ёзиб, кулиб, бақириб-чақириб, бир-бирларидан қувиб-ўзиб, жонлари борича унга

томон чолиб боришяпти, талпиниб-талпиниб унга ҳеч етишолмаяпти... деб юраги ҳавл оларди... Кундуэлари ҳам улар кичкинагина бекатчада бир зумгагина тўхтаб ўтадиган ҳар бир поездни отам тушиб келармикин деб кутишарди. Поезд гилдираклари ғарсиллаб, тўхтаб-тўхтамай болакайлар дарчадан бўйинларини чўзиб қарашар, худди ҳозир лешвоз учиб кетадигандай талпиниб-қоқиниб туришарди. Лекин отадан дарак йўқ, кунлар ўтиб борар, у худди баногоҳ тоғ кўчкиси остида қолиб кетгандай, ҳеч ким ҳеч нарса билмас, хат-хабар келмас эди.

Бу қаро ернинг бошқа бир чеккасида, Алмати тергов қамоқхонасининг ер ости бўлмасидаги чўнг темир панжара билан тўсилган дарчасида ҳам ўша кунлар чироқ тун бўйи ўчмас эди. Ўткир электр чироғининг кечаю кундуз шипдан ёғилиб турган кўзни кўр қиладиган нурлари Абутолиб Қуттибоевни мана бир ойдан буён абгор қилар эди. Бу кулфатдан бошини қайга олиб қочишни билмасди. Саранг-саргардон бу бошини, лўқиллаб, ачишиб оғриган кўзларини электрнинг тиғи жуда ўткир, мияга тинимсиз бутов солган шугъаларидан қайга олиб қочиш, қандай тўсиш, пана қилишни, жиллакурса бир зумгина бўлсин, нега бу ерга келиб қолганлиги, ундан нима кутишаётганини унутиш, бу ҳақда ўйламасликни истарди. У кечаси бошини кўйлаги билан тўсиб, деворга ўгирилиб ётиши ҳамон эшик туйнугидан қараб турган назоратчи камерага отилиб кирарди-да, уни ётган жойидан тортқилаб туширар ва оёқ остига олиб тепкилай бошларди. «Деворга қараб ётма, аблаҳ! Бошингни буркаб олма, газанда! Власовчи итялоқ!» Шундан кейин у мен власовчи эмасман деб қанчалик бўғилмасин, бу билан ҳеч кимнинг бир пақирлик иши бўлмасди.

Шундан сўнг у қаттол электр нурларига юзини қаратиб ётишга мажбур бўлар, қизариб кетган, шилпиқланган, оғриқ кўзларини бужмайтириб, қўли билан тўсишга уринар, кўзлари ва мияси бу туганмас азоблардан

кутуладиган қоронғилик, зим-зиё зимистонлик, гўр зулумотини ўртаниб, тўлғаниб қўмсарди, фақат мана шунда, фақат ана шунда ҳеч қандай назоратчи, ҳеч қандай терговчи уни ёруғликка солиш, уйқудан маҳрум этиш, калтаклашлар каби чидаб бўлмас қийноқларга дучор этолмас эди.

Назоратчилар бири кетиб иккинчиси навбатга турар, лекин уларнинг бари бир-биридан бешбаттар шафқатсиз эди – биронтасининг раҳми келгани йўқ, биронтаси маҳбус деворга юзини буриб ётганини кўриб индамай қўя қолмади, аксинча, улар худди шуни кутиб тургандай дарҳол унга ташланишар, сўкиниб, қутуриб калтаклашга тушишарди. Абутолиб Қуттибоев қамоқ назоратчисининг кимлиги, қандай вазифаларни бажаришини билса-да, шунга қарамай гоҳо ўртаниб-куйиб ўзига ўзи дерди: «Нега булар бунақа? Кўринишдан одамга ўхшайди. Киши ахир шунчалар разил бўлиши мумкинми? Ахир мен уларга ҳеч қачон ёмонлик қилмаганман-ку? Улар мени кўришмаган, мен уларни илгари сира кўрмаганман, лекин худди отасининг хуни бордай таҳқирлашади, дўппослашади. Нега? Қаердан келиб қолди булар? Қандай қилиб шундай аҳволга етишди? Улар мени нега бунчалар қийнашяпти? Бунга қандай чидаш мумкин, бундан қандай ақлдан озмаслик мумкин, деворга бошингни қандай уриб ёрмаслик мумкин?! Чунки бошқа йўл йўқ, чора йўқ».

Бир гал у ҳеч ўзини тутиб туrolмади. Вужудини бамисли яшин тешиб ўтгандай бўлди. Ўзини тепкилаётган назоратчи билан қандай ёқалашиб кетганини билмай қолди. Улар жон-жаҳдлари билан олишиб пол устида думалай кетдилар. «Сени урушда аллақачон қутурган итдай отиб ташлаган бўлардим!» – деб бўғилиб хирқирарди Абутолиб назоратчи гимнастёркасининг ёқаларини шариллатиб йиртиб, чангак бўлиб қолган панжалари билан унинг бўйнидан қаттиқ бўғаркан. Агар йўлакдан яна иккита соқчи ёрдамга етиб келма-

ганда бунинг бари нима билан тугарди – худонинг ўзига аён.

Абутолиб фақат эртасига ўзига келди. Оғриқдан титраб-қақшаб кўзини очиши билан яна ўша шипда ҳамиша ёниб турадиган чироқни кўрди. Шундан кейингина тепасида ғимирлаётган фельдшерни пайқади.

– Қимирлама. Сал бўлмаса нариги дунёга жўнавардинг, – деди унга овозини паст қилиб, пешонасидаги яраларга малҳам қўяркан, – бундай аҳмоқчиликни иккинчи қила кўрма. Соқчиларга ташланганинг учун сени аллақачон асфаласофилинга жўнатар эдилар, бошингни итдай ғажир эдилар, ҳеч ким ҳеч нарса демас эди. Тансиқбоевга раҳмат де, жонингга оро кирди. Унга ўлигинг эмас, тиригинг керак. Билдингми?

Абутолиб гаранг бўлиб қолгандай миқ этмас эди. Бошига нима иш тушади, тақдири қандай кечади, унга бари бир бўлиб қолган эди. Юраги оғриқни ҳис қиладиган бўлгунча яна анча вақт ўтди.

Ўша кунлар ақл-хушини бирдан йўқотиб қўядиган ҳолатларга тушди – атрофида нима бўлаётганлигини англамай кўйди, эсининг кириб-чиқиб, ғира-шира ёришиб туриши уни омон сақлаб қолди. Бундай лаҳзаларда Абутолиб кўзига ўқдай қадалган нурдан ўзини олиб қочиш, кўзини пана қилишликни истамасди, аксинча, у ўзини ақлдан оздираётган шафқатсиз баттол ёруғликка ўзини тутиб бериш, унга пешвоз туришни истар, шунда унга азоб ва ғашлик манбасига тобора яқинлашиб, кўзини кўр қилишга тўхтовсиз уринаётган шуъланинг қудратини енгиб, ҳаволарда парвоз қилаётгандай, йўқлик ичра эриб, ғойиб бўлиб кетаётгандай туюларди.

Лекин шунда ҳам абгор хаёлида ўтган кунлари билан боғлаб турадиган ришталар ҳали батамом узилиб битмаган эди: уни оиласи, болаларининг қисмати тинимсиз эзар, ғам-аламга ботирар, адоқсиз қўрқувга солар эди.

Абутолиб Сарийўзақда қолганларни ўйлаб қийналар, тинимсиз ўртанаркан, ўз устидан ўзи ҳукм чиқармоқ-

чи, айби нима эканлигини аягламоқчи, қайси қилмиши учун ҳақиқатан ҳам жазога сазоворлигини аниқламоқчи бўларди. Лекин буларга жавоб тополмасди. Балки асирлик учунмикин, бошқа минг-минглаб қуршовларда қолиб кетганлар сингари немислар қўлига асир тушгани учунмикин?

Бироқ бунинг учун яна қанча жазолаш керак ахир? Уруш тугаганига ҳам неча йиллар бўлди. Ҳаммаси учун тортадиганини тортди – қон деса қонини тўқдилар, лагерларга элтиб тикдилар, уруш кўрганларнинг бари гўристонларга тарқаб кетадиган вақт ҳам узоқ эмас, мутлақ ҳоким эса ҳамон ўч олишдан тўймайди, ҳамон инсофга келмайди. Бўлаётган воқеаларни бошқача яна қандай тушуниш мумкин? Саволларига жўяли жавоб тополмаган Абутолиб бугун бўлмаса эрта мени янглишиб қамаганлари, аллақандай тушуниб бўлмас англашилмовчилик юз бергани аён бўлади, ана ўшанда мен – Абутолиб Қуттибоев барча кўргиликларимни унутаману қайдасан Сариўзак деб қанот боғлаб учаман, деб орзуларга бериларди. Ишқилиб тезроқ озод қилиб уйга кетишга рухсат этсалар, бас, ҳайо-ҳайт деб Бўронли бекатини кўзлаб, бола-чақа, оиласи бағрига чопади, у ерда болақайлари Эрмак ва Довул, хотини Зарифа кўзлари тўрт бўлиб кутиб ўтиришибди, қор босган Чўлларда Зарифаси қоракўзларини худди чумчуқдек қаноти остига олиб, иссиқ бағрига босиб, кўзёшларини шашқатор тўкиб, тинимсиз худога ёлвориб, мушкулларини осон қилиш, қисматларини енгиллатиш, мурувватли бўлиш, эрини баало-қазолардан сақлашни илтижо қилиб сўраяпти...

Абутолиб алам-қайғунинг зўридан дод-фарёд кўтармаслик, эс-хушидан айрилиб телба бўлиб қолмаслик учун ўз-ўзига таскин-тасалли берар, бош-кети йўқ хаёлларга чўмарди – оқланиб, айбсиз деб топилиб, уйга кутилмаганда, қандай кириб боришини кўз ўнгига келтирарди. Товар вагонда уйгача етиб олиб, ундан йўл-йўлакай қандай сакраб тушиши, уйга томон чопиши, бола-

лари, хотини унга қандай пешвоз чиқишларини кўз ўн-гига келтирарди. Лекин самарасиз хаёллар тугаб, ҳуши ўзига келган дамларда у яна асл воқеликка қайтар, умидсиз, маҳзун бўлиб қоларди, шунда ўзи ёзиб олган «Сариўзақдаги қатл» афсонаси, ундаги қатл этилган эру хотин, уларнинг мурғак гўдак билан видолашувла-ри эсига тушарди, бу нарсаларда назарида аллақандай абадият муҳрлангандек бўлиб туюлар ва эндиликда бунинг ўзига ҳам қандайдир тарзда дахлдорлигини ҳис қиларди. Уни ҳам бошига жудолик солиб қийнар эди-лар... Ҳолбуки, фақат ўлим ота-онани болалардан жудо этиши мумкин, бошқа ҳеч нарса, бошқа ҳеч кимса...

Ғам-алам шундай ҳаддан ортган онларда Абутолиб мунграб йиғлар, яна ўзидан-ўзи уялар, лекин хўрлик-дан тўлиб бораётган ўпкасини қандай босишни билмас, худди ёмғир томчилари тошни ҳўл қилгандай кўздан тўкилган ёшлари мардона, бақувват ёноқларини ювиб тушарди. Ахир у урушда ҳам бунчалар қийналмаган эди, у чоғлар Абутолиб шўрлик сўққабош эди, ҳеч нарсага парво қилмасди, энди бўлса, мана, ўзи кўриб, ишонч ҳосил қилиб турибдики, шу ўта одми бир нарса – бола-ларда ҳаётнинг беҳад улуғ бир маъноси мужжасамла-шиб ётар экан ва ҳар бир муайян воқеа, ҳар бир муайян инсоннинг ўзига яраша бахти – толеи бор, болаларнинг борлиги ўзи бахт, улардан айрилиб қолсанг, бундан оғир бахтсизлик йўқ... Ҳаёт ундан айрилиб қоладиган дамларда янада ширинроқ бўлиб қолади, энди буни у аниқ билади, зулмат қўйнига муқаррар шўнғиш олди-дан, ана шу энг охирги дамда, ҳаётнинг сўнгги машъум зиёси тушиб турганда, сарҳисоб қилишга тўғри келади. Ҳаётнинг энг муҳим хулосаси – болалар. Эҳтимол, таби-ат атай шундай қурилган бўлса керакки, ота-онанинг умри ўзидан кейин қоладиганларни вояга етказиш учун сарф бўлади. Шунинг учун ҳам отани боладан айи-риш, уни қазову қадарнинг ўзида белгиланган вазифа-сини ўташдан маҳрум этиш, бу демак, унинг ҳаётини,

охир-оқибатда, тамомила беҳосил қилиб қўйиш билан баробар. Мана шундай фикри ёришган пайтларда у ўзини умидсизликнинг бостириб келган гирдобидан сақлаб қолишга ожизлик қиларди. Абутолиб болалари билан дийдор кўришадиган дамларни шундоқ кўз ўнгига келтириб, юраги ёмон ўйноқлаб кетар, умидининг рўёбга чиқишига ақли етмас, ўзини тамом боши берк кўчага кириб қолгандай сезарди. Аламангез соғинч кундан-кунга унинг бутун жисми жонини чуқурроқ қамраб олар, ирода-сини букар ва ожиз қилиб қўярди. Баланд тоғ ёнбошида қалин ҳўл қор йиғилганидай ночор умидсизлик устига умидсизлик қалашиб борар, бунда бирдан кўчкининг кўчмоғи ҳеч гап эмасди...

Давлат Хавфсизлик вазирлигининг терговчиси Тансиқбоевга худди шу нарса керак эди. Унинг бутун мақсади қандай қилиб бўлмасин шунга эришиш эди. Юқори идораларнинг розилиги ва қўллаб-қувватлаши остида у собиқ ҳарбий асир Абутолиб Қуттибоевнинг ишини иблисона маккорлик билан чуватмоқда, уни инглиз-югослав махсус хизматлари билан алоқа қилиш ва Қозоғистоннинг узоқчекка жойларида маҳаллий аҳоли ўртасида мафкуравий кўпоровчилик олиб боришда айбламоқда эди. Ҳа, умумий айбнома шундай эди. Лекин ҳали баъзи бир тафсилотларни аниқлаш, уларга баҳо бериш юзасидан терговни давом эттириш, Абутолиб Қуттибоевнинг қилган жиноятларини тўлалигича бўйнига қўйиш, тан олдириш, иқрор олдинда турар эди. Бироқ энг асосий муҳим гап айбноманинг ўзидаёқ ифода қилиб ўтилган, бу гап фавқулудда сиёсий аҳамиятга молик бўлиб, Тансиқбоевнинг хизмат юзасидан кўрса-таётган ғайрат-шижоати ва мислсиз ҳушёрлигидан дарак бермоқда эди. Бу иш Тансиқбоевнинг ҳаётда омади чопаётганидан нишон берса, айти пайтда бу Абутолиб Қуттибоев учун турган-битгани ёмон тузоқ бўлиб, ундан қутулиб кетиш амримаҳол эди. Бинобарин, бундай даҳшатли айбноманинг оқибати фақат битта бўлиши

мумкин эди – Абутолиб Қуттибоев гарданига юкланаётган барча жиноятларни улардан келиб чиқадиغان барча уқубатлари билан биргаликда тан олишга мажбур эди. Бошқача бўлиши мумкин эмас эди. Бу иш олдиндан мутлақо ҳал қилиб қўйилган эди, юкланаётган айбнинг ўзи жиноятнинг ҳеч қандай иккиланишга ўрин қолдирмайдиган далолати бўлиб хизмат қиларди.

Шу боисдан Тансиқбоев бошлаган ишининг муваффақият билан якунланиши тўғрисида ташвишланиб ўтирмаса ҳам бўларди. Шу қиш кезлари унинг учун хизмат пиллапояларидан кўтарилишнинг юлдузли онлари балқиган эди. У ўз ишида илгари андак камчиликка йўл қўйиб бир неча йил майор унвонида қолиб кетди. Аммо мана энди унинг учун тамомила янги умидларнинг уфқлари очилмоқда эди. Бундай узоқ чекка жойларда Абутолиб Қуттибоевникига ўхшаш ишни фош этишга ҳар ким ҳам муяссар бўлавермайди. Омаднинг кулиб боққани мана шу-да.

Шундай, 1953 йилнинг ўша феврал кунлари толе Тансиқбоевга кулиб боқмоқда эди. Мамлакатнинг тарихи унинг тегирмонига сув қуйиш учунгина яратилганга ўхшарди. У тарихнинг бу фараҳбахш тортиғини тушуниб, билиб эмас, балки кўпроқ юракдан ҳис қилиб турар, бу қилаётган хизматининг қанчалар муҳим, биринчи даражали аҳамиятга молик эканлигини яна таъкидлаб кўрсатар, шу билан ўз наздида аллақандай юксакликларга кўтарилар, билъакс, қаттиқ ҳаяжонланар, ичи-тоши тошқин туйғуларга тўларди. Баъзан ойнага қараб ўзи ҳайрон бўларди – унинг киприкқоқмас лочин кўзлари не вақтлардан буён бунчалар нурафшон чарақлаб боқмаган эдилар. У қаддини кериб, елкаларини ўйноқлатиб қўяр, соф рус тилида кўп ҳузурланиб минғирлаб хиргойи қиларди: «Туғилганмиз чин қилгали афсоналарни...»

Эрининг нималарга умид боғлаганлигини юракдан ҳис қилган хотинининг ҳам димоғи чоғ, ўрни келганда: «Майли, тез орада биз ҳам ўз ҳақимизни олмай қўй-

маймиз», – деб гап орасига қистириб кетарди. Юқори синфда ўқийдиган, комсомол фаолларидан саналадиган ўғли ҳам, баъзан ўз айтганидан қолмай қайсарлик қилиб туриб олса ҳам, гап асл мақсад устида борганда: «Дада, қачон бу подполковник унвони билан муборакбод этамиз», – деб чин юракдан сўраб қўярди. Гарчи Тансиқбоевга тўғридан-тўғри дахлдор бўлмаса-да, лекин ҳарқалай... бундай гаплар қўзғалишининг ўзига яраша сабаблари ҳам йўқ эмас эди.

Гап шундаки, унчалик узоқ эмас, бундан ярим йилча илгари Алматида ёпиқ суд бўлиб ўтган эди: ҳарбий трибунал бир гуруҳ қозоқ буржуа миллатчилари устидан ҳукм чиқарди. Меҳнаткаш халқнинг бу каби душманлари шафқатсиз тарзда таг-туғи билан абадулабадга қуритилар эди. Миллатчиларнинг иккитаси машъум патриархал феодал ўтмиш идеаллаштирилган, қозоқ тилида ёзилган илмий ишлари учун энг оғир жазо – отишга ҳукм этилдилар, Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг бошқа иккита илмий ходими – йигирма беш йил сургун жазоси олди... Қолганлари ўн йилдан қамокқа маҳкум этилдилар... Лекин энг муҳим гап бу эмас эди, муҳими, кўрилган иш бўйича буржуа миллатчиларини фош қилиш ва шафқатсизлик билан қуритишда бевосита иштирок этган махсус ходимлар марказдан йирик давлат мукофотлари билан тақдирландилар. Рост, улар давлатнинг ошкор этилмайдиган мукофотлари бўлишига қарамай, бу уларнинг салмоғи ва эътиборини заррача пасайтиролмас эди. Навбатдаги унвонларнинг муддатидан илгари берилиши, орден ва медаллар билан тақдирлашлар, топшириқларни намунали тарзда адо этганлик учун катта пул мукофотлар, буйруқларга кирадиган ташаккурномалар ва бошқа шуларга ўхшаш иззат-икром белгилари ҳаётни ўзига яраша завқ-шавқ билан тўлдириб, безар эди. Алоҳида ўрнатилган кўрсатган кишиларнинг янги квартираларга кўчишлари ҳам айтиш мумкин эди. Буларнинг баридан тиз-

залар янада куч-қувватга тўлар, овозлар янгроқ, қадамлар шахдамлик касб этар эди.

Тансиқбоев унвон олганлар ва мукофотланганлар гуруҳи ичида йўқ эди, лекин ҳамкасбларининг тантаналарида фаол иштирок этарди. Ҳар оқшом у хотини Ойқўмиш билан бирга янги унвонлар, орденлар, янги уйларга кўчишларни «ювиш»ларга боришарди. Янги йил арафасидаёқ кетма-кет байрам зиёфатлари бошланиб кетди, гапнинг очиғи, улар жуда ҳам чиройли, унутилмас зиёфатлар эди. Алматининг аёзли, ғира-шира ёритилган кўчаларидан жиндаккина совқотиб кирган меҳмонларни янги квартираларнинг соҳиблари илиққина кучоқ очиб қаршилар эдилар. Эшикка пешвоз чиққан мезбонларнинг чеҳралари нур сочиб, шод-хуррам чарақлар, юз ифодаларида қанчалар гурур-ифтихор балкиб турарди! Ҳақиқатан ҳам бу сийланган, иззатли, янгидан бахт-иқбол топган одамларнинг нашидали байрамлари эди. Ҳолбуки, куни кечагина бўлиб ўтган уруш йилларининг очлик ва йўқчиликлари ҳали унутилмаган бир кезларда, давлатнинг чеккароқ ўлкаларида илгари кўрилмаган жозибали, пўрим, янги қулайликлар бошни айлантирадиган даражада шод-хуррамлик ҳамда мамнуният билан қабул қилинар эди. Бу чекка вилоятларда жаҳонга машҳур ноёб коняклар, порлоқ биллур қандиллар ва ялтираган биллур идиш-товоқлар энди-энди урф бўла бошлаган эди. Шиплардан ўлжа туширилган нурафшон қандилларнинг ярқ-юрқ шуълалари тараларди. Столларга ёзилган қордай оппоқ дастурхонларда ўлжа олинган немис чинни идишлари ярақ-юруқ қилиб кўзни олар ва буларнинг бари гўё уларда тирикликнинг энг олий маъноси яширингандай ва худди дунёда шулардан кўра арзийдиганроқ бошқа ҳеч нарса йўқдай, ўзига оҳанрабодай тортар, кайфиятни кўтариб, димоқларни бениҳоя чоғ қилар эди.

Эшикдан ичкарига кирмасданоқ димоққа ёқимли ҳидлар урилар, бунда бошқа ажиб таомлар қатори ота-боболарнинг кўчманчиликларидан мерос қолган

энг суюмли овқат – мазали, хуштаъм от гўшти ҳозирларна, у мана бундай янги уйларда ажиб бир тарзда қадим чўлларнинг тароватини таратгандай бўларди. Барча йиғилганлар зиёфат бошланишини кутиб одоб-икром билан жой-жойларига ўтиришарди. Лекин зиёфатдан мурод фақат еб-ичиш эмас, зотан, киши қорни тўйғач, олдиға қўйилган таомларнинг мўл-кўллигидан ичичидан қийналади, шундай суҳбатлашиб ўтириш – табриклар, қадаҳ сўзлари айтишға аҳтиёж сезилиб қолади. Зиёфатларнинг мана шу одат-қоидасида туганмас бир роҳат-фароғат яшириниб ётар ва мана шу лаззатли кайфият юракда яшириниб ётган жамики нарсаларни қамраб олар ва ўз домиға тортар эди. Шундай чоғларда, ҳатто, ҳасад ҳам ҳасадға ўхшамай қолар, у илтифот каби қабул қилинар, рашк ҳам рашк эмас – ҳамдўстлик, ҳамкорлик каби кўринар, мунофиқлик эса шу зумларда баайни самимият ўрниға ўтарди. Меҳмондорчиликка келганларнинг бари ҳайратомуз тарзда яхши томонға ўзгариб, иложи борича ақлироқ кўринишға ва энг муҳими, чиройлироқ сўйлашға интилар ва бунда беихтиёр бошқалар билан худди мусобақа қилаётганға ўхшарди. О, бу ўзиге хос мафтункор бир иш эди! Ўлжа қандиллар осилган шиплар сари қандай улуғвор қадаҳ сўзлари парвоз этмасди, бамисоли турфа рангларға безанган кушлардек, баайни сип-силлиқ қоғозда ёзиб қўйилгандек, қандай чиройли сўзлар янграмасди дейсиз, ўтирганларни юксак кўтаринки руҳи билан ром этиб, жўштириб...

Тансиқбоев билан унинг хотинини, айниқса, янги кўтарилиб келаётган қозоқ подполковникнинг қадаҳ сўзи ҳаяжонға солди. Подполковник тантанавор тарзда ўрнидан турди-да, худди тахтға чиқаётган қиролнинг ролини қотириб ўйнаётган драма театрининг артисти каби виқор оилан тўлқинланиб сўзлай кетди:

– Асл дўстлар, – деб бошлади подполковник атрофда ўтирганларға улуғвор бир сузилиш билан кўз югурти-

риб ва ўзи айтаётган сўзларга мутлақо жиддий, ҳар томонлама эътибор қилишлари зарурлигини таъкидлагандай бўлиб. – Ўзингиз тушунасиз, юрагим тўлқинланиб, ўзимни худди бахт денгизи оғушида тургандай сезяпман, тушуниб турибсиз. Сўз айтгим келяпти. Менинг соатим келди ва шу соатда сўз айтишни истайман. Тушунасиз-ку. Мен доим худосиз бўлганман. Мен комсомолда ўсганман. Мен ўз оёғида мустаҳкам турган болшевикман. Тушунасиз. Бу билан жуда фахрланаман. Худо мен учун ҳеч нарса эмас. Худо йўқ, бу ҳаммага маълум, ҳар бир совет мактабининг ўқувчисига маълум. Лекин мен бутунлай бошқа бир нарсани айтмоқчиман, тушунасиз. Мен дунёда худо бор демоқчиман! О, шошманг, тўхтанг, кулманглар, азизлар. Оббо сизлар-ей! Сўзидан адашиб кетди деб ўйлаяпсизми? Сира ундай эмас! Тушунасиз-ку. Мен инқилобга қадар меҳнаткаш оммани эзувчилар тўқиб чиқарган худони айтаётганим йўқ. Бизнинг худо – бу давлатнинг устун, унинг азму иродаси билан ер юзида янги давр бунёд бўлади. Газеталар шундай деб ёзишади. Ва биз дунёда ғалабадан ғалабаларга коммунизмнинг тантанаси сари борамиз. У давримиз жоловини қўлида маҳкам тутган доҳий йўлбошчимиз, у нортуямизни етаклаб бораётган улуғ карвонбоши Иосиф Виссарионович! Биз унинг изидан, у кўрсатган йўлдан борамиз, у карвонни етаклайди ва биз унинг ортидан қадам босамиз – йўлимиз бир, йўлимиз ягона. Биздан бошқача ўйлайдиган ё калласида бизнинг ғояларимиз бўлмаган кимсалар чекистларнинг омонсиз қиличидан қочиб қутулолмайдилар. Бу шамширни бизга темир иродали Держинский васият қилиб қолдирган. Ўзингиз тушунасиз. Душман билан охиригача жанг қиламиз. Уларнинг уруғини қуритамиз. Уларнинг оилаларини ҳам, бошқа ҳар қандай хайрихоҳлик қилувчиларни ҳам йўқсиллар ишининг тантанаси учун қуритамиз. Худди кузда тўкилган япроқлар тўплаб ёқиб юборилгандай ёқиб, кулини кўкка совурамиз. Чунки ўзингиз тушу-

насиз, мафкура фақат битта бўлади, бошқа мафкуранинг бўлиши мумкин эмас. Мана, биз сиз билан бирга ер юзини мафкуравий душманлар – буржуа миллатчилари, ўзингиз тушунасиз ва бошқа турли унсурлардан тозаласанми. Шунини билиб қўйингларки, душман қаерда биқиниб ётмасин ва башарасига қандай ниқоб тутиб олмасин, унга ҳеч қандай раҳм-шафқат қилинмайди, унга омонлик йўқ. Синфий душман қаерда ва қандай бўлмасин, уни албатта даф этамиз, фош этамиз, ўртоқ Сталин бизга ўргатганидек, душман агентурасининг башарасини очиб ташлаймиз, ўзингиз тушунасиз, ёвларнинг адабини берамиз, халқ оммасининг руҳини кўтарамиз – бизнинг ширимиз мана шу. Бугун мени тақдирлаган эканлар, муддатидан илгари унвон бериш тўғрисида фармон ўқилиб турган бир пайтда, мен бундан кейин ҳам Сталиннинг кўрсатмаларига оғишмай амал қилишга ваъда бераман ва қасамёд этаман, ўзингиз тушунасиз-ку, ахир, душманларни қидириб топиб, уларнинг жинояткорона ниятларини очиб ташлаб, шафқатсиз жазо олишларига бутун куч-қувватимни сафарбар этаман. Биласизми, биз миллатчиларнинг етакчиларини тамомила зарарсизлантирдик. Лекин институтлар ва редакцияларда уларга хайрихоҳ бўлган кимсалар яшириниб олганлар. Аммо улар ҳам биздан ҳеч қаерга қочиб қутулмайдилар. Уларга ҳам ҳеч қандай раҳм-шафқат қилинмайди. Биласизми, тергов пайтида бир миллатчи менга нима деди? Сизларнинг тарихингиз бари бир боши берк кўчага кириб қолди ва ҳаммангиз худди иблисдек тавқи-лаънатга учрайсиз, дейди. Билдингизми?!

– Уни ўша ернинг ўзидаёқ отиб ташлаш керак эди!
– ўзини тутиб туrolмади Тансиқбоев ва камоли жаҳди чиққанидан ўридан туриб кетди.

– Рост айтасиз, майор, мен худди шундай қилмоқчи бўлдим, – деб унинг гапини маъқуллади подполковник,
– лекин у ҳали тергов учун керак эди, шунинг учун мен

унга айтдим, билдингизми, айтдим: «Биз боши берк кўчага киргунизмизча, сен аблаҳ ер тагида чириб кетасан! Ит хурар, Сталин карвони олға борар...»

Ҳамма бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. Ўша арзимас, ярамас пасткаш миллатчига муносиб зарба берилганлигини маъқуллашиб чапак чалдилар, қўлларида тўлдирилган қадахларини кўтариб барчалари баробар ўринларидан турдилар. «Сталин учун!» – деб баравар ҳайқирдилар. Бу сўзларининг ҳақ ва ўзлари унга содиқ эканликларини тасдиқлаб ва намойиш этиб барчалари бирданига қадахларини бўшатдилар.

Кейин бу фикрни давом эттириб яна кўп сўзлар айтилди. Ва бу сўзлар ўз-ўзидан кўпайиб, ўз ичидан ўзи туғилиб, урчиб, йиғилганлар бошида ғазаб ҳамда нафрат уруғларини экди ва теваракда худди қутурган қовоқарилардек ғувиллаб, ғўнғиллаб учди. Бинобарин, қовоқарилар ўзларининг нечоғли заҳарли издиҳом эканликларини билганларида ямада қутуриб, ваҳшийлашиб кетадилар.

Тансиқбоевнинг бошида эса мисоли бир гирдоб қайнарди. дадил ҳаракат қилишга ундаб, фикрлар ғужғон ўйнарди. Албатта, бундай фикрлар унинг учун янгилик эмасди. Ундай эмас, аксинча, унинг бутун ҳаёти ҳамда кўплаб ҳамкасбларининг ҳаёти ва бутун теварак-атрофни қуршаган муҳитнинг ўзи кунма-кун, ойма-ой, йилма-йил мана шундай синфий кураш деб аталмиш аёвсиз курашда ўтар, ўз-ўзини тинимсиз чархлар, қайрар ва барча жабҳаларда мутлақ ўзини оқларди. Аммо бунда ошкор айтилмайдиган бир муаммо бор эди. Курашни мудом қизитиб, алангалатиб туриш учун янгидан-янги қурбонлар, фош қилишлар учун янгидан-янги йўналишлар талаб этиларди. Шу маънода кўп нарсалар аллақачон сайқал толиб, ишловдан ўтиб, қўллаб бў-

линган, қудуқларнинг суви тагигача олинган, ҳар ҳолда уларнинг таги кўриниб қолган, ҳатто, бутун-бутун халқлар Сибир ва Ўрта Осиёга шафқатсизларча сургунга жўнатилган, чекка миллий ўлкаларда катта муваффақият билан қўллаб келинган энг эски синалган усул – одамларни буржуа миллатчилигида айблаш тобора қийин кўчарди.

У ёки бу кимсанинг устидан чақув тушиб, мафкуравий шубҳа остида қолса, дарҳол унинг ўзини ҳам, яқин қавм-қариндошларини ҳам қийин-қистовга олишларидан бешиб қолган одамлар энди хатарли хатоларга йўл қўймас, миллатчиликка йўйиш мумкин бўлган хатти-ҳаракатларни қилмас, сўйламас, ёзмас эдилар. Билъакс, кўпчилик ғоятда эҳтиёткор ва хушёр бўлиб қолган, миллатга дахлдор, кадр-қимматга эга барча нарсаларни бор овоз билан инкор этишар, ҳатто, ўз она тилидан воз кечишгача бориб етар эдилар. Ҳар қадамда Ленин тилида сўзлашаётгани ва ўйлаётгани тўғрисида писанда қилиб турадиган бундай одамларни қани, қўлга илинтириб кўр-чи...

Воқеалар қашшоқлашиб, сийқаси чиққан, янгидан-янги хуфия душманларни фош қилиш юзасидан курашни кучайтириш қийинлашган кезлар гарчи тасоидифий тарзда бўлса ҳам, майор Тансиқбоевнинг омади чопиб қолди. Бўронли бекатида турадиган Абутолиб Қуттибоев деганнинг устидан тушган чақувни унинг қўлига у қадар жиддий аҳамиятга эга бўлмаган, иккинчи даражали иш каби жиддий тергов олиб бориш учун эмас, шунчаки бир танишиб чиқиш учун берган эдилар. Бироқ Тансиқбоев оғзидаги ошни олдириб кўядиганлардан эмас эди. Бир нимани сезган кўнгли уни алдамади. Тансиқбоев эриниб ўтирмади, воқеанинг тагига етиш учун ўша жойга бориб келди. Мана энди, бир

қарашда жўнроқ бўлиб туюлган иш мабодо яхшилаб ишлов берилса, залворли ва салмоқли бир ҳодисага айланиши мумкинлигига ишончи орта бошлади. Шундай бўлгач, агар ҳаммаси жойида бўлса, юқорида уни ҳам унутишмаса керак, балки тақдирлашсалар ҳам ажабмас. Худди мана шу дақиқада, мана шу дастурхон устида унинг ўзи ана шундай тантананинг шохиди бўлиб ўтирмаптими, бундай нарсалар қандай ташкил қилинишини у билмайдими? Ахир Мутлақ Ҳукмронлик Илоҳига сиғинган, унга жонини аямай хизмат қилаётган ва шу боисдан столи устида ҳам, шини остида ҳам биллурлар чароғон нурлар сочаётган, роҳат-фароғат топаётган мана шу ўзига қадрдон одамлар орасида, нима, ёмон сезяптими ўзини? Лекин Мутлақ Ҳукмронлик Илоҳига яқинлаштирадиган йўл битта – у ҳам бўлса, ниқобланган душманларни қидириб топиш ва башарасини очиб ташлашда ғайрат-шижоат, фидокорлик кўрсатиб хизмат қилиш.

Душманлар орасида эса, айниқса, асирликда бўлиб қайтганларни сира кўздан қочирмай хушёрлик билан кузатиб бориш керак. Улар айб иш қилиб қўйиб ҳам ўзларини отиб ташламаганликлари учун жинояткор саналадилар. Улар қўлларини кўтариб асир тушиш эмас, ўзларини ҳалок этишлари ва фақат шу йўл билан Мутлақ Ҳукмронлик Илоҳига бутунлай содиқ эканликларини исботлашлари керак эди. Зотан, Мутлақ Ҳукмронлик Илоҳи улардан ҳар қандай ҳолда ҳам ҳалок бўлиш, бироқ асир тушмасликни талаб қиларди. Шунинг учун ҳам, бас, асир тушдими, демак, у жинояткор. Бунга берилдиган жазо ҳамма замонлар – барча насларга ибрат ва огоҳлантириш бўлмоғи даркор. Мутлақ Ҳукмронлик Илоҳи – доҳийнинг йўл-йўриқлари, кўрсатмалари шундай. Тергов ўтказиш мақсадида қўлга олинган Қут-

тибоев эса баайни ана шундай ҳарбий асирликка тушганлардан, ҳаммадан ҳам муҳими, унинг ишида ўта назик бир нуқта, ҳаддан ташқари замонавоқ долзарб бир тафсилоти бор – агар бу борада Қуттибоевнинг айбини бўйнига олишига муваффақ бўлинса, ана унда унчалик катта бўлмаса ҳам, бу далил зўрабор бир ишни очишга асқотиши мумкин. Ана шунда миҳни айни керакли жойга урилган бўлади ва Сталиннинг розилигини олмай туриб, Югославиянинг ўзига хос йўли бор деб даъво қилиб чиқаётган муртад Тито – Ранкович тўдасининг асл хиёнаткорона мақсадларини очиб ташлашга хизмат қилади. Кўнгиллари тусаган нарсани кўринг-а! Урушнинг куни кечагина тугаганига қарамай, дарров ажралиб чиқишни истаганликларини қаранг! Жаноблар, хомтама бўлманг! Қўлингиздан келмайди! Сталин бу хомхаёлларингиз кулини кўкларга созуриб ташлайди. Майли, гарчи кичикроқ эса-да, бир далилга асосланиб туриб, бундай хойнона ўй-хаёллар Югославияда узок йиллардан буён, ҳали уруш кетаётган пайтлардаёқ партизан командирлари ўртасида ва тўғридан-тўғри инглизларнинг махсус хизмати таъсирида урчиб тарқанглигини яна бир қарра исбот қилинса, асло ортиқча бўлмайди. Абутолиб Қуттибоевнинг кундаликлариде эса Югославия партизанлари инглизлар билан қандай учрашганликлари ҳақида хотиралар ёзилган, шундай экан, ҳозир талаб этилаётган нарсани унинг бўйнига қўйиш учун барча асослар мавжуд. Бинобарин, қандай қилиб бўлмасин, бунга эришмоқ зарур. Бошингни тошга уриб мажақлайсанми, осмонга чиқасанми, ерга кирасанми, ҳарқалай, шу Сариўзакдан чиққан ёзувчини тилга киритишинг керак. Сиёсатда шамол эсаётган томонга қараб учаётган ҳамма нарса ишга ярайди. Ҳа, ҳар қандай жуда майда-чуйда бўлиб кўринган нарса

ҳам душманга қарши тош қилиб отишга, уни ғоявий жангларда мажақлаб ташлашга яраб қолиши мумкин. Шунинг учун ана ўша тош ёхуд жуда бўлмаганда, кичкинагина тошчани, майли, рамзий маънода бўлса-да, топиш ва уни чин юракдан Мутлақ Ҳукмронлик Илоҳи қўлига тутқазиш вазифаси олдимизда кўндаланг бўлиб туради. Кейин у мабодо ўзи бўлмаганда ҳам, кимгадир топширади ўша тош билан худди газеталарда ёзишганидай, манфур ревизионист Титонинг думлари ҳамда унинг малайи Ранковичнинг бошига айлантириб уришни. Бир нарсага яратмаганлари, майдароқ гап экан деб қараганларида ҳам, бари бир қилинган жонбозлик ерда қолиб кетмайди... Омад кулиб боқса, мана шу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси унинг уйига қадамранжида қилдилар, унинг дастурхони устида ўтирадилар, бажарган хизматларини тилга оладилар. Ахир, ҳаётнинг маъноси – бахту иқболда, омад, ютуқ эса – бахту саодатнинг дебчаси.

Ўша тунги зиёфат чоғида қирғийкўз Тансиқбоев ана шулар ҳақида ўй сураб, дастурхон атрофидаги бошқа меҳмонлар билан ундан-бундан сўйлашиб ўтирса-да, ич-ичида худди тезоқар, шаддод дарё бағрида, ўз эҳтирослари, илинж-орзуларининг шовуллаган шовваларида қулоч отиб сузиб бораётгандек сезарди. Фақат эрини яхши билган хотини Ойкумушгина унинг дилидан нималар кечаётганлигини, худди тунда овга чиққан йиртқич сингари ўлжа исини туйиб, нималаргадир ҳозирланаётганлигини англади. У буларни эрининг дам ҳаяжон чирмашган, дам ҳаддан зиёд совуқ боққан, киприкқоқмас қирғий боқишли кўзларидан уқди. Шунинг учун у эрининг қулоғига секингина шипшиди: «Бу ердан ҳамма билан бирга турамиз ва тўппа-тўғри уйга борамиз». Тансиқбоев истар-истамас бошини қи-

мирлатиб қўйди. Одамлар олдида гарчи тили қичишиб турган бўлса-да, эътироз билдириб ўтирмади. Унинг калласида қулочни кенгроқ очиш керак экан, деган янги режа етилиб келмоқда эди. Ахир Қуттибоев билан бирга югослав партизанлари ичида бўлган бошқа ҳарбий асирлар ҳам қўп, улар ҳозирда бурчак-бурчакларда пусибгина ўтиришибди, демак, улар ҳам бир нарсаларни билишади, нималарнидир эслашади, уларнинг энг фаолларининг номларини айтасан, деб Қуттибоевни мажбур қилиш унчалик қийин эмас. Материаллар, ҳужжатларни кўтариш, эртагаёқ зарур сўровлар юбориш керак. Ёки бўлмаса, иложи борича тезроқ марказга бориб келгани маъқул.

Аниқлаш, кавлаш, қидириш ва Қуттибоевдан энг муҳим гапларни тасдиқлатиб олиш зарур. Кейин унинг кўрсатмалари асосида Югославияда жанг қилган собиқ ҳарбий асирларга айбнома тақалади, бу кимсаларни Совет Иттифоқига қўчириш комиссиясидан ўтаётган чоғда Югославия резизионистларининг хиёнаткорона мақсадларини яшириб, уларни рўй-рост ошкор этмаганликлари учун яна янгидан жавобгарликка тортиш чоралари кўрилади. Бундай кишилар юзта ёки мингта эмасдир, юзлаб, минг-минглаб чиқса керак, уларни иложи борича тезроқ тергов тегирмонидан ўтказиш керак, бу фикрни юқорига махфий хат ёзиб етказиш маъқулга ўхшайди, ана ундан сўнг бу кимсаларни лагерларга жўнатилади ва шу билан уларга батамом барҳам берилади...

Турли-туман ноз-неъматлар ва коняк қадаҳлари қўйилган дастурхон устида бошига келган ушбу фикрлардан жўшиб кетган, ҳаётида аллақандай янги тотли ўзгаришлар юз беришини олдиндан ҳис қилган Тансиқбоев яна ичгиси, яна ноз-неъматлардан тотиниб, ашула айтиб, ён-атрофидагилар билан ҳазил-ху-

зул қилишиб, хандон отиб кулгиси, ўйнагиси келди. У сирли тарзда порлаб кетган кўзларини ён-верида ўтирганларга миннатдорлик ҳислари-ла югуртириб чиқди, ахир йиғилганларнинг ҳаммалари ўз қадрдон одамлари, бир аравага тушган, бир ашулани айтадиган, бир маслақдаги ўз одамлари эди, шунинг учун ҳозир уларни жуда яхши кўриб кетди, қадрдонлари эса шу тобда унинг калласида улуғ ғоялар пишиб етилаётганидан беҳабар, валақлашиб, чақчақлашиб ўтирардилар. Шулари ўйларкан, боши бирдан қизиб кетди, юраги ҳаприқиб, ўйноқлаб, шиддат билан гурсиллаб урди.

Юрагида етилиб пишган бу режалар хизмат пилла-пояларидан юқорилаб боришига ишончли имконият яратади. Буларнинг бари ақлга мос ва мантиққа тўғри келарди: яшириниб ётган душманларни қанчалар кўп фош қилсанг, ўзинг бундан шунчалар ютасан, манфаат кўрасан. Бундай келажак юракка қанот бағишлар эди. У фахр-ифтихорга тўлиб ўйланди: «Ақлли одамлар ўз ишларини мана шундай бошлаб дўндирадилар! Мен ҳам, нима бўлмасин, ярим йўлда қолиб кетмайман!» Шунда унинг ишни дарҳол бошлаб юборгиси келди – шу тобдаёқ гараждан машина чақириб, ўша ер остидаги, дарчалари панжара билан тўсилган, Абутолиб Қуттибоев ўтирган, тергов изолятори деб аталадиган жойга қанот боғлаб учгиси ва вақтни бой бермай, дарҳол тўғри камеранинг ўзидаёқ сўроқни бошлаб юборгиси келди. Сўроқ қилганда ҳам, шундай қилсинки, ўтакаси ёрилиб, жони товонидан чиқиб кетсин. Ишнинг пировард-натijasи устида ҳеч қандай иккиланишлар бўлиши мумкин эмас; Қуттибоев айбини бўйнига олиб, инглиз-югослав топшириқларини тасдиқласа, ўзи билан бирга партизанлик қилганларнинг барчасини номма-ном айтиб берса, унда 58-бобнинг I – «Б» пункти бўйича 25 йил

лагер олади, агарда бўйнига олмаса – хиёнат, чет элларнинг махсус хизматлари агентураси билан ҳамкорлик қилгани ва маҳаллий аҳоли ўртасида мафкуравий кўпурувчилик тарғиботи ўтказгани учун отувга ҳукм этилади. Ҳа, танасига қаттиқ ўйлаб кўрсин.

Буларнинг ҳаммасини кўз олдига келтирган Тансиқбоев кўп нарсаларни олдиндан ўйлаб қўйган эди: сўроқ пайтида гап нима устида боришини ҳам, Қуттибоев йўқ деб оёқ тираб туриб олишини ҳам, унинг белини синдириш учун қандай чоралар қўллашни ҳам кўзда тутиб қўйган эди. Шу билан бирга у Қуттибоев ҳеч қаерга қочиб қутулолмаслиги, жонини сақлайман деса, шундан ўзга йўл қолмаганлигини ҳам яхши биларди. Албатта, «ўламан саттор айбдор эмасман, асирга тушган бўлсам, кейин югослав партизанлари билан бирга жанг қилиб гуноҳимни ювганман, ярадор бўлдим, қон тўқдим, уруш тугагач, депортация комиссиясидан ўтдим, ҳозиргача ҳалол меҳнат қилмоқдаман» ва ҳоказо деб ўзини оқлашга уринади. Буларнинг бари ҳеч нарсага арзимайдиган қуруқ гаплар. Қуттибоев шундай бир киши сифатида эмас, бутунлай бошқа бир нарса учун керак бўлаётганлигини қаёқдан билсин?! Ундан талаб қилинаётган ҳолатда у биқиниб ётган давлат душманларини фош этиш ва таг-томири билан қуритиш ишларига хизмат қилади. Шунга у битта ҳалқа сифатида керак, ана ундан кейин барча ҳалқалар тортиб чиқарилади. Давлат манфаатларидан ҳам юқори-роқ нарса бўлиши мумкинми? Баъзилар инсон ҳаёти қимматли деб ўйлашади. Галдирлар! Давлат бу – вужуд, бу – тандир ва бу тандирнинг ўтини фақат битта – одамлар. Акс ҳолда, тандир ўчади, совийди, кераги бўлмай қолади. Лекин ўша одамларнинг ўзлари давлатсиз яшолмайдилар. Ўзларини ўзлари ёқиб юборадилар. Гўлаҳлар эса тинмай ўтин етказиб туришлари керак. Ҳаммаси шу асосга қурилган.

Партия мактабида бир маҳаллар қадим таълимотлар тўғрисида қулоғига бир нималар чалинганлиги боис мана шуларнинг ҳаммаси устида бош қотираркан, унинг кўнглидан кечган нарсаларни сира назардан қочирмайдиган хотини билан ёнма-ён ўтираркан, ўртада қизиб бораётган суҳбат асносида ёнидагиларнинг гапларини бош қимирлатиб маъқуллар ва тасдиқларкан, Тансиқбоев юрагининг тубида инсон қанчалар ғаройиб яратилганлигидан завқланарди.

Мана, олайлик, у зиёфатда сара дўстларнинг давра-сида шу ажиб дамларнинг кайфи, сурурини суриб ўтирибди, айти чокда ўзи бутунлай бошқа бир нарса устида ўйламоқда. У нималарни мўлжалга олаётгани, қандай режалар миясида пишиб етилаётганини ким тасаввурига келтира олади?! Мана, ўзи даврада тинчгина ўтирибди, лекин шу ўтиришида ёлғиз унинг иродасига боғлиқ даф қилиб бўлмас қақшатғич бир қудрат яшириниб ётибди ва ҳозирча ҳеч ким унинг нима ниятда эканлигини англаб етишга қодир эмас, бу ниятлар шунчалар махфий бир кучга эгаки, улар амалга ошган чоғда одамларни унинг қаршисида тиз чўктиради ва у орқали Мутлақ Ҳукмронлик Илоҳининг ўзи қошида ҳам чўк тушиб туришга мажбур бўладилар, шу маънода у кўплар қатори битта зина, ҳарқалай Мутлақ Ҳукмронлик Илоҳининг даҳшатли ҳайкали сари олиб чиқадиган санокли зиналардан биттаси ва шуни ҳис қилиб туришнинг ўзи ҳам унга туганмас жисмоний фароғат бағишлар, худди лаззатли таомни кўрганда ёхуд висол онлари қўшилиш лаззати яқинлашганда, одам шундай сабрсиз ва бетоқат бўлиб қолади. Кўтарилган навбатдаги ҳар бир қадаҳдан унинг ҳаяжони янада ортар, бутун вужудини ширин бир жимирлаш қамраб олар, қонларини қизитар, мен эртагаёқ ўз режаларимни рўёбга чиқараман ва ҳали ҳаммасига тўла улгураман, деб ҳайқириб юбормаслик учун ўзини базўр босиб турарди.

Тансиқбоев миясида бўлажак ишнинг барча тафсилотларини пишитаркан, ўз олдига қўйган мақсадларининг ўта асосли ва фикрларининг пишиқ-пухта, мантиқли эканлигидан ич-ичидан қувонарди. Шундай бўлса ҳам, ҳали яна нимадир етишмаётгандай, ниманидир ҳали яхшилаб каллада пишитиш керакдай, қандайдир далиллар ҳали етарлича ишга солинмагандай ва етарлича мағзи чақилмагандай бўлиб туюларди.

Олайлик Қуттибоевнинг манқурт тўғрисида ёзганларини. Ахир бунинг остида нимадир яшириниб ётгандир. Манқурт! Ўз онасини ўзи ўлдирган лақма манқурт! Албатта-куя, бу эски чўпчак, лекин чўпчакни ёзиб олган Қуттибоев ахир ниманидир назарда тутгандир?! Бу афсонани у бекорга қунт ва ҳафсала билан батафсил ёзиб олмаган чиқар, бу шунчаки бир тасодиф эмасдир-ку. Ҳа, манқурт, манқурт... Агар буни мажоз десалар, бу мажозида нима яширинган, у нимани англатади? Энг муҳими, Қуттибоев манқурт воқеасидан ўз қўпоровчилик мақсадларида қай тарз, шаклда фойдаланмоқчи бўлган? Тансиқбоевга манқурт ҳақидаги афсонада мафкуравий жиҳатдан қандайдир шубҳали бир нима бордай туюлса-да, бироқ буни ҳали қатъий ва узил-кесил қилиб айтолмас, аниқ-таниқ бўйнига қўйиш учун тўла ишонч ҳосил қилмаган эди. Бундай ҳолатда, одатда, бу каби афсоналарни халққа ёт деб баҳолаб ва шундан сўнг жавобгарликка тортилса, соз бўларди-я, лекин бунинг чораси қандай? Шунга келганда Тансиқбоевнинг билими етишмас эди, ўзи ҳам буни яхши туюшарди. Биронта олимга мурожаат қилинса, ёмон бўлмасди. Мана бугун ўзлари буржуа миллатчиларини фолл этиб, шу ғалабани нишонлаб, ювиб зиёфатда ўтирибдилар. Ахир бу иш шундай юз бермадимми, шундай очилмадимми? Тўда аниқлангандан сўнг сафарбар қилинган

бир гуруҳ олимлар бошқаларини миллатчиликда, сталинча социалистик даврни кўролмасликда ва ўтмишни улуғлаганликда айблаб чиқмадиларми?! Тегирмон гулдираб кеча-кундуз ишлаб туриши учун шуларнинг ўзигина кифоя қилди, холос. Шундай бўлса ҳам, Куттибоевнинг манқурт воқеасини бунчалар қунт ва ихлос билан ёзиб олишида нимадир яшириниб ётгандай эди. Яна бир карра ҳар бир сўз устида диққат билан мулоҳаза юритишга тўғри келади ва зиғирдаккина илинтирадиган жойи чиқса, унда афсонани ёзиб олиш ҳам ишга тиркалади, бўйнига айб сифатида қўйилади.

Бундан ташқари, Куттибоевнинг қоғозлари орасида «Сариўзакдаги қатл» деб номланган бошқа бир Чингизхон замонларидан қолган афсона ҳам чиқиб қолди. Тансиқбоев эски замонларнинг бу афсонасига аввал унчалар эътибор қилмаган эди, мана энди бу ҳақда ўйланиб қолди. Агар яхшилаб мағзи чақилса, унда қандайдир бир сиёсий имо-ишоралар йўқ эмасмикин?!

* * *

Чингизхон кунботиш ёқларни қўлга киритиш учун Осиёнинг кўз илғамас бепоён даштларидан лашкарларини эргаштириб борарди. У Сариўзак чўлларига етиб келиб ўз юзбошиси билан унинг ёшгина хотинини қатл этишга буюрди. Шу хотингина Чингизхоннинг зардўзларидан бўлиб, хоннинг комидан ўт сочган аждаҳолар сурати тикилган нусратли ипак туғларини тикарди...

Бу чоғларга келиб Чингизхон Осиёнинг қўп ерларини босиб олган, ўғиллари, набиралари ва лашкарбошиларига улус қилиб бўлиб берган эди. Энди навбат Итил орти ерларга, Европага келган эди.

Сариўзак даштларида куз ҳавоси кезарди. Кетма-кет ёққан ёмғирлардан сўнг ёз бўйи қуриб қолган кичкина қўлчалар ва сойлар чучук сувларга тўлиб, энди сафар-

да отлар ташналикдан қийналмас эди. Дашт лашкари жадал йўл босарди. Сарийўзак чўллари йўлнинг энг оғир қисми ҳисобланарди.

Уч бўлак лашкар – ҳар бири ўн минг аскардан иборат уч туман чап ва ўнг қанотларини кенг ёйиб қўшин олдида борарди. Туманларнинг куч-қудратини шундан ҳам билса бўлардики, худди ер юзини оламшумул ёнғин қоплагандай чўл осмонини узоқ-узоқларгача неча-неча чақиримлаб уфқларни чанг-тўзон худди тутундай қоплаб ётарди. Яна икки туман заҳирадаги йилқилари, ўғруқ, кўч-кўронлари ва кунда сўйиладиган мол-ҳўкизлари, қўй-қўзилари билан орқадан келар – у томонда ҳам кўк юзига беҳисоб чанг-тўзон ўрларди. Яна булардан ташқари жанговар қисмлар ҳам бўлиб, бу ердан анча олисда жойлашганликлари учун уларни кўриб бўлмасди. Уларга етиш учун бир неча кун от чоптириб боришга тўғри келарди – улар қўшиннинг сўл ва ўнг қанотлари бўлиб, ҳар бир қанотда учтадан туман бор эди. Қанотдаги қўшинлар Итил сари мустақил ҳаракат қилардилар. Совуқ қиш тушгунча Итилга чиқиб, у ерда хон қароргоҳида ўн битта туман бошлиқларининг машварат-кенгашга йиғилишлари кутилди. Кейинги ҳаракатларнинг режа йўриқларини келишиб олиш керак эди. Сўнг муз билан қопланган Итилдан ўтиб, Чингизхон ва унинг лашкарбошилари шухрати оламга кетган жуда бой ўлкаларга йўл оладилар, у ерларни босиб олишни қай бир аскар кечаю кундуз орзу қилмаган дейсиз...

Қўшин шу тариқа ҳеч нарсага қарамай, қаялламай, вақтни бой бермай шитоб билан жадалларди. Орқада келаётган кўч-кўронда хотин-халаж ҳам бор бўлиб, иш-калнинг ҳаммаси шу ерда эди.

Чингизхоннинг ўзи ярим минг қўриқчи кезегуллари ва шотир-аркон-давлати – ясовуллари қуршовида худ-

ди сузиб кетаётган орол каби мана шу улуғ издиҳомнинг қоқ ўртасида борарди. Лекин унинг ўзи алоҳида – улардан бир оз илғарида кетарди. Тўрт Томон Дунё Ҳукмдори ўз яқин-атрофини кўплаб одамлар қуршаб туришларини истамас, юриш чоғларини-ку қўяверасиз, бундай кезлар кўп гапирмай, нигоҳингни олға тикиб, фикр-хаёлингни жамлаб боришинг керак.

Хоқон ўзининг севган оти Хубани минган эди, бу от хон билан бирга дунёнинг ярмини кезиб чиққан десак, муболаға бўлмайди, у худди тезоқар сув ялтиратиб юборган миқти қайроқ тошдай эди, кўкракдор ва яғрини қудратли, оқ ёлли, думи қора, юриши бир текис ва ипақдай юмшоқ эди. Хоннинг юрғун ва чидамли бошқа икки оти эса бош сайислар этагида шоҳона эгар-жабдуқларини ярақ-юруқ қилиб салт ҳолда келарди. Хон тагидаги от терчилай бошлаган ҳамон дарҳол бошқасига минарди.

Чингизхоннинг теварагини таптортмас, кўрқмас боғир кезегуллар ва ясовуллар қуршаган, уларнинг жони ўзларидан кўра кўпроқ Чингизхонга тегишли эди, улар бамисоли ханжар тиғидай ўткир ва юз йигитдан бири танланган эди, уларнинг минган отлари ҳам ноёб, худди олтин ёмбилари каби сараларнинг сараси эди. Гарчи шундай бўлса-да, диққат-эътиборни ўзига энг кўп тортган нарса Чингизхоннинг бу асъасаю дабдабаси эмас эди. Йўқ, бу юришда бутунлай бошқа бир нарса диққатни кўпроқ тортарди. Йўл бўйи Чингизхоннинг боши узра қуёшдан унга соябон бўлиб бир парча оқ булут бирга сузиб келарди. У қайга юрса, булут ҳам шу ерга юради. Худди жуда катта чодирдай оппоқ булут хоннинг ортидан баайни тирик хилқатдай эргашарди. Ҳеч ким бунинг нималигини билмасди, илло, кўк юзида оламни кезиб юрган дайди булут озми.

Ҳолбуки, бу бир каромат эди. Осмон жаҳон ҳукмдорини мана шундай тарзда алқарди. Бироқ Чингизхон-

нинг ўзи буни билар, булутга ўқтин-ўқтин киши билмас қараб қўяр ва борган сари, ҳақиқатан ҳам, бу Осмон Тангрисининг иродаси, унинг бир ишораси эканлигига ишончи ортарди.

Бир пайтлар аллақайлардан келиб қолган бир мусофир башоратгўй шундай булут пайдо бўлишини олдиндан айтган эди. Ўша чоғлар Чингизхон уни ўз ёнига олган эди. Ўшанда мусофир тиз чўкиб бошини ерга урмади, оғиз кўпиртириб маддоҳлик қилмади, хонга ёқадиган башоратлардан лоф урмади. У олтин ўрдасидаги ўз тахтида ўтирган дашт ҳукмдорининг қаҳрли чеҳраси қаршисида бошини тик тутиб турар, ўзи эса ориқ, эски-туски кийинган, сочлари ўсиб, патила-патила бўлиб, аёл сочларидай елкаларига ёйилган эди. Мусофир қорачароқдан келган, боқишлари жиддий, соқоли тўрвадай осилиб кўксига тушган, чеҳрасидан ҳеч нарса ни уқиб бўлмасди.

– Улуғ хоқон, – деб мурожаат қилди у хонга уйғур тилмоч орқали, Олий Осмон иродаси билан сизга кўкдан ўзгача бир башорат бўлди. Сизга шунинг хабарини етказмоғим керак.

Чингизхон бу кутилмаган гапдан бир зум тек қотди: «Мусофирнинг ақл-хуши жойидамикин, бундай нарсаларнинг оқибати нималар билан тугаши мумкинлигини билмасмикин».

– Белги башорат деганинг нима ва сен буни қаердан биласан? – манглайи тиришиб, ғазабини базўр босиб қизикди ҳукмдор.

– Қаердан билишимни айтишга ҳақим йўқ. Белгига келсак, уни айтаман – бошинг устида бир булут пайдо бўлади. У сенга эргашиб боради.

– Булут дейсанми?! – қошларини қаттиқ чимириб, ажабланиб хитоб қилди Чингизхон. Шунда ҳозир бўлиб турганлар дарҳол сергак тортдилар, хоннинг ғазаб отига минишини кутдилар. Кўрқиб кетган тилмочнинг

лаблари гезарди. Хон қахрининг ўти уни ҳам куйдириб кетиши ҳеч гап эмасди.

– Балли, булут, – жавоб берди мусофир кароматгўй. – Бу сенинг ер юзидаги олий мақомингни қўллаган юқори осмоннинг нишони бўлгай. Бироқ сен ушбу булутни асрагайсан. Билъакс, уни йўқотиб қўйсанг, унда ўз иқтидорингдан маҳрум бўлурсан.

Олтин ўрдага оғир сукунат чўқди. Шу дамда Чингизхондан ҳар нарсани кутса бўларди. Лекин бирдан унинг кўзларида чақнаган қаҳру ғазаб алангаси ёниб битаёзган гулханнинг сўнгги ўтидай сўнди. Мусофирни ич-ичида нимта-нимта қилиб ташлагиси келса-да, лекин бу ваҳший истагини босди, дайди кароматгўй бу гапларни унинг иззат-нафсига тегиш учун айтмаётганлигини тушунди, мабодо, уни жазолаган тақдирда ҳам, бу хоннинг шон-шавкатига ярашмаган иш бўларди. Шунда Чингизхон ғаддор табассумини сийрак тарғил мўйлаби остига яшириб, деди:

Борингки, Юқори Осмон сенга бу сўзларни аён қилмоқни буюрган ҳам бўлсин. Борингки, мен уларга ишондим ҳам дейлик. Лекин, қани, ўзинг айт-чи, эй доно мусофир, кўк юзидаги ўз эрки ўзида бўлган булутни мен қандай ушлаб тураман? Уни қўриқлаш учун тулпор минган чавандозларимни жўнатишим керакми? Балки ҳар эҳтимолга қарши уни асов отдай тушовлаб қўйишга ҳам тўғри келар? Шамоллар измида бўлган осмондаги булутни ўзинг айт ахир, мен қандай тутиб тураман?

– Бунинг ғамини сен ўзинг ейишинг керак, – қисқа жавоб қилди мусофир.

Яна ҳамма тошдек қотди. Яна ўртага ўлик жимлик чўқди. Яна тилмочнинг лаблари кўкарди. Олтин ўрда ичра тик турганларнинг биронтаси ҳам шўрлик бахшига бошини кўтариб қарашга журъат этмади. Бечора мусофир тентаклик қилибми, ё бошқа бир тушуниб бўлмас нарса туфайлими, бошини ўлим комига суққан эди.

- Унга ҳадясини беринг, ўз йўлига кетсин, - бўғиқ сўзлади Чингизхон. Унинг бу сўзлари йиғилганларнинг кўнгилларига ташнаком ерга тушган ёмғир томчиларидай таъсир қилди.

Одам ишонгиси келмайдиган ғалати бу воқеа кўп ўтмай ёддан кўтарилди. Рост, ёруғ дунёда не-не ажойиб-ғаройиб одамлар йўқ эмишми, дейсиз. Кароматгўй эмиш! Лекин ўша мусофир ҳавойи бир истак учун бошини ўтга тикқан экан-да, дейишлик ҳам унча адолатдан эмасдир. У бошига нима кўргиликлар тушиши мумкинлигини билмаслиги мумкин эмас эди. Ахир хоннинг чапдаст кезегуллари шу ернинг ўзидаёқ унга ташланишиб, қўлларини қайириб, асов отнинг думига боғлаб, тўнглик ва бетгачопарликнинг жазоси шу деб шармандаларча ўлдириб юборишлари ҳеч гап эмасди-ку. Шунга қарамасдан, ўша марди майдон мусофирнинг кўнглига нимадир қўл солди, нимадир илҳом берди ва у шу боис саҳроларнинг арслони, ёруғ жаҳондаги энг шафқатсиз, қаҳрли ҳукмдор қошида тиззаси қалтирамай тик туриб айтар сўзини айтди. Бу телбароқ одамнинг савдойи қилиғи эдими ёки ҳақиқатан ҳам Осмон башоратими?

Югуриб ўтаётган кунлар издиҳомида бу гаплар унутилаёзган ҳам экан. Орадан роппа-роса икки йил ўтгач, ўша парвойи фалак башоратчи кутилмаганда яна Чингизхоннинг эсига тушди.

Салтанат ғарбга юриш тайёргарлигини кўриб икки йилни ўтказди. Кейинроқ Чингизхон мана шу икки йил салтанатни тўхтовсиз кенгайтириб бориш, бутун дунёни ўз ҳукм-ҳиккасига олиш, қанчадан-қанча ерлар ва ўлкаларни батамом бўйсундириб энг олий мақсадига эришиш, яъни, унинг енгилмас чавандозлари тўфон каби етиб бориши мумкин бўлган дунёнинг у чеккасидан бу чеккасигача қўлга киритиб, сўнг Тўрт Томон Дунё Ҳукмдори ҳақини қозонмоқ тадоригида ғайрат билан куч тўплаш, ҳозирлик кўриш пайти бўлганлигига ишонч ҳосил қилди. Дашт ҳукмдорининг бешафқат

мақсад-аъмоли, унинг тарихий вазифасининг моҳияти мана шу мутлақ ҳукмрон бўлиш, мутлақ қудрат касб этиш ниятига бориб тақаларди ва бунда аллақандай туганмас савдойилик, ортга қайтмас қайсар, ташна истак яшириниб ётарди. Шунинг учун ҳам унинг бутун салтанати – поёнсиз Осиёда унга тобе бўлмиш барча улуслар, унинг қаттиққўли остида бўйнини эгган турли-туман қабила ва уруғлар, барча шаҳарлар ва чорчаманларда яшовчи бойлару бечоралар, қўйинг-чи, ким бўлмасин ва нима билан шуғулланмасин, ҳар бир одам бу ерда ўша азал-азалдан еб тўймас, кўриб тўймас, олиб тўймас иблисона ҳирсу ҳавасга – янгидан-янги босқинчиликлар, янгидан-янги ўлкалар ва халқларни босиб, эгаллаб олиш истагига бўйсунишга маҳкум этилган эди. Шу сабабдан, ҳамма бир юмуш билан овора, ҳамма ягона бир мақсадга бўйсунар – ҳамма бир жон-бир тан бўлиб Чингизхоннинг ҳарбий қудратини кучайтириш, кўпайтириш, камолга етказиш пайида бўларди. Тоғу тошлардан конлар қазиб қурол-аслаҳа ясаш учун олинган барча зарур нарсалар, барча жонли, яратувчилик ишлари ҳарбий юриш эҳғиёжига, Чингизхоннинг Европага, унинг мислсиз бой-бадавлат шаҳарларига соладиган қудратли босқин ҳамласини ҳозирлашга қаратилган эди. Унда хоннинг ҳар бир аскарини мўл-кўл ўлжалар, шохлари шохларига чирмашиб кетган ям-яшил ўрмонлар ва отнинг белидан келадиган ўт-ўланлар ўсган яйлов чаманлар кутар, у ерларда қимизларнинг дарё бўлиб оқишини кўринг эди. Чингизхоннинг комидан олов сочган аждарҳолар сурати тикилган яловлари остида юришда қатнашган ҳар бир кимсани ҳукмронликнинг завқи шавқлари, лаззатли фароғатлари кутар; уларнинг ҳар бири бағрида тенгсиз лаззатни жо айлаган аёлни қучган каби, ғалаба сурурини тотажак. Улуғ хоқон ўлкаларга юриш, зафарлар қозониш, ерларни эгаллаб олишни амр этар ва амри ҳар ерда вожиб эди...

Чингизхон бениҳоя корфармо, тадбиркор ва фаросатли зот эди. Европани қўлга киритишни кўзларкан, у ҳамма ишни майда-чуйда тафсилотигача чамалаб, ҳисоб-китоб қилиб қўйган эди. Садоқатли жосуслар, айғоқчилар, савдогарлар, зиёратчилар, жаҳонгашта дарвешлар, ишбилармон чинликлар, уйғурлар, араблар, форслар орқали у сон-саноксиз лашкарларининг юриши учун зарур жамики нарсаларни – барча энг тўғри йўллар ва кечикларни аниқлаб, билиб олган эди. У шавкатли қўшинлари борадиган ерларда яшайдиган одамларнинг урф-одатлари, дину диёнатлари ҳамда машғулотларини ҳам ўрганишни эътиборидан соқит қилмаган эди. У ёзиш-чизишни билмасди. Шунинг учун сафарда юз бериши мумкин бўлган барча нарсаларнинг фойда-зарарини назаридан ўтказиб, барини ёдида сақлашига тўғри келарди. Фақат шундай қилгандагина ишларнинг бари ўнгидан келар ва энг муҳими, қаттиқ темир тартиб-интизом ўрнатилар, фақат шундай йўл тутибгина ғалаба қозонмоқ мумкин бўларди. Чингизхон зиғирдаккина бўлсин, бўшангликка йўл қўймас, Европани босиб олишдек катта мақсадига ҳеч ким ва ҳеч нарса тўсиқ бўлмаслиги керак эди.

Чингизхон бу юришининг тадбир-тадориклари устида бош қотираркан, одамзод тарихида мисли кўрилмаган бир қарорга келди – у лашкар орасида бола кўришни ман этди. Ҳамма гап шунда эдики, жанговар суворийларнинг хотин-бола-чақалари, одатда, қўшин ортидан кўч-кўронлари билан бирга лашкар қаерга борса, шу ерга борар, жойдан жойга кўчиб юрарди. Эски замонлардан қолган бу одатни ҳаётнинг ўзи заруратга айлантириб қўйган, зотан, тинимсиз ўзаро низо, жангу жадалларда ғанимлар жойларда ҳимоясиз қолган хотин-халаж, кичик болаларни аёвсиз қирғин қилиб, кўҳна ўч олиш истакларини қондирар эдилар. Уруғ ёки қабиланинг илдизини қуритиш учун ҳаммадан бурун ҳомиладор аёлларни ўлдирардилар. Лекин замон-за-

монлар ўтиб ҳаёт ўзгарди. Аввал бир-бирлари билан адоват қилиб урушиб келган қабилалар Чингизхон пайтида ягона улуғ давлат гумбазлари остида яқинлашар, бирлашар эдилар.

Ёшлик чоғларида, у замонлар ҳали Чингизхонни Темучин деб аташарди, унинг ўзи ҳам қўшни қабилалар билан оз жанг қилмаган, ўзи ҳам қаттиқ-қаҳрли кунларни кўрган, не азобларни бошидан ўтказган, суюкли хотини Бўртэ меркитлар босқини чоғида ўмариб олиб кетилган, чўриликнинг аламли қисматини тотган эди. Чингизхон ҳокимиятни қўлига киритгач, барча ўзаро низоларни шафқатсиз тарзда бостирди. У турли жанжал-можаролар давлатнинг куч-қудратини қирқиб, унга тинмай халал беришини яхши англаб етган эди.

Йиллар ўтиб, хонадонларнинг бутун кўч-кўронларини эскичасига кўтариб, кўчиб юришларига аста-секин эҳтиёж ҳам қолмади. Гап шунда эдики, орқада кўч-кўронни эргаштириб лашкарга ортиқча даҳмаза бўлиб, катта ҳарбу зарбларда ва айниқса, кутилмаган босқинлар, сув-сулукдан шитоб билан кечиб ўтишларда қўлни боғлаб, ҳаракатни сусайтирарди. Даштлар ҳукмдори мана шунинг учун ҳам қўшин ортидан кўч-кўрон солиб келаётган хотин-халаж ғарб юришида тўла ютиб чиқилмагунча ҳомиладор бўлмасинлар деб, олий фармон берган эди. Фармон юриш бошланмасдан бир ярим йил бурун муҳрланганди. Ўшанда хоқон шундай деган эди:

– Кунботар ерларни қўлга киритайлик, отларимизни тўхтатайлик ва оёқларимизни узангидан узайлик – ана ундан сўнг кўрондаги хотинлар қанча туғаман десалар, туғаверсинлар. Унгача кўронларда биров туғибди, деган гап қулоғимга чалинмасин...

Чингизхон урушларда енгиб чиқмоқлик учун ҳаёт ва ҳатто, худонинг ўзига қарши бориб, куфрони неъмат қилишдан тоймас, азал табиат қонуниятларини инкор этишдан чўчиб ўтирмасди. У, ҳатто, худони ҳам ўзига

хизмат қилдиришни истар, зотан, юкли бўлиш бандага худонинг иноятидир.

На улус ва на лашкар ичидан ҳеч ким бунга қаршилиқ билдирмади, ҳеч кимса зўравонликка қарши чиқишни, ҳатто, хаёлига ҳам келтирмади, Чингизхоннинг кучқудрати шу даражага етган эдики, барча бола туғилишига қарши чиқарилган фармонга сўзсиз бўйсунди, бинобарин, уни бажармаган кимсаларни омонсиз ўлим жазоси кутарди...

Чингизхон мана ўн етти кундан буён Кунботарга юриш қилиб йўл босаркан, руҳида ўзгача, мисли кўрилмаган бир ҳол сезарди. Улуғ хоқон ташқаридан қараганда, ҳар қачонгидай шон-шавкатига муносиб тарзда ўзини худди сокин ўтирган лочиндай жиддий, сипо, холис тутарди. Бироқ нечукдир ичи-ичидан дили яйраб, қўшиқлар хиргойи қилар ва байтлар тўқирди:

*Булутлар югурган кечалар
Туйнуғи беркилган чодирим
Қўриқлайди уйғоқ соқчилар,
Уйқу аста мени аллалар.*

*Арзийди уларни сийласам,
Мард, ботир, сотилмас соқчилар
Бошига хон кўтарган мени!
Қор ёғади бўралаб,
Жала жонини таталаб,
На иссиқ, совуқ демас,
Қуршаб турар атрофимни,
Мудрамас ҳеч соқчилар!
Арзийди уларни сийласам,
Шон-шавкатли қўриқчиларим
Хоқон қилиб кўтарган мени!*

*Ёғий келса қўзғалиб,
Қайин садоқ сирғалиб,*

*Шитир этса илғайиб,
Шатта босган соқчилар!
Соқчилар сергак, хушёр,
Уларни сийлов даркор:*

*Ёллари тик бўрилар
Ойдинда илдам илгар,
Ўраб олар сардорини
Ов пайти кўк бўрилар!
Кунботишни босармиз,
Кулин кўкка сочармиз!*

*Тахтим-бахтим тишида тишлаб
Ҳар балодан асрар мени кўриқчиларим...*

Бу тизмаларни овоз чиқариб айтса, Чингизхонга ярашмаган бўларди – дийдиё қилиб ўтириш унинг шаънига сира тўғри келмасди. Лекин эртадан-кечгача от устида йўл босишдан ўзга не чораси бор эди?!

Кўнгли қувонч, хуррамликдан тошар, бунинг боиси яна шунда эдики, мана, ўн етти кундан бери эртаю кеч Чингизхоннинг боши узра оқ булут кезар – у қайга борса, булут ҳам шу ёққа кўзғаларди. Башоратчининг айтган гапи ўнгидан келди. Ақл бовар қилмайди. Ўша дарвеш тушмагурни қилган сурлиги, бетамизлиги учун ўлдириб юбориши ҳеч гап эмас эди. Лекин толенинг ёзиғи шундай экан. Мусофир бечора омон қолди.

Юришнинг илк куниёқ, барча туманлар, кўч-кўронлар ва подалар эрта кўкламнинг айқирган қора дарёлар каби бутун атроф-тумонотни қоплаб кунботар сари жадаллар экан, Чингизхон кун ўртаси отини алмаштирди ва баногоҳ кўкка кўзи тушди, лекин оҳиста сузиб юрган, балки унинг нақ боши узра муаллақ қолган оқ булутга эътибор бермади – дунёда осмон бетиде сузиб юрган дайди булутлар озми?!

У ўзидан андак нарироқ тегра олган кезегуллари ва ясовуллари ўртасида эгарда ўтирганча чор атрофга разм солиб, ўз хаёли ўзи билан бўлиб, бутун дунёни ишғол этиш учун интизом ва шиддат билан бораётган неча минглаб лашкарларига кўз югуртирарди. Ҳа, уларнинг бари ёлғиз унинг иродасига бўйсундилар, амру фармонларини жон куйдириб адо этадилар ва шу билан бирга ҳаммалари юракларининг туб-тубларида худди унинг каби ҳукмдор бўлмоқликни орзу қиладилар. Бир қарашда уларнинг бари одам-подамга ҳам ўхшамайдилар. Балки баайни унинг жилови маҳкам қисимлаб бораётган бармоқлари каби эдилар.

Чингизхон яна кўк бетига назар солди ва яна ўша ок булутни боши узра кўриб, яна бунга парво қилиб ўтирмади. Дунёни забт этиш фикрига мубтало бўлган бу зот нега осмондаги булут ердаги суворий қайга юрса, шу томонга эргашиб бораётганлиги устида, ўйлаб ҳам ўтирмади. Ердаги суворий билан тепадаги булутнинг бир-бирларига қандай алоқаси бўлиши мумкин дейсиз?

Сафардаги сон-саноксиз лашкар ичида бирон кимса бу бир парча булутга кўз солмади, ҳеч кимнинг у билан иши ҳам, ҳуши ҳам йўқ эди. Ҳеч ким куппа-кундуз куни мўъжиза рўй берганлигини ҳам фаҳмламади. Оёқнинг тагига қараб юриш талаб этилган бир пайтда тубсиз кўк юзига кўз тикиб ўтиришнинг не маъноси бўлсин?! Лашкар мўр-малаҳдек йўл босар, жарлар, ўрлар, адир-тепаликлардан, ғилдираклар ва туёқлар остидан чанг-тўзон кўтариб ўтиб борар, не-не масофалар, маконлар, балки энди абадулабадга буткул ортда қолиб кетарди. Буларнинг бари хоннинг хоҳиш-иродаси билан рўй берар, неча-неча минглаб одамлар шон-шавкат, давлатдорлик, ҳукм суриш, ўзга ерларни эгаллаш иштиёқида ёнган зотга маҳлиё бўлиб, унинг ҳукм-ҳиккасидан илҳомланиб, бахтиёр бўлиб, ҳар нарсага ҳозир у нозир ҳолда йўл қатъ айлардилар.

Лашкар издихомлари шундай борар ва кеч туша бошлаган эди. Қўшин қоронғи тушган ерда тўхтар, тун ҳозирлигини кўрар, тонг отиши билан яна йўлга отланарди.

Хон ва унинг ўрдаси учун хизматкорлар олдиндан саройга муносиб чодирлар тортар эдилар. Чодирларнинг оқ қуббалари олис-олислардан кўзга ташланиб турар эди. Шундоқ хон ўрдасига кираверишда Чингизхоннинг байроғи шамолда ҳиллирарди. Четларига қизил хошия тугилган байроқнинг қора матоси узра ипак ва тилла иллардан тикилган алвон рангли аждаҳо ўт-олов пуркарди. Сара паҳлавон, тунд кезегулар кўзларини йўлдан узмай ҳукмдорни кўриқлаб шахд-шиддат билан сафланардилар. Ҳаммалари худди мана шу ерда кечлик егулик қилишлари керак эди. Худди шу ерда Чингизхон таомдан сўнг сафарнинг биринчи куни натижалари ҳамда эртанинг йўриқларини кенгашдан ўтказиш учун қўшинларнинг нўёнларини чорлаган эди. Чингизхон сафарнинг қутли бошланганидан мамнун эди. Шу кеча у нўёнлари шарафига зиёфат беришликни кўзлар, уларнинг машваратларини тинглаб, ўзи ҳам зарур йўл-йўриқлар, амру фармойишлар бериш ниятида эди. У нима демасин, ҳамма, ҳар ким сўзларини жон-дилдан тинглайди, қулоғига исирға қилиб тақиб олади, ҳа, Оламнинг Тўрт Томони унга қулоқ тутаети, тез орада ёруғ жаҳоннинг бари унга тобе бўлаётти, шунинг учун у лашкар тортиб боряпти, оламни ўз амру фармонига бўйсундираётти. Амру фармон эса боқий қудратнинг белгиси.

Бироқ Чингизхон зиёфат қилиш фикридан қайтди. Паришон кўнгли ҳаловат тиларди. Негаки...

Чингизхон қўналға манзилига яқинлашиб келаркан, шу билан учинчи бора яна бир карра боши узра муаллақ оқ булутга кўзи тушди. Шунда бирдан унинг юраги орқасига тортиб кетди. Миясидан ақл бовар қилмас бир фикр ярқ этиб ўтди, у ниманидир англагандай бў-

либ лол қолди ва эти муз қотиб жимирлади, кўз ўнги қоронғилашиб, ер чир айланди – у йиқилиб тушмаслик учун отининг ёлига ёпишди. У ҳеч қачон бундай ҳолга тушмаган эди, зотан, умр сурмоқ ва ҳукмронлик қилмоқ учун Кўждан ато этилмиш оламнинг ўзгармас асоси бўлмиш қорабағир Ўтуган ерларида тик турган, ётган, қимирлаган неки бор, ҳеч бири ҳеч қачон уни лолу ҳайрон қила билмас, ҳеч нарса уни чўчитиб, ҳуркита олмасди; у ҳамма нарсани кўрган, бошидан кечиргандай, энди унинг шафқатсиз ақлини дунёда ҳеч нарса ҳайратга сололмас, қон тўкавериб тошдай қотган дилини ҳеч нарса шодлантира ёхуд қайғу-ғамга ботира олмайди-гандай туюларди; ҳеч қачон у хоқонлик шаънини ерга уриб, юраксиз заифалар сингари от ёлига қўрқиб ёпишмаган эди. Бундай бўлиши мумкин эмас эди, бундай бўлмаслиги керак эди, чунки у бир нарсани жуда эрта англаб етган, бунга ҳам э-ҳа, не замонлар бўлди, ҳали унда бир қориндан талашиб тушган иниси, мурти энди-гина сабза урган Бектер билан сойда тутилган балиқни талашиб, аслида эса, бўриларга хос ички сезги билан қисматнинг биттагина эгарига икковлари сиғмасликларини англаб, уни ёй ўқи билан ўқлаган чоғларидаёқ ҳаётнинг азал тузугини беҳато тўппа-тўғри бир тарзда билиб олган эди, у ҳам бўлса шуки, куч ишлатиб эзиш керак экан, куч олдида бўйсунмаган, тиз чўкмаган, ранги ўчмаган, ваҳший қудрат шиддатидан гуноҳкор одамзотни-ку ҳали кўя турайлик, тошми, сувми, оловми, дарахтми, дарранда ё паррандами, хуллас, куллари кўкларга совурилмаганлигини ҳали ҳеч кимса кўрган эмас. Зўр зўрдан зўр чиққанда, энг ажойиб кўринган нарсаларнинг ҳам туси ўчади, арзимас бир нарсага айланиб қолади, гўзалликнинг шўрига шўрва тўкилади. Мана шундан ана энди бир хулоса келиб чиқади: топ-талаётган, эзилаётган нимаики бор – бари ночор, бари ҳеч нарсага арзймайди, тиз чўккан, букилган, бош эгган нимаики мавжуд – бари раҳм-шафқатга сазовор, фақат

рахм қилгувчининг инон-ихтиёрига кўра, албатта. Дунёнинг ишлари шу асосга қурилган...

Бироқ гоҳи Ҳимолайни кезиб юргувчи дарвешлар ва дарбадар бахшилар масалу ривоятлар айтиб юрадиган Боқийлик ва Поёнсизлик мужассами бўлмиш Кўк Осмон ҳақида сўз борганда, бу бутунлай бошқача. Шундай. Ўша сира англаб бўлмас сир-синоатга тўла Кўк Осмонгина унинг ҳукмига кирмас, бўйсунмас, тутқич бермас эди. Кўк Тангри ҳузурида у ҳеч ким, ҳеч қандай қурбу қудратга эга эмас – на исён қилолар, на кўрқитар ва на унга қарши жангга отлана оларди. Ер юзидаги жамики жонзотларнинг қисмати, Ҳимолай дарвешлари айтмоқчи, оламларнинг йўл-йўриғини ўз ҳукмида сақлаган Кўк Тангрига сиғиниб, сажда қилмоқдан ўзга чора йўқ эди. Шунинг учун ўлим шаробини муқаррар тоггувчи ҳар бир бандаси каби у Кўк Осмонга қурбонликлар келтириб, чин дилдан илтижолар қилиб ёлворар, раҳм-шафқатини дариг тутмай ўз ҳифзи ҳимоятида асрамоқни тилар, одамлар салтанатларини ўз қўлида маҳкам тутмоқликда мадад ўтинар ва мабодо, дайди ҳақимлар айтганларидай, чексиз коинотда худди шу замин каби оламларнинг сон-саногини бўлмаса, Кўк Осмондан биттагина куррасини ўзининг Чингизхонига, унинг фарзандлари ҳамда наслларига абадулабад эгаллик ва ҳукмронликка топширмоқликни сўрарди. Зотан, дунёда одам болалари ўртасида ундан кўра қудратлироқ ва муносиброқ бошқа кимса бормикин ўзи; Оламнинг Тўрт Тарафига ҳукмронлик қилиш учун ундан кўра кучлироқ кишини топиб бўлмас. Кўнгил мулкининг тубсиз қаърларида у шунга қаттиқ ишонардики, Олий Кўк Тангрининг даргоҳидан илгари ҳеч ким ҳеч қачон сўрашга ботинмаган нарсани тиласам, яъни барча халқлар устидан барча замонларда ҳукмронлик қилиш ҳақини сўрасам, бунга ўзгача ҳақ-ҳуқуқим ҳам бор деб тушунарди. Ахир кимдир яғона, ёлғиз ҳукмдор бўлиши ҳам керак-ку, шундай экан, бошқаларни

куч ишлатиб тобе қилиб, бўйсундиришга қодир кимса хукмрон бўлсин. Кўк Осмон чексиз мурувват кўрсатиб, унинг бошқа мамлакатларни босиб олиши, хукмронликни кучайтиришига тўсқинлик қилмас, вақт ўтиб боргани сари у Кўк Осмон ўзига алоҳида бир марҳамат кўрсатаётгани, одам болаларига номаълум бўлган Осмоннинг Олий Қодир кучлари у томонда эканлигига инонишончи ортарди. У ҳамма нарсага қодир эди, бўлмаса, у ўт қўйиб, кулини кўкларга совуриб, қиличдан ўтказган элларнинг барчасида ҳам унинг бошига тўхтовсиз лаънат-қарғишлар ёғдириб фарёд кўтараётганлар қанчадан-қанча; лекин ул шўрлик бечораларнинг қарғишлари унинг тобора шиддат билан ортиб бораётган қудратига, ҳаммани зир қақшатган шон-шавкатига заррача таъсир қилган эмас. Аксинча, уни қанча кўп лаънатлаб қарғасалар, у Кўк Осмондан ялиниб-ёлвориб раҳм-шафқат сўраганларнинг нола-фиғонларига шунча эътибор этмасди. Бироқ шундай бўлса ҳам, баъзан-баъзан дилига оғир шубҳа ва хавотирлар ёпирилиб кирар, Осмоннинг қаҳру ғазабига қолмасам эди, Кўк Тангрининг ғазаб ўқиға дучор бўлмасам эди, деб ўртанарди. Шундай чоғларда улуғ хон бир зум тек қотар, ўзини ўзи босар, раъиятга нафас ростлашга имкон берар, Кўк Осмоннинг одил таъна-дашномларига кулоқ тутар ва ҳатто, тавба-тазаррулар ҳам қиларди. Лекин Кўк Осмон ғазаб сочмас, ундан норози бўлаётганини билдирмас ва ундан ўз чек-чегарасиз марҳаматини асло дариг тутмас эди. Ана шунда у, худди катта қиморга бошини тиккандек, Кўк Осмон ёзиғи деб аталмиш нарсага басма-бас борар, ортиқ даражада таваккал қилар, Кўк Осмоннинг сабру бардоши қаергача етишини синамоқчи бўларди. Кўк Осмон ҳам чидар, тоқат этарди! Мана шундан у ҳамма нарсага қурбим етади деб хулоса чиқарарди. Йиллар ўтгани сайин у ўзини мен Кўк Осмон сийлаган ва сайлаган одамман, мен Кўк Осмоннинг ўғлиман, деб тобора қаттиқроқ ишонарди. Чўпчаклардагина бўладиган нар-

саларга унинг ишонганининг сабаби бошқа ерда эди. Улуғ байрамларда от минган бахшилар халойиқ орасида юриб, уни Кўк туққан деб дoston қилганларида ва минглаб қўллар кўкларга шодон кўтарилганда – булар бари одамларнинг тубан хушомадгўйлигидан бошқа нарса эмаслигини у яхши биларди. У ўз бошидан кечирганларига қараб шундай хулоса чиқарар эдики, Илоҳий Осмоннинг барча ишларда унга ҳомийлик қилишининг боиси фақат битта – у Кўк Тангрининг хоҳиш-иродасига жавоб берар ва унинг ҳукмини адо этар, бошқача айтганда, у – Олий Осмон иродасининг ердаги сояси эди. Осмон эса худди унинг ўзи каби фақат куч-қудратни, фақат куч-қудратнинг намоён бўлишини, фақат куч-қудрат эгасинигина тан олади, илло, у ўзини ўзи фақат шундай ярлақанган зот деб биларди...

Акс ҳолда, азал-азалдан овчилик ва чорвачилик билан кун кечириб келган, камбағаллашиб қолган, оз сонли аратқиётлар уруғидан бўлган етимча бола дунёга ҳукмдор бўлади, одамнинг ваҳимаси келадиган, ақл бовар қилмайдиган шон-шуҳрат чўққиларига худди лочин каби шиддат билан кўтарилади деб ким хаёлига келтирибди ва буни бошқа нима билан ҳам изоҳлаш мумкин. Ахир ҳаёт шаддод етимчага, нари борганда, чапдаст от ўғриси қисматини раво кўриши мумкин эди. Шундай экан, тарихда мисли кўрилмаган бундай чек-чегарасиз ҳукмронлик қаердан пайдо бўлди? Бунга фол очиб ўтиришнинг ҳожати борми? Кўк Тангрининг хоҳиш-иродаси бўлмаса, тагидаги отдан ўзга ҳеч вақоси йўқ Темучиннинг боши узра комидан ўт сочган аждаҳо суврати солинган олтин ҳалли байроқлар ҳилпираб турмас, ҳеч қачон Чингизхон деб ном қозонмас ва ҳеч қачон Олтин ўрдугоҳ куббалари остида баланд тахтда ўтирмасди!..

Ҳаммаси шундай, ҳаммаси айни ҳақиқат эканлигини яна бир карра тасдиқлаб ва аён этиб, Кўк Осмоннинг Осиё хоқонига марҳаматини кўрсатароқ ҳеч бир инкор

этиб бўлмас башорати зоҳир бўлди! Мана, мана ўша мўъжиза оқ булут! Унинг пайдо бўлмоғини саёқ башоратчи каромат қилган, телба-тентаклиги боис, бошидан айрилишига оз қолган эди. Бироқ унинг башорати рост чикди! Бўлажак буюк зафарлардан дарак берароқ Кўкнинг Осмон ўғлини қўллаб, йўллаб, маъқуллаб ва марғуб кўриб юборган башорати – мана ўша оқ булут.

Сафардаги неча минглаб лашкар ичида шундай ғаройиб мўъжиза бўлиши мумкинлиги ҳеч кимнинг хаёлига келмас, ҳеч ким бошлари узра муаллақ оқ булутни пайқамас, ҳеч ким унинг қаердан, нима учун пайдо бўлганлигини билмабди. Осмонда эркин кезган булутлар билан кимнинг не иши бор?.. Саҳройи лашкарларини дунёни қайта бир бошдан эгаллаш учун бошлаб бораётган улуғ хоқонгина оқ булутнинг не сабаб, не мақсад билан кўкда сузиб юрганлиги маъносини тушунди ва хаёлига келган фикрдан лол қолди, бундай кўз кўриб қулоқ эшитмаган ҳодисага унинг ўзи ҳам дам ишониб, дам ишонмасди. Кўрган-кузатганларини бировга айтишни ҳам, айтмасликни ҳам билмас – ўй-хаёлига оғир шубҳалар ораларди. Бу сирни кўнгил очиб бировга айтса, оқ булут кейин кўз очиб юмгунча ғойиб бўлса, унда не аҳволга тушади? Одамлар, бу ақлдан озиб қолибди, деб айтмайдиларми?

Кейин яна кўнгли ёришар ва бу оқ булут осмонга менинг тепамга бекорга чиқмаган ва ўз-ўзидан йўқолиб ҳам кетмайди, ахир Кўк томонидан бир башорат каби юборилган, деб ишонар, шунда уни яна шод-хуррамлик чулғаб олар, ўзини қудратли парвозга отлангандек сезар, ақл-заковатига ишончи ортар, Кунботар мамлакатларни эгаллаш учун қўшин тортиб тўғри қилдим, қилич сермаб, ўт-оловдан ўтказиб бутун дунё салтанатини қураман деб, кўнглидаги аҳдини янада қаттиқ мустақкамларди. Шу ният, ўй-хаёл билан йўл босарди. Ҳукмдорликнинг ҳеч қачон тўймайдиган ҳирси эди бу.

Қанча кўп эгалик қилса, яна кўпроқ-кўпроқ бўлишини хоҳларди...

Юриш давом этар, кунлар оқиб ўтарди. Оқ булут юк-сакда оқиста маром билан ҳеч қаёққа оғишмай Хуба деб аталган оқ ёлли, думи қора, доврўғли йўрғасида адл ўтирган Чингизхоннинг кўз ўнгида сузиб борарди.

Синчилар Хуба каби от минг йилда бир марта ўзгача юлдуз остида туғилади, дейдилар. У чин йўрға эди, қичаганда қушдек учадиган тулпор эмас, ҳориш нима-лигини билмайдиган мислсиз йўрға эди. Хуба тўхтамай ёғадиган жала каби ерни алангали нафаси билан тўлдириб, тинмай бир зайлда шитоб билан йўрғаларди. Мабо-до жиловини тортмасангиз, бундай от қайноқ ижтиҳод ичида охирги нафасигача жадаллаб кетаверади. Ва узоқ тўхтамай ёғган ёмғир томчиси каби ерга сингиб кетади. Кўҳна бир бахши айтган экан: бундай от минган одам энди ўлмайман, дейди...

Чингизхон мамнун ва бахтиёр эди. Танаси мислсиз қувватга тўлиб бораётгандай юраги ичига сиғмас, ҳаракат қилсам, мақсадга етсам дер, худди ўзи чарчамас йўрғадай, худди тўхтамай бир маромда чопиб ҳаволай-дигандай, худди дарёлар қўшилгандай бутун вужуди, бутун нафаси учиб бораётган отнинг кўпириб тошган қонига қўшилиб, қуйилиб кетаётгандай эди.

Ҳа, от ҳам, от эгаси ҳам бир-бирларига муносиб эдилар, куч кучга жўр бўларди. Шунинг учун суворийнинг эгарда ўтириши баайни лочиннинг қояда ўтиришини эслатарди. От устида миқти ўтирган яғриндор, юзлари шамолларда қурч пишган чавандознинг оёқлари узангига мағрур ишонч билан ўрнашган эди. У отда бамисоли тахтда ўтиргандай, бошини баланд кўтариб, қийиқ кўзли, икки ёноғи туртиб чиққан юзида тош-метин вазминлик муҳрланиб қолгандай бўлиб адл ўтирарди. Сон-саноксиз аскарларини шон-шараф ва ғалабалар сари етаклаб бораётган улуғ хоқондан атрофга куч ва ирода ёйиларди...

Чингизхон тўлиб-тошиб турар ва бунинг боиси унинг боши узра сузаётган оқ булут эди, худди тимсол каби, худди буюк қисматнинг тожи каби. Шу маънода ҳаммаси бир-бирига мувофиқ, бир-бирига уйғун эди. Булут... Осмон... Илғорда, қўшинлар олдида байроқдорнинг қўлида сафар ялови ҳилпирар, ҳамиша Чингизхон қаерда бўлса, ялов ҳам шу ерда эди. Туғ кўтарганлар уч киши, уч байроқдор бўлиб, улар ўзларига ишониб топширилган фахрли вазифадан мағрур ва ўктам эдилар. Уччала байроқдор ҳам худди атай танлангандай бир турли қора от минган эдилар. Ўртада – туғбардор, икки ёнида қуроли жангга шай найзабардорлар. Ипак ва зардан тикилган қора байроқ хоқон бораётган томонни кўрсатиб, шамолда парпирар, комидан ўт-олов пуркаётган аждар эса худди тирикка ўхшарди. Аждар худди хужумга отилиб бораётгандай қилиб тасвирланганди. Унинг ҳамма нарсани кўрадиган, қон тўлган, худди нортуяники сингари дарғазаб кўзлари мато билан сакрар, вариллар, бамисоли чиндан ҳам жон битганга ўхшарди...

Чарчаш нималигини билмайдиган хоқон эрталабдан от устида ўтириб қўшинларини бошқарарди. Унинг қошига ҳар томондан хабарлар олиб нўёнлар келар, хоқондан кўрсатмалар олиб яна зудлик билан лашкарга қайтардилар. Шошилмоқ керак эди, кеч кузак ёмғирлари, лойгарчиликлар бошлангунча йўлларидаги энг катта тўсиққа, улуғ дарё Итил бўйларига етиб олмоқ даркор, бу ерда қишнинг совуқлари тушишини кутиб, дарё музлагач ундан ўтадилару яна қайдасан Кунботар диёри деб йўлга тушадилар.

Юриш кеч хуфтонгача давом этди. Шом қорайиб келар, ботаётган қуёшнинг қиялаган шуълаларида кечки дашт кўз илғамас олисларга ёйилиб ётарди. Уфқ бағрига чўкаётган алвон қуёш нур таратган маконларда минг-минглаб суворийларнинг сафлари ҳар бири ўз чекида ҳа, кат қилар, уларнинг бари кунботиш томон

силжир, узоқдан улар куюқ туман босган қора дарёларнинг оқимларини эслатардилар.

Отларнинг уззуқун эгар-жабдуқдан ва чавандозлардан эзилган, ҳорган абгор елкалари фақат тунда, қўшин қўнган чоғлардагина дам оларди.

Аммо тонг азонлаб яна қўрхоналарда довулбошлар гумбурлар – ҳўкиз терисидан тортилган улкан довуллар қўшинни яна тинмай сафарга отлантирарди. Ўн минглаб одамларни уйқудан бирдан уйғотиш осон эмасди. Уйқудан уйғотувчилар бўлҳо-бўл деб ғайрат қилишар – довулбошларнинг вазмин даранглаган садолари бутун атрофга таралиб, барча қўр-қароргоҳларга етиб борарди.

Бу фурсат хоқон уйқудан аллақачон турган бўларди. У, чамаси, барчадан илгарироқ ўрнидан турар, илк кузнинг сарин, мунаввар соатларида ўрдугоҳ атрофини кезиб юрар, фикрини бир жойга жамлар, тунда ўйлаб чиққанларини яна қайта мулоҳазадан ўтказар, зарур амру фармонлар берар ва шу билан бирга қўшинларни отлару аробаларга отлантираётган довулларнинг чорлагувчи сасларига диққат билан қулоқ тутарди. Янги кун туғилиб келар, ғовур-ғувур, шовқин-сурон кучаяр, ҳамма ҳаракатга кирар, тунда тўхтаган юриш қайта бошланарди.

Наққораларнинг тарақа-туруқлари тинмас, улар тонг отганини аён қилиб, қўзғалишга чорлабгина қолмай, балки ундан ҳам ортиқроқ бир нарсаларни англа тарди. Чингизхон ўзи билан улуғ юришга отланган ҳар бир кишини шундай нуқиб, ниқталаб турар, бу қаттиққўл, метин иродали ҳукмдорнинг эслатмаси бўлиб, шу тариқада у уйқудан тураётган лашкарининг миясига довулларнинг даранглари қанотида худди ёпиқ дарвозани очиб киргандек бостириб кирар, лашкарнинг хаёлини унинг ўзидан, иродасидан, ҳукмидан бўлак, ташқарн нарсаларнинг эгаллаб олишига йўл қўймас эди. Уйқудаги одамлар на ўзларига ва на ўзгаларга

тобе бўладилар, бинобарин, уйқу серкулфат, бемаъни ғафлат босган бир эркинликдирким, уйғониш палласи етганда, дарҳол ундан дағал шахд-шиддат билан қутулмоқ лозим, уйқудан халос бўлганларни яна хизматларини ўташга тортиш, яна бўйинларига тобелик бўйинтуруғини илиш, яна ҳар томондан иш-кучга жалб қилишга тўғри келади.

Кўсу ноғораларнинг кўтослар ўкиргани янглиғ вазмин суронлари ҳар сафар олис хотираларни эслатиб, Чингизхон юрагига ғулгула солади: ўсмирлик пайтлари икки қадамгина нарида икки буқа ёввойи ўкириб, қудратли туёқлари билан тошларни шалдиратиб титиб, чанг-тўзон кўтариб, бир-бирлари билан дағдағали сўқишар эканлар, уларнинг ўкирган товушларига маст бўлиб, ўқ-ёйни кўлига олиб, мудраб турган укаси Бектерни қандай ўқлаб қўйганини ўзи ҳам билмай қолди. Ўшанда оға-ини дарёдан тутилган балиқ важидан айтишиб ғижиллашиб қолган эдилар. Бектер дод солиб ўрнидан туриб кетди ва шу заҳоти яна ерга қулади, ўз қонига ғарқ бўлди. Темучин эса, ҳа, у пайтларда ҳали фақат Темучин, бевақғ ўлиб кетган шўрлик Есугай баҳодирнинг етимча ўғилчаси эди, ўшанда Темучин ўтов олдида ётган довулбошни елкасига кўтариб, қўрққанидан тоққа қараб қочган эди. Тоғ бошида у тинмай довул қоқиб ўтираверди. Онаси Оқўлан эса пастда сочларини юмдалаб йиғлар, тинмай фарёд солар, уканг қонини тўқдинг, деб қарғарди. Кейин бошқа одамлар ҳар ёқдан чолиб келишди, ҳаммалари унга алланималар деб бақиришар, қўлларини силкитишар, лекин у ҳеч нарсани эшитмас, довул қоққани қоққан эди. Негадир ҳеч ким унга тегмади, яқинлаб келмади. Тонг отгунча у тоғ тепасида довул чалиб чиқди...

Мана энди юзлаб довулбошлар унинг жанговар чорлови, унинг шиддатли ҳайқириқлари, ёвқур, қўрқмас, шафқатсиз чақириғи каби янграйди – ва у билан бирга юришга отланганларнинг барига – тингламоқ, турмоқ,

базармоқ, мақсад сари жадал босмоқ дунёни эгалламоқ-ни амр этади. Ҳа, энди улар хоқон билан биргалиқда дунёнинг энг сўнгги чеккасигача боражаклар – ахир қайлардадир уфқ тугаши ҳам керак-ку. Ҳа, дунёда неки қимирлаган жонзот мавжуд бўлса – эшитиш, кўриш, билишга қодир барча одамлар ва махлуқлар вужудлари титраб-қақшаганча унинг жанг ноғораларига кулоқ тутадилар. Ҳа, ҳатто яқин вақтлардан бери унинг яширин ўй-хаёлларига гувоҳ бўлиб келаётган оқ булут ҳам, бошқа ҳеч ёққа оғишмай, кўсноғораларнинг тонгги қалдиروқларини тинглаганча оҳиста сузади, оҳиста кўпиради. Асов шамол комидан олов сочар, худди тирикка ўхшаб кўринадиган аждарли салтанат яловини пар-пар дариллатади. Аждар ялов қатлари, тўлқинларида қатланиб чопади, оғзидан қип-қизил ўтлар сочади...

Бу кунлар тонгларнинг ҳавоси енгил ва сарин.

Чингизхон тунлар уйқу олдидан атрофни айланиш учун чиқади. Поёнсиз, ҳувиллаган даштларда ҳамма ёқда гулханлар ёнар, улар яқинроқлардан пориллаб, олислардан эса живирлаб, учкунлар сочган ҳолда кўзга ташланарди. Жанговар лашкаргоҳлар ва кўронларда, йилқи ва пода ҳайдовчиларнинг кўриқхоналарида ер бағирлаб оқиш тутунлар сузар, ҳамма ушбу пайт терлаб-пишиб шўрва ичар ва тўйиб-тўйиб ҳил-ҳил пишган гўштларни ер эди. Қайнаб турган дошлардан кўтариб олинаётган йирик-йирик гўшт бўлаклари хуш бўй таратиб, даштнинг оч ваҳшийларини ўзига тортар, безовта қиларди. Дам унда-дам бунда қоронғилик кўйнида ваҳшийларнинг ёниб йилтираган кўзлари лип-лип кўринар, шўрлик жониворларнинг юракни ўртовчи увиллашлари эшитиларди.

Сўнг лашкар қаттиқ уйқуга толди. Фақат лашкаргоҳни айланиб юрган тунги соқчиларнинг товушлари кечаси ҳам ҳаёт ўз қатъий тартиб-интизоми билан давом этаётганлигини кўрсатарди. Аслида ўзи шундай бўли-

ши керак эди – ҳамма нарсанинг ўз ўрни, вазифаси бор – ҳамма нарса оқибатда ягона ва олий мақсадга – Чингизхоннинг оламини ўз тасарруфига киритишига ҳар жиҳатдан тугал-тўқис хизмат қилади. Шундай пайтлар дили сурур ва фароғатга тўлиб, ўзининг нималарга қодир эканлигини англаб етар – ҳукм суришга енгиб бўлмас, тузатиб бўлмас, қайтариб бўлмас ташналик, бедаво бир эҳтиёж сезадиган энг олий одам деб билар, қанча кўп ҳукмронлик ва эгалик қилса, яна шунча кўп ҳукмронлик ва эгалик қилгиси келар ва ана шунга боғлиқ ҳолда муқаррар ҳамда мутлақ бир хулоса келиб чиқар – унинг ҳукмронлигига ҳукмронлик кўшадиган ва ҳукмронлигини мустаҳкамлайдиган нарсаларгина мақбул ҳамда яроқли, бу ишга ярамайдиганлари эса, яшашга ҳақли эмас деб топиларди.

Шунинг учун ҳам Сариўзақда одам қатл этилган, кўп замонлар орадан ўтиб эса бу тўғридаги ривоятни Абутолиб Қуттибоев пешонасининг шўри учун ёзиб олган эди...

Сафар кечаларидан бирида отлиқ соқчи тунқаторлар ўнг кўл туман кўшинлар қароргоҳларини кузатиб юришарди. Жанговар лашкар кўнган ердан ташқарида ўғруқ – турли кўронлар, подачилар ва ўзга юмушчиларнинг манзилгоҳлари жойлашган эди. Соқчи тунқаторлар бу ерларни ҳам кўздан кечириб чиқишди. Ҳаммаси тинч, жойида эди. Кун бўйи йўл босиб қаттиқ ҳориган одамлар ўтовлар, чодирлар ва ҳатто кўпчилик очик қавода, пилпиллаб ёнаётган гулханлар атрофида донг қотиб ухлардилар. Атроф жимжит, барча чодирлар ва ўтовлар ичи қоронғи эди. Тунқаторлар ишларини охирлаб бўлаёзган эдилар. Уч киши эди тунги соқчилар. Улар отларининг жиловларини тортиб, нималарнидир сўйлашиб қолдилар. Улар ичида каттаси – юзбоши қалпоғини кийган азамат гавдали отлиқ – овозини баланд кўтармай буюрди:

– Ҳўп, бўлди ҳисоб. Сизлар бориб бир оз мизғиб олинг. Мен бу ерни яна бирпас айланаман.

Икки соқчи отлиқ отларини буриб кетишди. Анави қолган киши – юзбоши дастлаб атрофга диққат-эътибор қилиб қаради, кулоқ тутиб турди, кейин пастга тушиб отини етаклаб олди-да, кўч-кўронлар қатор-қатор жойлашган, сафар устахоналари, косиблар, тикувчилар, қуролсозлар қаторларини оралаб ўтиб, кўроннинг энг четидаги ёлғиз ўтовга йўл олди. У ўй-хаёлга толганча бошини қуйи эгиб теваракдан келаётган турли товушларга кулоқ тутиб бораркан, Кўк тоқидан қуюлган ой нури унинг йирик юзини ёритар, ортидан вазмин эргашиб келаётган отнинг катта-катта кўзларида ярқираб шуълаланарди.

Юзбоши Эрдене ўтовга яқинлашиб қолди, бу ерда, афтидан, уни кутишаётган эди. Бошига елкалари аралаш рўмол ташлаган бир аёл ўтовдан чиқиб, остонада кутиб турди.

- Самбайну, – овозини паст қилиб аёл билан саломлашди юзбоши. – Хўш, нималар бўляпти? – сўради у хавотирланиб.

- Ҳаммаси жойида, ҳаммаси яхши ўтди, худога шукур. Бўлди, энди кўрқма, – шипшиди аёл. – У сени кўзи тўрт бўлиб кутяпти. Эшитдингми, кўзи тўрт бўлиб.

- Ўзим ҳам зўрға чидадим! – жавоб қилди юзбоши Эрдене. – Аксига олиб нўёнимиз уюрдаги отларни санаб чиқишни буюрди. Уч кун ҳеч иложи бўлмади, келолмадим, уюрларда юрдим.

- Вой, ўзингни ўртайверма, Эрдене. Бунақа пайтда сен нима ҳам қилардинг бу ерда? Одамларнинг кўзига ташланмаганинг тузук. – Хотин таскин бергандай бошини чайқади-да, кўшиб қўйди: – Омон-эсон оппон-саппон кўзи ёриганини айтсанг-чи. Миқ этиб овозини чиқармади, ҳаммасига чидади бола пақир. Тонг қоронғисида уни усти ёпиқ аравага жойлаштирдим. Ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетди. Хўб ажойиб хотиннинг бор-да. Вой,

мен нима қилиб турибман! – Бирдан питирлаб қолди хотин. – Кўлингга кўнган лочин сенга ҳамиша қут келтирсин! – деб алқади у. – Ўғилчангга ўзинг исм қўй.

– Дуоларинг Осмоннинг қулоғига етиб борсин, Олтун! Дўғуланг билан бирга сендан дунё тургунча қарздормиз, – миннатдорчилик билдирди юзбоши. – Исмини ҳам қўярмиз, қочиб кетмас.

У аёлга отнинг жиловини тутқазди.

– Хавотир олма, қанча вақт десанг, шунча қараб турман, ўрганиб қолганман. – Йигитни ишонтирди Олтун. – Бор, бор, Дўғуланг сени интизор бўлиб кутяпти, жуда, жуда кутяпти.

Юзбоши нафасини ростлагандай бўлиб бир зум туриб қолди, кейин ўтовга яқинлашиб, оғир наMAT тўсиқни ярим кўтариб, энгашиб ичкарига кирди. Ўтовнинг ўртасида мўъжазгина ўчоқ ёнар, ўчоқнинг ғира-шира шуълаларида тўр томонда елкаларига савсар чопон ташлаб ўтирган Дўғулангни кўрди. У ўнг қўли билан устига жун кўрпа ташланган беланчакни оҳиста тебратиб ўтирарди.

– Эрдене! Мен бу ердаман, – деб овоз чиқарди у юзбоши ичкарига кирганлигини кўриб. – Биз бу ёқдамиз, – уялинқираб, жилмайиб гапини тўғрилади у.

Юзбоши совут, ўқ-ёй, қинли шамширини ечиб, қурол-яроқларини пойгақда қолдириб, аёлининг ёнига ўтди ва қўлини чўзди. У тиззалаб ўтирди ва уларнинг юзлари юзларига тегди. Улар бошларини бир-бирларининг елкаларига қўйиб қучоқлашдилар. Шу кўйи тек қотдилар. Олам ўтов ичида улар учун шу тариқа жам бўлди. Шу кўчма қўналғадан ташқарида нима қолган бўлса, бари ўз маъносини йўқотди. Фақат икковлон топишганлари маънога эга эди. Уларни эҳтирос ва ҳарорат билан қовуштирган ҳамда бундан уч кун бурун ёруғ дунёга келган жажжигина жон маънога эга эди.

Эрдене биринчи бўлиб сўзга оғиз очди.

– Хўш, ўзинг қалайсан? Тузукмисан? – деб сўради тез-тез ураётган юрагини базўр босиб. – Нима бўлдийкин деб кўп хавотир олдим.

– Энди ҳаммаси ўтиб кетди, – деб жавоб берди аёл хира ёруғлик ичида оҳиста жилмайиб. – Буни ўйлама. Уни сўра, ўғилчамизни сўра. Миқтигина бўлиб туғилди. Кўкрагимни қаттиқ тортиб сўради. У қуйиб қўйгандек сенга ўхшайди. Олтун ҳам: «Қаранглар-а, худди ўзгинаси-я», – дейди.

– Уни менга кўрсат, Дўғуланг. Қани, бир кўрай!

Дўғуланг бир оз сурилди ва беланчак устидаги кўрпачани очишдан олдин беихтиёр қулогини динг қилиб ташқаридаги овозларни тинглаб турди. Атроф жимжит, сукунатга ғарқ эди.

Юзбоши ухлаб ётган чақалоқнинг ҳали тархи ноаён юзида ўзига ўхшаш томонларни уқмоқчи бўлгандай анчагача тикилиб қараб турди. Янги дунёга келган одамчага нафасини ичига ютганча термуларкан, азал ҳукми билан наслнинг оламга келишининг илоҳий маъно-моҳиятини балки умрида биринчи маротаба англаб етаётгандай бўларди. Шунинг учун ҳам, ҳар бир сўзини мисқоллаб ўларди, шундай деди:

– Мана энди мен ҳаммаша сен билан бирга бўламан, Дўғуланг. Бошимга нима иш тушмасин, бари бир доимо сен билан бўламан. Чунки сен менга ўғил ато этдинг.

– Бирга бўламан, дейсанми? Кошкийди! – алам билан хўрсинди аёл. – Болакай худди Будда каби иккинчи қиёфам демоқчисан, шекилли. Уни эмизиб ўтириб мен ҳам шу тўғрида ўйладим. Уч кун бурун у йўқ эди. Мана энди қўлимда балқиб турибди. Шунда ўзимдан ўзим у сенинг дунёга янгидан келишинг бўлса керак, деб ўйланиб қолдим. Сен ҳам ҳозир шундай демоқчи эдингми?

Шуни ўйладим. Лекин сал бошқачароқ. Мен ўзимни Буддага солиштиролмайман.

– Солиштирмаганинг ҳам яхши. Сен Будда эмассан. Сен менинг аждаримсан. Мен сени аждарга ўхшатаман, – эр-калаб шивирлади Дўғуланг. – Мен хон яловларига аждарлар тикаман. Ҳеч ким билмайди. Улар ҳаммаси сенсан. Ҳамма тиккан байроқлардаги аждарларим ўзингсан. Тушларимда ҳам уни кўраман. Тушимда аждар суратини чизаман, кейин у тирилади, сен фақат кулма. Уни тушимда кучоқлайман, қўшиламиз, кейин биз учамиз. Аждар мени олиб кетади. Мен у билан бирга учаман. Энг ширин пайтида мундоқ қарасам, аждар эмас, сен бўлиб чиқасан. Сен тушимда дам аждар, дам одам бўлиб қоласан. Уйғониб кетаману нимага ишонишимни билмайман. Мен сенга, Эрдене, илгари ҳам айтганман – сен менинг ўтли аждаримсан. Бу ҳазил гап эмас. Ўзи шундай. Мен сени, сенинг аждар қиёфангни яловларга кашта қилиб тикаман. Мана энди қисмат экан, мен аждардан ўғил кўрдим.

– Сенга шу маъқул бўлса, майли, айтганингдай бўла қолсин. Лекин гапимга кулоқ сол, Дўғуланг, сенга бир нарсани айтиб қўйишим керак. – Юзбоши жим қолди. Кейин яна сўзини давом эттирди: – Мана энди фарзандлик бўлди, бу ёғига энди нима қилишимизни ўйлашимиз керак. Ҳозир шуни гаплашиб оламиз. Олдиндан айтиб қўяй: сен бунни билиб қўйганинг яхши, балки ўзинг ҳам билсанг керак, лекин бари бир айтаман: «Мен соғинаман, доим сени соғинаман. Бир нарсадан жуда кўрқаман. Жангда бошимдан жудо бўлишдан эмас, соғинишдан, айрилиб қолишимдан кўрқаман. Лашкар билан бирга дам у ёққа дам бу ёққа от суриб борганларимда соғиниш мен билан бирга ногоҳ ҳалок бўлмаслигини истайман. Уни ўзимдан ажратиб, қандай қилиб сен билан бирга қолдирсам экан, деб бошим қотади. Ҳеч иложини ахтариб тополмадим. Лекин мен соғинишим кушга ёки шунга ўхшаш бирор жонзотга, ишқилиб, қандайдир тирик бир нимага айланиб қолишини хоҳлайман. Шунда уни сенинг қўлингга тутқизсаму: «Мана, ол, бу менинг соғинчим бўлади, майли, у ҳаминша сен билан

бирга бўлсин», – деб айтишни орзу қиламан. Ана шунда мен ҳалок бўлишдан қўрқмайман. Мен мана, энди туншундим – ўғлим сенга бўлган соғинчимдан дунёга келган экан. Бундан буён у ҳамиша сен билан бирга бўлади.

– Лекин унга ҳали исм қўйганимиз йўқ. Сен унга исм топдингми? – сўради аёл.

– Топдим, – деди юзбоши. – Агар сен маъқул кўрсанг, унинг исмини Қунан деб қўямиз.

– Қунан!

– Ҳа.

– Вой, мунча яхши. Қунан! Жийрон той!

– Ҳа, уч яшар той. Отнинг энг кучга тўлган пайти. Ёллари ҳам худди бўрондай, туёқлари чақмоқдек.

Дўғуланг чақалоқ устига энгашди:

– Қулоғингни оч, отанг сенга исмингни айтади!

Шунда юзбоши Эрдене деди:

– Сенинг исминг – Қунан. Эшитялсанми, болам? Сенинг исминг – Қунан.

– Шундай бўлгай. Омин.

Ушбу дам қанчалар қимматли эканлигини ҳис қилиб, улар беихтиёр жим қолдилар. Тун сукунатга чўмган, фақат кўшни кўронда ит баногоҳ вовиллаб қўйди ва узоқдан отнинг пишқириб кишнагани эшитилди – тун чўкканда балки от тоғлардаги юрти, асов сойлар, қуюқ лаззатли ўт-ўланлар, отлар сағрида яп-ярқираган қуёш нурларини эслаб соғиндимми?.. Исм эгаси бўлиб қолган чақалоқ эса мириқиб ухлар, унинг беғуноҳ, мурғак қисмати ҳам унинг ёнида у билан бирга уйқуда эди. Лекин у тезда чўчиб кўзини очмоққа маҳқум.

– Мен боламизнинг исми нима бўлади, деб ўйлаганимгина йўқ, – ўртадаги жимликни бузиб деди юзбоши Эрдене ва мўйловларини бақувват кафтлари билан силаб қўяркан, хўрсинди, – мен бошқа бир томонини ҳам ўйлаганман, Дўғуланг. Ўзинг биласанки, ёш гўдак билан бу ерда қолишинг мумкин эмас. Тезроқ кетиш керак бу ердан.

– Кетамизми?

– Ҳа, Дўғуланг, кетиш керак, яна қанча тез бўлса, шунча яхши.

– Мен ҳам шуни ўйлаган эдим. Лекин қаёққа, қандай кетамиз? Сен нима қиласан?

– Сенга ҳозир шуни айтмоқчи бўлиб турибман. Биз бирга кетамиз.

– Бирга кетамизми? Бунинг ҳеч иложи йўқ-ку, Эрдене!

– Бирга кетамиз, гамом. Бошқача бўлиши мумкинми?

– Бу айтаётган гапларингни ўйлаб кўрдингни? Сен, ахир, ўнг қўлнинг юзбошиси бўласан-а!

– Ўйлаганман буни, қаттиқ ўйлаганман.

Лекин хоқоннинг қўлидан қочиб қаерга борасан? Ер юзида бунақа жой йўқ, Эрдене, ҳушингни йиғиб ол!

Мен ҳаммасини ўйлаб қўйдим. Гапимга яхшилаб кулоқ сол. Олдинлари имкон борида одамлари, бозорлари, санқиган саёқ дайдилари кўп шаҳарларда турганимизда ҳеч кимдан беркиниб ўтирмаганмиз. Ўша пайтларда сенга бекорга айтмаган эдим, Дўғуланг: бегона юртларнинг кийим-кечагини устимизга илиб, дайди саёқларми дарвешларга кўшилиб, ҳайё-хув деб бошқа ёқларга кетайлик деб!

– Қаёққа кетамиз, Эрдене? – алам билан деди каштачи аёл. – Эмин-эркин яшайдиган юртни биз қаердан топамиз? Худодан қочсанг, балки иложи бор-у, лекин хоқондан қочиб қутулиб бўлармикин? Шунинг учун у пайтлар журъат қилмаган эдик. Ўзинг тушунасан-ку, лашкар ичида қайси марднинг бунга журъати етади? Қўрқиб-пусиб юрдик, сиримизни ҳеч кимга ошкор қилмадик. Сен бошинг кетишидан қўрқиб лашкардан кетолмадинг. Мен сендан, ўз бахтимдан айрилгим келмади. Мана, энди ёнимизга ёнбош кўшилди. Ўғиллик бўлдик.

Шу тоб аллақандай хавотир бостириб келиб, улар жимиб қолдилар. Шунда юзбоши айтди:

– Одамлар шармандаликдан қочади, номус-орини йўқотиб, қочади. Ишқилиб, бошимни қутқарсам бас,

– дейди. Биз тақдир фарзанд ато этгани учун қочишга мажбурмиз. Қочмасак, бизни бир балога гирифтор қиладилар. Асло раҳм-шафқат қилиб ўтирмайдилар. Хоқон ҳеч қачон ўз амр-фармонини бекор қилмайди. Вақт борида кетайлик, Дўғуланг, бошқа иложимиз йўқ. Бахт ва бахтсизлик битта илдиздан кўкаради. Бахтимизни тотиб кўрдик. Энди кулфатидан ҳам кўрқмайлик. Кетиш керак.

– Ҳаммасини тушуниб турибман, Эрдене, – деди оҳиста пичирлаб аёл. – Гапларинг тўғри. Фақат мен қайси бири тузук экан деб, ўйланиб турибман. Тирик қолишми ё ўлиб кетишми? Мен ўзимни айтаётганим йўқ. Сен билан шунчалар бахтлиманки, ўзимга ўзим керак бўлса ўлимга тайёрман, дейман. Фақат сендан орттирганимни ўлдиришга сира рози эмасман. Худо менга ақл берганми, бермаганми, лекин бу кўлимдан келмайди...

– Кўй, ўзингни қийнама. Яшайми, яшамайми, деб бунақа қийналишнинг сира ҳожати йўқ. Ҳали туғилмаган болани қурбон қилишни истамадик. Мана, у дунёга келди. Энди уни деб яшаймиз. Яшаш учун бу ерлардан бош олиб кетамиз. Сен ҳам, мен ҳам, ўғлимиз бўлса эди, деб орзу қилган эдик.

– Мен ўзимни айтмаяпман. Бошқа нарсани демоқчийдим. Менга бир нарсани айтиб беролмайсанми? Агар мени ўлдирсалар, сени ва ўғилчангни тирик қолдиришармикин?

– Кўй, ундай дема. Мени ерга урма, Дўғуланг. Гап бу ҳақда кетаётгани йўқ-ку? Ўзинг яхшимисан, ахир? Қандай ҳис қиляпсан ўзингни? Йўлга чиқишга қурбинг етадими? Сен аравада Олтун билан бирга борасан, у гап тайёр. Мен ҳар эҳтимолга қарши ён-верингизда бўлман, сизларни кўриқлаб бораман...

– Ўзинг биласан, – деб қисқа жавоб қилди каштачи аёл. – Бирга бўлсак, бас! Ёнма-ён...

Улар бошларини беланчак устида эгиб жимиб қолдилар.

- Айт-чи, - пичирлади Дўғуланг, - кўп ўтмай лашкар Ёйиқ даштларига чиқармиш, ростми? Олтун одамлардан эшитдим дейди.

- Рост. Икки кунлардан кейин етамиз. Оз қолди. Қайирларга эртагаёқ етиб борамиз. Кейин ўрмонликлар, бутазор, тўқайзорлар бошланади. Ундан кейин Ёйиққа чиқамиз.

- Катта, чуқур дарёми?

- Итилга етгунча энг катта дарё шу.

- Чуқурми жуда?

- Унча-мунча от сузиб кечиб ўтолмайди, айниқса, тез оқар жойларида. Дарё тармоқлари нича саёзроқ келади.

- Демак, дарё чуқур, тез оқар экан-да?

- Ойнадай текис оқади. Асов, шўх жойлари ҳам йўқ эмас. Биласан-ку, болалигим Ёйиқ даштларида ўтган. Бизнинг уруғимиз шу ерлардан. Ёйиқ - барча қўшиқларимизнинг онаси. Ойдин кечаларда айтишади ўланларини.

- Эсимда, - хаёлга толиб деди каштачи аёл. - Бир сафар менга ўлан айтиб берган эдинг. Ҳалигача эсимдан чиқмайди. Севганидан айрилган қизнинг айтими эди. У ўзини Ёйиққа ташлаган эди.

- У жуда эски ўлан.

- Менинг бир орзуим бор, Эрдене. Ипак матога кашта солиб тикмоқчи эдим: қизни сув ютиб бўлган, фақат енгил тўлқинлар атрофга жимирлаб таралади. Теваракда ўт-ўланлар, қушлар, капалаклар... Аммо шўрлик қиз аллақачон аламига чидолмай сувга чўкиб кетган. Каштага кимнинг кўзи тушмасин, унга қайғули дарёдан қайғули ўлан овози эшитилиб турсин.

- Яна бир кундан сўнг сен у дарёни кўрасан. Гапларимни диққат билан эшитиб ол, Дўғуланг. Эртага тунда сен тап-тайёр бўлишинг керак. Мен иккита от олиб келаман. Қандай вақт бўлмасин сен дарҳол беланчакни кўтариб чиқ. Имилласак, бўлмайди. Энди имиллайдиган вақт эмас. Мен сени шу бугуноқ бош оққан ерларга олиб кетсам, деган эдим. Лекин атроф бийдай дашт.

Беркиниб, яшириниб, бошни панага оладиган жой йўқ, ҳамма ёқ кафтдек текис, бунинг устига ҳозир кечалар сутдек ойдин. Даштда аравада отлиқ кўриқчилардан узоққа қочиб бўлмайди. Лекин нарида Ёйиқ атрофларида тўқайлар кўп. У ерлардан бизни ҳеч ким қидириб тополмайди...

Улар яна анчагача қисматнинг бул ажаб ўйинлари олдида нима қилиш кераклиги устида бош қотириб, дам сўйлашиб, дам жим қолишиб, кенгашиб ўтирдилар. Ҳарқалай, энди маъсум гўдак дунёга келгач, улар бир эмас, икки эмас, уч кишининг тақдирини ўйлашга мажбур эдилар. Бу орада гўдак ҳам узоқ ётмади, сал ўтмай беланчакда қимирлаб, пиқиллаб, сўнг ингалаб йиғлашга тушди. Дўғуланг болани дарҳол кўлига олди, ҳали унчалар ўрганиб кетмаганлиги учун уялиб, ийманиб, бир оз четга ўгирилди-да, болага кўкрагини тутди. Бу кўкрак юзбошига яхши таниш, ипақдек силлиқ ва оппоқ бу маммаларни у эҳтиросга тўлиб сон-саноксиз, неча бора ютоқиб ўпган, уларни алланимадандир хуркиб ўзини панага тортиб турган ўрдакнинг тўшига ўхшатарди. Ёри она бўлгач, энди булар ҳаммаси унинг кўзига бир бошқача бўлиб кўринди. Юзбошининг юраги тўлқинлашиб кетди, кўзи ҳайрат ва қувончдан порлади, ниманидир жабига келтириб, индамасдан бошини қимирлатди – кейинги кунларда қанча нарсаларни бошидан кечирди, мана, ниҳоят, табиатнинг ўзи ўлчаб қўйган фурсати етиб, бўладиган иш бўлди: ўзи энди – ота, Дўғуланг – она, ўртада – фарзанд, она шу тобда гўдагини эмизяпти... Азалдан шундай бўлиши ёзиб қўйилган. Майса майсадан кўкаради, бу табиатнинг иродаси, махлуқлардан махлуқлар дунёга келади, бу ҳам табиатнинг иродаси ва фақат одам боласининг ғайир хоҳиш-истагини бу табиийликнинг йўлига ров бўлиши мумкин...

Гўдак она кўксини чаниллатиб эмар, ўрдакнинг бўлиқ бағридай сийналар уни тўйдиргандан тўйдирарди.

- Вой, қитиғим келяпти, - деб шўх кулиб юборди Дўғуланг. - Вой, мунинг шўхлигини қаранг. Бир ёпишса, сира ажратиб бўлмайди-я, - беихтиёр худди кулгисини яширгандай бўлиб, ўз-ўзича сўзланди у. - Чиндан ҳам, худди сенинг ўзинг-а, бу Қунанбой. Катта аждарнинг боласи кичкина аждар! Ана, кўзини очди! Қара, қара, Эрдене, кўзлари худди сенинг ўзинг, бурни ҳам шундай, лабларини айтмайсанми, қуйиб қўйгандай...

- Рост, ўхшайди, жуда ҳам ўхшайди, - бажонидил рози бўлди юзбоши. - Кимгадир ўхшатаман, аммо жуда-жуда ўхшайди.

- Вой, кимга ўхшатасан? - ҳайрон бўлиб сўради Дўғуланг.

- Ўзимга, ўзимга ўхшатаман-да!

- Мана, ол, ўзинг қўлингга ол. Бир парча тирик эт. Пардай енгил. Худди қуён боласини қўлингга ушлагандай.

Юзбоши болани кўрқа-пуса кўлига олди. Шу тобда қудратли, залворли кўлларини қаерга қўйишни билмай, улар худди ортиқчалик қилаётгандай туюлди, у ўз кафтларини гўдакнинг ҳали жиш, мурғак вужудига қандай мослашни билмай, уни оҳиста авайлаб қўксига босди, тўғрироғи, юрагига яқин олиб келди, ҳали шу пайтгача бошидан кечирмаган эркалаш ҳиссиётига ичида ўхшашлик қидираркан, ушбу дақиқада унга эндигина аён бўлган нарсадан оғзининг таноби қочиб жилмайиб, ҳаяжонланиб, деди:

- Биласанми, Дўғуланг, бу қуёнча эмас, бу кафтимдаги менинг юрагим.

Гўдак тез ухлаб қолди. Юзбошининг лашкарга қайтар вақти етган эди.

Юзбоши Эрдене ярим тунда суюкли ёри ёнидан чиқиб, кузги Сариўзак осмонида ярқираган тўлин ойга қаради ва бирдан ўзини бутунлай ёлғиз сездди. Кетгиси келмади, яна Дўғуланг ёнига, ўғилчаси олдига киришни истади. Даштнинг тубсиз туни бағрида янфаган сирли сасларга юзбоши бир зум қулоқ тутиб турди. Так-

дирнинг тақозоси билан улуғ хоқоннинг юмушларига қўшилиб, у билан бирга Қунботарга юришда қатнашиб, унинг хизматини адо этиб, яна устига-устак, бошлари хавф-хатар остида қолиши баробарида аллақандай англаб етиш қийин, мудҳиш бир сир очилаётгандай эди – изнсиз туғилган бола туфайли у исталган бир пайтда муқаррар жазога тортиб, ҳаётларини поймол этиши мумкин эди. Бундан чиқди уларни Тўрт Тараф Дунё Ҳукмдори билан боғлаб турган нарсаларда аллақандай ғайритабиийлик, бундан буён ўз ҳаётлари билан сира ўнғай келтириб бўлмайдиган, бир-бирини бутунлай инкор этадиган алланималар бор экан-да, демак, шундай хулоса келиб чиқади – кетиш керак, эркин қуш бўлиб учиш керак, гўдакни қутқариш керак...

Ташқарига чиқиб у нарироқда отига қараб, унга тўрвада ем едириб турган чўри Олтунни топди.

– Ҳа, ўғилчангни кўриб хурсанд бўлдингми? – қизиқсинди Олтун.

– Ҳа, раҳмат, Олтун.

– Унга исм кўйдингми?

– Унинг исми Қунан.

– Яхши исм Қунан.

– Ҳа. Ишқилиб, Осмон рози бўлсин. Энди, Олтун, бир гапни сенга кечиктирмай айтиб қўяй. Менга туғишган опамдай бўлиб қолгансан, Олтун. Дўғуланг билан бола-сига сени худонинг ўзи етказди, уларга худди она ўр-нидасан. Агар сен бўлмасанг, бу юришда у билан бирга бўлолмас эдик. Айрилиқ азобини тортардик. Яна ким билсин, балки Дўғуланг билан бошқа ҳеч қачон кўришмай кетармидик. Нега деганда, ким уруш чиқарса, ўзининг бошига икки қатла уруш тушади... Сендан жуда миннатдорман...

– Мен-ку тушунаман-а, – оҳиста сўйлади Олтун. – Гап-нимада эканлигига ақлим етади. Сен ўзинг ҳам, Эрдене, ҳеч кимнинг хаёлига келмаган ишларни қилиб юрасан! – Олтун бошини лиқирлагди. Кейин қўшиб қўйди: –

Ишқилиб, худодан бўлиб ҳаммаси ўтиб кетсин. Мени-ку аклим етади-я, – давом этди у, – улуғ лашкар ичида бугун сен юзбоши бўлсанг, эрта бир кун туманбоши – нўён бўлардинг, бутун умринг иззат-икромда ўтарди. Унда сен билан манавиндай сўзларни гаплашиб ҳам ўтирмас эдик. Сен – юзбоши, мен – чўриман. Гапнинг пўскаллеси шу. Лекин сен бошқа йўл танладинг, юрагинг амрига қулоқ солдинг. Сенга нима ёрдамим ҳам тегарди, нари борса, отингга қараб тураман. Дўғулангнинг хизматини қиламан, унга ёрдамлашаман, ўзинг ҳам биласан. Унга жуда ўрганиб қолганман, нега десанг, худо уни шундай гўзалликда танҳо қилиб яратган, унга менинг кўзим билан шундай қарагин. Рост, рост! Бир қултум сув билан ютгудек яхши! Лекин мен буни эмас, бошқа нарса-ни айтмоқчийдим. Дўғулангнинг қўли гул. Бир ўрам ип, бир парча мато ҳар ерда топилади. Аммо Дўғуланг тиккан кашта дунёда ягона. Ўзимдан қиёс қиламан. Тиккан туғларида аждарлар худди жон битгандай чопади. Юлдузлари худди кўкдагидай чарақлайди. Худо берган чевар қиз. Мен уни ташлаб кетмайман. Сизлар кетсангиз, мен ҳам сизлар билан бирга кетаман. Ёлғиз ўзи қочиб қайга боради? Бунинг устига куни кеча кўзи ёриган.

– Мен ҳам шуни айтаман-да, Олтун. Эртага ярим тунда йўлга тайёр бўлиб туриш керак. Кетамиз. Сен Дўғуланг ва чақалоқ билан ёпиқ аравада, мен эса иккита от билан ёнларингизда бўламан. Ёйиқ томонга юрамиз. Тонг ёришгунча кўздан йироқ кетиб, бошимизни панага олсак, марра бизники. Эрталаб орқамиздан қувлаб етиб олмасалар бас. У ёғига қорамизни сира кўрсатмаймиз...

Улар жим қолдилар. Юзбоши Эрдене эгарга ўтирмасдан олдин бошини эгиб чўри Олтуннинг қуруқшаган қўлларини тутиб ўпди. Олтунни худонинг ўзи ярлақаб уларга еткизган эди. Бу кичкинагина аёл кўп йиллар бурун Чинмочинда асир қилиб олинган, ўшандан буён Чингизхон қўшинларининг ўғруқида чўрилиқ қилиб қолиб кетган эди. Бундоқ олиб қараганда, у Эрденега ҳеч

ким ҳам эмас: Кунботарга юриш қилаётган Чингизхон издиҳомида дуч келган тасодифий ҳамроҳ, хизматкор. Аммо аслини олганда, ҳаёт-мамот ҳал бўлаётган дамларда ошиқ-маъшуқларнинг бирдан-бир вафодор таянчи. Юзбоши фақат чўри Олтунгагина ишониш мумкинлигини яхши тушунарди. Бошқа ҳеч ким йўқ, бошқа ҳеч ким! Улуғ юришдаги ўн минглаб қурол-яроғли майдон кўрган, жангжў кишилар орасида ёлғиз шу муштипар чўри хотингина унга қайишиб, унинг ёнини олиши мумкин. Ёлғиз шу чўри хотин, бошқа ҳеч ким. Кейинчалик худди шундай бўлиб ҳам чиқди.

Ўша кунни алла-паллада ўзининг оққашқа Оқюлдуз деган отига миниб, ўғруқ, кўронлар ва қароргоҳларда уйқудаги қўшин оралаб ўтиб бораркан, юзбоши эртанги кунни ўйлаб, худодан бегуноҳ мурғак гўдакка мадад беришни ўтинарди, зотан, ҳар бир янги туғилган чақалоқ худонинг иродасидан мужда; ўша иродага кўра кимдир қачондир одамлар ўртасида, одамлар либосида худди худо янглиғ пайдо бўлади ва ўшанда ҳамма инсон аслида қандай бўлишини кўради. Худо эса бу – Осмон, англаб бўлмас, муаззам Осмон. Ким туғилади, ким яшайди, кимга қандай тақдир ато этади – буни ёлғиз Осмонгина билади.

Юзбоши Эрдене от устида ўтириб, юлдузли осмонга кўзларини югуртирар, хаёлан Осмондан мадад ўтинар, дилидан тақдирнинг жавобини изларди. Аммо осмон садо бермасди. Ой тиккада, кўк тоқида ёлғиз ҳоким, унинг кумуш нурлари тун сирлари ва уйқу оғушидаги Сариўзак чўлларига қуйилиб ётарди...

Эртаси тонг қоронғисида яна довуллар даранглаб жамики лашкарни уйқудан туриш, қурол-аслаҳаларни тақиш, отларга миниш, сафар анжомларини араваларга ортишга даъват этди ва яна хоқоннинг шаддод ҳукм-ҳиккасидан оёққа қалққан, жунбушга келган Чингизхоннинг дашт ўрдуси Кунботар сари йўл олди.

Юришнинг ўн еттинчи куни эди. Сариўзак чўллари-нинг ўтиш энг қийин бўлган не-не машаққатли макон-лари орқада қолди. Бир-икки кундан сўнг Ёйиқнинг қайир ерлари бошланади. У ёғига йўл Итил дарёсига олиб чиқади. Бу улуғ дарёнинг сувлари одамлар яшайдиган заминни икки бўлакка - шарқ ҳамда ғарбга ажратарди.

Яна бари аввалгидай. Олдинда ўйноқлаб жавлон урган қора отларда яловбардорлар боришади. Улар ортида кезегуллар ва аъёнлари қуршовида Чингизхон. Унинг тагида оқ ёлли, думи қора, суюкли оти Хуба бир маромда йўрғалайди. Хоқоннинг боши узра эса яна ўша доимий ҳамроҳи – оқ булут парчаси кўзларини гизли қувонтириб, хоқон юрагини яшириш қийин бўлган ғурур-ифтихор билан тўлдиради, сузади. Хоқон қайга юрса, оқ булут ҳам ўша ёққа сузади. Ерда эса Чингизхоннинг саф-саф лашкарлари, ўғруқлари, кўронлари чўлнинг у чеккасидан бу чеккасигача мўр-малахдек қоплаб, одам издиҳомлари Кунботар қайдасан деб йўл босади. Кўшин суронлари узоқда гулдурос солаётган денгизни эслатади. Ушбу сон-саноксиз издиҳом, одамлар, отлар, аравалар, қурол-аслаҳа, кўч-кўрон, қорамоллар селдай оқади, буларнинг бари Чингизхон куч-қудратининг тимсоли, ундан бино бўлган, унинг ниятларидан туғилган эди. Ушбу соат у эгарда ўтириб худонинг камдан-кам бандалари хаёлга келтиришга журъат этадиган ўша-ўша – дунёга якка ўзи ҳукмронлик қилиш орзуси, осмон остидаги ягона абадий салтанат ва бу салтанатда қатто ўлимидан сўнг ҳам ҳукмронлик сурш ҳақида ўй ўйларди. Қандай дейсизми? Тош лавҳаларда олдиндан битилган ясоқлар орқали. Дунёни қандай идора қилиш ҳақидаги қоятошларга ўйиб битилган амру фармонлари – ясоқлари мустаҳкам тураркан, ёруғ оламда ҳеч қачон унинг иродаси ўлмагай. Хоқон йўл қатъ айларкан, шуларни миясида пишитарди. Тошларга муҳрланган битиклар унинг учун ўлмасликнинг га-

нақшин, доим ҳамма нарсани биладиган, юриб чарчамайдиган хептегул бу сафар ҳам хабарни барчадан илгари етказди. «Улуғларнинг улуғи, хоқоним, сенга бу хабарни маълум қилиш менинг вазифам, ўзинг бу борада қаттиқ огоҳлантириб қўйгансан», – ёғ босган кўкси хириллаб ўз хабарини тугатди хептегул Арасан. У шамолда хоқон сўзларимни яхши эшитсин деб, унинг узангиси ёнида отини йўртиб борарди.

Чингизхон дафъатан англамади, хептегулга дарҳол жавоб бермади. Уша дамда унинг хаёли муқаддас тош битиклар билан банд эди, бостириб келаётган кўнгил-хираликка дастлаб рўйхуш бермади, бундай хабар ўзига шунчалар қаттиқ таъсир қилишини кутмаган эди ва буни анчагача сира тан олгиси келмади. Чингизхон хафаланди, ранжиди, индамади, жаҳли кўзиб отини қичади, шунда унинг енгил савсар пўстинининг этаклари худди кўрқиб учган қушнинг қанотлари каби икки ёққа кўтарилиб парвоз қилди. Хептегул Арасан хон ёнида жадалларкан, нима қилишини билмай қийин аҳволда қолди: у хоқоннинг ёнгинасида ортиқча бир ҳаракат билан унинг ғазабини келтирмаслик учун дам оти жиловини тортар, дам сўз айтса, баногоҳ эшитмай қолмай деб, узанги-баузанги боришга тиришарди. У ҳукмдорнинг нега бунча узоқ жим бўлиб қолганлиги сабабини тушунмас, бунга фаросати етмасди. Бор-йўғи икки оғиз гапни айта қолса-ку, олам гулистон: уни ўлдирилсин деса, бас – ўша заҳоти аёлни ҳароми боласи билан бирга хоннинг олий фармонини бузиб бола туққани учун кўронда бўғиб ўлдириб қўя қоладилар. Баччағарни кигизга ўраб бирпасда тинчитадилар – бошқаларга ҳам ибрат бўлади - тамом-вассалом.

Бирдан хоқон елкасидан ошириб шахд билан сўз айтдики, хептегул ҳатто эгаридан сапчиб кўтарилиб кетди.

– Кўч-кўрондагилар бу қанжиқнинг туғишини кутиб ўтиришган эканми? Унинг иккиқат бўлганини ҳеч ким кўрмаган эканми? Ёки кўриб кўрмасликка олишганми?

Хептегул Арасан воқеанинг қандай бўлганини тушунтириш учун оғиз очган эди, сўзлари узук-юлуқ чиқди, шунда хон уни амрона тўхтатди:

– Оғзингни юм!

Бир оз вақт ўтгач, у заҳарханда қилиб сўради:

– Агар ҳеч кимнинг хотини бўлмаса, унда асли ким ўзи ўша тукқан хотин, ошпазми, кирчими, молчими?

Хон тукқан хотин каштачи эканлигини эшитиб, ғоятда ажабланди. Бинобарин, илгари ҳеч қачон кимдир унинг олтин байроқларини тикишини хаёлига келтирмаган экан. Худди шунингдек, у ҳеч қачон кимларнингдир унга этик ясаши, бошпана ўтовлар қўндириши ҳақида сира ўйлаб кўрмаган экан. Нимага ҳам бунга бошини қотирсин, ахир байроқлар у билан ёнма-ён – ё у келмасдан илгари унинг қўшинлари ичида ҳамма ёқда худди олдиндан ёқиладиган гулхан оловлари каби лашкаргоҳлар, селдай оқаётган суворийлар орасида, жанггоҳлар ва базмгоҳларда ўз-ўзидан пайдо бўлмайдими сабил? Мана, ҳозир ҳам – олдиндан яловбардорлар унга йўл очиб, отларини ўйноқлатиб, гижинглатиб бормоқдалар. У Кунботарга ўз байроқларини ўрнатиш, ўзгаларнинг туғларини улоқтириб ташлаб, поймол этиш учун юришга отланган. Ҳа, шундай бўлажак... Ҳеч ким ва ҳеч нарса унинг йўлига тўсиқ бўлолмайди... У билан бирга жаҳонни эгаллаш қасдида келаётганларнинг ҳар қандай, ҳатто энг арзимасдай туюлган интизомсизлиги дарҳол қақшатқич тарзда жазоланади, бўйсунмаганлар ўлим шарбатини тотажақлар. Жазо бўйсундириш учун қўлланади – бир кишининг қўп одамлар устидан ҳукмронлик қуроли мана шу ва у ҳеч қачон ўзгармайди.

Лекин бу воқеада ёлғиз каштачининг ўзи айбдор эмас, албатта лашкар ёки кўронда яна аллаким бор, бўлиши керак... Лекин ким у?..

Шу ондан бошлаб Чингизхон қовоғини дарғазаб уйди, буни унинг тошдай қотган юзидан, қоплонники-

дек кўзларининг киприк қоқмай оғир боқишидан, эгар-да худди шамолга қарши бораётгандек бўлиб таранг тортилиб ўтиришидан билса бўларди. Лекин зудлик билан битириладиган зарур ишлар билан унинг қошига келишга журъат этган кимсаларнинг биронтаси хоқон қандайдир каштачи хотин билан унинг номаълум ўйнаши йўл қўйган тийиқсизлик туфайлигина эмас, балки бу воқеа унга бошқа бир аччиқ, аламли ҳодисани эсла-тиб юборганидан озурдадил эканлигини билмасди. Зо-тан, бу ҳодиса унинг юрагида битмас-туганмас алам, уят, изтиробга тўла из қолдирган.

Яна ёшлик чоғлари бўлиб ўтган ўша воқеани эслаб яраси янгиланди, юраги ачишиб жизиллаб кетди. У пайтлар ҳали унинг асл исмини айтиб Темучин деб чақирардилар. У чоғлар ҳали ҳеч ким отасиз ўсган етимча Темучин Тўрт Тараф Дунё Ҳукмдори бўлади деб хаёлига ҳам келтирмасди. Ўша пайтлар унинг ўзи ҳам ҳатто бундай нарсаларни ўйлаб кўрган эмасди. Ўшанда ёшлик чоғлари у фожиа ва шармисорликка дуч келди. Ҳали болалик кунларидаёқ унга бешиккертти қилиб қўйилган навраста хотини Бўртэ келин-куёв бўлган-ларига ҳали бир ой ўтмай қўшни меркитлар қабила-сининг босқини пайтида ўгрилаб кетилди. Кейинча уни улардан тортиб олиб келгунча неча кунлар, неча тунлар ўтди, уларни бармоқ билан санаб чиқай деса, ҳамон журъати етмайди, юраги орқасига тортиб кета-ди... Ҳолбуки, у эндиликда сон-саноқсиз лашкар тортиб, Кунботарни ишғол этиш, дунё салтанатининг тахтида ўз номини абадулабадга ўчмас, етиб бўлмас қилиб қол-дириш, ҳаммадан шон-шуҳратда ўтиш... ва бари-барини унутиш учун йўл юрмоқда.

Ўша тунга ҳам қанча замонлар бўлди, қон-жон тала-шиб уч кун омонсиз жанг қилдилар, сўнг ифлос меркит-лар жонларини ҳовучлаб тирақайлаб қоча бошладилар. Улар йилқилари, кўралари, манзилларини ташлаб па-ла-партиш чекиндилар. Ўлар даҳшатли, шафқатсиз

босқинга дош беролмай сабил жонларини қутқариш учун қасос ўтидан кўрқиб қочардилар. Ўшанда ўч олиш учун ичилган қасамнинг сўзлари амалга ошди. Унда шундай дейилган эди:

*Аждодлардан қолган шонли юксак туғимни
Қурбонликнинг қони билан тўлғаб бўядим.
Жанг олдидан ноғоранинг терисин тортиб
Қалдиратиб уни чалиб, суронлар солдим.
Қора ёлли тулпоримга сакраб ўтириб,
Совут-сипаримни тортиб устимга илдим,
Шамширимни кескир қилиб қўлимга тутдим,
Удит-меркит билан жанг қиламан ўлгунча..
Меркитларни битта қўймай қириб ташлайин,
Қимирлаган жон қолмасин ғаним юртида..*

Бу дахшатли қасамёд тўла ўз ухдасини топгач, тун кўйнида дод-фарёд кўтариб жонҳолатда қочиб бораётган, таъқиб қилинаётганлар орасида бир усти ёпиқ арава – телеган ҳам узоқлашарди. «Бўртэ! Бўртэ! Қаердасан? Бўртэ!» – деб қичқирарди хуноби ошиб Темучин. У ўзини ҳар ёққа уриб Бўртэни қидирар, уни ҳеч қаердан тополмасди. Ниҳоят, у шитоб билан қочиб бораётган телеган аравани қувиб етди. Темучиннинг одамлари арава ҳайдаётганларни бир зум ичида қириб ташладилар. Шунда Бўртэ бирдан унинг чақириқларига жавоб берди: «Мен бу ерданман! Мен Бўргэман!» У ёпиқ аравадан пастга сакради. Темучин ўзини отдан таппа ерга отди. Улар бир-бирларининг қучоқларига ташландилар ва тун бағрида шундай яна топишдилар. Навраста хотинини соғ-саломат бағрига босган ўша дамда Темучиннинг юраги қутилмаганда ўқ теккандай сирқираб кетди. У хотинининг қайноқ, ипақдек майин бўйнида аллақандай ёт, бегона ҳид анқиётганлигини сизди. Бу сассиқ ҳид кимнингдир мўйлабидан юққанга, кимдир хотинига тегинганга ўхшарди. Шунда Темучин лабла-

рини қаттиқ тишлади ва тек қотди. Унинг агрофида жанг, олишув давом этарди, бир томон иккинчи томондан ўч олар, қийратарди...

Ўша ондан эътиборан у бошқа жангга аралашмади. Асирликдан қутулган хотинини аравага ўтказиб орқага қайтди. У ичини ўт каби ёндирган ва ит каби талаган аламини айтиб солмаслик учун ўзини қаттиқ бошишга уринарди. Бари бир кейин бир умр қийноқдан қутулмади. Хотини ўз ихтиёри билан ғанимлар қўлига асир тушмаганлигини у яхши тушунарди. Шунга қарамасдан, қандай қилиб навраста хотин асирлик укубатларидан қутулиб қолдйкин? Ахир бошидан лоақал бир тола сочи тўкилмаган-ку? Афтидан, Бўртэ асоратда кўп қийинчиликлар кўрмаганга ўхшарди. Унинг турқи тароватига қараган одам ҳеч кўп азоб чекибди-да, бечора, деб айта олмасди. Йўқ, кейин ҳам икковлон бу ҳақда ҳеч қачон чурқ этиб оғиз очмадилар.

Бутунлай тор-мор бўлгач, бошқа ўлкаларга ёки бориш қийин овлоқларга қочишга улгурмаган ва энди ҳеч қандай хавф-хатар туғдирмайдиган оз сонли меркитлар чўпон-чўлик, хизматкорга айланиб қуллик бўйинтуруғини олдилар. Лекин ўшанда ҳам Темучиннинг қаҳри сўнмади, ўч олишдан тўхтамади. Буни тушуниш қийин эди. Ҳолбуки, бу пайтга келиб энди у Чингизхон бўлиб қолган эди. Қочиб улгурмаган барча меркитлар бир бошдан қириб ташланди. Улар орасида асирликда юрган Бўртэни эслайдиган бирон зот қолмади.

Кейинроқ Чингизхон яна уч маротаба уйланди. Лекин тақдирнинг зарбасидан етган ўша жароҳатни ҳеч нарса даволай олмади. Хоқон шу битмаган ёмон жароҳат билан яшарди. Бу кўҳна жароҳатдан доим қон силқиб турар, бироқ уни ҳеч кимса билмасди. Бўртэ кейин унга тўнғичи Жўчини туғиб берди. Чингизхон калласини бир жойга қўйиб обдан ҳисоблаб чиқди – увдай олиб қараганда ҳам, бундай олиб қараганда ҳам тўғри чиқарди. Бола унинг ўз пуштикамаридан туғил-

ган бўлиши ҳам мумкин эди, бўлмаслиги ҳам. Номалумлигича қолган аллаким унинг номусини ерга уриб, шу билан бир умрга уни ҳаловатдан маҳрум этди.

Гарчи байроқ тикадиган аёл туққан боланинг отаси хоқонга ҳеч қандай даҳли бўлмаса-да, ҳукмдорнинг нечукдир қони қайнаб кетди.

Баъзан одам боласи учун дунё бир зум ичида ўзгариб кетиши, ағдар-тўнтарга учраши ҳеч гап эмас. Ҳолбуки, ҳозиргина олам унга маъноли, бут ва салиқали бўлиб туюлиб турган эди... Улуғ хоқон қалбида худди мана шундай ағдар-тўнтар ўзгариш юз берди. Теварак-атрофдаги ҳамма нарсалар хабар келгунча қандай бўлса, шундайлигича турарди. Бали, илгарида қора тўриқ отларини ўйнатиб яловбардорлар аждар байроқларини шамолда ҳилпиратиб борадилар; тагидаги содиқ оти Хуба бир текисда йўртади; ён-атрофда ва орқа томонда чопағон отларга минган аъёнлари иззат-икром сақлаб келаётир; теваракда вафодор жасур соқчилари – «ярим туман» бўлаклари – кезегуллар: бутун чўл бўйлаб то кўз илғамас уфқларга довур қўшинларнинг туманлари – жанговар кучлар ва уларнинг таянчлари – туман ўғруқлари ҳаракатда. Унинг боши устида, мана шу одамлар издиҳомлари узра осмонда оқ булут садоқат билан сузиб боради. У сафарнинг илк кунлариданоқ Олий Осмон ҳимоятдан гувоҳлик беради.

Ҳамма нарса афтидан аввалгидай эди. Бироқ нимадир оламда ўзгарган, силжиган ва бу хоқоннинг қаҳр ўтини тобора аланга олдирадди. Демакки, кимдир унинг амрига қулоқ солмаган, демакки, ўзининг тийиқсиз ҳирсу ҳавасларини унинг буюк мақсадларидан юқорироқ қўйишга журъат этган, демакки, кимдир унинг фармонига атайдан қарши борган! Унинг сипоҳларидан кимдир жон куйдириб фидокорона хизмат қилиш ўрнига, хоқонга сўзсиз бўйсуниб, фармонбардорлик ўрнига кўпроқ тўшакда хотин билан ўйнашиб ётишни афзал билган! Яна бунинг устига аллақандай

рови бўлажак. Бу фикр унинг ўй-хаёлини бутунлай ўзига машғул қилиб олди ва унга тинчлик бермай қўйди. Бу иш билан шу қиш ичи Итил бўйига етиб, ўйлаган ишлари билан шуғулланишни кўнглига маҳкам тутди. То кечик пайти келгунча у олимлар, донишмандлар ва башоратчиларни чақиради-да, мангу салтанат тўғрисидаги ўз олтин ўй-хаёллари, амру фармонларини баён этади ва уларнинг бари қоятошларга бирма-бир муҳрланади. Унинг сўзлари дунёни ағдар-тўнтар қилиб юборади ва бутун борлиқ жаҳон унинг оёқларига тиз чўқади. У ана шуларни ўйлаб юришга отланди, дунёдаги жамики нарсалар бари мана шу мақсадга хизмат қилмоғи ва нимаки бу ишга зид бўлса, юришда ғалабага хизмат қилмаса, кули кўкка совурилмоғи, йўлдан улоқтириб ташланмоғи даркор.

*Яна юрагига байт қуйилиб кела бошлади:
Салтанатга олмос чўққи деб
Осмонимга ойни ўрнатай...
Балли!*

*Чумоли ҳам қочиб қутулмас
Лашкарим отининг остидан...
Балли!*

*Тарихнинг юк тўла жилдини
Миннатдор насллар олишар,
Отимнинг устидан тушириб
Қудратим қадрини англашиб...
Балли!*

Шундай тўғри келиб қолдики, худди мана шу куни чошгоҳ пайти Чингизхонга кўрондаги аёллардан бири хоннинг қаттиқ ман этганига қарамасдан туғиб қўйганлиги хабарини егказдилар. Бола туғибди – кимданлиги номаълум. Бу гапни хепегегул Арасан топиб келди. Кўзлари жайноқланиб турадиган, икки юзи қип-қизил

нотавон хотин, каштачи – гўё ундан кейин байроқ тикувчи ҳеч ким қолмайдигандай – хоқон ман этганига қарамай бола туғиб ўтирганини кўрмайсизми? Ҳолбуки, ўғруқлардаги бошқа барча хотин-халаж токи хоннинг изни бўлмагунча ҳомила бўладиган андомларини бутунлай беркитиб ташлаганлар!..

Хаёлида гужгон ўйнаган бу фикрлар унинг кўз ўнгини қоронғилаштириб, худди ёввойи ўт-ўлан, худди ёввойи ўрмонзор каби тобора авж оларди; гарчи у, умуман олганда, бу воқеа жуда майда, ҳатто хон алоҳида эътибор қилиб ўтиришига арзимайдиганлигини тушуниб турса-да, бошқа амрона, қаҳрли овоз тобора жумбишга миниб, шафқатсиз жазо беришликни, хоқон амрига бўйсунмаганларни бутун қўшин олдида қаттиқ жазолаш, қатл этишни талаб қилар ва бошқа фикрларни тобора хиралаштириб, четга сурарди.

Ҳатто ўша кунни чопагон, ҳориб-чарчамас Хуба хоқон устидан уззукун тушмагач, ўзини худди юк устига юк ортиб бораётгандай туйди, шунданмикин, доим худди камон ўқидек текис елиб бора турган чарчамас йўрға кўпириб қора терга тушди, илгари ҳеч қачон у бундай ҳолни бошидан кечирмаган эди.

Чингизхон дам урмай қаҳру ғазаб оташида йўлни давом эттирарди. Гарчи сафарга ҳеч нарса тўсқинлик қилмаётган, сахройи лашкар издиҳоми Кунботар сари ҳеч қандай тўсиқсиз олға жилиб бораётган эса-да, бироқ хоқоннинг дунёни бўйсундиришдек улуғвор мақсадлари йўлида алланимадир рўй берган эди: унинг ўзгармас амру фармонлари чўққиларидан қандайдир кўзга кўринмас, жуда ҳам ушоқ бир тош юмалаб кетди баногоҳ. Унинг тинчлигини мана шу нарса ўғирлаган эди. Йўлда у шуни ўйлаб борди, шу уни худди тирноқ остига кирган зирапчадек безовта қилиб, ташвишга солаётир, у фақат шунинг устида бош қотираркан, аъёнлару мулозимларидан тобора қаттиқроқ ранжирди. Қандай қилиб улар бу гапни хотин туғиб қўйгандан

кейингина айтишга журъат этдилар? Аввал қаерда эдилар, қаерга қараган эдилар, бир хотин иккиқат бўлганини кўриш-билиш шунчалар қийин эканми? Мабодо олдин кўриб хабар етказганларида, унда ҳаммаси бутунлай бошқача бўларди – хотинни бўйнига уриб худди қанжиқ итдек ҳайдаб юбормас эдиларми унда? Энди нима қилиш керак? Воқеани унга баён қилганларидан сўнг у ўғруқлар устидан турган нўённи ҳузурига чақиртирди, қаҳрини сочиб сўраб-суриштирди – қандай қилиб каштачи хотиннинг кўзи ёримагунча буни ҳеч зот кўрмаган, билмаган, фаҳламаган, то содиқ хизматкорлар бола йиғисини эшитиб хабар қилмагунларича ҳеч кимнинг иши бўлмаган? Шундай ҳам бўлиши мумкинми? Нўён хоқоннинг бу зардали саволларига тутила-тутила жавоб бердики Дўғуланг деган байроқ тикувчи каштачи хотин энг чеккадаги ўзига холи ўтовда турган, иш билан жуда банд эканлигини баҳона қилиб, ҳеч ким билан борди-келди қилмаган, ўзининг алоҳида араваси, алоҳида чўриси бўлган, қачон унинг қошига хизмат юзасидан кирганларида каштачи хотин доим байроқларнинг ипак матоларига ўралиб ўтирган. Одамлар буни каштачи хотин ипак матоларга безаниб ўтиришини яхши кўрса керак, деб тушунишган. Шунинг учун унинг ҳомиладорлиги кўзга ташланмаган. Чақалоқнинг отаси ким – номаълум. Каштачи хотин ҳали сўроқ қилинмаган. Чўрининг эса ҳеч нарсадан хабари йўқ эмиш. Ана энди топиб кўринг-чи айбдорни...

Чингизхон дилгир бўлиб бу воқеа унинг олийшон диққат-эътибор кўрсатишига арзимаслигини ўйларди. Лекин ҳамон кўшинда сафар чоғида бола туғишни тақиклаб фармон чиқарган ва ҳамон ҳар бир кўшин бошлиғи рўй берган ҳодиса ҳақида юқорига маълумот бериб турган экан, хоқон шу вазиятда ўзи чиқарган олий фармонга гаров бўлиб қолганлигини сезди. У ўз фармонини бекор қилолмасди. Жазога тортиш шарт эди...

Тун яримга оғгач, юзбоши Эрдене зудлик билан иш чиқиб қолди, туманбошининг ҳузурига боряпман деб, ташқарига чиқди. Лекин бу лашкаргоҳдан чиқиш учун бир баҳона эди, холос. Шу Кеча у ўз маъшуқаси билан қочишни келишиб қўйган эди. У ҳали бари хоқонга етиб борганлиги, Дўғуланг билан биргаликда чақалоқни олиб қочиб кетолмаслигини билмасди.

Иккинчи отни худди овчи итдек жиловидан етаклаб олган юзбоши Эрдене лашкарларнинг қароргоҳларидан омон-эсон ўтиб, Дўғулангнинг ўтови қурилган ерга яқинлашаркан, ишқилиб, нўённинг тунги соқчиларига дуч келиб қолмайин-да, деб худодан сўрарди. Нўён кўриқчилари жуда қаттиқ суриштиришади, шафқатсиз бўлишади, агар сипоҳийлардан биронтаси сутдан тай-ёрланган ароқ ичиб, маст бўлганини кўриб қолишса, аямай жазолашади, аравага от ўрнига қўшишади ва ўласи қилиб қамчилаб арава торттиришади...

Юзлик бўлукини ташлаб қочишга чоғланган Эрдене шуни яхши билардики, агар қўлга тушса, унга энг қаттиқ жазо берилади – ё кигизга ўраб бўғиб ўлдирадилар, ё дорга осадилар. Агар қочишга муяссар бўлса, узоқ мамлакатлар, бошқа ўлкаларга бош олиб кета билса, жазодан омон қолиши мумкин...

Бу вақтлар чўл кечаси ойдин эди. Ҳамма ёқда қароргоҳлар, йилқилар, қаёққа қараманг, чўғлари қизарган гулханлар атрофида аскарлар ухлаб ётишарди. Бунчалар кўп одам ва юк-юмушлар орасида кимнинг қайга, нимага бораётганлиги билан ҳеч кимнинг иши-хуши йўқ. Юзбоши Эрдене мана шуни ҳисобга олган, толейига ёзилган бўлса, Дўғуланг билан чақалоқни ўнгариб олиб қочиб кетади...

Уста ҳунармандлар манзилига яқинлашган заҳоти у ёмон бир кори ҳол юз берганлигини сизди. Юзбоши отидан сакраб тушиб, жиловини қўлида маҳкам тугганча, отларини пана қилиб тек қотди. Ҳа, иш чатоқ эди! Энг

чеккадаги ўтов олдида катта гулхан ёнар, бутун атрофни хавотирли лапанглаган шуълалари билан ёритарди. Ўнлаган отлиқ ясовуллар олов теварагида баланд овоз билан ўзаро гаплашиб туришарди. Уч ясовул эса отларидан тушиб, улар Дўғуланг билан қочишга мўлжаллаб кўйишган аравага от кўшарди. Кейин Эрдене ясовуллар Дўғуланг билан чақалоқни ўтовдан олиб чиқишганини кўрди. Олов ёғдусида Дўғуланг савсар пўстинчасида боласини бағрига босиб турар, ранги оқарган, ночор, уни қаттиқ кўрқув босган эди. Ясовуллар ундан нима-нидир сўрашарди: «Жавоб бер! Айт, айт дейман сенга! Қанжиқ, жалаб!» – деган бақир-чақирлар эшитиларди. Кейин чўри Олтуннинг додлаган саси келди. Ҳа, ростдан ҳам, бу унинг овози эди. Олтун: «Мен невлай?! Нега мени урасиз? Кимдан туққанини мен қаердан биламан? Чўлда бугун бўлмаган-ку бу! Тўғри, у яқинда туғди, кўриб турибсиз. Нима, ўзингиз тушунмайсизми, бу тўққиз ой илгари бўлганини?! Хўп, мен невлай қачон ким билан бўлганини? Нега мени урасиз?! Нега уни кўрқитасиз, юрагини ёриб юбордингиз-ку, ахир унинг янги кўзи ёриган, чақалоғи бор! Ахир у сизларнинг хизматингизни қилмадими, байроқларингизни бошлаб тикиб бермадими, сафларингиз бошида кўтариб бормаяпсизми у тиккан байроқларни? Нега энди ўлдирасиз, нега, нега?!»

Шўрлик Олтун туёқ остида қолган майсадек, қўлидан нима ҳам келарди. Юзбоши Эрдененинг ўзи ҳам ҳатто қаршилиқ кўрсатишга ботинмади, бунинг устига ўнлаб қуролланган ясовулларга қарши нима ҳам қила оларди?! Бир-иккитасини гумдон қилиб ўзи ҳам ҳалок бўлсинми? Бироқ бундан нима фойда? Ясовулларнинг одати маълум – одамга тўда бўлиб ташланишади. Ҳам-малари бирдан ёпишадилар. Ур калтак-сур калтак қилиб қон чиқармагунча қўймайдилар.

Юзбоши Эрдене ясовуллар Дўғуланг билан чақалоқни аравага ўтқазиб, чўри Олтунни ҳам улар ёнига

улоқтириб, тун қўйнида аллақайгадир олиб кетаётган-ликларини кўриб турди.

Шу билан бари босилди. Атрофга сукунат чўкди. Манзил бўшаб, хувиллаб қолди.

Кейин шунда олисдан итнинг акиллаши, отларнинг кишнаши, тунги манзиллардан алланечук ноаён саслар эшитилди.

Каштачи Дўғуланг ўтови олдидаги олов ёниб бўла-ёзди. Инсон азоблари, уринишлари, тортишиб-талашишларини ўз комига ютиб, осуда, сассиз нур сочган юлдузлар хувиллаб ётган бўшлиқ маконларга совуқ нигоҳ ташлар, гўё азал-азалдан ҳаммаси худди шундоқ бўлиши керакдек...

Бамисли туш кўраётгандек бўлиб юзбоши Эрдене бирпасда увушиб, муздек қотиб қолган қўллари билан иккинчи отнинг калласидан юганини чиқарди ва ўзининг нима қилаётганлигини англамай, отнинг оёғи остига ташлади. Сувлиқ шақирлаб ерга тушди. Эрдене нафаси қисилиб, ўзининг қисқа-қисқа ҳаво олаётган товушини эшитди, нафас олиш тобора оғирлашиб борарди. Шундай бўлса ҳам, у отнинг яғринига уриб уни ҳайдаб юборишга ўзида куч топди. Энди бу отга ҳожат қолмаган, уни ўз эркига қўйиб юбориш даркор эди. Жабдукдан бўшалган от ўз тунги уюрини қидириб йўртганча ғойиб бўлди. Юзбоши Эрдене эса қаёққа ва нимага бораётганлигини ўзи ҳам билмай, чўлда боши оққанча кетди. Унинг садоқатли ва айрилмас оқ қашқа оти Оқюлдуз эса орқасидан жиловда оҳиста эргашарди. Юзбоши Эрдене Оқюлдуз билан кўп жанглари кўрди, лекин минг афсуски, суюкли ёри ва янги дунёга келган чақалоғини аравага ўтқазиб тақдирнинг ёвуз чангалидан олиб қочишга муяссар бўла олмади.

Эрдене худди кўр бўлиб қолгандай, оёқостида ҳеч нарсани пайқамай юриб борарди. Унинг кўзлари жиқ ёшга тўлган, соқолларини хўл қилиб дувиллаб оқиб тушарди. Ойнинг осуда тўкилган нурлари унинг букилган

қадди, титраган елкаларида безовта кўлкаларди... У ёруғ оламда ўз ҳолига ташлаб қўйилган, тўдасидан айрилган ёлғиз жонивор каби сандирақлаб қадам ташларди. Қўлингдан келса – яша, қўлингдан келмаса – ўлиб кет. Бошқа ҳеч қандай йўл йўқ... Энди у нима қилсин, қайга борсин? Ўлимдан бошқа чора қолмаган эди. Кўк-сида чидаб бўлмас даражада нолиб оғриётган юрагига пичоқ санчиб, шу билан бу аламангиз оғриқ азобидан бир йўла қутулган беҳ эди, ё бўлмаса бу ерлардан буткул бош олиб кетиб, аллақайларга қочиб даф бўлмоқ, йўқолмоқ керак эди...

Ўзбоши ўзини ерга отди ва ўкириб йиғлаб, қаттиқ шағал тош ерларни кўллари билан сидириб, таталаб, тирнаб қорнида судралди, лекин ер ёрилмади, унга жой бермади. Кейин у тиззалаб ўтирди ва белидаги пичоққа кўл юборди...

Чўл сукунатга ғарқ бўлган, ҳувиллаб ётар, кўк осмон юлдузлари чарақларди. Фақат вафодор от Оқюлдузгина ой нурига кўмилганча эгасининг амрини кутиб оҳиста пирқиллаб-пирқиллаб қўярди...

Ўша саҳар чоғи бутун кўшин йўлга тушмасдан олдин ноғорачилар баланд тепаликка тўпланиб, лашкарни жам бўлишга чорлай бошладилар. Довулбошлар янгради. Тумонат атрофни суронли товушларга тўлдирди, ҳаволар зириллади, юраклар ларзага келди, довулбошлар тобора шиддат билан гумбурларди. Ҳўкиз териси тортилган кўс ноғоралар худди панжара ичида қамалган ваҳший махлуқлар каби дам тарақлаб, дам гумбур-гумбур қилиб, жунбишга келар, ҳаммани бузуқ хотин, байроқ тикувчининг қатлига чақирарди. Бу сафар чоғида туғиб қўйган хотиннинг оти Дўғуланг эканлигини кўпчилик билмасди.

Ноғораларнинг шомоний садолари остида худди кўрикка чиққандек, отлиқ кўшинлар барча қурол-яроғларини тақиб, тепа ён-атрофида юзлик-юзликларга бўлиниб, ярим ҳалқа бўлиб жойлашар, кўшин-

ларнинг қанотларида эса ўғруқлар арава-паравалари, кўч-кўронлари ва барча хизматчи, уста-хунармандлари – ўтовчилар, қуролсозлар, от абзалчилар, тикувчилар, аёллар ва эркаклар, бари энг сара мева берадиган чоғидаги ёш-яланглар. Бу ибратли жазо аввало шулар учун, шуларни қўрқитиб қўйиш ва тартиб-интизомга солиш учун уюштирилмоқда эди. Юрак бетлаб хоқон амридан тонган ҳар қандай кимса мана шундай қатл этилажак!

Довулбошлар тепалик устида этни жунжиқтириб, дилларга қўрқув ларзасини солиб, тинмай гумбурлар. Чингизхон амру иродаси билан бўлаётган бу воқеага одамларни кўниктирар ва ҳатто бу чорани маъқуллашга ундарди.

Мана, ниҳоят довулбошларнинг тинимсиз айюҳаннос солишлари остида тепаликка олтин тахти равонда итоатсиз хавfli хотинни қатлга буюрган хоқоннинг ўзини олиб ўтишди. Шунча қийин-қистовга солсалар ҳам, аёл кимдан туққанлигини бари бир айтмади. Тахтиравонни сарғайган дўнг устига, қуёшнинг илк шуьлаларида чулганган, чўл шамолида ҳилпираётган, ипак билан қатланган, комидан олов пуркаётган аждарли байроқлар ўртасига қўйдилар. Шиддат билан ҳужумга отилган аждар хоқоннинг буюклик тимсоли эди. Лекин каштачи ўз жонли каштасида уни эмас, тамомила бошқани назарда тутганлигини ҳатто хаёлига ҳам келтирмасди. Аёл ўз қучоқларида шиддаткор ва ёвқур бўлган ўз аждарини ипак билан битган эди. Мана, энди худди шунинг учун ширин жонидан жудо бўлаётганлигини ҳеч ким билмасди.

Ўша мудҳиш дақиқа яқинлашарди. Ноғоралар айни қатл пайтида унларини ўчириш учунми, аста-секин овозларини пасайтирар ва бу билан оғир сукунатни янада оғирлаштирар, бунда вақт гўё кутиш ваҳшати ичида қолиб сизилиб оқар, тирқираб тарқалар, мисоли нафаси ичига тушиб кетарди. Сал кейинроқ ноғоралар ҳаётнинг . эҳв бўлиш онларини ваҳшиёна даранглаб,

қулоқларни батанг қилиб, оғир, шиддатли жунбишга кирази, қатли томоша қилаётганларнинг барчасини ўзига ром этади, уларнинг ҳушини йўқотган каллаларида ваҳшиёна ўч олиш эҳтиросини қўзғатади, ажаб аччиқ ва гизли қувонч уйғотади, ахир ўзингиз кўринг, баайни уни эмас, бутунлай бошқа бир одамни осиб ўлдириптилар-да.

Ноғоралар унлари пасайди. Барча жам бўлганлар асаблари таранг тортилиб кутишар, ҳатто суворийларнинг отлари ҳам қимирламасди. Чингизхоннинг тошдек чехраси тек қотган. Унинг маҳкам қимтилган лаблари, қисик кўзларининг совуқ, сўхта қараши бами-соли илонни эслатарди.

Қатлгоҳга яқин ўтов ичидан байроқ тикувчи Дўғулангни олиб чиққанларида, ноғоралар овози ўчди. Барзанги ясовуллар унинг қўлтиқларидан тутиб, иккита от қўшилган аравага чиқардилар. Дўғуланг аравада тик турар, унинг орқасидан ёш, бадқовоқ ясовул тутиб суяб турарди.

Сафларга тизилган одамлар гувиллашди ва, айниқса, хотин-халаж: э, ўша каштачи деганлари шу экан-да! Бузуқ! Эрсиз хотин! Шундай навраста ва кўҳлик экансан, биронта нўённинг иккинчи ё учинчи хотини бўлиб олсанг ўлармидинг? Агар у қартайган бўлса, янаям соз. Ўйнаб-кулиб, қайғу-ғам нималигини билмасдинг. Қайда! Бунинг ўрнига ошиқ-маъшуқ, ўйнаш бўлишиб, бола туғиб олганини қаранг, шарманда! Хоқоннинг юзига оёқ қўйиб-а! Энди жаззасини тортсин! Туянинг устида оёғи осмондан бўлиб кетади! Ҳолинг шу экан-ку, ойимча! Издиҳомнинг бу шафқатсиз суронли ҳукми довулбошлар наърасининг айни давоми эди. Хўкиз териси тортилган ноғоралар худди мана шунинг учун, яъни хоқон қаҳрига олган кимсага қарши нафрат ва ғазаб кўзғаш, ҳаммани ханг-манг қилиб қўйиш учун даранглар, сурон устига сурон солар, қулоқларни қоматга келтирарди.

– Ана, чўриси чақалоқни кўтариб чиқди! Қарангла-ро! – қий-чув кўтаришди юмушчи хотинлар. Ҳа, бу чиндан ҳам чўри Олтун эди. У болани латта-путталарга ўраб-чирмаб кўтариб олганди. Олтун кўзлари аланг-жаланг, қўрқиб қалтираб барзанги ясовул қўриқчилигида арава ёнида келар, унинг қўлидаги чақалоқ гўё ўлимга ҳукм қилинган каштачи аёлнинг гуноҳкор эканлигига тирик далолатдай эди.

Уларни қатл олдидан барча йиғилганларга сазойи қилиб кўрсатиб кўрқитиб қўйиш учун олиб борардилар. Дўғуланг энди тақдирга тан берди: ҳеч қандай раҳм-шафқат, афв қилинмаслигига кўзи етди.

Уни шармандаларча ташқарига судраб олиб чиқмасларидан пича олдин у гўдакка охирги маротаба кўкрагини тутди. Шўрлик болакайгина ҳеч нарсадан хабари йўқ, ноғораларнинг оҳиста сўниб бораётган така-тумлари садосидан енгилгина мудраганча маммасини мазза қилиб чапиллатарди. Чўри Олтун шу ерда эди. У мунграниб йиғлар, қаттиқ ўкириб юбормаслик учун дам-бадам оғзини қўли билан тўсарди. Шу кўз очиб-юмгунча ўтган фурсатда улар пичагина сўйлашиб олдилар.

– У қаерда? – шивирлаб сўради Дўғуланг болани шоша-пиша у кўкрагидан бу кўкрагига солиб. Қолбуки, у ўзи билмаган нарсани Олтун ҳам билмаслигини яхши тушунарди.

– Билмадим, – йиғи аралаш деди Олтун. – Узоқларга кетгандир бошини олиб.

– Айтганинг келсин! Айтганинг келсин! – ёлворгандай илтижо қилди Дўғуланг.

Чўри жавоб ўрнига алам билан бошини лиқирлатиб қўйди. Икки аёл ҳам бир нарсани хаёлларидан ўтказишарди: ишқилиб, юзбоши Эрдене бошини қутқариб кетган, қўл етмас жойлардан паноҳ топган бўлсин.

Ўтовдан ташқарида қадам товушлари, ғала-ғовур эшитилди:

– Олиб чиқ уларни! Оёғидан кўтариб судра!

Каштачи болани сўнгги марта бағрига босди, гўдакнинг сут ҳиди анқиган вужудини ўртаниб симирди ва сўнг қўллари қалтираб болани чўрига узатди:

– Ўлмагай ишқилиб, қараб тургайсан...

– Э қўйсанг-чи, буни ўйлама! – ўкириб юборай деб ҳиқиллади Олтун. Кейин бари бир ўзини ҳеч тутолмади. Овози борича уввос солиб алам билан йиғлади.

Ясовуллар уларни ташқарига судраб чиқардилар.

Чўл офтоби кўтарилиб қолган, уфқда осилиб турарди. Каштачи аёлнинг қатлидан сўнг сафарни давом эттиришга ҳозир турган қўшинлар ва кўронлар оша ҳамма ёқ Сариўзак чўллари – поёнсиз текис дашт ястаниб ётарди. Баланд телаликда хоқоннинг олтин тахтиравонни ярқирарди.

Ўтовдан чиқаётганда Дўғуланг кўз қири билан шу тахтиравонни кўришга улгурди, унда хоқоннинг ўзи етиб бўлмас худо каби ўтирарди, тахтиравон атрофида эса унинг қўллари билан тикилган олов пуркаган аждарли байроқлар чўл шамолида елпинарди, Гулдор чойшаб тагида ўтирган Чингизхонга тепадан ҳаммаси – дашт ҳам, лашкар ҳам, юмушчилар ҳам кафтда тургандек кўринарди, осмон бағрида эса унинг нақ боши узра вафодор оқ булути оҳиста сузарди. Каштачи аёлнинг қатли қўшинни йўлдан қолдирмоқда эди. Лекин бир ишни битирмагунча иккинчисини бошлаб бўлмайди. Бу унинг иштирокида ўтаётган биринчи ёки охириги қатл эмасди – турли-туман итоатсизликлар худди мана шундай йўл билан жазоланарди ва ҳар сафар хоқоннинг шунга ишончи ортардики, олий ҳукмдор томонидан ўрнатилган ягона тартиб-қоидага улуснинг бўйсунуши учун мана шундай очиқ жазо чораси зарур. Бинобарин, даҳшатли ўлим жазоси сенинг чекингга эмас, бошқа аллакимнинг қисматига тушганидан бир чеккаси кўрқасан, бир чеккаси суюниб ҳам қўясан пастарин бир тарзда. Буларнинг бари мудҳиш жазони зарур бир чо-

радай кўриб, ҳокимиятнинг бу ишини оқлашга ва ҳатто уни маъқуллашга ҳам олиб келади.

Каштачи аёлни ўтовдан олиб чиқиб сазойи қилиб айлантириш учун аравага итқитганларида, издиҳом бу сафар ҳам уяси бузилган арилардай ғувиллаб жунбишга кирди. Чингизхоннинг юзи қилт этмади. У шамолда ҳилпираган гулдор соябон тагида, пориллаган байроқлар ўртасида, туғ оғочлари ёнида тошдай қотган кезегулар қуршовида ўтирарди. Қатлдан кўзланган мақсад ҳам худди мана шунда эди – қимирлаган тирик жон борки, билиб қўйсин – кун ботар сари улугъ юришда заррача тўсиққа йўл қўйилмагай. Хоқон юрагининг тубида яхши англарди, янги тукқан аёлни бунчалар оғир жазога тортмай, уни афв этса ҳам бўларди. Лекин бундан ҳеч қандай маъно кўрмас, зеро, ҳар қандай олижаноблик ҳамиша ёмонлик келтиради – ҳокимият заифлашади, одамлар сурбет бўлиб кетади. Йўқ, у ачинмайди, фақат бир нарсадан норози, холос – каштачи аёлнинг ўйнаши ким эканлигини бари бир аниқлаб бўлмади.

Осиб ўлдиришга маҳкума аёл эса кўкси пора-пора йиртилган, сочлари паришон тўзғиган – эрталабки қуёш нурларида тўсдек йилтираган қуюқ қора ўрамлари бўздай оқарган юзини тўсиб тўкилган ҳолда арава устида лашкар ва кўронлар сафлари олдидан ўтиб борарди. Бироқ Дўғуланг бошини эгмади, атрофга тик боқди, кўзларининг аламли чоҳи бўм-бўш эди – энди унинг ҳеч кимдан яширадиган нарсаси қолмаганди. Ҳа, мана у, эркакни ўз ҳаётидан ҳам ортиқроқ севган аёл, мана, унинг ҳароми боласи, ўйнашдан туғилган!

Аммо издиҳом билишни истар ва тинмай қичқирарди:
– Ҳой байтал, айғиринг қани? Кўрсат айғирингни!

Издиҳом ўзини ўзи кўпиртириб, жунбишга келтирар, ўзининг ҳар қандайдир тарзда айбдор эканлигини тан олгиси келмас, қизишар, тубан гуноҳни ўзидан тезроқ соқит қилиш учун бўкирарди:

– Қанжиқ осилсин! Тез осинглар! Нимасини кутамиз?

Қатлини тайёрлаганлар худди мана шуни ҳам ҳисобга олганлар чоғи. Ки бўкирган, наъра тортган оломон каштачи аёлнинг ихтиёрини синдиради. Шунда хон аъёнлари орасидан от минган, овози наърадор, кўп жанг-жадал кўрган бир нўён ажралиб чиқди-да, тавбасига таянтириш ишини ўз устига олди. У мусибатзада карвон – каштачи аёл тушган арава, унинг ёнида бораётган бола кўтарган чўрига от чоптириб яқинлашди.

– Қани, тўхтанглар, – деб шўридаларни тўхтатди ва сипоҳийлар сафларига қарата баланд овоз билан қичқирди: – Кулоқ солиб эшитинглар! Бу уятсиз ҳайвон кимдан туққанлигини айтсин! Ўйнаши ким – айтсин! Ҳей, қани айт, шу эркаклар ичида болангнинг отаси борми?

Дўғуланг: «Йўқ» – деди. Сергак тортган оломон ичида норози сурон кўтарилди.

Арава у бўлукдан бу бўлукка ўтар, юзбошилар баланд овоз билан қичқиришарди:

– Мунда йўқ! Балки у бошқа ердадир!

Наърадор нўён эса каштачи аёлдан тинмай отасини кўрсат, деб талаб қиларди.

Мана, яна аравани суворийлар сафи олдида тўхтатдилар ва ўша талабни такрорладилар:

– Айт, шарманда, кимдан туққансан?

Айни худди мана шу сафда юзбоши Эрдене ўзининг Оқюлдузига минганча турарди. Дўғуланг билан Эрдененинг кўзлари тўқнашди. Улар бир-бирларидан кўзларини узолмадилар. Дўғуланг пешонасига тўзғиб сочилган сочларини тузатди. Бир сесканиб тушди. Юзи бир зум ичида лов этиб ёниб, яна шу ондаёқ сўнди – лекин ҳеч ким издиҳомда буларни пайқамади. Фақат Эрденегина бу оний лаҳзаларда Дўғуланг бошидан нималарни кечираётганлиги, у қанчалар қувонч ва алам билан тўлиб-тошиб турганлигини англади. Хушёр тортиб, ўзини қўлга олган Дўғуланг наърадор нўённинг саволига қатъият билан жавоб берди:

– Йўқ, йўқ бу ерда боламнинг отаси!

Юзбоши Эрдене бошини қуйи эгди. Лекин шу заҳоти яна ўзини тутиб олди, унинг бу ҳолатини ҳеч кимса пайқагани йўқ. Узун қора чакмон кийган, енглари шимарилган уч киши ўртага икки ўрқачли жуда баҳайбат туяни олиб чиқдилар. Туя шунчалар катта эдики, от минган одамнинг калласи базўр унинг қорнига етарди. Яйдоқ даштларда оғоч бўлмаганлиги учун кўчманчилар қадим замонлардан қатлининг шундай усулини қўллар эдилар – туя ўрқачи орасидан арқон ўтказиб, маҳкумларни унинг ҳар иккала томонига, агар маҳкум бир киши бўлса, иккинчи томонга қум тўлдирилган қанор осиб, ўлдираддилар. Каштачи аёл Дўғуланг учун ҳам шундай қум тўлдирилган қоп тайёрлаб қўйилган эди.

Жаллодлар ҳайт-ҳайт деб қичқиришиб, таёқлар билан калтаклаб қутуриб бўқираётган туяни узун сержун пахмоқ оёқларини букиб, чўккалашга мажбур қилдилар. Дор тайёр бўлган эди.

Ноғоралар яна такатумни бошлади. Сал ўтмай улар айюҳаннос кўтариб даранглаб одамларнинг қулоқ-мияларини танг қилиб, юракларни ларзага келтираддилар.

Шунда наърадор нўён яна бир карра – бу сафар эрмак учун бўлса керак – каштачи аёлдан сўради:

– Охирги маротаба сўрайман. Сен суюқоёқ аҳмоқ бари бир ўлиб кетасан. Болангнинг ҳам қуни битган! Сени нима дейлик? Наҳотки, боланг кимдан бўлганини билмасанг? Балки аҳмоқ каллангни жойига қўйиб эсларсан?

– Кимданлиги эсимда йўқ. Бунга анча бўлган. Бу ердан узоқда эдик, – жавоб берди шўрлик каштачи аёл.

Даштни эркакларнинг тўнг, хунук хахолашлари ва хотин-халажнинг кинояли чувиллашлари тутиб кетди.

Нўён эса сўрашдан қўймасди:

– Бундан чиқди, нима, бозорга солганмидинг ўзингни?

– Ҳа, бозорга солган эдим! – терс жавоб берди Дўғуланг.

– Савдогармиди ё дайди саёқмиди? Бозор ўғриси эмасмиди, ишқилиб?

– Билмадим. Савдогарми, дайдами ё бозор ўғриси, – такрорлади Дўғуланг.

Яна издиҳом хахолаб, қий-чув кўтарди.

– Унга нима фарқи бор. Савдогарми, дайдами, ўғрими – ишини бозорда битирса бўлди-да!

Шунда кимдир кутилмаганда сипоҳийлар орасидан овоз берди. Кимдир қаттиқ қичқириб деди:

– Менман боланинг отаси! Керакми шу сизга – менман боланинг отаси!

Издиҳом сув қуйгандай жимиб қолди. Ҳамма ҳайрон, карахт. Ким бу? Ким у ўлимнинг сўнги чақириғига «лаббай» деган? Каштачи ўлим олдида ҳам очмаган сирни ким очди?

Ҳамма лол. Юлдуз қаншар отини илгари суриб юзбоши Эрдене олдинга чиқди. У Оқюлдузни ўз жойида маҳкам тутиб, узангидан кўтарилиб издиҳомга қарата баланд овоз билан ҳайқирди:

– Мана, менман! Бу менинг ўғлим! Ўғлимнинг оти Қунан! Онасининг оти Дўғуланг! Мен юзбоши Эрдене бўламан!

Шу сўзларни айтиб, ҳамманинг кўз ўнгида отдан сакраб тушди. Оқюлдузнинг бўйнига кафти билан қарсиллатиб урди, от ўзини четга олди. Эрдене йўл-йўлакай устидаги севут-сипар, қурол-яроғларини ечиб атрофга улоқтириб ташлади. У жаллодлар тутиб турган каштачи аёл томонга юрди. Атроф сукунатга чўмди. Одамлар ўлимга азот юриб бораётган кишини кўз ўнглирида кўриб турардилар. Қатлга тайёр турган суюкли ёри ёнига етгач, Эрдене унинг оёғига тиз чўкди, қучоқлади, аёл унинг бошига қўлини қўйди. Ўлим остонасида улар яна қовушиб жонсиз қотдилар.

Шу ондаёқ довуллар даранглаб, оламни худди ҳуркиб тўзғиган ҳўкизлар тўдаси каби ўз ўкиришларига

тўлдирди. Ноғоралар ҳаммани ўзига итоат эттириш, барчанинг эҳтиросини жунбишга келтириш учун такиллай кетди, ҳамма бирдан хушёр тортди, ҳаммаси яна жой-жойига тушди, амрона ҳайқириқлар янгради – барча йўлга тушишга, сафарни давом эттиришга ҳозирлансин; ноғоралар таранг дарангларди: барча барчадай бўлсин, ҳар ким ўз бурчини адо этсин! Жаллодлар дарҳол ишга тушдилар. Уларга яна уч ясовул кўмакка отилди. Улар юзбошини ерга йиқитиб, дарҳол унинг қўлларини орқасига боғладилар, каштачи аёлни ҳам шундай боғбанд қилдилар ва ҳар икковини чўккалаган туя олдига судрадилар; битта арқоннинг икки учини сиртмоқ қилиб туя ўрқачларининг ўртасидан ташладилар, бир сиртмоқни юзбошининг бўйнига, иккинчисини каштачи аёлга илдилар ва ноғораларнинг тинмаган сурони остида шоша-пиша туяни оёққа турғиза бошладилар. Жонивор ўрнидан туришни истамай қаршилик кўрсатарди. Туя ўқирар, оғзидан кўпик сочар, тишларини ғазабланиб қасирлатиб, ғажиб ташламоқчи бўларди. Бироқ калтак зарбларига чидолмай ўрнидан қўзғалишга мажбур бўлди ва баҳайбат гавдасини тик кўтариб оёққа қалқди. Икки ўрқачли нортуянинг икки ёнида ўла-ўлгунча бирга бўламиз деб аҳд-шаймон қилган севишганлар сиртмоқда осилиб қолдилар, уларнинг гавдалари жон таслим қилиш даҳшатида қалтирар, тўлғанарди.

Ноғораларнинг шовқин-сурони ичида хоқоннинг тахтиравонини тепалиқдан қандай олиб тушганларини ҳеч ким пайқамай қолди. Хоқон қатлгоҳни тарк этди, унинг иши битган эди; жазодан қутилган мақсад амалга ошди, ҳатто кўзлангандан кўра ҳам аълороқ бўлди. ахир каштачи аёлнинг кўнглини ром этган помаъдум кимс топилди, у кўрпа-тўшакда бўладиган эрмак-ўйинларга яхши кўрадиган юзбоши бўлиб чиқди; ҳа, юзбоши бутун эл-улуснинг кўз ўнгида тавқи лаънатни ўз бўйнига олиб тақдирига тан берди, қилмишига яраша жазосини

олди; балки бу иш ҳам бир ёқаси ҳўв ўша Бўртэни ўз кучоқларига босган ва охиригача кимлиги номаълум қолган кимса эвазига олинган ўчдир; ўшандан кейин Бўртэ унга тўнғич ўғил туғиб берди, лекин хоқон умр бўйи юрагининг туби-тубида уни суймай, ёқтирмай ўтяпти...

Ноғоралар эса такатумни авжга миндириб, сурон солар, зўриқиб, кучаниб ғарқи ғазаб бўлиб, ошиқ-маъшуқларнинг осилган гавдаларини кўтариб сафлар қаршисидан ўтаётган нортуяни кузатарди, бечора севишганлар туянинг икки ўркачи ўртасидан ўтказилган бир арқоннинг икки учига осилган эдилар. Юзбоши ва каштачи аёлнинг жонсиз жисмлари туянинг икки биқинида лопирлаб борар – булар бўлғувси жаҳон ҳукмдорининг қонли шоҳсупасига келтирилган қурбонлик эди.

Довулбошлар юракларни ларзага солиб, кўрқинч ва харосонликка ботирар, қулоқларни қар қилиб, қоматга келтирарди. Шу куни ҳар ким ўз мақсади сари қатъият билан бораётган хоннинг амру иродасига қарши борса, бошига нима кун тушишини ўз кўзи билан кўриб ишонч ҳосил қилди...

Жаллод ясовуллар кўчма дорга айлантирилган нортуя билан лашқар ва кўронлар оралаб ўтиб бораркан, сўнг улар ўлдирилганларнинг жасадларини олдиндан қазиб қўйилган чуқурга ташлаб кўмарканлар, довулбошлар тўхтамай гумбурлаб турди, ноғорачилар қора терга тушдилар.

Бу орада кўшин йўлга тушди ва яна Чингизхоннинг сахройи лашқари Кунботар сари ҳаракатга кирди. Сонсаноксиз суворийлар, ўғруқ кўч-кўронлари, озиқ-емиш учун ҳайдаб кетилаётган подалар, қуролсозлар ва арваларга жойлашган бошқа ҳунарманд усталар, кимки сафар билан кетаётган бўлса – бари, бирон тирик жон қолмай зудлик билан йўлга отланар, зудлик билан Сарийўзакдаги бу худо қарғаган ерни тарк этар, бир зум бўлсин пайсаллашни истамас эдилар; ҳамма ташлаб кетган ерда ўзини қаерга уришни билмай довдираган,

гангиган, дардини кимга айтишни билмаган саргардон бир жонгина қолди – у ҳам бўлса қўлида бировнинг боласини кўтариб олган чўри Олтун эди. Уни бирдан ҳамма бирваракайига унутди, у ҳали ҳамон ҳаёт эканлигидан ҳаммалари худди уялгандай бўлишиб, уни ўз ҳолига ташлаб кетишди, ҳаммалари гўё уни кўрмаганга олишди, ҳаммалари худди ўтдан қочгандай қочишди, ҳеч кимнинг у билан иши-ҳуши бўлмади.

Кўп ўтмай атроф тумонат жимиб қолди, на довулбошлар, на савту сурон ва на байроқлар... Фақат от тақаларидан тушган излар, тезакларгина сафарнинг қайга кўчганлигини англатарди. Лекин Сариўзак даштларида унча кўп ўтмай бу излар ўчиб кетади шаксиз...

Ташлаб кетилган, ҳайқирган чўлда ёлғиз қолган чўри Олтун кечаги манзилларнинг ўчоқларидан унутилган, ташланган овқат сарқитлари, чала-ярим тозаланиб улоқтирилган суяк-сўпоқларни йиғиб ҳалтасига соларди; турли-туман нарсалар орасидан у кимнингдир ёдидан чиққан пўстагини топди ва уни ҳам елкасига ортди; кечаси ўзи билан боланинг тагиги солишга ярайди, ахир у энди беихтиёр она бўлиб қолди...

Чиндан ҳам, Олтун нима қилишини, бошини қайга уриш, қаердан бошпана топиш, болани қандай боқишни билмасди. Кундузи-ку қуёш чарақлаб туради, бир кунини амал-тақал қилиб ўтказса бўлади, ҳатто кутилмаганда бахти кулиб боқиши ҳам ҳеч гап эмас, эҳтимол шундоқ рўпарасидан лоп этиб бирон қўналға чиқиб қолар – овлоқ дашт пучмоқларида ташлаб кетилган чўпон-чўлиқнинг хароба ўтовлари учрамайди дейсизми. Ҳеч кутилмаганда бирдан озодликка чиққан чўри шуларни ўйлар, ўзини ўз хаёлларига ишонтирмоқчи бўлиб уринарди. У ўз эмгагига тушган қисмат юкидан қаттиқ хавотирда эди. Ахир чақалоқ тезда уйғонади, очиқади, сут талаб қилади ва очликдан унинг қўлида ўлиб қолади. У худди мана шундан жуда кўрқарди. Бирон чора-тадбир топиш, эпини қилишга ожиз эди.

Олтуннинг ишониш қийин бўлган ёлғиз умиди – агар бу бийдай даштларда одам қораси қолган бўлса, чўлдан бирон кимсани топиш, мабодо, улар орасида эмизикли хотин чиқса, унга болани топшириш ва бунинг эвазига ўзини ихтиёрий суратда қулчиликка таклиф этиш...

Чўри чўлда сарсон-саргардон кезар, қаёқ тўғри келса шу ёққа – дам шарққа, дам ғарбга, дам яна Кунчиқарга қараб кетарди... У қўлида бола билан тиним билмай йўл босарди. Кун пешинга яқинлашарди, гўдак борган сари безовта бўлиб ғимирлар, ғингшиб йиғлаб, кўкрак талаб қила бошлади... Чўри чақалоқни бошқатдан ўраб-чирмаб уни қўлида аллалаганча яна йўлга тушди. Лекин кўп ўтмай бола янада қаттиқроқ йиғлади. Энди у сира йиғидан тўхтамас, йиғининг зўридан юзи кўкариб борарди. Шунда Олтун юришдан тўхтаб нима қилишини билмай фарёд кўтарди:

– Ёрдам беринглар! Ёрдам беринглар! Мен нима қилай ўзи?

Поёнсиз дашт маконларида на тутун ва ўт учқуни кўринарди. Атроф кета-кетгунча ҳувиллаган яйдоқ дашт, кўз илғайдиган ҳеч вақо йўқ... Боши ва охири йўқ чўл, боши ва охири йўқ кўк осмон, фақат бир парча оқ булут оҳиста осмон юзида айланади...

Чақалоқ йиғи зўридан ғужанак бўлиб қолди. Олтун ёлвориб ўз-ўзича гапира бошлади:

– Хўп, мендан нима истайсан ўзи, бўталоғим?! Дунёга келганингга эндигина етти кун бўлди! Шўрингга шўрва тўкилди ёруғ дунёга келиб... Сени нима билан овутай, етимчагинам? Кўрмайсанми, ҳатто зоғ учмайди бу ерларда! Сен билан мендан бошқа ҳеч зоғ йўқ бу оламда, фақат сену мен икки аламдийдамиз, ҳа, яна осмонда бир парча оқ булут, ҳатто қуш учмайди, фақат бир парча оқ булут кезади... Қайга борайлик, бошимизни қайга урайлик? Сени нима билан боқаман? Ҳамма бизни ташлаб кетди, ҳеч кимга керагимиз йўқ, ота-онангни осиди ва қора ерга тикишди. Нима қилишаркин одам-

лар урушиб, нимага бир-бирлари билан куч синашади, байроқлар кўтариб, ноғора чалиб. Нималар топаркинлар бу одамлар, сен шўрлик гўдакни ҳар нарсадан айириб, жудо қилиб?!

Олтун яна чўл бўйлаб чошиб кетди. У болани бағрига маҳкам босганча югурар, ишқилиб тўхтамасам, ишқилиб ўтириб қолмасам, ишқилиб алам-изтиробдан юрагим ёрилиб ўлмасам... бўлди, дерди... Гўдак эса англашни истамас, чинқириб, бўғилиб йиғлар, сут бер, қайноқ она сутимни бер деб ҳиқилларди.

Олтун умидини йўқотиб тош устига ўтирганини билмай қолди. У кўзидан ёшлари шашқатор қуйилиб, алам билан кўксини шариллатиб очди ва болага ҳеч қачон фарзанд дудоғини кўрмаган, қуриган, сўлғин кўкрагини тутди:

– Бўлди, ма, ма! Кўр ўзинг! Сутим бўлса сен етимчага аллақачон бермасмидим! Чапиллатиб эммасмидинг! Ма, ол! Ўзинг кўр, балки шундан кейин мени қийнашни бас қиларсан! Нималар деб валдираяпман! Кимга гапиряпман! Бу қуриб шалвираган кўкракдан нима фойда, бошингга урасанми! О, Осмон, қаттиқ бошимга солмаган яна не кўргиликларинг бор?

Гўдак кўкракни оғзига солгач, шу заҳоти жимиди, кичкина вужуди билан тўйиб-тўйиб эмишга чоғланиб, милкларини чаниллатиб ишга солди, қувонч акс этган кўзларини дам очиб, дам юмиб пирпиратди.

– Ана, кўрдингми? – деди хотин гўдакка таънаомуз сўзланиб. – Ишондингми? Энди ишондингми ҳеч нарса йўқлигига? Сен мана ҳозир илгаригидан бешбаттар дунёни бошингга кўтариб йиғлайсан, унда мен нима қиламан кейин бу худо урган чўл маликда? Нега алдадинг дейсан? Ахир ўзимга қолса, сени ҳеч алдармидим? Умрим чўрилиқда ўтди, лекин ҳеч қачон ҳеч кимни алдаган эмасман. Онам менга болалигимда айтарди: бизнинг авлодимиздан ҳеч ким Хитойда бировни алдама-

ган, деб. Майли, майли, эмавер, эмавер эрмак қилиб, шу сенга ёқса, бирпасдан кейин кўраман ҳолингни...

Чўри хотин Олтун ҳозир рўй бериши муқаррар бўлган аламли фарёд сасини кутиб, ўз-ўзича шундай гўдранарди. Лекин не кўз билан кўрсинки – гўдак унинг қуруқшаган кўкрагини сира қўйворай демас, аксинча, ажаб, унинг тирноқдай кичкина юзида ажиб бир фароғат акс этарди...

Олтун боланинг оғзидан оҳистагина эмчагини чиқарди ва кўксидан оппоқ сут отилганини кўрди, у инграб юборди. Камоли ҳайрат ичида у эмчакни яна бола оғзига солди, кейин яна унинг оғзидан аста олиб, яна сут баралла оқаётганини кўрди. Унинг кўкрагига сут келибди! Энди у бутун аъзойи баданига куч-қувват ёйилиб кираётганлигини аниқ ҳис қилди.

– О, худойим! – беихтиёр тўлқинланиб кетиб деди чўри Олтун. – Сут келибди менга! Чинакам сут! Эшит-япсанми, кичкинтойим, энди мен сенга она бўламан! Энди сен ўлмайсан! Оҳимиз осмонга етиб борди! Сен менинг азоб билан топиб олган боламсан! Сенинг отинг Қунан. Сени ота-онанг шундай деб аташган. Улар сени дунёга келтиришган бир-бирларини севишиб. Шунинг учун улар ширин жонларидан жудо бўлишди! Сенга йўқдан сут ато этиб ўз мўъжизасини кўрсатди, шукрингни унга айт, болақайим...

Рўй берган воқеадан лолу ҳайрон Олтун жимиб қолди, вужуди қизиб кетди, пешонасига тер чиқди. Поёнсиз яйдоқ чўл уфқларига кўз югуртириб, у бирон қимирлаган тирик жонни кўрмади. Фақат қуёш кўкда нур сочар ва боши узра ёлғиз оқ булут айланарди.

Оғзи сутга тўлиб тўйиб эмган бола кўзи уйқуга толди, чўрининг ярим букилган қўлида қулайгина ўрнашиб олган вужудчасини эмин қўйиб юборди, бўшашди, бир маромда нафас олди. Хотин бечора бошига тушган барча кўрғилик – шўришларни унутиб, яқингинада қулоғини батанг қилган довулларнинг қаҳрли суронидан

кутулиб, ўзини аста-секин ўнглади, илгари ҳеч туйиб кўрмаган, оналик, бола эмизиш ҳиссиётлари лаззатларига ғарқ бўлди. Шунда у ер, осмон, сут шарофат ҳамда саҳоватга тўлиқ ягона бир яхлит нарса эканлигини алланечукдир сизди...

Бу орада ҳарб сафари давом этарди... Жаҳонгирнинг мўр-малаҳдек кўшини саҳройи забт билан Кунботар томон тўхтамай илгариларди. Лашкар, кўронлар, подалар...

Чингизхон кўриқчилар ва аъёнлар қуршовида, ипак билан оғзидан ўт сочган аждарлар тикилган яловларини кўтарган туғбардорларини олдиға солиб, худди қисматнинг ўзидай ҳайратангез, ёллари оппоқ, думи қора, чарчамас, вафодор тўриқ отиға миниб йўл босарди.

Тўриқнинг кучли туёқлари остида замин гулдираб орқаға сузиб ўтар, ер ортға қочар, лекин ҳеч камаймас, охири кўринмас, аксинча яна ва яна пайдо бўлаверар, ҳеч етиб бўлмас азал уфқлар ичра макон-маконларға ажралиб кўпайиб бораверарди. Бу маконларнинг чек-чегараси йўқ эди. Бу поёнсиз ер олдида, ниҳоят, бир заррагина бўлган хоқон кўзға илинган ва илинмаган неки бор, барини эгаллашни, ўзини Тўрт Тараф Жаҳоннинг Ҳукмдори деб тан олишларини истарди. Шунинг учун ҳам, босиб эгаллаб олиш, қўлга киритиш учун йўлга чиққан, саноксиз кўшинларини ҳарбу зарбға етаклаб борарди...

Хоқон қаҳрли ва жим эди, асли ўзи ҳам шундай бўлиши керак. Лекин ҳеч ким унинг кўксига қандай тўфон кўтарилганлигини хаёлиға келтирмасди. Ҳатто хоқон кутилмаганда бирдан отининг бошини кескин шиддат билан орқаға буриб юборганида ҳам ҳеч ким ҳеч нарсани тушунмади; у отни шунчалар тез орқаға қайтардики, изидан келаётган аъёнлари сал бўлмаса у билан тўқнашиб кетардилар, улар ўзларини базўр четға тортдилар. Хоқон қалтираган кафтларини пешонасига соябон қилиб, хавотир ва ташвиш ичида кўк юзига кўз соларди.

Йўқ, йўқ эди оқ булут, на ортда, на олдинда, қайда қолган, қайда тўхтаган, ном-нишонаси кўринмасди...

Мана шундай, ҳеч қутилмаганда ғойиб бўлди унинг боши узра соя солган оқ булут. Шу ғойиб бўлганча ҳеч қорасини кўрсатмай кетди. Булут хоқонни тарк этди.

Итилга етгач, Чингизхон Кўк Осмон мenden юз ўғирди деган қарорга келди. У ёғига оёғи тортмади. Европани эгаллаш учун ўғиллари ва набираларини жўнатди. Ўзи эса ортга, Ўрдосга қайтди ўлгали шу ерда, балки кўмилгали шу ерда...

* * *

Бу ўлкаларда поездлар ғарбдан шарққа ва шарқдан ғарбга ўтиб борадилар...

1953 йилнинг февралида шарқдан ғарбга, Сариўзак чўлларидадан ўтиб бораётган йўловчи поездлар орасида бир поезд қаторнинг бош қисмида махсус вагон тиркалган ҳолда йўлга чиққан эди. Юк ташувчи вагонга уланган, ҳеч бир рақам билан белгиланмаган ушбу вагон ташқаридан қараганда, бошқаларидан ҳеч қандай фарқи йўқ эди, лекин ичкараси тамомила бошқа эди – вагоннинг бир қисми алоқа бўлими бўлиб, ундан бутунлай ажратиб ташланган иккинчи қисми эса давлат хавфсизлик идораларининг алоҳида назорати остидаги шахслар олиб юриладиган терговхонага мослаштирилган эди. Қозоғистон давлат хавфсизлик тезкор бўлимларидан бирининг катта терговчиси Тансиқбоев кўриб чиқаётган махсус иш туфайли бу ерга тушиб қолган одам Абутолиб Қуттибоев эди. Қамоққа айлантирилган вагоннинг бу томонида Абутолиб Қуттибоевни Тансиқбоевнинг ўзи ва кучайтирилган соқчилар кўриқлаб боришарди. Уни аллакимлар билан юзлаштириш учун бошқа шаҳарларга элтардилар.

Олдига кўйилган мақсадига етиш учун Тансиқбоев ҳеч нарсадан қайтмасди. Тергов қилиш йўлда ҳам тўхтамади. Немислар кўлига асир тушиб, сўнг асирликдан

шубҳали бир вазиятда қочган, тақдир тақозоси билан Югославияга бориб қолган ва бу ерда бўлажак югослав ревизионистлари ҳамда инглиз разведкаси билан тўғридан-тўғри алоқа ўрнатган, кейин душманнинг махсус хизматига ёлланган бир гуруҳ кимсалар томонидан тузилган кўпоровчилик тармоғини қадам-бақадам фош қилишга Тансиқбоев бел боғлаган эди. Тинимсиз сўроқлар, кўрсатмалар бевосита ва бавосита далилларни солиштириш ва энг муҳими, тергов илоҳасининг тўла тантанасига эришиб, айбланувчиларнинг ўз қилмишларини тўла ўз бўйниларига олишларини таъминлаш, тавбаларига таянтириш ва шу йўл билан Совет ҳокимиятининг вақт-соати етгунча пусиб ётган, чет элларга сотилган душманларини ҳар томонлама фош қилиб ташлаш зарур эди.

Ишга етарли асос солинган эди - Абутолиб Қуттибоев терговлар чоғида Югославияда жанг қилган ўнларча собиқ ҳарбий асирларнинг номларини тилга олди. Текширувлар давомида уларнинг кўплари тирик ва соғ-саломат эканлиги, мамлакатнинг турли бурчакларида яшаётганликлари маълум бўлди. Бу кимсалар алақачоноқ қўлга олинган, улар ўз навбатида, терговларда яна қанчадан-қанча кишиларнинг номларини эслаган, шу билан Югославия хоинларининг рўйхатини янада тўлдирган эдилар. Хуллас, иш анча жонланган, душман унсурларни фош қилишда олдиндан чора-тадбир кўриб кўйиш ҳеч қачон зиён келтирмайди, деб ҳисоблайдиган юқоридаги катталарнинг маъқуллашлари туфайли анчагина жиддий тус олган эди. Югославия компартияси билан халқаро тортишувлар тобора қизиб борар, Сталиннинг шахсан ўзи Титонинг бошига тавқи лаънат ёғдириб турар, шундай бир пайтда ташаббус кўтариб чиққан Тансиқбоевнинг ишлари юришиб кетса ажаб эмас, бу фақат унинг ўзигагина эмас, бошқа шаҳарлардаги жуда кўп ҳамкасбларига ҳам «катта ўлжа» ва омад келтириши тайин эди. Шу маънода улар бу ишга ғоят-

да қизиқиб, манфаатдорлик билан қарашар, вазиятдан фойдаланиб ҳаммалари янги амал курсиларига кўтарилишни мўлжаллар эдилар. Шунинг учун ҳам ҳаммалари бир ёқадан бош чиқариб ҳамжиҳатликда иш кўрадидилар. Ҳар ҳолда, Чкалов (собик Оренбург), Куйбишев сингари вилоят шаҳарларида ва юзлаштириш, икки томонлама сўроққа тутиш мақсадида Абутолиб Қуттибоев олиб борилаётган Саратовда Тансиқбоевнинг келишини сабрсизлик билан кутаётган эдилар.

Тансиқбоев вақтни бой бермас, ишда тезкорлик ва зўр беришликни ёқтирарди. У тергов бериб қамоқда ётган кимсага ташқарига чиқиш қандай таъсир қилиши, маҳбус панжара билан тўсилган дарча ортида ўтиб бораётган бекатларга қанчалар алам ва соғиниш билан қараётганлигини ҳам назардан қочирмай ҳисобга оларди. Тансиқбоев Қуттибоевнинг кўнглидан нималар кечаётганлигини фаҳмлаб турар, мен терговчи бўлсам ҳам, сизга ёмонликни раво кўрмайман, деб иложи борича уни ишонтиришга уринар, тинмай кўйнига қўл солиб кўрар, сизнинг гуноҳингиз ҳам у қадар катта эмас, албатта, сиз резидентлик ҳам қилмагансиз, бу менга кундай равшан бўлиб турибди, деб қўярди. У ўсмоқчилаб, мамлакатда агарда фавқулодда ҳолат юз бериб қолгудек бўлса, махсус хизматлар томонидан мўлжаллаб кўйилган агентура тармоғининг бошлиғи ҳам бошқа одам бўлса керак, дерди. Шунинг учун агар Қуттибоев терговда бош резидентни аниқлашга кўмаклашса, ва энг муҳими, юзма-юз учрашганда, буни очиб ташлаб, қатъият билан исботлаб берса, унда ўз тақдирини ҳам анча-мунча енгиллатиши мумкин. Ҳа, анча-мунча енгиллатади. Қарабсизки, беш-олти йилдан сўнг ўз оиласи, бола-чақаси бағрига қайтади. Ҳарқалай, агар у терговга холис ёрдам берса, энг оғир жазо – отилиб кетишдан қутулади ва аксинча, қанча қайсарлик қилса, ишни чигаллаштирса, жазо идораларидан бор ҳақиқатни яширса, ўзига баттар қийин бўлади,

оиласининг бошига бундан ҳам ёмонроқ бахтсизлик солади. Яна ким билсин, балки ёпиқ суд уни ўлимга ҳукм этар...

Тансиқбоев кўзлаган ишида мўлжалга аниқ уриш учун бошқа бир ғаламисликни ҳам пишитиб қўйган эди. У маҳбуснинг миясига яна шуни ҳам қуярдики, агар биз билан ҳамкорлик қилсангиз, унда Сариўзақда ёзиб олинган ривоятлар ва айниқса, «Манқурт афсонаси» ва «Сариўзақдаги қатл» ишга тиркалмайди. Аксинча, агар Қуттибоев ҳамкорликка кўнмаса, унда Тансиқбоев судда бу қўлёзмалар усталик билан ниқобланган эски миллатчилик ташвиқотлари сифатида қаралишини талаб этади. Шубҳасиз, «Манқурт афсонаси» – аждодларнинг унутилган ва ҳеч кераги бўлмаган тилини тирилтиришга бўлган зарарли уриниш; «Сариўзақдаги қатл» эса – кучли юқори яккаҳоқимликни қоралаш, давлат манфаатларининг шахс манфаатларидан устунлиги ғоясини бузиб кўрсатиш, чириган буржуа индивидуализмига хайрихоҳлик, коллективлаштиришнинг умумий йўналишини, яъни коллективнинг ягона мақсадга бўйсунуши заруратини қоралаш, буларнинг баридан эса социализмни салбий йўсинда кўрсатиш ва изоҳлашга уриниш келиб чиқади. Ўзингизга маълумки, социалистик манфаатлар ва принципларни ҳар қандай тарзда бузишга уринишлар Омонсиз тарзда жазоланади... Даладаги жамоа бошоғини ижозатсиз кўтариб кетган кимсани бекорга ўн йилга лагерларга жўнатмайдилар. Мафқуравий «бошоқлар»ни териб юрганларни нима-лар кутаётганлигини гапириб ўтиришга ҳожат бормикин! Иш мана шундай тарзда тақдим этилганда суд яна қўшимча моддалар қўйиб, қўшимча айбларни кўриб чиқиши эҳтимолдан узоқ эмас. Шуларни айтаркан, Тансиқбоев ўз сўзлари янада ишонарли бўлиши учун ўзининг Сариўзақ ёзмалари ҳақидаги аниқ-равшан хулосаларини овоз чиқариб бир неча маротаба ўқиб берди. У яна ҳар гал шуни ҳам таъкидлаб ўтардики, бу қўлёз-

малар Қуттибоевни қамаш унга қарши иш қўзғатишга асосий сабаблардан бўлди...

Поездга тушганларининг мана, иккинчи куни ҳам ўтди. Абутолиб Сариўзакка яқин қолгани сари панжара билан тўсилган дарчадан липиллаб ўтаётган кўз илгамас кенгликларга қараб тобора қаттиқроқ ҳаяжонланарди. Терговчининг зўр бериб кўндираман деб уринишлари, ғазабини сочиб дўқ-пўписа қилишларидан, терговдан бўшаган, қутулган соатларда у ичи қалин темир тунука билан қопланган ҳибсхона купесида ўзи билан ўзи ёлғиз қоларди. Худди Олма-отадаги ертўла каби бу ер ҳам ростмана қамоқ эди, бу ерда ҳам дарчага худди у ердаги каби мустақкам панжара қоқилганди, бунда ҳам эшикдаги туйнукдан назоратчининг ўқрайган кўзи мўраларди. Лекин шундай бўлса ҳам, бу ҳар ҳолда йўл эди, жой алмаштириш эди, ва ниҳоят, бу ерда у куну тун шипда кўзини кўр қилиб ярқираб ёниб турувчи ваҳшиёна электр чироқдан қутулган эди. Ҳаммадан ҳам муҳими, унинг юрагини бир умид дам ёниб, дам ўчиб, тинимсиз орзиқтирар, ўртагандан ўртарди. Абутолиб Бўронли бекатига етиб болаларим, хотинимни кўзимнинг қири билан бўлса-да, бир мартагина кўрсам эди, дерди. Ахир, мана, шунча вақт ўтиб, уларга бир оғиз хат ёзиб, хабар жўнатолмади, улардан ҳам на хат келди ва на хабар.

Абутолибни қамоқхонанинг ҳамма ёғи ёпиқ машинасида Олма-Ота яқинидаги темир йўл бекатига келтириб, махсус вагоннинг купесига жойлаштириб қоровул қўйганларидан бери унинг кўнгли шундай умид-армон, ташвиш-хавотирлар ичида ўртанарди. У қайси томонга йўлга тушганликлари, поезд Сариўзакка қараб жилганлигини сезгандан кейин юраги илгаригидан баттарроқ ҳаприқиб, типирчилади. Бир зумга бўлса ҳам, кўз қирида бўлса ҳам болаларини, Зарифани бир кўрсайди, ана ундан кейин нима бўлса майли эди, бир кўрса, шундоқ кўз қирини ташласа, бас...

Уйни шунчалар соғинган эдики, энди бошқа ҳеч нарса ҳаёлига сиғмас, уззукун худодан Бўронли бекатидан кундузи ўтайлик-да, ишқилиб, кечасига, тун қоронғисига тўғри келиб қолмасин-да, илойим Зарифа билан болалари поезд ўтаётган маҳалда барак ичида бўлмасинларда, айтинг-айтинг, улар ташқарида юрган пайтга тўғри келсин-да, деб тинмай ёлворарди.

У толедан ёлғиз мана шунигина илтижо қилиб сўрарди. Бор-йўғи шу, холос. Лекин бундоқ ўйлаб қараганда, ҳақиқатан ҳам, худонинг қудрати билан бошқача эмас, айнан мана шундай бўлиб чиқса, унда нима қиларкин – нега ахир болалари ва Зарифа худди ўша соатда ҳовлида юришмасин, нега болалар одатдаги ўйинларини ўйнашмасин, Зарифа эса худди мана шу вақтда кирларини ташқарига олиб чиқиб ёяётган бўлмасин ва шунда тасодифан, кўз учида ўтиб кетаётган поездга бир қараб қўямасин, шунда болалар ҳам турган жойларида таққа тўхтаб, вагонларнинг лип-лип ўтаётган ойналарига қараб қолишмасин. Балки бирдан худодан бўлиб, поезд кутилмаганда, бекатчада бир неча дақиқага шартта тўхтаб турса-чи! Ахир жуда камдан-кам бўлса-да, бўлган-ку шундай ҳодисалар! Шунда Абутолибнинг юраги қинидан отилиб чиқиб кетишига оз қоларди: бир қараса, шундай омад кулиб боқинини истарди, яна бир томондан, яхшиси, керак эмас, дерди. Йўқ, мен бундай даҳшатли синовга бардош беролмайман, ўлиб қоламан, бунинг устига болакайларнинг кейин ҳоли нима кечадди – отасини панжара билан тўсилган ойна ортида кўрсалар нима аҳволга тушадилар, уввос тортиб йиғи-сиғи бошлаб юбормайдиларми... Йўқ, йўқ, яхшиси, кўрмаганлари маъқул...

У ўзига далда бериш, тақдирни юмшатиб, ўз томони-га оғдириш, марҳаматини қозониш ва шунинг баробарида орзу-истакларига етишни осонлаштирмоқчидай бўлиб, дам-бадам турли темир йўл бекатлари, йўл ёқаларидаги белгилар, поездлар ҳаракатининг ҳар турли

жадвалларини хаёлидан ўтказиб, миясида айлангирар, ҳаммасини ҳисоблаб кўрарди. Куннинг қай вақтида Сариўзакнинг Бўронли бекатидан ўтишини аниқлаш унинг учун ҳозир жуда муҳим эди. Лекин барча ҳисоб-китоблари қулай келган чоғда ҳам, уни шубҳа ва хавотир бир зум ҳам тарк этмасди. Ахир мумкин-ку поезд ушланиб қолиши, графикдан чиқиб кетиши, кечикиши – қалин қор тушган кезларда бундай воқеалар тез-тез бўлиб туради. Энг алам қиладигани, худо кўрсатмасин, поезднинг бекатдан тунда ўтиши эди, ана унда Зарифа болакайлари билан ухлаб ётган бўлади, отаси уйдан атиги бир неча қадам наридан поездда ўтиб кетаётганлигини ҳатто хаёлларига ҳам келтиришмайди. Бу тахминни ҳам эътибордан соқит қилмаслик керак эди. Шунини ўйлаб Абутолиб оғир изтиробга тушар, ўзининг қурби ҳеч нарсага етмаслиги ҳамда вазиятдан қочиб қутулиб бўлмаслигини англаб ўзини қўярга жой тополмасди.

Абутолиб бошқа бир нарсадан ҳам ёмон хавотирга тушар ва ёлвориб худодан бундан сақлашни сўрарди – ишқилиб, қирғийкўз терговчи Тансиқбоев навбатдаги терговни худди мана шу пайтда, улар Бўронли бекатидан ўтаётганларида бошлаб қолмасин-да.

Одамнинг ўз жовдан азиз кишиларини шундайгина кўз учида кўришдек оддий тоза бир истагига қанчадан-қанча тўсиқлар, хавф-хатарлар қарши туриши мумкин экан-а. Озодликдан маҳрум бўлишнинг кулфати шу-да. Абутолибга фақат бир нарсагина қувонч ва умид бағишларди. Ҳар ҳолда живдак бўлса ҳам омади бор экан! Унинг купе-камерасининг дарчаси поезд ҳаракатининг худди ўнг томонда жойлашган, Бўронли бекатидаги узун пастак барак йўлнинг худди мана шу ёғига тўғри келарди. Мана шу изтиробли ўй-хаёллар, қўрқинч-хавотирлар, шубҳа-гумонлар Абутолибни аламли кечинмалар гирдобига тортар, ўз қисмати устида қайғуришдан чалғитарди. У кутишнинг музтар

дақиқаларига бошдан-оёқ шўнғиган, энди сира ўзини ўйламас, рўй бераётган воқеанинг таг-заминини англашни истамас, терговчи Тансиқбоев томонидан қўйилаётган мудҳиш айбловлар бошига не қора кунларни солиши мумкинлиги ҳақида бош қотиргиси келмасди. Тансиқбоев эса зўр бериб бу айбларни унинг бўйнига қўйишга уринар, ҳеч нарсага қарамасдан, қандай қилиб бўлмасин, ўз олдига қўйган мақсадига етишни кўзларди – гўё уруш йилларидан бери мавжуд душманининг яширин агентура тармоғини очиб ташлаб, унга барҳам бериб, гўё шу билан давлат хавфсизлигини сақлаш пайида бўларди. Ҳолбуки, бу сохта, уйдирма ишни унинг шахсан ўзи тўқиб чиқарган эди.

На худо ва на шайтондан қўрқадиган Тансиқбоев ҳаммасини худди худо ва шайтон каби олдиндан кўрган, ҳисоблаб чиққан, энди гап ҳаракатда қолган эди. Шу мақсад билан у йўлга чиққан, шу мақсад билан у Абутолиб Қуттибоевни бошқа шериклари билан юзлаштириш учун купе, ҳибсхонага солиб олиб борар, барини кўвдалангига ҳал этишни мўлжалларди.

Аб; . олиб эса худодан фақат бир нарсани сўрарди – вагон деразасидан бир зумга бўлса ҳам, болакайлари Эрмак ва Довулни, Зарифани кўрса бас, ишқилиб, ҳеч нарса халал бермаса бўлгани, ахир яна қачон дийдор насиб этади. У эндиликда ҳаётдан шундан ортиғини сўрамас, юрагининг туб-тубида шундай аччиқ, аламли бир хулосага келган эдики, унинг манглайига шу шўришлар битилган! Бу унинг толе лавҳасида бахтнинг энг сўнгги лаҳзаси бўлажак. Зеро, сўнг у ҳеч қачон ўз оиласи бағрига қайтмаяжак, зотан, Тансиқбоев томонидан унинг бўйнига юкланаётган айб унга ҳалокатдан ўзга ҳеч нарса келтирмагай. Уни сал олдинроқ ё сал кейинроқ лагерларнинг фалокати кутади. Негаки у Тансиқбоев олдида ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуққа эга эмасди ва ҳеч ким уни ҳимоя қилмасди. Шунингдек, ҳамма нарсага қодир ҳукумат олдида ҳам у ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуқ ва

ҳимояга эга эмасди. Абутолиб қатъий ҳулоса чиқарган эди: у Тансиқбоев қўлида ўлиб кетишга маҳкум. Ўз навбатида Тансиқбоев ҳам доим ўзини чархлаб турадиган бемаъни жазо тизимининг кичкинагина бир мурвати эди, ҳолос. Бу жазо тизими социализмнинг оламшумул ҳаракатини тўхтатиш, бутун ер юзида коммунизмнинг тантана қозонишига тўсқинлик қилиш пайида юрган душманларга қарши тинимсиз кураш олиб борарди.

Кимлигидан қатъи назар, бирон киши мана шундай сеҳру жодули сўзлар билан айбдорга чиқарилса, билинги, кейин унга ҳеч қандай омонлик йўқ эди. Бунинг ортидан, албатта, у ёки бу тарзда жазо етиб келарди: ё отилиш, ё йигирма беш йилга озодликдан маҳрумлик, ё ўн беш ёки ўн йилга кесилиб кетиш таъин эди. Бошқача бўлиши мумкин эмасди. Бундай пайтларда ҳеч ким бошқача бўлишини кутмас ҳам эди. Маҳкум ҳам, жазога тортувчи ҳам шунини бир хилда тушунар эдиларки, агар ушбу сеҳру жодули айблов сўзлари кучга кирса, бу жазо берувчини фақатгина айблабгина қолмай, балки шу билан бирга, душманларни таг-томири билан йўқотиш учун истаганча чора-тадбир кўриш мажбуриятини юкларди. Ўзгача фикрда бўлувчилар қириб ташланишга маҳкум эди. Бу қили тегармонга янчиш учун тинимсиз қурбонлар келтириларди. Таъқиб ва таъйиқ остида қолган одамнинг ўзининг тамомилан маҳкум эканлигини уқитиш ва бунинг инкор этиб бўлмас зарурат эканлигини миясига қуйиш ҳам талаб этиларди.

Шундай бўлиб чиқди ҳам. Поезд Сариўзак чўлларидан ўтиб борар, гилдираклар тинимсиз айланар, Тансиқбоев ва унинг маҳбуси битта вагонда кетишар – уларнинг ҳар бири ўз наздида меҳнаткашларнинг манфаатларини ҳимоя қилиб тер тўкмоқда. Чуновчи, бировни яна қилиб ётган мафкуравий душманларни яна бир қарра омонсиз фош қилишни кўзлайди, нега десангиз, мана шундай фош қилишларсиз социализмни тасаввур

қилиб бўлмайди. Нега десангиз, акс ҳолда социализм ўз-ўзидан барҳам еб, омманинг онгида қуриб битади. Шунинг учун доимо ким биландир курашиш, кимнидир фош қилиш, ниманидир тугатиш, мажақлаш талаб қилинади...

Поезд эса елиб борарди. Абутолиб тақдирни ўзгартиришга ожиз, қўлидан ҳеч нарса келмагани сабабли енгиб бўлмас зулмга, ўз аччиқ қисматига тан беришга мажбур эди. Олдин бунга у қанчалар қайсарлик қилиб, жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатган бўлса, эндиликда бу воқеаларнинг барига шунчалик лоқайд, умидсизлик билан қарарди. Эндиликда у агар худодан бўлиб дунёга қайтадан туғилганимда ҳам, бари бир Тансиқбоевларнинг орқасида турган ғайринсоний бадбашара кучга дуч келардим, у билан ҳеч қачон тўқнашишдан қочиб қутулмаган бўлардим, деб ўйлар ва бунга тобора кўпроқ ишончи ортарди. Бу баттол куч урушдан ҳам даҳшатлироқ ва асирликдан ҳам қўрқинчлироқ эди. Зотан, у муддати тугамайдиган, охири кўринмайдиган ёвузлик, золимлик эдики, эҳтимол бу зулм дунё яралгандан буён давом этиб келарди. Чамаси, коинот чексизликлари ичра Иблис узоқ вақтлар ишсизликдан зерикиб қолганлиги учун одамзод болалари ўртасида жазо тортиш навбати камтарин мактаб муаллими Абутолиб Қутғибоевнинг чекига тушган эди. Инсон зоти ер юзида пайдо бўлиши ҳамон бошқа барча махлуқлардан олдинроқ ёлғиз ўзи дарҳол Иблис билан топишди ва кунлар оша, асрлар оша ёвузликнинг тантанасини ўрнатди. Ҳа, ёлғиз инсонгина шундай ашаддий ёвузлик эгаси бўлиб қолди. Шу маънода Тансиқбоев Абутолиб назарида мана шундай азал шайтонийликнинг рамзи эди.

Шунинг учун ҳам улар битта фавқулодда муҳим иш юзасидан битта поезд, битта махсус вагонда бирга йўл босмоқда эдилар.

Тансиқбоевни турли бекатларда маҳаллий даражадаги ҳамкасблари кутиб олишар, ким дўстона, ким хизмат вазифасига кўра турли-туман совға-саломлар,

ноз-неъматлар кўтариб чиқишар, терговчи кўп пайт шу ошналари билан овора бўлар, Абутолиб эса бундай пайтда эркин нафас оларди. Ҳарқалай бундай пайтда терговчининг тергаш учун вақти кам қоларди. Гўрга, йўлда димоғини чоғлаб кетаверсин. Қизил Ўрдага етганларида ҳамкасблар вокзалда алоҳида тантана билан кучоқ очиб кутиб олишди – ошнарлар Тансиқбоевнинг вагонига устига оқ сочиқ ёпилган ҳовури чиқиб турган лаган кўтариб киришди. Эшик орқасида, вагон йўлагидан сийловни қабул қилиб олган кўриқчилар у ёқдан бу ёққа тапир-тупур чопқиллаб қолишди: «Қази, қовирға! – оғзидан суви қочиб шипшиди улардан бири. – Оҳ, ҳидини қара-я! Шаҳарда бунақасини топиб бўлсан. Чўлнинг гўшти хўб мазали-да!»

Абутолиб панжара тутилган деразанинг бир четидан туриб, Тансиқбоев елкасига шинелини ташлаб, шериклари билан хайрлашиш учун чиққанини кўрди. Уларнинг ҳаммалари яғриндор, елкалари кенг, худди бир-бировига мослаб олингандай, қорақўл тумоқлар кийган, икки юзи қип-қизил йилтираб турган, чехраларидан табассум аримаган кишилар эди. Улар қўлларини тўхтовсиз силкитишиб сўйлашар, бир гапириб ўн қулар эдилар. Балки ҳали теша тегмаган мавзудаги биронта хангомани айтишарди. Улар шундай пастда давра олиб кўр тўкиб туришар, ҳаво совуқ бўлгани учун оғизларидан оплоқ ҳовур кўтаришар, ҳали унчалик қалинламаган қор узра пошналари ғарчиллаб-ғарчиллаб кетарди. Сергак милиция бу томонга ҳеч кимни ўтказмас – тансиқбоевчилар ҳаммалари ўз одамлари хандон-хушон, мамнун-мағрур, ўктам, бахтиёр ҳолда поезднинг бош томонида, махсус вагон ёнида туришар, улардан тўрт қадамгина нарида эса ҳибсхонага айлантирилган купе ичида ғам-қайғуга ботган бир киши турганлиги билан ҳеч кимнинг иш-ҳуши йўқ эди. Қолбуки, бу уларнинг ғайрати, саъй-ҳаракати билан қамалган одам ўғри эмас, босқинчи зўравон эмас, аксинча, ҳалол, диёнатли, виж-

донли, уруш ва асирликнинг кулфатларини бошидан кечирган, ўз болалари ҳамда хотинига меҳру муҳаббатдан ўзга эътиқоди бўлмаган ва ҳаётнинг асл маъно-мазмунини ушбу эътиқодда деб билган бир инсон эди. Лекин уларнинг қамоқхоналарига худди мана шундай ҳеч бир партияга аъзо бўлмаган ва шунингдек, ҳеч қандай қасамёд қилмаган, тавбасига ҳам таянмаган кимса керак эди. Бу меҳнаткаш омманинг бахтиёр фаровон яшаши учун зарур эди...

Қизил Ўрдадан сўнг таниш қадрдон ерлар бошланди. Кеч тушарди. Қор босган ўр-увалар, пасттекисликлар оралаб охиста буралган Сирдарё ярақлаб кетди. Кўп ўтмай қуёш ботаётган чоғда чўлнинг нақ ўртасида Орол денгизи кўринди. Бошида Денгиз дам қайрилма қамишзорлари, дам олисларда йилтираб кетган ложувард сувлари, дам унда-мунда қорайган ороллари билан кўзга чалинган бўлса, сал ўтмай Абутолиб шундоққина темирйўлга ёндашиб келган соҳилнинг намчил қумлоқларини юваётган шалдираган денгиз тўлқинларини кўрди. Буларнинг барига бир оннинг ўзида бирваракай кўз ташлаш ажиб гаштли эди: ҳам қор, ҳам қум, ҳам соҳил бўйидаги тиккайган тош-қоялар, ҳам шамол югургилаган феруза денгиз, ҳам тошлоқ яриморолдаги кўнғир туялар тўдаси ва боз буларнинг бари устига оқ булутларнинг пароканда югурган парчалари, булутлар тўдаланган юксак осмон.

Абутолиб шу Орол денгизи атрофларида Бўронли Эдигей туғилганлиги, Қозонгапнинг балиқчи ошналари эса, у яхши кўрадиган қоқланган сур балиқларни товар поездларнинг ходимлари орқали совға-салом қилиб жўнатиб туришларини эслади ва юраги алам, ўқсинишдан сирқираб кетди. Бўронли бекатига энди унчалар узоқ эмасди. Яна бир кеча йўл босилса, қарабсизки, эрталаб соат тўққизларда ёки пича кечроқ бошига махсус вагон тиркалган йўловчи поезд Бўронли бекатининг шамоллар юлқилаган эски қўналғалари, пасқам саройчала-

ри ва тиканли сим ўрамлари билан қуршалган қўтонлари ёнидан қичқириб ўтади, чопқиллаган изларни орқада қолдиради ва зумда кўздан йўқолади, келади ва кетади. Қанчадан-қанча поездлар шарқдан ғарбга ва ғарбдан шарққа ўтади, бироқ ўша куни Зарифанинг юраги айтармикин, Абутолиб махсус вагоннинг ҳибс-купесиди Кунботар ёқларга шу ердан ўтиб бораётганлигини, балки болакайларнинг диллари ноаён, тушуниксиз, хавотирли алланималарнидир туйиб, худди ўша сонияда гулдураб ўтаётган поездга қараб қўйгилари келармикин мабодо? О, яратган эгам, одамларга бунчалар оғир ва аччиқ ҳаётнинг нима кераги бор экан?

Февраль кўёши думалаб чўқар, осмон ва ер ўртасига совуқ қизаринқираган шафақларини ёйиб узокларда сўна бошлар, хуфтон тушиб келар, оҳиста билинтирмай қиш кечаси кирарди. Хуфтон ғира-ширасида ташқаридаги нарсалар лилирлаб ўтиб, қоронғиликка қоришиб кетар, бекатларда чироқлар ёнарди. Поезд эса бурала-бурала чўл туни қаърига йўл солиб еларди...

Уйку келмас, Абутолиб Қуттибоев эзилиб, тўлганиб ётарди. Сирли қалин тунука қопланган купе ҳибсхонага қамаб қўйилганча у ўзини қўярга жой тополмас, тор ерда у бурчакдан бу бурчакка тентирар, дам-бадам қаттиқ хўрсинар, назоратчининг ғашига тегиб, ҳадеса, ёзилгиси келаётганини айтиб, чиқишга рухсат сўрарди. Назоратчи купе эшигини очиб бир неча марта огоҳландирди:

– Маҳбус, нега жойингда тинч ўтирмайсан? Қоидани билмайсанми? Бас, тек ўтир!

Аммо Абутолиб ҳеч ўзини босиб ололмас, охири бўлмади, у қўриқчига мурожаат қилиб ёлворди:

– Менга қара, ҳой навбатчи, барака топ, менга бир дона уйку дори топиб бер, бўлмаса, ўлиб қоламан. Рост айтяпман! Ўлган маҳбусни бошингизга урасизми? Бошлигингга бориб айт, ўлигим керакми сизларга? Жонимга тегди, ҳеч ухлолмаяпман!

Таажжубланадиган ери шунда эдики (Абутолиб бу меҳрибончиликнинг сабабини эртасига англаб етди), назоратчи Тансиқбоевнинг купесидан икки таблетка уйку дори келтириб берди, ана шундан кейингина ярим кечага бориб Абутолибнинг кўзини уйку элитди, лекин бари бир расмана тўйиб ухлай олмади. Чала қуш уйкусида ётаркан, ғилдиракларнинг бир маромда тақиллаши, ташқарида шамолнинг гувиллаб увлаши остида у туш кўрди: у паровознинг олдига тушиб, жони ҳалқумига тикилиб, ҳансираб, ҳирқираб, қўрқиб, зўр бериб чопаетганмиш, ҳозир поезд тагида қолиб кетаман деб ваҳимадан юраги ёрилай дермиш, поезд эса унинг ортидан пишқириб югурармиш. Ўша ақлдан оздирадиган харосон кечада у темир йўл изидан поезд олдига тушиб қочди. Булар бари худди ўнгида бўлаётгандай эди. Шунчалар қўрқинчли чинга ўхшарди ҳаммаси. Ташнаком бўлди, томоғи қуриди. Паровоз эса ўтқир чироқларини даҳшатли пориллатганча унинг ортидан қувар, чопиб бораётган йўлларини машъаладай ёритарди. Абутолиб изғирин изғиган атроф тумонотга кўзларини йириб-йириб тикилар, икки темир из ўртасида югурар, ҳар томонга аланг-жаланг боқиб, аянчли қичқирар, чақирарди: «Зарифа, Довул, Эрмак, қаердасизлар? Келинглар менинг олдимга! Мен, мен отангизман! Қаердасизлар? Жавоб беринглар!» Ҳеч ким садо бермасди. Олдинда зулмат қоронғилик шовуллар, орқада эса уни эзиб, мажақлаб ташлашга тайёр паровоз гулдурос солиб етиб келарди. У энди тамомила ҳолдан тойган, ортидан тобора яқинлашиб пишқириб учаётган паровоздан қочиб қутулиш, яширинишнинг на иложи ва на имкони бор эди... Аҳволи борган сайин ёмонлашиб борар – қўрқув, ваҳима унинг бутун вужудини карахт қилиб ташлаган, оёқлари унга бўйсунмас, нафаси тикиларди...

Абутолиб эрталаб барвақг уйғониб, ранги ўчган, забун ҳолда қора пахталикни елкасига ташлаб, панжарали дарча олдида чўлга тикилиб ўтирарди. Ташқари

ҳали жуда совуқ қоронғи эди, бироқ ер оҳиста ёришиб келар, тонг ёғдуси ўз кучини кўрсатарди.

Кун булутли бўладиганга ўхшайди. Балки қор ёғар. Лекин осмоннинг у ер-бу ерида олачалпоқ ёришган жойлар кўзга чалинарди...

Бу ёғига Сариўзак ерлари бошланди. Уларни қор босган, қуюнлар чулғаган эди. Шундай бўлса ҳам, диққат қўйиб қараган одам белгили жойларни танирди – ўша-ўша баланд тепаликлар, жарлик-ўрликлар, кўра-қўналғалар, илгари ўтган чоғларида кўзга таниш бўлиб қолган томлардан ўрлаётган тутунлар. Мўрконларидан қишнинг тутун ўрлаётган мана шу нотаниш, бегона уйлар унга ҳозир қадрдондек туюларди. Тез орада Қумбел бекати келади. Ундан сўнг уч соатлар ўтиб Бўронлига етадилар. Кўз очиб-юмгунча бориб ҳам қоладилар – ахир худди мана шу ерларга Эдигей билан Қозонгап вақт-бевақт туяда келиб-кетиб туришмасмиди – таъзияга дейсизми, тўй-тўйчиққа дейсизми... Мана ҳозир ҳам ҳали жуда эрта бўлишига қарамай, кимдир кўнғир туясига миниб бошига катта тулки тумоқни кўндириб қайгадир кетиб боради – Абутолиб панжарага қаншарини қаттиқ тираб тикилиб қаради – балки ўзимизнинг одамлардан бирови бўлиб чиқса-чи?.. Балки бу Эдигейдир, Қоранорга миниб бирон юмуш билан йўлга чиққандир? Қудратли нортуюсига миниб юз чақиримлаб йўл босиш унга чўт бўлибдими?! Бу ҳайбатли туя худди Африканинг жирафасидай оёғини қўлига олиб чопади-я...

Нима бўлди-ю, Абутолиб ўзи ҳам билмаган ҳолда қай бир хаёл билан бўлсайкин – нарсаларини йиғиштириб, поезддан тушиш учун отлана бошлади. Бир-икки бор оёқ кийимини бошқатдан кийиб, пайтаваларини қайтадан ўради, юк халтасини жойлади. Кейин кута бошлади. Лекин жойида ўтиролмади, ҳожатхонада барвақтроқ ювиниб олиш учун соқчиларни кўндирди, сўнг

яна купега қайтарилди. Яна нима қилиш, ўзини нимага машғул қилишни билмади.

Поезд эса Сариўзак чўлларини ютиб борарди... Абутолиб ўзини босиб, кафтларини жуфт қилиб икки тиззаси орасига суққанча ўтирар, фақат онда-сондагина ойнага қарашга журъат этарди.

Қумбелда поезд етти дақиқа турди. Бу ерда унга ҳаммаси таниш. Бу катта бекатда поездлар турли томонга тарқалишади. Бекатда у бораётган поезд билан рўпарадан келиб учрашган бошқа йўловчи ва юк ташувчи поездлар негадир Абутолибнинг кўзига худди қадрдон бўлиб қолгандай иссиқ кўринар, ахир нима деманг, улар яқиндагина Бўронлидан, ҳа, унинг хотини ва болакайлари яшайдиган Бўронлидан ўтиб келаётган эдилар-да. Шунинг ўзиёқ унга бу жонсиз нарсаларни севиб қолиши учун кифоя қиларди.

Мана, ниҳоят унинг поезде яна ҳаракатга тушди. Поезд перрон ёқалаб бораркан ва сўнг бекат чегарасидан ўтаркан, Абутолиб одамларнинг ўзига нечукдир таниш бўлиб туюлган чехраларига кўз югуртириб улгурди. Ҳа, ҳа, мана шу қумбелликларни биларди, улар ҳам ўз навбатида эҳтимол Бўронлининг эски одамлари – Қозонгап, Эдигей ва уларнинг оила аъзоларини танишар, билишарди. Ахир Қозонгапнинг ўғилчаси Собитжон шу ердаги мактабни тугатган, ҳозир институтда ўқирди...

Поезд бекат йўлларини орқада қолдириб тезликни оширар, борган сари жадал олға силжирди. Абутолиб бу ерларга бола-бақра билан бирга тарвуз олгани келганини эслади. Яна бир гал бу ердан янги йилга арча олиб кетишган эди. Бошқа иш-юмушлар билан ҳам келиб турарди бу ерга...

Нонуштага берилган овқатга Абутолиб ҳатто қўлини ҳам узатмади. У тинмай Бўронлига энди озгина қолганлигини ўйларди – қолса, икки соатдан ортиқроқ вақт қолгандир. Энди Абутолиб, ишқилиб, қор ёғиб қолмасин-да, қуюн бошланмасин-да, деб қайғурарди – агар

қуюн турса, унда Зарифа ва болакайлари уйдан чиқмай-дилар, ана унда уларни ҳатто узокдан кўришдан ҳам маҳрум бўлади...

«Ё худойим, – деб ўртанарди Абутолиб, – шу сафар қорингни ёғдирмай тур. Бир озгина сабр қил. Ахир кейин ҳам бунга сенинг вақтинг кўп-ку. Эшитяпсанми? Ялинаман!» Абутолиб ғужанак бўлганча, панжаларини чалкаштириб, тиззалари орасига қаттиқ қисиб, фикр-хаёлини жамлаш, сабр-тоқат билан кутиш, чамалаган орзусидан адашиб кетмаслик учун хаёлини йиғиштириш, қандай бўлмасин, тақдирдан сўраган нарчасига етишни истарди – ишқилиб, вагон ойнасидан хотиним ва болаларимни кўрсам, бас, дерди. Улар-чи, улар кўриб қолсалар-чи, уни... Эрталаб у назоратчи кўз остида ҳожатхонада ювинаётганида занглаган тос тепасидаги кўкариб ётган ойнага қаради, рангида ранг қолмаган, бўзарган, қаҳрабодай сарғайган, нақ мурданинг ўзи, ҳатто асирликда ҳам у бунчалар сарғаймаган эди. Соч-соқоллари оқариб қолибди, кўзлари ҳам бошқача, ғам-аламдан сўниб битаётган кўзлар, ажинлар эса пешонасини шудғор қилиб юборган... Ҳолбуки, ҳали унинг қаридим дейишига вақт эрта... Агар болакайлари Довул ва Эрмак, агар хотини Зарифа уни шу аҳволда кўришса, танимасликлари турган гап – балки кўрқиб кетишармиди. Лекин кейин ажабмас, суюнишармиди. У оиласи бағрига қайтса борми, болажонлари ва Зарифа кучоғида ҳаловат топса борми, яна худди аввалги ҳолига қайтарди...

Шуларни хаёл қиларкан, Абутолиб дарчага қараб-қараб қўярди. Яна, яна таниш ерлар – баланд тепалар, уларнинг эгардай ботган оралиқлари. Бир маҳаллар у Бронлининг болакайлари шу ерга олиб келишни кўнглига тугиб қўйган эди. У тепадан бу тепага худди тўлқинлар устида сакрагандай чопишиб, қийқириб, ўйнаб қувонишсин деб.

Шу асно купе ҳибсхона эшигининг калити шарақлади, эшик очилди, остонада икки соқчи турарди.

– Сўроққа чиқ! – буюрди уларнинг каттаси.

– Нима сўроқ? Нега? – ҳайрон бўлганча оғзидан чиқиб кетди Абутолибнинг.

Назоратчи ҳайрон бўлиб, ҳатто унга яқинроқ келди. Касал-пасал эмасмикин ишқилиб:

– Нега бўларди? Тур ўрнингдан! Терговга чиқ!

Абутолиб алам билан бошини эгди. Ҳозир ихтиёр ўзида бўлса ҳеч ўйлаб ўтирмай ўзини дарчага отарди, ташқарига тошдай учиб тушарди агарда дарчанинг темир панжараси бўлмаса... Бўйсунушдан ўзга чора йўқ. Демак, тақдир раво кўрмабди. Демак, у деразадан қараб уларни кўролмайди, ваҳоланки, қанча орзу қилган, қандай кутган эди буни. Абутолиб худди елкасига оғир юк ортилган одамдай ўтирган жойидан базўр кўзгалди ва назоратчилар етагида Тансиқбоевнинг купесига йўл олди, назарида уни худди дорга олиб кетаётгандай эдилар. Шундай бўлса ҳам, яна сўнгги умид бирдан ярқэтиб кўринди – ҳали олдинда ахир бир ярим соатчалик йўл бор, балки унгача сўроқ тугаб ҳам қолар. Фақат шунгагина умид қилса бўларди. Тансиқбоевнинг купесига ҳам бўлган масофа бор-йўғи тўрт қадамгина келарди. Абутолиб шу тўрт одимни жуда узоқ босиб ўтди. Терговчи эса уни кутаётган эди.

– Келавер, Қуттибоев, бир гаплашиб олайлик, ишлайлик, – деди Тансиқбоев ўткир кўзларини унга қадаб. У соқоли эндигина қиртишланган, сассиқ атир суртилган юзини мамнуният билан силаркан, чехрасида ва товушида вазминликни сақлашга уринди. – Ўтир. Сен ўтирсанг ҳам бўлаверади. Шундай қилсак, сенга ҳам, менга ҳам қулай бўлади.

Соқчилар бирон кори ҳол рўй берса, ташланишга тайёр ҳолда ташқарида қолдилар. Қирғийкўзни ўлдиришнинг сира иложи йўқ эди. Яланғоч қўл билан нима ҳам қилиш мумкин. Қўл етгудек ерда на бир стакан ва на бир шиша кўзга ташланар, ҳолбуки, қирғийкўз қиттай-қиттай отиб туришни ҳеч қачон қанда қилмасди.

Қаердандир анқиётган арақ ва газаклар иси шундан дарак берарди.

Поезд эса ҳамон Сариўзак чўллариини ёриб ўтиб борар, Бўронлига етишга энди жуда оз вақт қолган эди. Тансиқбоев шошилмас, қандайдир ёзувларини ўқир, қоғозларини титкилаб варақларди. Шунда Абутолибнинг юраги сиқилиб паққос ёрилиб кетишига оз қолди, бир неча дақиқа ичида унинг сабр-тоқати тугади. Унга бу сўроқ шу қадар чидаб бўлмас даражада оғир туюлаётган эди. Шунда бирдан у Тансиқбоевга ёрилди:

– Мен тайёрман, гражданин бошлиқ.

Тансиқбоев ҳайрон бўлиб бошини кўтарди:

– Сен тайёрсан? – таажжубланди у. – Нимани кутяпсан? Нимага тайёрсан?

– Сўроққа тайёрман. Саволларни кутяпман...

– Э, шундай демайсанми! – деди чўзиб Тансиқбоев шу дамда кутилмаганда ўзининг тантана қилаётганлигини яширишга уриниб. – Нима ҳам деймиз, бу ёмон эмас, Қуттибоев, мен сенга айтсам, унчалар ҳам ёмон эмас. Айбланувчи тавба қилиб, ўз ихтиёри билан терговнинг боришига ёрдам бераман деса, саволларга жон-дилдан жавоб қайтарса, бу ёмон эмас, гапнинг очиги. Демак, унинг айтадиган гапи бор, тергов органларига ошкор этадиган нарсалари бор. Шундай эмасми? – Тансиқбоев бугун дўк-пўписаларни қўйиб, сўроқни ширин ва сохта дўстона оҳангда олиб бориш зарурлигини англади. – Демак, сен тушуниб етибсан, – давом этди у, – айбингни. Совет ҳокимиятининг душманларига қарши курашда тергов идораларига ёрдам кўрсатмоқчисан. Гарчи ўзинг ҳам ўша душманларнинг биттасисан. Муҳими шуки, совет ҳокимияти сен билан менга ҳар нарсадан афзал, ота-онадан ҳам ортиқроқ. Албатта, ҳар ким буни ўзича тушунади, – у бирпас жим бўлиб қолди-да, сўнг қўшиб қўйди: – Мен сени доим ақли хуши жойида одам деб ўйлаганман, Қуттибоев. Шунинг учун доим сен билан тил топишиб кетамиз деб ишонардим. Нега индамайсан?

– Билмадим, – мубҳам жавоб қилди Абутолиб, – гуноҳим нима эканлигини тушунмайман, – деб қўшимча қилди у вагон ойнасига яширикча кўз қирини ташлаб. Поезд жадал илгарилар, бадқовоқ ер бўйлаб сузган булутлар қоплаб олган Сариўзак чўллари худди тилсиз кинодаги каби чарх уриб орқада қоларди.

– Сенга бир гапни айтгай. Очиғига ўтайлик, – давом этди Тансиқбоев. – Билиб қўй, сени бу махсус вагонда худди подшолардай бекорга олиб кетаётганимиз йўқ. Бунақа ишлар шунчаки эрмак учун қилинмайди. Арзимаган нарсага алоҳида купеда олиб юришмайди. Демак, сен тергов ишида жуда муҳим бир шахс саналасан. Кўп нарса сенга боғлиқ. Сенга талаб ўзгача. Ўйлаб кўр. Жуда қаттиқ ўйла. Энди менинг гапларимга қулоқ сол. Бугун қоронғи тушганда Оренбургга, яъни Чкаловга етамиз, у ерда бизни кутишяпти. Бу биз борадиган жойларнинг биринчиси. У ерда сенинг иккита шеригинг яшашини биласан – Александр Иванович Попов билан татар Ҳамид Сайфуллин. Уларнинг иккаласи ҳам ҳозир қўлга олинган. Дарвоқе, уларнинг номларини бизга ўзинг айтгансан. Иккаласи сен билан бирга Баварияда асирликда бўлганларини тан олишди. Кейин биргаликда қочгансизлар. Қочишингиз ҳам шу жуда ғалатироқ бўлган, нима учундир тош конидан фақат сизнинг тўдангиз қочиб кета билган, биз буни ҳали аниқлаймиз. Кейин Югославияга бориб айнашган. Иккаласи ҳам инглиз миссияси билан алоқада бўлган эдик деб кўрсатма беришди. Сен гап нима ҳақида бораётганини яхши биласан. Буни ўз эсдаликларингизда ёзгансан. Тан олишим керакки, ёмон ёзмагансан. Бизга Поповнинг – резидент, Сайфуллин унинг ўнг қўли бўлганлиги маълум. Қуттибоев, сен агентура ичида етакчилардан бўлмагансан. Шунинг учун терговга кўмаклашсанг, ишинг анча енгиллашади.

– Қандай агентура? Илгари ҳам айтган эдим. Мен қирқ бешинчи йилда уруш тугагандан бери уларни кўрган эмасман, – деб қўшиб қўйди Абутолиб.

Бу муҳим эмас. Бунинг ҳеч аҳамияти йўқ. Кўз кўзга тушадиган бўлиб шахсан кўришиш шарт эмас. Кимдир ўртада алоқачи бўлган. Мисол учун ўша ҳақиқатчи Эдигей Жонгелдин Оренбурггами ёки бошқа бирон ёққами, бормаганмиди? Ахир шундай бўлиши ҳам мумкин-ку. Сизлар кимдир орқали алоқа қилиб тургансиз. Сен олдин яхшилаб ўйлаб ол.

– Агар мен Эдигей Оренбургга Қоранорини миниб борган эди, десам, шу етадимми? – сабри чидамади Абутолибнинг.

– Сен яна эски ашулани бошляяпсан, Қуттибоев. Бекор қиласан. Ахир мен сен билан яхшиликча гаплашяпман. Сен бўлсанг, бурнингни жийирасан. Қаршилиқ кўрсатаверсанг, ўзингга жабр қиласан. Эдигейнинг ташвишини чекма. Керак бўлса уни ҳам туясига қўшиб қамаймиз. Агар уни тинч қўйишимизни истасанг, юзлашган пайтда қилиқ қилма.

Олдиндаги паровоз қаршидан келаётган поездга узоқ қудратли товуш берди. Унинг кучли овози Абутолибнинг юрагини зирқиратиб юборди. Бўронлига жуда озгина вақт қолди. Қирғийкўзнинг муҳокамалари Абутолибни кўрқитарди. Бундайлар учун шу мамлакатда мумкин бўлмаган ҳеч нарса йўқ. Қўлларида ҳамма нарса келади. Лекин ушбу соатда Тансиқбоевнинг сўз-мол бўлиб қолгани, ҳали-вери сўроқни тугатиш иштиёқида эмаслиги Абутолибни ҳаммадан ортиқ эзар, хит қиларди.

– Шундай экан, – жимликни бузди Тансиқбоев олдиндаги қоғозларни нари суриб. У Абутолибга бошини кўтариб қаради. – Ишончим комилки, биз бир-биримизни тушуниб оламиз. Шунда қутулсан. Оренбургдаги юзлашишга кўп нарса боғлиқ. Ё сен менга кўмаклашиб ишлайсан, ё мен шундай қиламанки, кейин сен умр бўйи армон қилиб юрасан. Тўрт баравар ортиққа кесилиб кетасан, ё қаншарингдан отиласан. Ўзинг билсанг керак бу нарсаларнинг фарқини. Биз Титога ҳам етиб

борамиз. Ҳаммаларинг шунча вақтдан бери унга хизмат қилгансизлар. Ишни Иосиф Виссарионовичнинг ўзи қузатиб турибди. Ҳеч ким жазодан қочиб қутулолмайди. Таг-томири билан суғуриб ташлаймиз. Шунинг учун, азизим, шукур қил, сенга мен ёмонлик истамайман. Лекин сен ҳам қараб турмаслигинг керак. Гап нимада эканлигини тушуняпсанми?

Абутолиб индамас, вужуди муздай қотиб, Бўронлига кириб бориш сонияларини миясида ҳисобларди. Демак, болакайларни лоақал ойнадан кўриш ҳам насиб этмас экан-да. Бу фикр миясини тинимсиз пармаларди.

- Нимага индамайсан? Сендан сўраяпман, гап нимада эканлигини тушуняпсанми? - синчиклаб сўрарди Тансиқбоев.

Абутолиб бошини лиқиллатди. Албатта, у гап нима ҳақида бораётганлигини фаҳмларди.

- Э, борақансан-ку! - Тансиқбоев Абутолибнинг бош қимирлатганини ўзича тушунди, у ўрнидан туриб Абутолибга яқин келди-да, ҳатто унинг елкасига қўлини қўйди. - Мен билардим, сен тушунадиган йигитсан. Сен охирида тўғри йўлни топиб оласан, дердим. Демак, сен билан келишиб олдик. Ҳеч нарсадан иккиланиб ўғирма. Ҳаммасини мен айтгандай қил. Энг муҳими - юзлашганда, ҳаяжонланма. Кўзига қараб туриб, бор гапни айтавер. Попов - резидент. Кирқ тўртинчи йилдан бери инглиз разведкасига ёлланган, Ватанга қайтишдан бурун Тито ҳузурида кенгашда бўлган, ғалаёнлар чиқишини мўлжаллаб узоқ муддатли топшириқ олган. Ана шунинг ўзи етарли. Энди анави татар Сайфуллин масаласида гап шундай: Сайфуллин - Поповнинг ўнг қўли. Гап тамом. Шу етарли. Қолганини ўзимиз эплаймиз. Шунини айтсанг, бас. Иккиланиб ўтирма. Сенинг кўрқадиган жойинг йўқ. Ҳеч нарсадан чўчима. Менга ишонавер. Хуллас калом, ана шундай. Душманлар билан гапимиз қисқа, душманларни мажақлаймиз. Дўстлар билан бирга ишлаймиз - уларнинг раъйига қараймиз, аҳволини енгиллата-

миз. Эсингда тут. Яна яхшилаб уқиб ол. Мен ҳазил-мазахни ёқтирмайман. Нега бунча рангинг оқариб кетди? Нима қилди, тобинг қочдими? Ҳаво етмаяптими?

– Ҳа, тобим йўқроқ, – деди Абутолиб кўнгли озиб, тинимсиз чириллаб айланаётган бошини базўр тутиб. У худди ёмон овқат еб қўйиб кўнгли озаётгандай эди.

– Э, ундай бўлса, сени ортиқ ушлаб ўтирмайман. Ҳозир жойингга қайтиб бориб, то Оренбургга етгунча дамингни ол. Аммо Оренбургда ўқланган милтиқдай бўлиб тур. Тушундингми? Юзлашганда ўзингни у ёқдан бу ёққа ташлама. Ҳеч қанақа «эсимда йўқ, билмадим, унутибман» деганга ўхшаш гаплар бўлмасин... Бор гапни кўндаланг айт, тамом-вассалом. Қолгани билан ишинг бўлмасин. У ёғини ўзимиз эплаймиз. Шунақа. Ҳозир қоғоз олиб ёзиб-чизиб ўтирмаймиз, бор, дамингни ол. Оренбургда юзлашгандан кейин бир хулосага келиб, қоғозларга имзо чекамиз, қоидаси шу. Кўрсатмаларга қўл қўйиб берасан. Энди боравер. Сен билан ҳаммасини келишиб олдик ҳисоби. – Тансиқбоев шу сўзларни айтиб Абутолибни купе-ҳибсхонага жўнатди.

Мана шу дамдан бошлаб, Абутолиб учун аллақандай ўзгача бир ҳаёт бошланди. У худди янги бир маррага чиққанга ўхшарди. Унинг назарида поезд ўз ҳаракатини тезлаштиргандай эди. Ойна ортида кўзга яхши таниш жойлар лип-лип ўтар, Бўронлигача санокли дақиқалар қолган, нафасни ростлаш, ўзини қўлга олиш, воқеанинг қандай боришига тайёр туриш лозим эди, лекин ҳаммадан бурун поезднинг тезлигини бир оз бўлса ҳам пасайтириш керак эди. «Қандай бўлмасин, поездни секинроқ юрадиган қилиш керак», – деб хаёлидан ўтказди Абутолиб қандайдир илоҳий кучларнинг ўзига мадад беришига негадир ишониб. Кўп ўтмай у поезд ўз тезлигини пасайтираётганлигини сизди. Балки унга шундай туюлгандир. Бироқ, ҳақиқатан ҳам, ойна ортида унинг қаттиқ ғашини келтираётган липиллаш тўхтади. У шунда ўзига ўзи деди: «Ҳаммаси мен айтгандай бўлади!» –

шунда у бир оз нафасини ўнглади, ҳансираши босилди, тўсиқли дарчага пешонасини тираганча кута бошлади.

Поезд ростдан ҳам Бўронли бекатига яқинлашарди. Бу ерларга Абутолибни кулфат абгор қилиб ҳайдаб келганди. Шу ерда у тўп отди. У болалар ўсиб катта бўлгунча тарихнинг ғурбатлари ўтиб кетишини кутаман деб орзу қиларди. Лекин бу орзуси ҳам рўёбга чиқмади. Хонадони тақдирнинг ёмон ўйинларига дучор бўлди, ўзи эса мана, ҳибсхонага айлантирилган купеда қадрдон уйи рўпарасидан ўтиб боряпти.

Абутолиб барини гўё бир умрга, охирги нафаси қолгунча, кўзларидан энг сўнгги нур кетгунча эслаб қолишни истагандай, дарчага шунчалар орзиқиб, зўриқиб, зўр бериб тикиларди. Қишнинг февраль ойи, кун пешинга оғиб борар, шу дамда у ниманики кўрган бўлса: уюм-уюм бўлиб ётган қорлар, темир йўл бўйидаги олачал-поқ қорайиб турган ялангликлар, дам унда-дам бунда қор тўдаланиб ётган чўллар – буларнинг ҳаммасини у худди муқаддас бир маъво каби муҳаббати қалбидан тошиб, куйиб-ўртаниб, жони ҳалқумига келгудай бўлиб қабул қиларди. Мана ўша тепа, мана ўша тепанинг ўртаси, мана ўша сўқмоқ; бу ердан улар Зарифа икковлари асбобларни елкаларига кўтариб, йўл тузатиш учун ўтган эдилар; мана ўша ёз чоғлари Бўронлининг чурвақалари: унинг болакайлари Довул ва Эрмак билан бирга ўйнайдиган яланглик майдон... мана бир неча бош туялар, ана нарироқда яна бир жуфти турибди. Уларнинг бири – Эдигейнинг қоранори – уни узоқдан ҳам таниб олиш мумкин, ўша-ўшандай ҳайбатли, кучли, шошилмай қайгадир кетиб боради; лекин нима бўлди? Бирдан қор ёға бошлади, ташқарида қор учкунлари тезлашди, бежиз эмас экан эрталабдан осмоннинг булутларга бурканиб олгани: жиндаккина, яна жиндаккина қор ёғмай турганда эди; мана, туяларнинг қўтонлари ва мўрконидан тутун ўрлаётган биринчи том ҳам кўринди, мана, кўрсаткичга ҳам келдик, поезд иккинчи йўл-

га ўтяпти, ғилдираклар излар уланган ерлардан ўтган чоғда қаттиқ тақиллайди, ана, ҳужрача олдида йўл кўрсатиб, байроқча кўтариб кимдир турибди, ийе, қаранг, бу Қозонгап-ку, худди қуриган ёғочдай қотма; о, худойим-ей, Қозонгапнинг будкаси лип этиб ўтди, поезд бекатда тўхтамай юриб кетяпти: анави уйчалар, уларнинг томлари, дарчалари, ана, кимдир уйга кириб кетди, Абутолиб фақат унинг елкасини кўриб қолди, ана, аллаким ёғоч тахталар орасида болакайларга нимадир ясяпти. Ийе, Эдигей-ку бу, ҳа, бу Эдигей – эғнида пахталик, енглари шимарилган, унинг ёнида қизалоқлари, э, ана, Эрмак тойчоғим, Эрмак ҳам шу ерда экан, жондан азиз болагинам, Эдигейнинг ёнгинасида турибди болагинам, Эдигейга ердан ниманидир олиб беришти, о, худойим, унинг юзи лип этиб кўринди-ю кўздан ғойиб бўлди. Э, бу Довул қаерда? Зарифа-чи? Ана, ҳомиладор бир хотин аста қадам ташляпти, бу бекат бошлиғининг хотини Саула, э, ана, Зарифа, рўмол ўраб олган, рўмоли елкасига оғиб тушган; Зарифа ва Довул; онаси кичкинтойини қўлидан ушлаб етакляпти, улар Эдигей билан болалар нимадир ясаётган томонга боришяпти, уларнинг ҳеч хабарлари йўқ Абутолибдан. Абутолиб эса қичқириб, бақириб, дод-фарёд кўтармаслик учун қўллари билан оғзини маҳкам ёпиб, титраб-қақшаб не алпозда турганини кўрмайдилар, билмайдилар. «Зарифа! Меҳрибоним! Довул! Довул! Тойчоғим! Бу менман! Мен сизларни охирги марта кўряпман! Алвидо! Довул! Эрмак! Алвидо! Унутманглар! Мен сизларсиз яшолмайман! Сизлар, жондан азиз болаларимсиз мен ўлиб қоламан. Суюкли хотиним Зарифасиз менга ҳаёт ҳаром! Алвидо!»

Поезд шунча ўртаниб, орзиқиб кутилган Бўронлидан пишқириб ўтиб кетди. Лекин Абутолибнинг нигоҳида нимани кўрган бўлса ҳаммаси гўёки муҳрланиб қолди ва анчагача кўз ўнгидан кетмади. Ташқарида қалин қор гупиллаб ёғар, аллақачон бари орқада қолган, бироқ Абутолиб

Қуттибоев учун вақт ўша ўтиб кетган маконда тўхтаган, йўлнинг ўша озгинагина бўлагидан унинг бутун ҳаёти, ҳаётининг маъноси, дарду азоблари қолган эди.

У бари бир ойнадан нари кетолмас, гарчи бўралаб ураётган қор туфайли ташқарига қарашдан ҳеч бир маъно қолмаган эди. У деразага ёпишганча тураверди, у адолатсизликка бўй бермаган, унга тоқат қилмаган, мурасага келмаган ҳолда ўша қайсидир енгиб бўлмас кучга бўйсунушга мажбур бўлди. Унинг бутун вужуди бундан ларзага тушди. Ахир хотин, бола-чақалари ёнгинасидан биқиниб, пусиб, жимгина худди забонсиз махлуқдай ўтиб кетишнинг ўзи бўладими? Уни озодликдан маҳрум этган куч шунга мажбур қилди ва у поезддан сакраб тушиб улар билан кўришиш, соғиниб, кўзлари тўрт бўлган бола-чақалари қошига пешвоз чиқиш ўрнига, хўрланган, афтода бир кўйда дарчадан томоша қилиб турди. Тансиқбоев унга ит ўрнида кўриб муомала қилса-да, майли деди, кўнди, кўйиб берди худди бурчақда қимирламай ўтиришга буюрилган итдай! Шунда Абутолиб ўзини қандай овутиш, таскин бериш мақсадида бир нимага аҳд қилди, сўз берди, лекин аҳдини тилига чиқармади, лекин у энди аён тушунди...

Кўз очиб-юмгунча ўтиб кетган учрашувнинг аччиқ шарбатини Абутолиб энди охиригача ичарди. Фақат шугина унинг қўлидан келарди. Фақат шугинага унинг ихтиёри ўзида эди. У ҳаммасини қайтадан кўз ўнгимдан ўтказсам, кўз ўнгимда бутун тафсилотлари билан батафсил гавдалантирсам дерди: Қозонгапни дафъатан кўрган пайти кўз ўнгига келади, ўша-ўша чайир қўлларида кўймайдиган байроқча, ўша-ўша айрилмас қути-уйчаси, у бекатчанинг дам у бошида, дам бу бошида туриб қанчадан-қанча поездларни кузатиб қўймадийкин, кейин Бўронлининг пастак уйлари, мол қўралар, мўрконлардан буралиб чиққан тутунлар кўз олдида бир-бир ўтади; кейин – Эрмакнинг илк бор кўрган пайтини эслайди, кўксидан вулқондай отилиб чиқишга

тайёр турган қичқирик, фарёдни ичига ютиб қўллари билан оғзини маҳкам бекитиб олгани-чи; Эрмак болалар билан Бўронли Эдигейнинг ёнида ўйнаб юрар, Эдигей эса ўша пайтда болаларга нимадир ясамоқда эди. Ҳа, Эдигей, бу дунёда худди мустаҳкам қоя каби ўзини йўқотмаган, садоқатли Эдигей. Эрмак Эдигейга тахта бўлагиними ё бошқа бир нарсаними узатиб турган эди. Мана шу бир зум. Шу бир зумнинг лаҳзалари унинг миясида жуда қаттиқ ўрнашиб қолди: йирик гавдали, гирдиғумдан келган, қорача юзли, енглари шимарилган, устига пахталик кийган, оёғида кирза этик Эдигей болакайларнинг жони-дили эди, унинг шундоқ ёнгинасида бошига эски телпак ва оёғига кигиз этикча кийган тирмизак, улар томонга оҳиста юриб бораётган Зарифа ва Довул. Шўрлигим, меҳрибон Зарифам – шундай яқингинадан уни кўрдим – рўмоли елкасига сидирилиб тушиб, қоп-қора тўлқинли тўс сочлари очилиб қолибди – унинг оқаринқираган чехраси шунчалар маъсум ва дилбар эди; камзулининг тугмалари ечилган, оёғида ўзим олиб берган пишиқ этик, бошини ўғилчаси томонга бир оз эгган – унга нималарнидир сўйлаб келар – буларнинг бари Абутолибга шунчалар яқин, қадрдон, азиз, унутилмас нарсалар эди. Шунинг учун бу кўришишлар унга яна анчагача ҳамроҳлик қилди, улар билан хаёлан қайта-қайта хайрлашди, чунки бу уларнинг охирги кўришувлари эди ... Энди бу айрилиқнинг ўрнини ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмайди, ҳеч нарса билан ва ҳеч қачон...

Йўл бўйи қор бўралаб ёғди, қуюн, бўрон турди. Оренбургга етмасларидан бир бекатда поезд бир соатча тўхтаб қолди – йўлни қор уюмларидан тозалаётган эканлар... Ғовур-ғувур овозлар эшитилар, одамлар ёмон айниган ҳавони ва умуман ёруғ дунёдаги барча нарсаларни қолдирмай сўкиб, қарғаб ишлашарди. Кейин поезд қор қуюнларига бурканганча яна йўлга тушди. Оренбургга узоқ кириб бордилар. Йўл ёқаларидаги

дарахтларнинг таналари тумтайиб, ғира-шира қорайиб кўринар, улар бамисоли ташландиқ қабристондаги қурилган оғочларга ўхшардилар. Шаҳарнинг ўзи кўринмасди. Тақсимлаш бекатида кечаси яна анча турдилар – махсус вагонни тизимдан чиқардилар. Абутолиб буни вагонларнинг бир-бирига қарсиллаб урилиши, ишчиларнинг бақир-чақирлари, ёрдамчи локомотивларнинг қичқирикларидан билди. Кейин вагонни яна қайгадир судраб кетишди, афтидан, чекка йўлга чиқариб қўйишди.

Махсус вагон ўзига ажратилган ерга қўйилганда тун ярим кечадан оғган эди. Охирги силтаниш билан пастдан охирги бир товуш янграб чиқди: «Бўлди! Орқангга қайт!» Вагон таппа-тақ тўхтади.

– Бўлди! Келдик! Қани, маҳбус, йиғиштир! Чиқ жойингдан! – деб буюрди соқчилар бошлиғи Абутолибга купе эшигини очиб. – Бўла қол! Имиллама! Тез чиқ! Ухлаб қолдингми? Тоза ҳаводан нафас ол!

Абутолиб унга томон базўр кўзгалди ва назоратчига бақамти келиб ҳиссизгина деди:

– Мен тайёрман. Қаерга борай?

– Тайёр бўлсанг, юр! Қаерга боришни соқчи айтади, – назоратчи Абутолибни вагон йўлагига чиқарди, лекин орқасидан ҳайрон бўлиб қичқириб тўхтатди:

– Нима? Юк халтанг шу ерда қоладими? Қаёққа? Нега халтангни олмайсан? Ё сенга юк ташувчини чақириб берайликми? Қайт орқангга, юкингни ол!

Абутолиб купега қайтиб, унутилган юкхалтани истамайгина кўтарди, у яна вагон йўлагига чиққанда шу ерлик икки махсус ходимга дуч келди, улар вагондан шошилинч юриб келар, юзлари жиддий эди.

– Тўхта! – Абутолибни вагон деворига тақади назоратчи. – Ўтказиб юбор, ўртоқлар ўтиб кетишсин!

Вагондан чиқаркан, Абутолиб ҳалиги иккиси Тансиқбоевнинг купесини тақиллатганларини эшитди.

– Ўртоқ Тансиқбоев! – янгради уларнинг ҳаяжонли овози. – Яхши келдингизми? Кўп кутдик сизни! Биз-

да қор ёғяпти! Кечирасиз! Рухсат этинг, ўртоқ майор, ўзимни таништирай!

Аскаррий қалпоқ ва кийимлар кийган уч соқчи пастда маҳбуснинг тушишини кутиб туришар, уни темир йўл изларидан олиб ўтиб ёпиқ машинага жойлашлари керак эди.

– Э, бўл, тез туш! Нимани кутяпсан? – шоширди соқчилардан бири.

Назоратчи кузатувида Абутолиб вагон зиналаридан аста тушди. Шу заҳоти қаттиқ совуқ бурнини ачитди. Қор майда учқунлаб уриб турарди. Музлаб қолган зина тутқичлари қўлини игна санчгандай зирқиратиб юборди. Нотаниш бекатнинг чироқлари тун зулматини ёритар, темирйўл изларида қор қуюнлари эланар, вагонларни уловчи локомотивларнинг безовта чинқирқлари янграрди.

– Тўқсон еттинчи рақамли маҳбусни топшираман! – деб маълумот берди катта назоратчи пастдаги соқчиларга.

– Тўқсон еттинчи рақамли маҳбусни қабул қилиб олдим! – акс садо берди катта соқчи.

– Тамом! Шулар билан борасан! – деди Абутолибга катта назоратчи охирида. Кейин нима учундир қўшиб қўйди: – Машинага солиб олиб кетишади...

Абутолиб рельслар ва шпалларни тусмоллаб қадам босганча, соқчилар қоровуллигида юриб кетди. Улар чимдиб ураётган қордан ўзларини пана қилиб боришарди. Абутолиб елкасига юкхалтасини осган эди. Дам унда-дам бунда тунги навбатчи локомотивлар чинқириб қўярди.

Тансиқбоевни кутиб олиб уни меҳмонхонага кузатиш учун келган оренбурглик ҳамкасблар купеда сафар тугаганини ювиб андақ ушланиб қолдилар. Ҳамкасблар танишиб олишгани шарафига шу ернинг ўзидаёқ қадақ кўтариш ва газак қилишни таклиф этишди, бунинг устига тун, ишдан холи вақт эди. Ким рози бўлмади,

дейсиз?! Гангур-гунгур суҳбат чоғида Тансиқбоев ғишт қолипдан кўчганлигини айтиб, юзлаштириш энди яхши натижалар беради, деб умид билдирди. Акс ҳолда, Олма-Отадан овора бўлиб шунча йўл босиб келишнинг сира маъноси қолмасди.

Ҳамкасблар жуда тез апоқ-чапоқ бўлиб кетишди, кайфлари чоғ, қизғин суҳбатга шўнғишди.

Бирдан ташқарида ҳаяжонли ғала-ғовур кўтарилди. Вагон ичи ташир-тупур бўлиб қолди. Купега соқчи ва катта назоратчи отилиб киришди. Соқчи қонга беланган эди. У юзи ёмон қийшайиб кетган, овози ваҳшиёна хирқираган ҳолда Тансиқбоевга қарата қичқирди:

– Тўқсон еттинчи рақамли маҳбус ҳалок бўлди!

– Ҳалок бўлди? – дик этиб ўрнидан туриб кетди ҳуши учиб Тансиқбоев. – Нега ҳалок бўлади?

– Ўзини поезд тагига ташлади! – деб тушунтирди катта назоратчи.

– Нега ташлайди? Қандай ташлайди? – назоратчини қаттиқ силталади Тансиқбоев.

– Темир йўлдан ўтаётганимизда ўнг ва сўл тарафдан икки локомотив келиб қолди, – деб тушунтира бошлади соқчи тутила-тутила. – Тизимни судраб олиб ўтишди, у ёқдан бу ёққа... Тўхтаб кутиб туришга мажбур бўлдик... Маҳбус бўлса бирдан юкхалтаси билан бошимга урди. Кейин ўзини паровознинг тагига отди...

Ҳаммалари бу қутилмаган ишдан ўзларини йўқотиб қангу манг бўлиб қолдилар. Тансиқбоев ташқарига чиқиш учун апил-тапил у ёқ-бу ёғига қаради.

– Оббо аблаҳ-ей! Қутулиб кетди-я, ифлос! – сўкинди у овози қалтираб-қақшаб. – Ишнинг белига тепди! А! Оббо холам! Қутулиб кетди-я, қутулиб кетди! – у қўлини жаҳл билан силтаб ўзига стаканни тўлдириб арақ қуйди.

Унинг оренбурглик ҳамкасблари бу орада соқчига қаттиқ писанда қилиб қўйишни эсларидан чиқаришмади: бу ишга сенлар жавоб берасанлар...

ЭСКИ ВА ЯНГИ РИВОЯТ: ҚЎШИЛИШ

Чингиз Айтматовнинг бу асари жаҳонга ҳукмдорлик даъвоси билан чиққан икки ҳукмдорнинг сиёсати инсон болалари ҳаётида нима оқибатларни келтириб чиқаргани ҳақида ҳикоя қилади. Ҳукмдорларнинг бири XX асрда яшаган Сталин ва иккинчиси XII асрда ўтган Чингизхон бўлса-да, уларнинг сиёсий интилишларининг уқубатлари ва интиҳосиз фожеаларида бир-бирига ўхшашликлар кўзга ташланиб туради. Улар барча тирик ва нотирик нарсалар, уларнинг жаҳондорликларини сақлашга, мустаҳкамлашга хизмат қилишини ва хизмат қилгандагина ўзини оқлашини, яшашга ҳақли бўлишини истаган ва буни ёвуз эътиқод, ёвуз сиёсат даражасига кўтарган эдилар.

Улар ер юзини хавотир, қўрқинч ва харосонлик билан тўлдирган эдилар. Уларнинг панжаси остига кирган ҳар ердан: «Янчамиз!», «Мажаклаймиз!», «Отамиз!», «Ўлдирамиз!» – деган ваҳшиёна саслар янграб турарди.

Бўлмаса, ўта ҳалол, софдил, диёнатли, ўз болалари ва юртини жондан севган оддий муаллим Абутолиб Қуттибоев қаерда-ю, дунёни ўлим ва меҳнат лагерлари, ўғирланган атом бомбалари, ўта муғомбир арзончиликлари ва ундан ҳам риекорона фикрлари билан титратган, мўйловининг бир ишораси билан халқларни ўз асрий ерларидан кўчирган, асрий хонумонлари ва тарихларидан жудо қилган жаҳонбон Сталин қаерда!..

Лак-лак қўшинлари гуллаган водийлар, маданиятлар яшнаган шаҳарларни топтаган, чигирткадек таллаган ва еб битирган саркарда Чингизхон қаерда-ю,

юраги муҳаббатдан маст юзбоши Эрдене билан унинг севгилиси Дўғуланг қаерда!..

Талончилик, босқинчилик, ҳукмдор бўлишга ғайрифавқулодда интилиш, одамларни забун махлуқларга айлантириш сиёсатининг бутун мудҳишликлари XII асрда Эрдене ва Дўғуланг бошида, XX асрнинг нақ ўртасида эса овлоқ Сариўзак бекатининг муаллими Абутолиб ва унинг сабий, бегуноҳ болалари бошида калхатдек айланади. Бегуноҳ ҳалол, муҳаббатли одамларни то ҳалок қилмагунча тинчимайди. Гуноҳкор, қотил сиёсатнинг аламли қурбонлари!..

Абутолиб Қуттибоев ўқувчига Чингиз Айтматовнинг «Асрга татиғулик кун» романидан таниш. Романни сиз Асил Рашидов таржимасида мутолаа қилгансиз. Романда Абутолиб Қуттибоевнинг бошидан беҳад хавотирли воқеалар қуюндай айлана бошлаганлигидан хабардорсиз. Хавфсизлик хизматининг хром этик кийган ходимлари Тансиқбоев деган кимса етакчилигида келиб одамларни зўравонларча тергов қилганликлари ва Қуттибоевни бола-чақасидан айириб олиб кетганликлари сизга маълум. Ўша даврнинг яккаҳоқимлиги учун хизмат қилган сталинча хавфсизлик хизмати Абутолибни ҳеч бир асоссиз «инглиз айғоқчиси», Югославияда партизанлик қилиб юрган кезларида инглизларга ёлланган деган машъум шубҳа остига олиб, унга таъқиб ва тазйиқни зўрайтирадилар. Абутолибнинг «Партизан дафтарлари» деб номланган эсдаликлари ва Сариўзакка ёзиб олган қадим ривоятларидан ўз мудҳиш мақсадлари учун асос ва далолат қидирадилар. Уни душман, миллатчи, айғоқчига чиқариш учун қўлларида нима чора бўлса, барини кўрадилар. «Чингизхоннинг оқ булути»да Абутолиб олиб кетилгандан кейинги икки ойлик тергов ва сўроқ воқеалари давом этади. Абутолиб ўзига ва ўзига ўхшаганларга қарши ен-

гиб бўлмас зўравонлик ва тухмат, адоват машинаси иш кўраётганлигини англайди. Бош-кеги кўринмас тухматлар, қийноқлар шу азоб машинасининг озуқаси эканлигини тушуниб етади. У бу машинанинг ваҳшатидан фақат ўлиб қутулиш мумкин деган қарорга келади ва сўнгги дамда бунинг иложини топади. Ваҳшат машинаси: «Қутулиб кетди!» – деб ўкирганча қолади. Бу қутулиш 1953 йилнинг марти яқинлашаётганда рўй берган эди.

Чингиз Айтматов Абутолибнинг фарзандларини соғиниши, Зарифани бир кўраман деб талпинишлари, чексиз муҳаббатини изтиробга тўлиқ дoston каби чизади. Оддий одамлар ўз инсоний теран муҳаббатларида қанчалар илоҳий юксакликларга кўтарила олишлари мумкинлигини содда реалистик бўёқларда кўрсатади.

«Чингизхоннинг оқ булуги» қиссаси романнинг узвий давомидир. Шунинг учун муаллиф уни «роман учун қисса» деб атайди.

Икки ойлик ваҳшиёна тергов ва бир ойлик Европани забт этишга отланган саҳро жаҳонгирининг ҳарбий сафар йўли. Икки ривоят неча асрлар оша бир-бирида акс садо топади. Икки ривоят бизга азал ваҳшийликларнинг қон сирқиб турган томирларини яланғочлаб кўрсатади. Енгилган инсон моҳиятда нима учун сира енгиб бўлмас бир қудратга эгаллигини айтматовча хассослик, ҳаётийлик, теранлик билан тадқиқ этади. Айтматовнинг асарлари фикр – тафаккур қайнаган асарлардир. Шу қайноқ гирдоб ичига ўзини ташлаган ўқувчи ундан тозариб, янги фикр эгаси бўлиб чиқармикин? Агар шу саволни ўз олдига қўйса, унга ўзи жавоб излармикин?

*Ҳамлет айтмоқчи, МАСАЛА ШУ ЕРДА ...
2 февраль 1999 йил
Иброҳим ҒАФУРОВ*

ДУНЁНИ ЗАБТ ЭТГАН ЧИНГИЗ

Ҳа, Чингиз Айтматов дунёни забт этган адиб. Унинг салкам саккиз аср муқаддам ўтган мўғулистонлик адаши жон-жаҳди билан дунёни забт этишни орзу қилган, бироқ беҳисоб суворийлару сон-саноксиз арғумоқлари, ўткир найзалару кескир қиличлари, қалъа деворларини тешадиган асбобларию девордан ошириб оловли ўқлар отадиган палахмонлари билан ҳам орзусига етолмаган эди. Талас тоғлари бағридаги мўъжазгина Шакар овулидан чиққан Чингиз эса курраи заминдаги кўпгина мамлакатларни, турли тилларда гаплашадиган, турли тарзда ҳаёт кечирадиган, маданияти, маънавияти, дунёқараши турлича бўлган миллионлаб одамларни ўзига ром қилди. Ром қилганда ҳам, «аждар ҳалқумли тўплар» билан эмас, ноёб истеъдоди, теран тафаккури, эҳтиросли туйғулари билан ром этди. Қизиғи шундаки, қирқ йилча аввал Чингизни кўрган одам ҳали ўттизга тўлиб-тўлмаган, ўрта бўй, жиккаккина, ёноқ суяклари бир оз бўртиб чиққан бу йигитнинг дунёни забт этадиган чоғи борлигига сира ишонмасди. Ўшанда Ғайратий домла билан икковимиз Бишкекка қирғизларнинг улкан оқини Тўғалоқ Мўлда таваллудининг юз йиллигига меҳмон бўлиб боргандик. Тўйга бошқа эллардан ҳам кўпгина шоиру адиблар, таржимону адабиётшунослар келишган эди. Бишкекдаги тантаналар тугагач, бизни Тўғалоқ Мўлда туғилиб ўсган юртга – баланд тоғлар орасида жойлашган Норин вилоятидаги Отбоши туманига олиб борадиган бўлишди. Меҳмонлар орасида менга тенгқур бир йигит диққатимни тортди. Бизни

таништиришди – ёш ёзувчи Чингиз Айтматов экан. Машиналар карвони турнақатор тизилиб, қайдасан Отбоши, дея йўлга тушди. Йўлнинг танобини тортиш учун суҳбатлашиб кетдик. Чингиз яқинда ветеринария техникумини битириб, зоотехниклик дипломини олган экан. Ёшлигига қарамай, аллақачон тоғлар бағридаги яйловларда, чўпонлар орасида йилқилар, қўю қўзиларни даволаб, чорвадор ҳаётининг анча-мунча машаққатлари ва тотли онларини кўриб улгурган экан. Лекин шундоқ бўлса ҳам ижодга қизиқиши устунлик қилипти – Москвадаги Адабиёт институтига кириб, уни-да муваффақият билан битирипти. Аллақачон «Бўтакўз», «Юзма-юз»га ўхшаш ҳикоялари эълон қилинибди. Ҳозир янги қиссаси босилиш арафасида экан. У ўзини буюк қозоқ ёзувчиси Мухтор Авезовнинг шогирди деб ҳисоблайди. Устози ҳақида гапирар экан, унинг алланечук яйраб кетганини сезиш қийин эмас – одатда камсухангина бўлган, ўн ўйлаб, бир гапирадиган Чингиз ўта чечан бўлиб кетади, иборалар, таърифлар, сифатлар куйилиб келади. У, айниқса, «Абай» ва «Абай йўли» эпопеясини бобма-боб тахлил қилиб беришга, унинг қат-қатларига сингиб кетган гўзалликлардан сизни ҳам воқиф қилишга тайёр эди.

Йўл борган сари юқорига ўрлайди. Машина зўриққанидан нола чекаётгандай ўкрав бошлади.

– Ҳали узоқми? – деб сўрайман Чингиздан.

– Йўқ, Долондан ошсак, у ёғи оз қолади.

«Долон» дегани довоннинг номи экан. Исми жисмига монанд экан. «Долон» деган сўзнинг ўзи менга жуда кўркам, мусиқадай Нафис кўринди. Авжи ёз бўлишига қарамай, тоғ ёнбағирларида олачалпак қор. Бўйи нақд осмонга етадиган Тянь-Шан арчалари виқор билан савлат тўкиб турипти.

– Довон жуда гўзал экан! – дейман завқимни ичимга сиғдиролмай.

Чингиз оғир сўлиш олади. Бир оз жимликдан кейин ўйчан қиёфада жавоб беради:

– Ҳа, жуда гўзал! Лекин бу кўҳна тоғлар нималарни кўрмаган дейсиз? Уларнинг бағрида не-не фожиалар ўтмаган.

Чингиз гапини очиқроқ айтмади. Мен эса ижикилаб сўрашга иймандим.

Довоннинг ҳусни таровати кўнглимга муҳрланиб қолди. Лекин уни яна бир бор кўришни ҳар қанча орзу қилмай, ҳозирга қадар у жойларга қайтиб бориш nasib этмади. Фақат «Қизил дурралик нозик ниҳолим» қиссаси чиққандан кейин Асалнинг аччиқ қисмати ҳақидаги ғамгин ҳикояни ўқиб чиқиб, Чингизнинг нимага ишора қилганини фаҳмлагандек бўлдим. Қиссани ўқир эканман, ўша йўллардан яна бир ўтгандай, ўша кунларнинг фараҳбахш нашидасини яна бир бор кечиргандай бўлдим.

Тошкентга қайтгач, Чингизнинг ҳикояларини топиб, мириқиб ўқиб чиқдим. Орадан кўп ўтмай «Новый мир» журналида «Жамила» қиссаси босилди. У ҳажман қисқа бўлса-да, фавкулудда бир маҳорат билан ёзилган эди. Унда тоғлар бағрида униб-ўсган, ота-боболарининг удумларига бўйсуниб яшашга мажбур бўлган қизнинг қисмати ғоятда ҳаяжонли тасвирланган. Жамила эски одатларга мувофиқ турмушга чиқади, аммо унинг қалбида Дониёрга нисбатан муҳаббат пайдо бўлгач, ўз эрки учун, ўз муҳаббати учун эскича феодал тартибларининг кишанларига қарши дадил бош кўтаради. Қиссада Чингизнинг оддий одамларга ишончи, уларни руҳан қўллаб-қувватлаши жуда чуқур ифодаланган эди. Шуниси қизиқки, аён кўриниб турган фазилатларига қарамай, «Жамила» қиссаси Қирғизистонда бир

гуруҳ адибларнинг таънаю дашномларига сабаб бўлди. Уларнинг фикрича, қиссада тасвирланган воқеалар ҳаётий эмас. Унда қирғиз воқелиги бузиб тасвирланган. Қисса миллий ранглардан холи, қирғиз адабиётининг анъаналаридан чекиниб, модернизм таъсирида ёзилган. Лекин бошқа жойларда зар қадрига етадиган заршунослар топилди, улар ёш ёзувчини ўз ҳимояларига олишди, унинг бирдан-бир тўғри йўлдан бораётганини айтишди. Айниқса, атоқли француз адиби Луи Арагоннинг қиссага берган юксак баҳоси Чингизга қарши тиш қайраганларнинг попугини анча пасайтириб қўйди. Луи Арагон «Жамила»ни ҳозирги жаҳон адабиётида муҳаббат ҳақида ёзилган энг яхши асар деб баҳолади.

Лекин, афсуски, бахиллик, ҳасад деган иллатлар одамни ғоятда қайсар ҳам қилиб қўяди, шекилли. Бу дардга чалинганлар ҳақиқатни кўролмайдилар ёхуд кўришни истамайдилар. Улар «олға юргин, аммо меннинг ортимдан!» деган ақидагагина амал қилишадди. Шунинг учун айрим адабий гуруҳлар ўртасида юз берган Чингизга нисбатан совуқлик ўтиб кетгани йўқ, балки ҳар хил шаклларда ҳозирга қадар ҳам давом этиб келмоқда. Бироқ заргар бир олтин кеса ясаसा ва кимлардир нима сабабдандир «бу кеса соф олтин эмас, унинг таркибига бошқа маъданлар ҳам аралашган» деб ҳар қанча унинг қадрини пастга уришга уринмасин, кесанинг қадри камайиб қолмайди. Чингизнинг «Жамила»си чинакам фазилатларга эга бўлгани учун муаллифнинг довругини ҳар томонга ёйиб юборди. Бир зумда Чингизнинг мухлислари, ҳар бир ёзган асарини сабрсизлик билан кутадиган ва уларга муносиб баҳо берадиган одамлар пайдо бўлди.

«Жамила»дан кейин орадан кўп ўтмай «Қизил дурралик нозик ниҳолим» босилди. Бу қиссада воқеалар янада шиддатли кечади. Қаҳрамонлар ҳаётнинг жуда

оғир синовларига рўпара келишади ва бу синовлардан янада тобланиб, янада тозариб, иймон-эътиқодлари янада мустаҳкамланиб чиқишади. Чингиз бу қиссасини ҳам оддий одамларга, «қора» халқ вакилларига битмас-туганмас эҳтиром билан ёзган. Бу одамларнинг покизалиги, маънавий эътиқодларининг юксаклиги, қалбининг меҳрга, шафқатга, муҳаббатга тўлалиги ҳаётдаги ҳар қандай ривожланишнинг асосини ташкил қилади, бундай одамлар мавжуд экан, ҳамиша яхшилик ва эзгулик тантана қилаверади. Шу тарзда, «Жамила» ҳам, «Қизил дурралик нозик ниҳолим» ҳам гуманистик пафосининг кучлилиги, оддий одамларга ишончининг қудрати билан ўша йиллар адабиётида катта воқеа бўлди. Айримларнинг ғашликларини айтмаганда, китобхонлар оммаси бу қиссаларни жуда илиқ кутиб олиб, уларни завқ-шавқ билан ўқиди, танқидчилар улар ҳақида мақолалар ёзишди, улар асосида телефильм ва кинофильмлар яратилди, қиссалар кўплаб тилларга таржима қилинди. Чиндан-да, бу икки асар Чингизнинг жаҳонни забт этишдаги илк қадамлари бўлган эди. Камдан-кам ёзувчи ижодининг илк қадамларида-ноқ бу қадар катта муваффақиятга эришади. Бундай катта муваффақият, жамоатчиликнинг ҳурмат-эътибори, мухлисларнинг ардоқ ва эъзози ҳар қандай одамни ҳам шошириб қўймоғи мумкин. Ютуқлардан эсанкираш эса ёзувчининг ўзига қўядиган талабларни бўшаштиришига, сакраши лозим бўлган баландликни пастроқ олишга ундаши мумкин. Ҳар ҳолда ўша кезларда Чингизнинг хаёлидан қандай ўйлар кечганини аниқ билмайман-у, лекин, ўйлайманки, у ўз истеъдоди олдидаги бурчини жуда аниқ ҳис қилган бўлиши керак. Чунки шуҳрат ҳар қанча зўр бўлмасин, ижод давом этиши, янги-янги марралар эгалланиши керак.

Ва яна ўйлайманки, ўша кезларда даврнинг тақозоси билан ёш ёзувчи олдида иккита йўл пайдо бўлгану, бу йўллардан бирини танлаш зарурияти туғилган. Бу йўлларнинг бири осон ва қулай, унда ўзингни уринтирмайсан, ҳар хил кашфиётлар қиламан деб зўриқиб мияни ишлатмайсан, ҳар нима ёзсанг ёзаверасан, фақат «Улуғ Октябр янги давр очди», «Яшасин социализм», «Партияга шон-шарафлар» деган гапларга мос келадиган асар ёзсанг, бас. Хуллас, том маънодаги совет ёзувчиси бўласан. Шундай қилсанг, тириклигингда ҳам, ундан кейин ҳам шон-шуҳратга кўмиласан, еганинг олдинда, емаганинг ортинда бўлади. Иккинчи йўл эса жуда машаққатли, оғир йўл. Унда ҳар бир асарнинг юрак қони билан ёзилмоғи, ҳар бирида замон билан бирга гоҳ тафаккур чўққиларига кўтарилаётган, гоҳ жаҳолат ўпқонларига қулаётган XX аср одамнинг руҳият олами ҳақида қандайдир салмоқли кашфиётлар, янги гаплар бўлмоғи керак. Бу йўлга юрган ёзувчи ҳамиша ҳақиқатга содиқ қолмоғи лозим, бу эса ҳамиша ҳам ҳаммага ёқаверадиган иш эмас. Бу йўлга кирган одам кўп маҳрумиятларга учраши, кўп нарсаларни йўқотиши мумкин.

Бу йўллардан бирини танлашнинг мушкуллиги шунда эдики, ҳар нима қилганда ҳам Чингиз совет кишиси эди, у советнинг тарбиясини кўрган, ҳар қадамида ҳукмрон мафкуранинг дийдиеларини эшитиб, улғайган инсон эди. Жўн мантиққа кўра Чингиз иккиланмай «партиянинг солдати»га айланмоғи, социализмга маддоҳлик йўлини танламоғи керак эди. Бироқ Чингиз бу йўлни танлаёлмас эди. Негаки, у ҳар қанча «совет кишиси» бўлмасин, киссасида советнинг «ўроқли-болғали» паспорти бўлмасин, ёшлигидан бошлабоқ шўродан рўшнолик кўриб, унинг ноз-неъматларидан баҳраманд

бўлиб улғайган эмас. (Аксинча, у болалигиданоқ социалистик жамиятнинг қақшатқич зарбаларига рўпара келган. У эндигина 9 га кирганида уни севимли отасидан жудо қиладилар. Тўракул Айтматов кўпни кўрган, Авлиё ота темирйўлчилари ичида тобланган, бир неча йил Петербургда бўлиб, оқу қорани таниган, тил ўрганган, кейин эса Қирғизистонга келиб, бу ерда совет хокимиятини ўрнатиш ва мустақкамлашда иштирок этган эди. У вилоят партия кўмитасининг котиби бўлиб хизмат қилаётган жойида уни «халқ душмани» сифатида қамоққа оладилар ва Чингиз шундан кейин отасини қайтиб кўрмайди. Чингизнинг онаси ўқитувчилик қилар эди, бироқ ота қамалгач, онани ҳам, болаларини ҳам таъқиб остига олишади. Чингизлар оиласи тоғлар орасида истиқомат қилувчи қариндошларидан паноҳ излашга мажбур бўлади. Бироқ овулда ҳам бирор осуда дам йўқ эди, уруш даврининг совуқ нафаси ҳаётнинг ҳамма соҳаларига муҳрини урганди. Чингиз ёшлигига қарамай, ҳарбий воқеликнинг ҳамма изтиробларини бошдан кечиришга мажбур бўлади.

Чингиз зиёли оиласида тарбия кўргани учун турли билимларни жуда эрта эгаллай бошлайди. У, айниқса, тил ўрганишга қобилиятли бўлгани учун 5 ёшидаёқ рус тилини пухта ўрганиб олади. Чингизнинг ўзи 80-йиллар охирида берган бир интервьюсида шу билан боғлиқ бир воқеани эслайди: Чингиз биринчи марта беш ёшлигида тилмочлик қилган экан. Ўшанда у яйловга – бувисининг олдига меҳмон бўлиб борган экан. Колхоз Дон томонларда шуҳрат қозонган жуда зарбдор бир отни сотиб олиб, яйловга чиқариб юборган экан. Бироқ от захарли ўтни еб, ўлиб қолипти. Чўпонлар кўрқиб кетишипти. Колхозга одам юборишипти. Колхозчилар ҳам нима қилишини билмай, районга одам

жўнатишишти. Ниҳоят, воқеани текширгани райондан бир рус мутахассиси яйловга келади. Бироқ чўпонлардан бирон киши рус тилини билмагандек, келган одам ҳам қирғизчадан бирон сўзни билмас экан. Шунда 5 яшар Чингиз тилмочлик қила бошлайди. Аввалига тортиниб, қийналиб туради, кейин эса шариллатиб таржима қила бошлайди. Унинг тилмочлигидан ҳар икки томон ҳам мамнун бўлади, айниқса, бувиси неварасининг бурролигидан ичига сиғмай суюнади. Чўпонлар Чингизни қалам ҳақи ўрнида каттагина иликли суяк билан сийлашади.

Албатта, Чингиз 11–12 ёшларида Шакарга келганида унинг билимлари янада чуқурлашган эди. Шунинг учун уни ёшлигига қарамай, қишлоқ советига котиб қилиб қуйишади.

Котиб юқори идораларга ҳар хил ҳисоботлар тайёрлаш, идора юмушларини, ёзув-чизув ишларини бажаришдан ташқари, уруш йилларининг тақозоси билан ўтовма-ўтов юриб солиқ ҳам йиғиши керак бўлган. Солиқларнинг тури ҳам, миқдори ҳам кўпайиб кетган, уларни тўлашга одамларнинг қурби етмайди. Лекин ҳар нима бўлганда ҳам солиқ йиғувчи хотин-халанинг нола-фиғонига, жўжабирдай болаларнинг чирқирашига, кексаларнинг илтижолли кўз ёшларига қарамай, солиқ учун уларнинг олдидаги сўнгги бурда нонини ҳам, остларида кунларига яраб турган илма-тешик кигизни ҳам, сути билан оилани зўрға боқиб турган яккаю ягона эчкини ҳам тортиб олмоғи керак. Аммо Чингиз ундай қилолмайди – эндиgina 13–14 га кирган покиза қалбли бола овулдошларининг оғир аҳволини кўриб туриб, уларга шафқатсизлик қилолмайди. Уни котибликдан бўшатадилар. Аслида, у муҳим давлат топшириғини бажармагани учун қамалиши керак эди, фақат балоғатга етмаганигина уни бу фалокатдан олиб

қолади. Лекин қамоқдан омон қолган бўлса-да, Чингиз уруш йилларининг фожиали хотиралари исканжасидан халос бўла олармиди? Оч, юпун, аламзада одамларнинг кўз ёшлари, нола-фиғонлари, қаҳрли нигоҳлари унинг юрагини бир умр сўнмас ўт бўлиб куйдирмайдими? Шундай беқиёс адолатсизликлар, мислсиз ҳақсизликлар, беадад зулмларни кўриб улғайган йигит социализм келтирган бахт ҳақидаги афсоналарга, коммунистик жаннат тўғрисидаги сафсаталарга ишона олармиди? Шундоқ экан, юксак истеъдод эгаси, ноёб ақл-заковат соҳиби бўлмиш Чингиз шўронинг маддоҳи – коммунистик мафқуранинг қули, марксча-ленинча мунофиқона шиорларнинг кўр-кўрона тарғиботчиси бўлармиди? Йўқ, албатта.

Чингиз ҳеч иккиланмай ижодда ҳақиқатга садоқат йўлини танлади ва бу йўлдаги турли-туман тўсиқлардан, машаққатлардан қўрқмай, енг шимариб ижодга киришди. Лекин шўро ҳукумати ҳам анойи эмас эди – у ҳақиқатгўйликнинг қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини жуда яхши билар ва шунинг учун жиндай қуюшқондан чиқадиған одам ҳар қанча истеъдодли, ҳар қанча машҳур бўлмасин шаккоклиги учун дарҳол жазога мустаҳиқ бўларди. Лекин Чингиз бу чигални ечишнинг ҳам йўлини топди – бунда унга фавқуллодда ақл-заковати ва қозоқ ҳамда қирғиз бийларига хос бўлган андак қувлиги ёрдам берди. У кўнглида бор бўлган дардларининг ҳаммасини бир йўла битта асарга тикиштиргани йўқ, балки «заҳарнинг ози малҳам, кўпи ўлдиради» деган гапга амал қилиб, ҳар бир асарида айтадиған «куфрона» гапини оз-оздан айта борди. Натижада, бирин-кетин «Биринчи муаллим», «Алвидо, Гулсари», «Момо Ер», «Оқ кема» каби қиссалар майдонга келди. Буларнинг ўзига хос томони шундаки, ҳар

бир янги қисса ўзидан аввалгисига қараганда бир баҳя юксакроқ, бир даража теранроқ, бир миқдор салмоқлироқ эди. Уларнинг ҳар биттаси адабиётда катта ҳодиса бўлди ва шу билан бирга ҳаммаси бирлашиб, ҳаётнинг чуқур қатламларини шу қадар теран инкишоф этдики, биз яшаётган ижтимоий муҳитнинг носозликлари, бўшлиғи, кўп нуқталарда чириб, заифлашиб қолгани аён кўринди-қолди. Йўқ, бу асарларни муаллиф совет воқелигининг бирор заифлигини фош қилиш учун ёзган, деб қараш керак эмас – агар шундай деб қаралса, биз бу буюк асарларнинг қимматини жуда пасайтириб юборган бўлар эдик. Чингизнинг улуғлиги шундаки, у XX аср одамларининг ҳаётини асос қилиб олган ҳолда, ҳар битта қиссасида умумбашарий масалаларни, инсон ҳаётининг энг туб, энг асосий муаммоларини кўтариб чиқди. Ҳар бир қиссада «қандай яшайпмиз?», «қандай яшамок керак?» деган саволлар қўйилган ва уларга жавоб изланган. Шуниси муҳимки, бу жавоблар умумий мавҳум мулоҳазалар тарзида эмас, балки айти ХХ аср одамларининг ҳаётлари, курашлари, изтироблари орқали жамики драматизми билан юксак эмоционал иқлимда ифода қилинган. Шунинг учун ҳам бу қиссаларнинг умри ўткинчи эмас, улар бугун ҳам яшашда давом этмоқда.

Мана, «Биринчи муаллим» қиссаси. Рамзларга, маънодор ишораларга бой бу асарни Душаннинг қисмати ҳақидаги ҳикоя деса ҳам бўлади. Ундаги воқеалар бир-бири билан узвий боғланиб кетган хотиралар силсиласи тарзида ҳикоя қилинган. Қисса кўтаринки, тантанавор кайфиятда бошланади. Қирғизнинг тоғлик овулига шу ерда туғилиб ўсган, эндиликда академик бўлиб етишган, донғи оламини тутган Олтиной меҳмон бўлиб келган. У қирғиз аёлларидан чиққан биринчи

академик, овулнинг жамики катта-кичиги шу ерда - Олтиной шарафига ёйилган дастурхон атрофида унинг кўнглини олиш учун ҳаракат қилиб юрипти. Бироқ улар ичида бир киши ажралиб турипти. У кўримсиз, устида оҳори тўкилган эски кийим, бошида шалвираб қолган қулоқчин, исқиртгина. Ўзи ҳам хокисор, бир чеккада бўйнини қисганича, даврага киришга тортиниб ё кўрқиб туради. У қишлоқ почтальони, чаласавод, ҳамманинг назаридан қолган одам. Бугунги тантанага сира ёпишмайди, юзга тушган сўгалдай уни бузиб турипти. Кимдир унга чети синиқ бир косада овқат беради, бир чеккада ўтириб, тез-тез еб, тезроқ гумдон бўлишни буюради. Почтальон индамайгина унинг буйруғини бажаришга киришади. Хўш, ким ўзи бу почтальон? Бу ерга нимага келди-ю, нега одамлар унга бундай муомала қилишади? Маълум бўладики, бу одамнинг исми Душан экан. Унинг ёши бир жойга бориб қолган, аслида, у шу овулдан чиққан биринчи муаллим бўлган, Олтинойни етаклаб мактабга олиб келган, унга ҳарф ўргатган, оқ-қорани танитган, катта ҳаёт йўлига чиқиб олишига кўмаклашган. Душан фуқаролар урушида иштирок этган, кейин кўлида милтиқ билан овулга қайтган ва овулда биринчи мактабни ташкил қилган. Бу мактаб дастлабки даврларда номигагина мактаб бўлган, бироқ Душан ақл бовар қилмайдиган қийинчиликларни енгиб, мактабни оёққа турғизган. У табиатан фидокор инсон, у порлоқ келажак ҳақидаги, коммунизм гулбоғлари ҳақидаги гапларга астойдил ишонади ва келажакни яқинлаштириш учун, овулдошларига жиндай-жиндай бахт улашмоқ учун жон-жаҳди билан курашади. Қиссада Душаннинг фидокорлиги ва ҳатто фанатизми катта маҳорат билан ифодаланган. Масалан, қаҳратон қиш кунларидан бирида болалар-

нинг мактабга қатнаши қийин бўлиб қолган кезларда у ялангоёқ аҳволда муздек сувдан Олтинойни опичлаб ўтказиб кўяди. Унинг фидокорлиги туфайли болалар ўқиб савод чиқаради. Лекин аста-секин маълум бўладики, Душаннинг фидокорлиги, порлоқ келажак ҳақидаги ширин орзулари қум устига қурилган иморатдек гап экан. Унинг на шапалоқдек ҳовлиси, на бир парча ери, на отулови, на қўю кўзиси бор. Овулдошлари унинг шу аҳволда келажак қурмоқчи бўлишидан кулишади. «Ахир, бўш қоп тик турмас дейдилар, сен қайси заминда келажак қурмоқчисан», деган саволларга Душан ҳавойи гаплар билан, руҳиятнинг устунлиги ҳақидаги сафсаталар билан жавоб беради. Кейин эса чиндан ҳам унинг хом хаёллари емирилади, ҳаёт Душанни суриб бир чеккага чиқариб кўяди. Душаннинг қисмати кўп нарсалар тўғрисида ўйлашга ундайди – бу ҳаётда инсон ўз иморатини ҳар томонлама пухта ўйлаб қурмоғи кераклигини уқдиради.

Афсуски, қисқа мақолада Чингизнинг ҳамма асарларига тўхтаб ўтишнинг имкони йўқ. Лекин имкониётимиз ҳар қанча чекланган бўлмасин, «Оқ кема» қиссасига тўхтамай ўтишнинг иложи йўқ. Назаримда, бу қисса Чингиз асарлари ичида энг баркамол, бадий жиҳатдан ғоятда мукамал, мазмунан бениҳоя теран асар. Унинг бошқа қиссалари каби «Оқ кема» ҳам жуда ихчам. Ундаги воқеа ҳам Иссиқкўлдан унча узоқ бўлмаган ўрмон ичида, шапалоқдеккина ҳудудда бўлиб ўтади. Бу ерда бор-йўғи учта хонадон яшайди, қисса қатнашчилари ҳам 7–8 кишидан ошмайди. Лекин шунга қарамай, қиссада шундай эҳтирослар кураши, характерлар тўқнашуви, аъмоллар жанги берилганки, улар ҳар қандай ўқувчини ҳам ларзага солмай қўймайди. Шу кичик муҳитда, шу камсонли жамоа мисолида Чингиз

бутун бошли ёвузлик салтанатининг даҳшатли манзараларини чизиб берган. Назаримда, Ўрозкулнинг жамоаси тоталитар тузумнинг жажжи модели бўла олади. Ва унда Бола тимсолида мустабидликнинг ғайриинсоний моҳияти, зўравонлик ва унинг ҳар қандай ҳаётни емиришга йўналтирилган моҳияти тўла-тўқис очиб берилган. Чингиз ўз ғоясини ифодалаш учун мифлардан, эртақлардан кенг фойдаланган.

Қиссадаги асосий қаҳрамонлардан бири Ўрозкул. У ўрмончи, ўрмонбеги, лекин бу вазифасидан фақат ўз манфаати йўлида фойдаланади. У тасарруфидаги хўжаликка ўзининг шахсий мулкидай қарайди, хоҳласа, ўрмондаги ноёб дарахтларни кесиб, четга пуллайди, хоҳласа, овлар уюштириб, ҳайвонларнинг тухумини қуритади. Унинг қўли остидагилар Ўрозкулга бирон оғиз гап қайтаролмайди, унинг айтганларини сўзсиз бажаришга, унга қулдек бўйсунушга мажбур. Шунинг учун у истаган номаъқулчилигини қилаверади - хотинини ўлгудай дўппослайди, маишатбозлик қилади, ичкилик ичади, отаси тенги Мўмин чолни сўкиб, ҳақоратлайди, унинг келини Гулжамолга кўз олайтиради, номусига тегмоқчи бўлади. Хуллас, у ўзини шу кичик хўжаликнинг мутлақ ҳокимидай тутайди, унинг ҳокимияти чексиз, унинг дегани деган, ҳар бир хоҳиши шу заҳоти бажарилмоғи керак. Ўрозкулнинг зулми шунчаки бир-иккита одамга озор етказиш билан ўтиб кетадиган жўн нарса эмас, у бутун ҳаётнинг томирига болта уради, у Гўзалликнинг кушандаси сифатида намоён бўлади. Қолаверса, Ўрозкул Она буғуни отишга буюргани билан нафақат шу ҳаёт тимсолини маҳв этди, балки Боланинг ўлимига ҳам сабабчи бўлди. Китобхон Ўрозкулга, унинг салтанатидаги тартибларга менсимай қараши керак эмас - сиз шу воқеаларнинг барчаси-

ни бир неча баравар катталаштириб тасаввур қилинг – кўз ўнгингизда зулмга, мустабидликка, қирғинбаротга асосланган бутун бошли бир мамлакат келади.

Чингиз зукко санъаткор сифатида зулмининг, зўравонликнинг ўзинигина эмас, уларни туғдирадиган, улғайтирадиган омилларни ҳам чуқур очиб берган. Бу жиҳатдан қиссада Мўмин чол образи ғоятда эътиборга лойиқдир. У кўпни кўрган, юртини, одамларни яхши кўради, қариндош-уруғларига меҳрибон, ҳалол, меҳнаткаш одам. Табиатни эъзозлайди, ўз халқининг қадимий урф-одатларини, тарихини, қадриятларини улуғлайди. Бироқ ана шу ва бошқа фазилатларига қарамай, уни ижобий баҳолаш анча қийин. Негаки, унда мустақил фикр йўқ, иродаси бўш, у табиатига кўра кул одам, кўнглида ҳар қанча норози бўлмасин, хўжайинга қарши бирон оғиз гап айтишга, унинг раъйини қайтарилга журъат этолмайди. У тилсиз – забонсиз ижрочи, унинг мутелиги ҳар қандай буйруқни сўзсиз бажаришга мажбур этади. Нағижада, у Ўрозқулларнинг қўлида ёвузликни амалга оширишда беҳато хизмат қиладиган қуролга айланади. Шу сабабдан у ўзи тинмай улуғлаган, тириклик ва Гўзаллик тимсоли бўлган Она бутуни овлаб, Ўрозқулнинг оёғи остига ташлайди. Агар Мўмин чолга ўхшаганлар бўлмаса, Ўрозқуллар Гўзалликни маҳв этиш йўлидаги жинояткорона ишини қила олмаган, ёвузлик салтанатини барпо эта олмаган бўларди. Мўмин чол ҳар қанча ёввош, беозор, мулойим бўлиб кўринмасин, унинг етакчи белгиси лоқайдликдир. У ҳар қаерда, ҳар ишда биринчи навбатда ўзининг тинчини ўйлайди, ёмонлик тантанасининг олдини олиш учун ҳеч нарса қилмайди ёки қилолмайди. Шу маънода у нафақат Она бутуни ўз қўли билан отиб келади, балки шу билан сабр-косаси тўлиб турган Боланинг ўли-

мига ҳам сабабчи бўлади. Бола «Оқ кема» қиссасидаги энг баркамол образ десак, хато бўлмас. У эндигина еттига тўлиб, саккизга қадам қўйган, унинг олам ва одам ҳақидаги тушунча ва тасаввурлари эндигина шаклланиб келяпти. Муаллиф унда етти яшар таъсирчан, софкўнгиёл болаларнинг ҳамма хислатларини ёрқин очади – у табиатан қувноқ, ўйинқароқ, ўзи ёлғиз бўлса-да, ўзи учун турли ўйинлар ўйлаб топади, самимий, ҳар нарсага ишонади, энг муҳими, ўзи ҳали сира кирланмагани учун теварагидаги табиатни ҳам, одамларни ҳам покиза деб билади. У ҳали одамларнинг бағритош бўлишини, муҳаббатсиз, меҳрсиз яшашлари мумкинлигини, дунёда ёвузлик, ёмонлик, жаҳолат ва нодонлик борлигини билмайди – унинг ўз дунёси бор – покиза хаёллардан яралган бу дунё Гўзаллик дунёсидир, эртақлар дунёсидир. Бу дунё нурларга бой, яхшилик ва эзгуликка тўла, кишига бахт улашадиган дунё. Лекин ҳар қандай хаёлий дунё каби Боланинг олами ҳам ғоятда нозик ва омонат – у реал Ҳаёт билан, унинг адолатсизлиги ва шафқатсизлиги билан биринчи тўқнашувдаёқ мағлуб бўлади. Бола эса мурғак ақли билан Ҳаётнинг носозликларини идрок этишга ҳаракат қилади, у реал Ҳаётда ҳам Гўзаллик қонунлари ҳукмрон бўлишини, бу дунё ҳам беғубор ва баркамол бўлишини, адолат тантана қилишини, ҳамманинг бахтиёр бўлишини истайди. Истайдигина эмас, етти яшар боланинг хатти-ҳаракати билан орзуларининг рўёбга чиқиши учун курашади. Чингиз Боланинг Она буғу ҳақидаги эртақка ишоншини, у билан учрашганда Гулжамолга жиндай бахт тилаб, ҳатто Ўроқкулга фарзанд беришини илтижо қилиб, Она буғуга ёлборишларини фавқуллода маҳорат билан тасвирлаган. Афсуски, Боланинг орзулари рўёбга чиқмайди, ҳақиқий Ҳаётда ҳукмронлик қилувчи Адолат-

сизлик, Ёвузлик, Манфаатпарастлик, Меҳрсизлик Бола-нинг Гўзаллик дунёсини маҳв этади. Бола орзуларини излаб, Балиққа айланиб, Иссиққўлга сузиб кетади.

Чингиз Айтматовнинг бундан кейинги асари – «Асрни қаритган кун» романи бўлди. Афтидан, асарни муаллиф ўзининг 50 йиллик таваллуд тўйига совға қилиб ёзган бўлса керак. Ҳар нима бўлганда ҳам унинг балоғат ёшига етгандан кейин, маҳорат бобида обдан тажриба орттиргандан кейингина роман жанрига қўл урганини ва бу ҳол романнинг ҳар жиҳатдан бақувват, баркамол бўлиб чиқишини таъминлаганини айтиш лозим. Лекин ўша кезларда романни ўқиб чиқиш билан мени бошқа бир масала лол қолдирган эди – во ажаб, бу романни нечук бостириб чиқардилар экан? Мен романни эълон қилиш атрофида ўша даврларда бўлиб ўтган курашлар ва ғавғолардан беҳабар эдим, лекин билардимки, ҳатто Чингиздай дунёга машҳур адибнинг асарлари ҳам, албатта, шўро чиғиригидан ўтади ва бу чиғириқ асардаги энг ҳаётий, энг теран, энг кескин парчаларни юлиб олиб қолади. Бугун эътиборингизга ҳавола қилинаётган «Чингизхоннинг оқ булут» деган кичик қисса бу фикрнинг тўғрилигини исбот қилади. Бу қисса «Асрга татигулик кун» романининг таркибига кирган бўлиб, 1980 йилдаёқ эълон қилинмоғи керак эди. Аммо на иложки, ўша кезларда шўро цензураси тўраларининг тор кўзларидан ўта олмади. Лекин бу қиссасиз ҳам роман жуда кескин, ундаги танқидий нафос жуда кучли эди.

Роман бу жанрда жаҳон адабиёти тажрибаларини чуқур ўрганиш асосида ёзилган бўлиб, унинг барча хусусиятларини ўзида мукамал акс эттиргандир. Буни шунда ҳам кўриш мумкинки, романда жуда кам персонаж қатнашса-да, бутун инсониятнинг ҳаётига уму-

мий назар ташланган, романдаги воқеалар XX асрнинг 60-70-йилларида Сариўзак чўлларида бўлиб ўтса-да, унда мифлар, ривоятлар, ҳикоятларнинг кўплиги ўтмишга назар ташлашга ҳам, келажак манзараларини тасвирлашга ҳам имкон берган. Романда хотиралар ва чекинишлар кўп. Лекин булар асарни пароканда қилиб қўймаган, майда-майда парракларга, мустақил бўлақларга ажратиб юбормаган. Роман ҳайрон қоладиган даражада ички яхлитликка эга – буни таъминлаган асосий омил ёзувчининг нуқтаи назари ёхуд олам ва инсон ҳақидаги фалсафий концепциясидир. Роман дастлаб эълон қилинганда муаллиф қисқагина сўзбоши ёзиб: «Бу романимни социалистик реализм методининг талабига амал қилиб, меҳнат кишиси тўғрисида ёзяман», – деган эди. Аммо романи ўқиб тугатиб улгурмасданоқ китобхон бу гапнинг киноявий маъносини англаб олади. Чиндан ҳам социалистик реализм – биринчи навбатда, меҳнат кишиси ҳақида ёзишни талаб қиларди, аммо бунда инсон тақдирини бутун мураккаблиги билан ҳаққоний тасвирлашни эмас, балки ҳар қандай қилиб бўлса-да, уни улуғлаш, мадҳ этиш, ҳар нарсадан мамнун, бахтиёр совет кишиси сифатида кўрсатиб беришни талаб қиларди. Чингизнинг персонажларини ҳам том маънода қаҳрамонлар деб аташ мумкин, лекин бу қаҳрамонлик атрофдаги муҳит билан, ҳаётдаги адолатсизликлар билан курашиш эвазига пайдо бўлади.

Воқеа Сариўзак чўлида, бир кўримсиз ва аҳамиятсиз темирйўл бекатида бўлиб ўтади. Бу бекатдан қишинёзин, кечасию кундузи поездлар у томонга ҳам, бу томонга ҳам узлуксиз ўтиб туради. Улар бекатда тўхтаб ҳам ўтмайдилар. Роман шу ахборот билан бошланади ва воқеалар давомида бир неча марта нақоратдек такрор-

ланиб, шу ахборот билан тамом бўлади. Шу тарзда шамолдек елиб ўтадиган поездлар вақт рамзига, замоннинг югурик суръатини англатувчи образга, қолаверса, XX аср цивилизациясини ифодаловчи умумлашмага айланади. Романнинг бош қаҳрамони Эдигей ҳам, ажали етиб қазосини топган унинг дўсти Қозонгап ҳам, бу бекатда сургунни ўтаётгандай тарзда яшовчи ўқитувчи Абутолиб ҳам шу поездларнинг хизматини қилишади, эртаю кеч темир йўлларни назорат қилиб, ҳаракат хавфсизлигини таъминлайдилар - на темир изларда, на шпалларда биронта синиқ, ёриқ, учган, дарз кетган бўлмаслиги, ҳамма гайкалар жойида бўлиши лозим, акс ҳолда, фалокат рўй беради. Эдигей ҳам, дўстлари ҳам қишин-ёзин бу оғир ишни астойдил бажаришади. Улар йиллар мобайнида шунақа берилиб, сидқидилдан меҳнат қилишадикки, бу меҳнатни ҳеч иккиланмай чинакам қаҳрамонлик деса бўлади. Агар улар яшаган жамиятда оғизда эмас, амалда жиндай адолат бўлганида, меҳнат кишиси жиндай қадрланганида, меҳнатига яраша ҳақ олганида шу меҳнати оқибатида Эдигейларнинг туваги олтин бўлиб кетиши, ўзлари ертўлаларда эмас, афсонавий қасрларга ўхшаш жойларда яшамоқлари керак эди. Аммо улар тоталитар тузумда яшар эдилар - бу тузум эса фақат зўравонлик ва зулм асосига қурилган, у ўз фуқароларини фақат азоб-уқубатларга, изтиробларга, фожиаларга маҳкум этади. Бу жамиятда виждон деган нарсани унутганлар, имон ва эътиқоддан юз ўтирганлар, ўзгаларга меҳр-шафқат кўрсатишни эмас, фақат ўзини ўйлайдиганларгина хузур-ҳаловат кўриши мумкин. Тинимсиз ўтиб турадиган поездлар цивилизация тимсоли дедик, лекин бу цивилизациядан Эдигейларга ҳеч қандай наф йўқ, жамиятдаги ҳукмрон тартиблар Эдигейларни цивилизациянинг қулига, мардикорларига айлантириб қўйган. Шу тарзда романдаги меҳнат

кишилари XX асрда жаҳоннинг энг қудратли, энг пешқадам мамлакатида яшаганига қарамай, энг хўрланган, энг фақир, энг фожиали ҳаёт кечирган шўрпешона одамлар бўлиб чиқди. Лекин бунда уларнинг айби йўқ, аксинча, агар инсоннинг қисмати унинг фазилатларигагина боғлиқ бўлса, Эдигейлар жаннати одамлар бўлмоғи керак.

Романда Эдигейлар яшаган муҳитнинг аксилинсоний моҳияти жуда теран очилган. Мана, Эдигей қадрдон дўсти Қозонгапни васиятига кўра Она Байит қабристонига дафн этиш учун олиб кетяпти. Аслида қабристон унча олис эмас. Аммо, буни қарангки, келгиндилар тиканли симлар тортиб, йўлни тўсиб қўйипти. Асрлар мобайнида эркин ястаниб ётган қозоқ чўли сим тўр билан ажратиб олинди. Кўп қидиришлардан кейин дафн маросими ичкарига кирадиган эшикка етиб боради. У ерда ҳарбийлар соқчилик қилаётган экан. Хайриятки, уларнинг бошлиғи Эдигейга таниш экан. Лекин бу таниш йигит унинг арзи додини эшитиш ўрнига рус тилида «Говори по-русски» деб дағдаға қилади. Шу тарзда бундай эпизодларда манқуртлик мотиви пайдо бўлади ва у чуқурлаша бориб, асарнинг ғоявий концепциясида ҳал қилувчи ўринни эгаллайди. Манқуртлик ҳақидаги ривоят шу қадар теран ва ҳаяжонли, умумлаштирувчи кучи шу қадар зўрки, у дунё бўйлаб жуда машҳур бўлиб кетди, «манқурт» сўзи эса кўп тилларнинг луғат таркибидан ўрин олди. «Манқуртлик» фикрий қашшоқликнинг, маънавий тубанликнинг рамзига айланиб қолди. Бир қарашда, бу ривоят романнинг бошқа қисмларига унча алоқадор эмасдек кўринади, лекин ўйлаб қаралса, унинг замонавий моҳиятини англаш унча қийин эмас. Манқуртлик, ривоятда кўрсатилишича, жуда қадим замонларда ўйлаб топилган нарса, лекин буни қарангки, у бизнинг замонамизгача ҳам етиб келипти. Қолаверса,

бу бирон-бир халқнинг миллий белгиси ёки бирон-бир тарихнинг эпизоди эмас, умумбашарий иллат. Замонлар ўтиши билан у йўқолиб кетмайди, балки ҳар хил янги-ланган шаклларда яшашда давом этаверади. Гап шундаки, бу дунёнинг ҳукмдорлари, подшолари, хонлари, беклари ва бошқа зўравонлар учун ҳамиша манқуртлар керак бўлган – улар фақат манқуртларнинг кўр-кўрона тобелигига, фикр юритмаслиги ва фикр юрита олмаслигига таянибгина ўз ҳукмларини юргиза олганлар. Шунинг учун улар бутун тарих давомида одамларга манқуртлик ҳалқасини кийдирмоқчи бўлишган, одамлар эса бу балодан ўзларини асрашга уриниб яшашган. Бу ҳол XX асрда ҳам давом этипти. Бу асрда турли давлатлар илмда, техникада жуда юксак марраларни эгаллаган, оламшумул ғалабаларга эришган бўлсалар-да, мустабидлари ҳам, демократлари ҳам ўз ҳокимиятларини сақлаб қолиш учун бутун дунёнинг бошига темир ҳалқа кийгишига ҳаракат қилган. Бу воқеалар романнинг космонавтикага бағишланган саҳифаларида жуда ёрқин очиб берилган. Шу тағайин романнинг ҳар хил қатламлари бирлашиб, таркибан яхлитлик касб этади ва бу асар, асосан, қозоқларни қаҳрамон қилиб олган бўлса-да, XX аср ўрталаридаги бутун инсониятнинг қисмати ҳақидаги Улуғ китобга айланади.

Чингизнинг «Асрга татигулик кун»дан кейин яратилган «Кунда», «Кассандра тамғаси» каби романлари ҳам умумлашмаларга бойлиги, фалсафий теранлиги билан катта воқеа бўлди. Бу асарлари билан Чингиз Айтматов бугунги жаҳоннинг энг танилган ёзувчилари билан бир сафда туришини яна бир бор исбот қилиб берди.

Чингиз Айтматовни ўзбек халқининг садоқатли дўсти деб атасак бўлади. Аввало, айтиш керакки, унинг деярли ҳамма асарлари ўзбек тилига таржима

қилинган, ўзбек тилида бир неча марталаб нашр қилинган, ўзбек театри сахналарида қўйилган. Ўзбек китобхони унинг асарларини севиб ўқийди, ўзбек адабиётшунослари унинг тўғрисида мақолалар, китоблар ёзади. Чингиз ҳам ўзбекларнинг бундай ҳурматига ҳурмат билан жавоб беради. Бу ўринда мен 80-йиллар охирида юз берган бир воқеани тилга олмасдан ўтолмайман. Ўшанда марказдан туриб миллий республикаларни қийратиш, уларни янги қирғинбаротларга рўпара қилиш сиёсати бошланган эди. Ўзбекистонга навбат келганда, бу ерга Гдлян ва Ивановлар бошлиқ «жазо экспедицияси» юборилди. Уларнинг кирдикорлари машҳур бўлиб кетган – шунинг учун улар тўғрисида гапириб ўтирмайман. Энг ёмони шу бўлган эдики, ўша кезларда ҳатто тузук-тузук рус зиёлилари, баъзан ёзувчилари ҳам ўзбекларни таҳқирлайдиган гапларни кўп гапира бошлаган эдилар. Мамлакатнинг турли бурчакларида ўзбекларга қарши кайфиятлар кучайиб кетганди. Шундай шароитда Чингиз мамлакатнинг ўша пайтдаги энг нуфузли газетасида мақола эълон қилиб, унда ўзбекларнинг бой тарихга эга, юксак маданиятли халқ эканини таъкидлаб, «Тарихда Византия славян халқлари ўртасида маданият тарқатишда қандай роль ўйнаган бўлса, ўзбеклар ҳам Марказий Осиё мамлакатларига нисбатан шундай роль ўйнаган», деган гапни айтганди. Ўша пайтда Чингизнинг дадиллик билан айтган бу гапи турли-туман оғзига кучи етмаганларга қақшатқич зарба бериш билан бирга, ЎЗБЕКЛАРнинг ҳам қаддини ростлаб олишига катта ёрдам берганди.

Чингиз Айтматов 70 ёшга тўлди. Унинг ҳаёти давомида тузумлар ўзгарди, Қирғизистон мустақил бўлди: у бир неча йиллар ғарб мамлакатаида элчи бўлиб юриб, бошқа

халқларнинг ҳаёти билан танишди. Албатта, булар таъсирида Чингизнинг кўпгина қарашларида кўп нарсалар ўзгарди, аммо адабиётнинг моҳияти, инсонлар ҳаётидаги ўрни, санъаткорнинг муқаддас бурчи ҳақидаги қарашлари чуқурлашса чуқурлашдики, асло ўзгаргани йўқ. Масалан, «Литературная газета»да 1998 йил июль ойида босилган суҳбатида у шундай дейди: «Ҳақиқий адабиётнинг фикр ташишдан бошқа, бадиий образлар восита-сида дунёни ва ўз-ўзини билишда китобхонга ёрдам беришдан бошқа вазифаси йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Китобхоннинг билишига ва камол топишига ёрдамлашмоқ керак. Фақат шундай адабиётгина инсон руҳининг ҳамроҳи бўлиб қолади. Жимжимадор тасвирийлик, фақат тасвирийлик учун хизмат қиладиган тасвирийлик ҳар қанча маҳоратли бўлмасин, адабиётнинг таназзулигагина олиб боради, деб ўйлайман. Ҳозир қўлма-қўл бўлиб юрган олди-қочди китоблар масаласига келсак, мен бунақа адабиётни ҳисобга қўшмайман. Бунақа шармандаликни тушунмоқ учун оммавий онг психологияси билан шуғулланувчи мутахассислар керак деб ҳисоблайман».

Моҳир санъаткор, етук мутафаккирнинг бу доно гаплари яқин ўтмишдаги адабиётни ялпи рад этмоқчи, гўрга тикмоқчи бўлиб юрган айрим ҳовлиқмаларга сабоқ бўлар, деб ўйлайман.

Чингизнинг ҳар бир янги асари билан учрашув китобхон учун чинакам байрам. Нафосат байрами билан учрашувингиз муборак бўлсин, азиз китобхон!

*Озод Шарафиддинов,
профессор*

МУНДАРИЖА

ҚУЛАЁТГАН ТОҒЛАР	3
ЭПИЛОГ ЎРНИДА	257
ЧИНГИЗХОННИНГ ОҚ БУЛУТИ (<i>Қисса</i>).....	286
ЭСКИ ВА ЯНГИ РИВОЯТ: ҚЎШИЛИШ	406
ДУНЁНИ ЗАБТ ЭТГАН ЧИНГИЗ.....	409

Адабий-бадий нашр

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

ҚУЛАЁТГАН ТОҒЛАР

Муҳаррир
Маъмура ҚУТЛИЕВА

Бадий муҳаррир
Уйғун СОЛИҲОВ

Мусахҳиҳ
Мадина МАҲМУДОВА

Компьютерда саҳифаловчи
Суннат МУСАМЕДОВ

Техник муҳаррир
Умидбек ЯҲШИМОВ

Лицензия рақами: А1 № 252, 2014 йил 02.10 да берилган.

Босишга 2016 йил 11. 04. да рухсат этилди.

Бичими 84x108 1\32.

Босма табағи 27,0. Шартли босма табағи 45,36

Гарнитура «Cambria». Офсет қоғоз.

Адади 5000 нусха. Буюртма № 68.

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 147-00-14; 129-09-71;

Маркетинг бўлими – 128-78-43; 397-10-87; факс – 273-00-14;

e-mail: yangiasravlod@mail.ru



Чингиз АЙТМАТОВ

Чақалоқ йиғи зүридан ғужанак бўлиб қолди. Олту
ёлвориб ўз-ўзича гапира бошлади:

- Хўб, мендан нима истайсан ўзи, бўталоғим?! Дунёга келганингга эндигина етти кун бўлди! Шўрингга шўрва тўкилди ёруғ дунёга келиб... Сени нима билан овутай, етимчагинам? Кўрмайсанми, ҳатто зоғ учмайди бу ерларда! Сен билан мендан бошқа ҳеч зоғ йўқ бу оламда, фақат сену мен икки аламдийдамиз, ҳа, яна осмонда бир парча оқ булут, ҳатто куш учмайди, фақат бир парча оқ булут кезади... Қайга борайлик, бошимизни қайга урайлик? Сени нима билан боқаман? Ҳамма бизни ташлаб кетди, ҳеч кимга керагимиз йўқ, ота-онангни осишди ва қора ерга тикишди. Нима қилишаркин одамлар уришиб, нимага бир-бирларни билан куч синашади, байроқлар кўтариб, ноғора чалиб. Нималар топаркинлар бу одамлар, сен шўрлик гўдакни ҳар нарсадан айириб, жудо қилиб?!



ISBN 978-9943-27-721-2



9 789943 277212